

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

УДК 930.1[222.6+003.64](477)«10/12»

ВІЛКУЛ ТЕТЯНА ЛЕОНІДІВНА

**ХРОНОГРАФІЧНА СКЛАДОВА ДОМОНГОЛЬСЬКОГО
КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ
ДАВНЬОРУСЬКИХ ХРОНОГРАФІВ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні
дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
СУЛИМА МИКОЛА МАТВІЄВИЧ,
член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук,
професор

Київ-2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	16
1.1. Стан наукової розробки проблеми	16
1.1.1. Літописи: виникнення концепції Початкового зводу і пов'язання його з Хронографом	18
1.1.2. Хронографи: реконструкція «Хронографа по великому ізложенію»	27
1.2. Джерела	39
1.2.1. Літописні зводи	41
1.2.2. Твори із всесвітньої історії	49
1.2.3. Хронографи – давньоруські компіляції з фрагментів хронік та біблійних текстів	64
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	77
РОЗДІЛ 3. ХРОНОГРАФІЧНІ СКЛАДОВІ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ	97
3.1.1. Цитати з Хроніки Амартола у спільних фрагментах ПВЛ та Новгородського першого літопису, віднесені до Хронографа	100
3.1.2. Запозичення з повного перекладу Амартола на спільних ділянках тексту ПВЛ та НПЛмл	105
3.1.3. Додаткові фрагменти Хроніки Амартола у ПВЛ	115
3.2.1. Хронографічні цитати у статтях 1110-х років Іпатіївської редакції ПВЛ	127
3.2.2. Взаємопов'язаність хронографічних запозичень з різних частин Початкового літопису	129
3.2.3. Хроніка Іоана Малали у Введенні ПВЛ. Походження текстів: хронограф чи повний переклад?	134
3.2.4. Мікрозапозичення з Хроніки Малали у ПВЛ	139
3.2.5. Ще одне вірогідне джерело – Александрія Хронографічна?	144
3.3. Поклики на «лѣтописець Георгия» та «хронографъ»	149

3.4. Вплив викладів всесвітньої історії на літопис: ремесло історика у ПВЛ	151
3.5. Джерела перших статей ПВЛ та НПЛмл. Роль «Хронографа по великому ізложенію» у новгородському літописі	159
3.5.1. Походження дат 6362 та 6360 рр., початку історії «Руської землі	161
3.5.2. Повідомлення про похід Ігоря 6428 й 6449 рр.	168
3.5.3. Приписки Троїцького хронографа	180
3.5.4. Статті 6362 та 6374 рр.: похід Аскольда і Діра	182
3.5.5. Сюжет покликання варягів – що було джерелом Короткої палей?	185
3.5.6. Як утворені статті 6360 та 6362 рр.	188
РОЗДІЛ 4. КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИСНИЙ ЗВІД ПОЧАТКУ XIII СТ. ТА ЙОГО ХРОНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА	202
4.1. «Розшарування» Київського зводу. Співвідношення записів Лаврентіївського та Іпатіївського літопису за XII ст.	204
4.2. Хронографічні джерела Київського зводу	230
4.2.1. Вставки з Александрії	231
4.2.2. Запозичення з Хроніки Малали та «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія	243
4.2.3. Запозичення з Хроніки Амартола	249
4.2.4. Порівняльний матеріал до Київського зводу із суздальського літопису за XII ст.: паралелі до Хроніки Амартола	265
4.2.5. Компонування хронографічних текстів у Київському зводі	269
РОЗДІЛ 5. ХРОНОГРАФИ: ДАТУЮЧІ ОЗНАКИ	274
5.1. Версії Александрії Хронографічної	279
5.1.1. Співвідношення текстів трьох редакцій Александрії	281
5.1.2. Характерні читання Александрії Іудейського хронографа	298
5.1.3. Версія Еллінського літописця 1-ї редакції	303
5.1.4. Специфіка Александрії Троїцького хронографа	304
5.1.5. Використання у Троїцькій Александрії додаткових джерел	309

5.2. Текстологічні маркери версій Хроніки Амартола на прикладі «Входження в Єрусалим Олександра Македонського» з Александрії Хронографічної	320
5.3. Коментарі Нікити Іраклійського до «Слів» Григорія Богослова в ранніх хронографічних компіляціях	334
5.3.1. Твір Нікити в Іудейському хронографі	335
5.3.2. Вставки з Нікити Іраклійського у вступній частині Елінського літописця I-ї та II-ї редакцій	341
5.4. Восьмикнижжя у хронографах та літописах	348
5.4.1. Книга Вихід: редакції повного або четієго перекладу	351
5.4.2. Запозичення з Книги Вихід у ПВЛ	364
5.4.3. Книга Ісуса Навина у Восьмикнижжі	371
ВИСНОВКИ	384
Список скорочень	392
Сигли використаних рукописів	393
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	395
ДОДАТКИ	442

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлюється високою полемічністю тем формування та функціонування як раннього київського літописання, так і хронографії. Історія київського літописання XI – початку XIII ст. у сучасному літописознавстві є предметом жвавої полеміки. У студіях над літописами та хронографічними творами існують питання, до розв’язання яких вчені протягом більше як століття пропонують діаметрально протилежні рішення. Сформувалися кардинально різні погляди на етапи розвитку історіописання та співвідношення пам’яток, які дійшли до нас. При цьому від джерелознавчих питань залежать питання історичні. Зокрема, важливою проблемою є хронологія появи записів з історії Давньої Русі – чи вони були сучасними подіям, про які в них ішлося, а чи були віддалені від них у часі. Надзвичайно суттєвий інший аспект: наскільки значним було моделювання або навіть конструювання оповіді за «книжними» історичними нарративами – перекладними візантійськими хроніками та історіями, – та доля реалій. Усе це обумовлює оцінку достовірності давньоруських історичних повідомлень. Так склалося, що літописні джерела є основними у джерельній базі історії Русі, решта можуть виступати лише у якості додаткових. Відповідно, йдеться про базові питання джерелознавства давньоруського періоду.

Так, щодо Початкового літопису вчені поділилися на два «табори». Один із «таборів» (можна назвати імена Олексія Шахматова, Михайла Приселкова та багатьох інших учених XX ст., зараз шахматовської концепції притримуються Олексій Гіппіус, Сава Міхєєв, та ін.) пропонує трактувати зводи із записами за IX-XI ст. – Повість временних літ (далі: ПВЛ), Новгородський перший літопис молодшої редакції (НПЛмл) а також низку пізніших московських і новгородських літописів – як матеріал для реконструкції раніших текстів. Передусім маються на увазі

гіпотетичні конструкти «XI ст.» О. Шахматова: Початковий звід 1090-х рр., Звід Никона 1070-х рр., Древній Київський 1039 р.... Вважається, що дослідник мусить дивитися на літописи крізь призму наявних нині зводів, ставлячи у центр своїх студій відновлення «втрачених протографів». У другому «таборі» літописознавців (шахматовські ідеї піддавали критиці Василій Істрін, Сергій Бугославський, Микола Нікольський та ін., із сучасних учених можна назвати Дональда Островського, Олексія Толочка, Джона Лінда, Олександра Боброва, автора цих рядків та ін.) обстоюється думка, що НПЛмл є пізньосередньовічною переробкою ПВЛ, зробленою у XIV чи XV ст. Підкреслюється: якщо пізні трансформації тексту літопису починають в уяві дослідника відігравати роль «давніх», це неunikнено викривлює текстуальну й історичну картину. Слід додати, представники другого напрямку не відкидають можливості існування раніших щодо ПВЛ записів, хоча необов'язково «зводів». При цьому вважають, що увагу треба фокусувати власне на цій пам'ятці, текст якої відновлюється надійно. ПВЛ не дарма має другу назву «Початкового літопису» (пор. її англ. назву: the Primary Chronicle) і справді розпочинає історію літописання. Фактично, від з'ясування проблеми співвідношень ПВЛ та НПЛмл у її записах до початку XII ст. залежить – чи йдеться у новгородському літописі про копіювання ранніх київських записів XI ст., давніших і більш справних за ПВЛ, чи про пізні версії XIV-XV ст. У першому випадку досить великою є вірогідність відштовхування автора та укладача від незбережених нині ранніх текстів, пригадування чи використання особистого досвіду, свідчень очевидців. У іншому – маємо справу з переосмисленням та рецепцією історії, що також річ надзвичайно цікава, проте стосується власне XIV-XV ст., а не XI ст.

Непроста ситуація і з Київським літописним зводом початку XIII ст. Як віддавна припускали, Київський звід має надзвичайно складну структуру, він утворений з попередніх літописів та інших джерел і виявляє сліди роботи рук багатьох авторів та укладачів-редакторів. Було

запропоновано кілька схем його укладення і названо імена ймовірних укладачів, проте загально визнаної реконструкції досі не існує. Зокрема, суперечливим є питання співвідношення Іпатіївського та Лаврентіївського літописів у частині «продовження ПВЛ». Від 1110-х рр. і до кінця XII ст. в обох зводах спостерігаємо численні спільні блоки повідомлень про київські, переяславські, володимиро-суздальські події, і їх появу в південноруській та суздальській компіляціях мусимо пояснити. Відзначали високий ступінь літературної майстерності Київського зводу, але книжні й зокрема хронографічні джерела пам'ятки досі залишалися слабо дослідженими. Від того, наскільки коректно дослідником провадиться «розшарування» тексту на ділянки, що написані різними книжниками та редакторами, залежить історія літописання XII ст. Найсуттєвіше, чи зможемо ми розпізнати близькі чи, навпаки, віддалені один від одного десятками років фрагменти. Київський звід із багатьох проблем є нашим основним, інколи – єдиним джерелом з історії давньоруських земель XII ст., тому питання текстології набувають особливої ваги.

Ситуація з вирішенням вказаних проблем літописознавства виглядає патовою, попри розлогу аргументацію кожної зі сторін. За таких умов ключ до їх розв'язання дають пам'ятки хронографії, запозичені до зводів із повних перекладів хронік чи хронографічних збірок у різних версіях різного часу. Вони виконують роль контрольних текстів і в багатьох випадках надають вирішальні докази. Хронографічні пам'ятки, як правило, відомі у кількох редакціях, які видають ознаки свого походження: хронологію та рідше – регіон появи. Отже, ідентифікуючи в літописі подібне джерело, ми отримуємо можливість визначити й датувати його «зріз». Крім того, деякі комплекси цитат із хронік та історій, як побачимо далі, характерні для певних давньоруських авторів та укладачів. Відповідно, це дає додаткові точки оперття при «розшаруванні» літописів, тобто, дозволяє виявити різні текстуальні пласти зводів й етапи

редагування. Чіткіше виявляються сучасні подіям та пізні літературно оброблені записи. Загалом, поєднання чи, радше, перетин хронографічної та літописної області досліджень є корисним для них обох, оскільки дозволяє взаємну перевірку даних. Паралельне дослідження надає додаткові відомості про хронологію виникнення та побутування пам'яток, дозволяє уточнити версії текстів, верифікувати дослідницькі гіпотези. Однак до сьогодні відсутнє дослідження, в якому б аналізувалися ці різножанрові історичні тексти як сукупна проблема.

Зв'язок роботи з науковими планами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідних тем, що розроблялися в Інституті історії України НАН України: «Україна в середньовічному та ранньомодерному комунікативному просторі: національні та інтегральні виміри культурно-цивілізаційного діалогу» I кв. 2009 р. – IV кв. 2011 р., державний реєстраційний номер № 0109U000233 та «Історія Київської Русі в джерелах, історіографії та суспільній пам'яті: нові підходи» I кв. 2009 р. – IV кв. 2011 р., державний реєстраційний номер № 0109U001778; «Україна в політико-антропологічних вимірах середньовіччя – раннього нового часу» I кв. 2012 р. – IV кв. 2014 р., державний реєстраційний номер № 0112U001186 «Київська Русь реальна і уявна: джерелознавчі та історіографічні аспекти дослідження» I кв. 2012 р. – IV кв. 2014 р., державний реєстраційний номер № 0112U002526; «Соціополітичний простір України в контексті модернізаційних викликів середньовіччя – раннього нового часу» I кв. 2015 р. – IV кв. 2016 р., державний реєстраційний номер № 0114U007375.

Метою дослідження є комплексний джерелознавчий аналіз зв'язків двох жанрів давньоруського історіописання, що освітлювали вітчизняну та всесвітню історію, тобто, раннього київського літописання та хронографії.

Відповідно до мети сформульовані дослідницькі завдання:

- проаналізувати літописні записи до початку XII ст.: перевірити наявність чи, навпаки, відсутність у ПВЛ та НПЛмл запозичень із так званого Хронографа по великому ізложенію;

- уточнити комплекс запозичень із хронік та історій у ПВЛ, по можливості включно з мікроцитатами та сюжетними запозиченнями;

- уточнити особливості впливу хронографічної літератури на розуміння укладачем ПВЛ написання історії, проаналізувати ідейну залежність цього книжника від творів із всесвітньої історії;

- провести такі текстологічні операції у текстах XII – початку XIII ст.: визначити у тексті Київського зводу ранні та пізні пласти за допомогою порівняння записів київського Іпатіївського та суздальського Лаврентіївського літописів за XII ст. та додаткових блоків Іпатіївського зводу;

- визначити комплекс хронографічних запозичень у Київському зводі та їх зв'язок з певними пластами текстів київських книжників;

- узагальнюючи усі попередні спостереження, встановити природу запозичених у літописи хронографічних фрагментів і відповісти на питання, чи вони узяті з повних давньослов'янських перекладів хронік та історій, чи книжники залучали збірки ексцерптів, тобто, хронограф або хронографи;

- віднайти і проаналізувати складові хронографів, які дозволяють їх датувати;

- з'ясувати, чи походять найважливіші ранні давньоруські хронографічні компіляції від єдиного спільного протографа, чи вони зроблені різними книжниками незалежно один від одного.

Об'єкт дослідження – текстуальні взаємини, зв'язки та взаємовпливи творів із вітчизняної та всесвітньої історії у домонгольській Русі.

Предмет дослідження становлять ранні київські літописи (переважно, ПВЛ, київські складові НПЛмл та Київський звід), перекладні візантійські

хроніки та історії, а також хронографи і ті біблійні тексти, що включалися до хронографів.

Хронологічні межі дослідження. Охоплений період функціонування домонгольського київського літописання. Нижня межа – XI ст., що збігається з утворенням достеменно документованих, підтверджених включеними в оповідь точними датами, літописних записів. Верхня межа – початок XIII ст. Втім, списки ранніх літописів належать переважно до XIV-XVI ст. Хоча давньослов'янські переклади візантійських хронік та біблійних текстів ранні (X-XII ст.), але хронографічні компіляції, що дійшли до нас, також датуються XIII-XV ст. Текстологічні студії спираються на ці реально збережені тексти, що дещо розширює хронологічні рамки дослідження.

Територіальні межі дослідження. У центр уваги поставлене київське літописання та доступні столичним книжникам пам'ятки хронографії. Додатково залучаються північноруські та східні літописні пам'ятки (НПЛмл, Лаврентіївський літопис), які містять у своєму складі київські компоненти.

Методи дослідження. Основою методології є критичний метод історичних досліджень, на якому заснований аналіз джерел. Тексти літописів, хронік та хронографів аналізуються за допомогою методів текстології та текстуальної критики. Іноді останні два поняття не виправданно протиставляють, згідно популярної на радянському та пострадянському просторі праці з текстології Дмитра Ліхачова [276], де розмежовано «механічну західну» текстуальну критику та «комплексну вітчизняну» текстологію. Проте, напр., методи О. Шахматова, які стали базовими у вітчизняному літописознавстві, напрацьовані власне в західній класичній і біблійній критиці тексту. Методика текстуальних досліджень інтенсивно розроблялася протягом XVI-XIX ст., значні досягнення пов'язані з іменами Іоганна Айхгорна, Фрідріха Вольфа, Карла Лахмана, Юліуса Велльхаузена, О. Шахматова, Василя Істріна. Певні корективи та

узагальнення були внесені на рубежі XIX-XX – у середині XX ст. Жаном Бед'є, Дон Анрі Квентіном, Джорджо Паскуалі та ін. У текстології-текстуальній критиці вивчають процес трансмісії або передачі тексту від давніх часів до часу дослідження та критичного видання; на цьому шляху залишаються свідки, або конкретні версії тексту. Кардинально відрізняються три головні відгалудження: дослідження, зроблені на матеріалах одного свідка, кількох свідків, численних свідків (коли рукописів сотні й тисячі й залучаються статистичні методи обробки). Для аналізу літописів та творів хронографії релевантними є переважно перші два. У сучасних дослідженнях чіткіше розрізняють «літературну критику», яка стосується ранніх етапів формування твору, та власне текстологію або текстуальну критику, що працює з наявними свідками тексту. Оскільки під час реконструкції ранніх етапів літописання вчені вимушені були спиратися на одного свідка тексту (спільні фрагменти ПВЛ та НПЛмл для записів за X-XI ст., тощо), у XIX – на початку XX ст. неunikнено змішувався інструментарій «літературної критики» та «текстуальної». За відсутності матеріалу для порівняння дослідники були змушені розраховувати лише на власне відчуття наявності текстуальних швів та інших маркерів переробок, високим був елемент суб'єктивності оцінок. В аналізі літописних та хронографічних творів здобувач спирається обов'язково на кількох свідків, другими-третьими свідками для літописів найчастіше послуговують запозичення із хронографічних текстів. Використовуються поправки і уточнення до методики текстуальних досліджень, які були введені у 2-й половині XX – напочатку XXI ст. Ернстом Коллвелом, Емануелом Товом, Джулією Крік, Михаелем ван дер Мейером, Тео ван дер Лювом, Сінтією Еденбург та ін. Застосовуються інструментарій текстуальної критики з елементами літературної критики та критики форм. Враховуються інновації у споріднених дисциплінах: наративістиці та ін., окремих відгалудженнях

гуманітарних дисциплін, як от New Philology, вивчення колективних ідентичностей, специфіки античних та медієвістичних перекладів, тощо.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *уперше*

- доведено, що у ПВЛ використані тільки повні переклади візантійських хронік, а не давньоруські компіляції-хронографи; спростовано твердження попередньої історіографії про використання у Початковому літописі так званого Хронографа по великому ізложенію;

- проаналізовано комплекс хронографічних запозичень у Київському літописному зводі початку XIII ст., що включає запозичення з Александрії Хронографічної, Хроніки Георгія Амартола, «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія;

- досліджено текстологічні зв'язки між літературно обробленими текстами Київського зводу з хронографічними запозиченнями та іншими шарами цього літопису;

- проаналізовано версії старозавітних книг Восьмикнижжя у хронографах та ПВЛ;

- простежено пізні складові у Хронографі по великому ізложенію, Еллінському літописці та ін. хронографічних компіляціях, доведено пізнє походження хронографів як жанру;

розширено й уточнено:

- комплекс хронографічних запозичень у ПВЛ;

- комплекс літописних запозичень у хронографічних збірках;

новий рівень розвитку отримали такі проблеми:

- співвідношення текстів ПВЛ та НПЛмл за IX – початок XII ст.;

- вплив хронографічної книжності на ідеологію та стилістику раннього київського літописання;

- співвідношення запозичень у літописах із повних перекладів хронік та історій та збірок їх ексцерптів – хронографів.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що нове розуміння співвідношення текстів ПВЛ та НПЛмл, а

також текстологічне розшарування Київського зводу дозволить спиратися в історичних дослідженнях на сучасні подія джерела і чіткіше вирізняти пізні трансформації текстів, а виявлення комплексу хронографічних запозичень у ранніх київських зводах дозволить ідентифікувати літературно оброблені ділянки літописів. Результати і положення, які розвинуті в дисертації, можуть бути використані при формуванні навчальних курсів із середньовічної історії та історії України, написанні узагальнюючих праць та науково-методичних посібників з історії України та джерелознавства.

Особистий внесок здобувача. Усі результати та положення, що виносяться на захист, отримані особисто здобувачем. Монографія, фахові статті та публікації, що додатково відображають результати дослідження, виконані здобувачем без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях Вченої ради Інституту історії України НАН України (доповідь «Біблійні книги у ранніх літописних зводах», 26.06.2011), сектору досліджень Київської Русі та відділу середніх віків і раннього Нового часу Інституту історії НАН України. Основні положення та висновки дисертаційної роботи були оприлюднені у доповідях на міжнародних та українських наукових конференціях, симпозіумах та семінарах: міждисциплінарному семінарі, що працює при Києво-Могилянській Академії (2007-2015 рр.); Києво-Руському семінарі при Інституті історії України НАН України (2007-2014 рр.); міжнародних щорічних читаннях «Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти чл.-кор. АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто» (Москва, 2007-2014 рр.); міжнародній конференції «Комплексный подход в изучении Древней Руси» (2007, 2009, 2011, 2013 рр.); доповідь «Начальные даты Начального летописания» виголошено на міжнародній конференції «Повесть временных лет» и начальное летописание: к 100-летию книги А.А. Шахматова «Разыскания о древнейших русских

летописных сводах» (Москва, 22-25.10 2008); доповідь «Имена и специальные обозначения в Александрии Хронографической Иудейского (Виленского) хронографа» – на міжнародній конференції «LDK kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos» (Вільнюс, 12-14.11 2008); доповідь «Новые вышгородские записки? (XII в.)» – на міжнародному семінарі «Borisoglebica: тексты, связи, артефакты» (Санкт-Петербург, 11–12.04 2008); доповідь «Олег Вещий в древнерусской традиции: воевода или князь?» – на міжнародній науковій XXV конференції «Славяне и их соседи» (Москва, 18-20.05.2010); доповідь «О хронографических источниках Повести временных лет и концепциях их изучения» – на міжнародному круглому столі «Зарождение историописания в обществах Древности и Средневековья» (Москва, 31.10-01.11 2011); доповідь «Початкова частина Віленського хронографа – акценти уваги віленського книжника» – на міжнародній конференції, присвяченій 70-річчю проф. Н.Н. Яковенко, «Ранньомодерна Україна: культура вибору versus вибір культури» (Київ, 18-21.10 2012); доповідь «Источники статьи 6428 / 920 г. Новгородской первой летописи младшего извода о походе Руси на Константинополь. К спорам о Начальном своде» – на міжнародній конференції «Историческое повествование в средневековой России» (Санкт-Петербург, 10-11.10.2013); доповідь «В лѣто 6360. Поча ся прозывати Руская земля» – на міжнародній конференції «Візантійська спадщина Руси-України (X-XVII ст.) (19-20.06.2014, Київ, Ін-т історії України НАН України); доповідь «Афонська / середньоболгарська редакція Паримійника у давньослов'янській традиції Восьмикнижжя» – на міжнародній науковій конференції «Русь и Афон: тысячелетие духовно-культурных связей (Чернігів, 28-29.11.2014)».

Основні положення дисертації викладено у монографії «Літопис і хронограф. Текстологічні студії з домонгольського київського літописання» (К.: Інститут історії України, 2015. – 518 с., 42 др. арк.), у 24 наукових публікаціях у фахових виданнях (із них 5 – у закордонних); у 14

наукових публікаціях у наукових журналах та збірниках, що додатково відображають результати дослідження (із них 10 – у закордонних).

Структура дисертації оформилася, виходячи з мети і завдань дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти частин, заключення та додатків (основний текст складає 394 с., загальний обсяг 550 с.).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Літописознавство є в цілому добре й детально розробленою субдисципліною джерелознавства, в сучасній історіографії наявні й численні спеціальні роботи, присвячені окремим пам'яткам, і томи оглядів історії усього літописання від XI по XVII ст. чи тільки періоду домонгольської Русі. Обрані огляди [371; 126; 430; 419; 422; 335; 220; 279; 280; 300; 262; 337; 404; 388]. Досліджень із хронографії менше, зокрема, не так багато узагальнюючих робіт з цієї проблематики [333; 334; 372; 511; 174]. У першому підрозділі зосередимося на вивченні хронографічної складової ПВЛ та спроб реконструкції попередніх щодо неї компіляцій, зокрема, Початкового зводу, а також виникненні ідеї «Хронографа по великому ізложенію». Вказані пам'ятки, реальні та гіпотетичні, датуються в історичній літературі серединою XI – початком XII ст. Роботи, присвячені окремим пам'яткам, див. у відповідних розділах.

Передовсім, як виникло власне поняття про хронографічну складову літописання? На досить ранньому етапі вивчення літописних зводів, напочатку XIX ст., довідалися, що «Нестор», як традиційно називали укладача ПВЛ, використовував візантійські хроніки. Щоправда, перші дослідники діяли, що називається, навмання і загальна картина вимальовувалася розпливчасто. Залишалося навіть невідомим, йдеться про давньоруські переклади чи про грецькі оригінали. Див., напр., розмірковування про специфіку праці літописця в Августа-Людвіга Шльоцера: «разумел ли греческий язык... сего я не знаю» [428, с. 20]. Зважаючи на тодішній обмежений обсяг інформації про слов'янські історичні твори та далеко неповний корпус виданих грецьких текстів, перш за все вловили подібність до Хроніки Георгія Синкела; огляд початку історії вивчення хронік [49, с. 117–119; 118, с. 20–21]. Про

запозичення із Синкела писав уже А.-Л. Шльоцер [428, с. XXIII, 17-18, 20–21]. Незабаром відшукали ближче джерело, яке виявилось головним хронографічним джерелом ПВЛ – Хроніку Георгія Амартола. Павло Строев оприлюднив уривки твору «Георгія-мніха грішника» з «Временника Нестора» (тобто, ПВЛ) [370, с. 171–173], незабаром їх було передруковано у додатках до 1-го видання 1-го тому «Полного собрания русских летописей» [71, с. 239–246]. Тоді ж стало відомо про паралелі до «Літописця вскорі» патріарха Нікифора [370, с. 172] (П. Строев відзначив доповідь М. Полевого 1826 р.). З'ясувалося, що давньоруські книжники здебільшого не володіли грецькою чи, принаймні, використовували у писаннях уже перекладені твори. Поступово стали виявлятися інші джерела Початкового літопису. Скажімо, в середині XIX ст. звернули увагу на Архівський хронограф (нині відомий як Архівський список Іудейського хронографа) і текст Хроніки Іоанна Малали у ньому [254; 305, с. I–LX]. Етапною була праця Андрія Попова 1860-х рр. Хоча його книга «Обзор хронографов русской редакции» не пов'язана з проблемами літописання, у ній на той час були вичерпно зібрані та систематизовані відомості про давньоруські хронографічні компіляції – Еллінський літописець, «Русский хронограф» та ін. На рубежі XIX-XX ст. зусиллями двох видатних учених, О. Шахматова та В. Істріна, виникли концепції Початкового літописного зводу і «Хронографа по великому ізложенію» (ХВІ). Так два різновиди історіописання давньоруської доби – хронографи та літописи – поєдналися іще тісніше.

Слід підкреслити, взаємини обох видів історієписання було реконструйовано ще до повного обстеження кола історичних творів давньоруських книжників. Йдеться про спроби віднайти пункт відліку, певну реальну або віртуальну пам'ятку, від якої «усе почалося». Щодо літописання, такою став Початковий звід, укладення якого традиційно датують 1-ю половиною 1090-х рр. Для кола хронографії аналогічну роль виконує ХВІ, віднесений до середини або 2-ї половини XI ст. Обидві

пам'ятки є ідеальними, реальних таких текстів не існує, хоча поняття про них настільки усталилися в науковій спільноті, що про це іноді доводиться нагадувати.

Реконструйовані компіляції мусили пояснювати спостереження над подібностями та розбіжностями низки доволі ранніх текстів. Якщо у центрі уваги В. Істріна стояли твори хронографічні, О. Шахматов переймався переважно реконструкцією літописарської праці давньоруських книжників. Зокрема, для В. Істріна припущення про перший хронограф було покликане пояснити взаємини Толкової й Повної хронографічної палеї, Літописця Еллінського та Римського, та деяких інших збірників, і лише в останню чергу – літопису. В загальному вигляді схема була такою: XVI виконував роль ядра абсолютної більшості пізніших хронографічних компіляцій і частково вплинув на укладача ПВЛ. Припускалося, що до тексту літопису запозичено включення з цього хронографа. Для О. Шахматова гіпотеза Початкового зводу 1090-х рр. пояснювала, передусім, численні спільні місця і розбіжності двох ранніх зводів, що дійшли до нас – ПВЛ та НПЛмл. Вона мусила обґрунтувати схему походження й видозмін початкового літописання, і взаємини з першим хронографом та палеями лише ще раз підтверджували виведену схему. На загаль, на роль «початкових» текстів гіпотетичні пам'ятки обрано внаслідок незавершеності й недовершеності історії вивчення давньоруських творів історичного жанру. Зупинімося на цьому детальніше, враховуючи обидва види історієписання Русі: літописи та хронографію.

1.1.1. Літописи: виникнення концепції Початкового зводу і пов'язання його з Хронографом

Початкові уявлення про літописи доводиться кваліфікувати як асистемні. У XVIII ст. зібрані численні рукописні списки XIV–XVII ст., віддалені від часу укладення зводів (XI–XVI ст.) на кілька десятків або

навіть кілька сотень років. Колекція поповнювалася і в XIX ст. й навіть у XX ст., але романтична доба археографічних розшуків і значних знахідок припадає на раніший період XVIII – 1-ї половини XIX ст. В Археографічну комісію, що почала працювати у 1834 р., передано 168 відомих списків рукописів; 53 з них включали «Временник Нестора», тобто, ПВЛ [124, с. IV; 130, с. 729; 388, с. 18, 50-101]. Спроби видання були випадковими й залежали від меценатства імператорів та вельмож-покровителів «наук и словесности». Пізні зводи нерідко йшли у друк перед ранніми¹. Така непослідовність є річчю звичайною. Якщо текстуальні взаємини вичерпно не досліджені, складно, іноді неможливо виділити з наявних версій ранні. Крім того, текстологи мають тенденцію покладатися на принцип «повноти» і «справності» тексту, а такій умові часто краще відповідають саме пізні версії. Не зважаючи на це, вчені не могли не зауважити одночасно і великої подібності, і суттєвих розбіжностей початкової частини більшості літописів, де описувалася історія Русі від легендарних часів до 2-ї половини XI ст.

¹ Це унаочнює додаток «Основные издания летописей XVIII – XIX вв.» до [130, с. 745–748]. Літописні тексти у XVIII – 30-х рр. XIX ст. видавалися у такій послідовності (мною виділені курсивом пізні): Радзивілівський / Кенигсбергський (1767), *Никонівський* (1767, 1768, 1786, 1788, 1789, 1790, 1791, 1792), *Лицевий звід* (частково, 1769, 1772, 1774), *Степенна книга* (1775), Синодальний список НПЛ (старша редакція, 1781, перевид. 1819), *Устюжський літописний звід–Архангелогородський літописець* (1781), *Типографський літопис* (1784), Академічний список НПЛ (молодшої редакції, 1786), «*Руский времяник*» (1790, 1820), *Львовський літопис* (1792), *Воскресенський* (1793), *Новгородський Уваровський* (1795), *Лаврентіївський* (1804–1811, 1824), *Софійський временник–Софійський I літопис* (1820, 1821), *Супрасльський: Короткі Новгородський літописець та Київський літопис* (1836), *Псковський літопис* (1837).

Дослідники XVIII–XIX ст. робили акцент на автобіографічних ремарках літописців. При класифікаціях із літописних збірок намагалися виокремити «временники», авторські чи «обласні» (місцеві, незагальноруські) літописи [71, с. VIII]. Власне, на позначення «временникъ» натрапили у передмові одного із середньовічних книжників. Серед літописів найраніше на нього натрапляємо у передмові до НПЛмл (зустрічається також у Софійському I літописі та ін.). Появою своєю воно, не виключено, завдячує давньослов'янському перекладу «Временника» Амартола (сучасне дослідження Передмови НПЛмл та її запозичень із Хроніки Амартола [408, с. 140-153]).

За традицією, що, як показав О. Толочко, йде від київської школи XVII ст., перший літопис – те, що ми нині називаємо ПВЛ – атрибутували Нестору. Ім'я літописця знаходили у Києво-Печерському патерику та поодиноких списках зводів [498, р. 31–59; 121]. ПВЛ була явно авторською: мала недатоване Введення зі спробами осмислення процесу історіописання, починаючи від назви «Се повести временныхъ лѣтъ» і далі («нѣции несмыслении сказаютъ», та ін.). Автобіографічні ремарки у тексті річних статей спонукали шукати її автора чи укладача. Відповідно, звід визначили як «Временник Нестора».

Ще на початку позаминулого століття вчені усвідомили наявність чималої кількості незбіжностей у списках літопису. Намагаючись виправити помилки давніх копіїстів, вони працювали над реконструкцією оригіналу. Так, уже А.-Л. Шльоцер намагався відтворити придатну для перекладу версію на досить репрезентативній базі текстів, залучивши понад 10 списків початкового літопису. Але він обирав «початковий» варіант на свій розсуд, елімінуючи «порчи» та «вставки» «списчиков» цілком безсистемно, пор.: «...часто находил я настоящее чтение в одном каком-нибудь списке, который в прочем принадлежал к дурнейшим»; «Нестора нельзя было перевесть, не очистя его прежде» [428, с. XIV, XX]. Спроби А.-Л. Шльоцера створити «очищений текст» врешті-решт визнано

невдалими, однак ідея «очищення» літопису від «вставок» залишила глибокий слід. Тим більше, що око історика і текстолога легко вловлювало суперечливі повідомлення й переривання викладу, підживлюючи думки про якесь раннє ядро.

Існував ще один «авторський» звід, який у 20-х рр. ХІХ ст. отримав назву «Софійського временника». Особливого значення він набув тому, що має Передмову – руки іншого літописця, ніж Нестор [84, с. ХІІ–ХІІІ; 51; 446, с. 32; 173, с. 79-81]. Під цим «временником», з певними варіаціями у поглядах, розуміли НПЛмл та Софійський І літописи, а також новгородсько-софійські зводи загалом або їх реконструйовані «спільні протографи». Оцінка новгородсько-софійських літописів у ранній російській історіографії була одним із складних вузлів суперечок [напр.: 418, с. 465–475; 346; 261, с. 59–72, 91–95]. Зараз Софійський І літопис вважають пізнім контамінованим зводом ХV ст., де використано новгородські, суздальсько-московські та південно-руські версії літописів. Чому не НПЛ, а Софійський І став репрезентантом усієї новгородсько-софійської групи і дав назву «Софійський временник», тут маємо справу з більшою кількістю та кращою доступністю копій Софійського І літопису, а також випадковим вибором видавців. НПЛ спершу виданий за списками Синодальним та Академічним, у яких втрачено початок [55; 64; 130, с. 722-723] і які, відповідно, не мали передмови укладача, а Софійський І опублікований разом з передмовою вже у 1820–1822 рр. [84]. Через 20 років, у виданні НПЛ із серії ПСРЛ відзначено, що назва «временник» та передмова наявні в Комісійному списку, й отже, походять з НПЛмл [76, с. VII; 328, с. 332]. Пор. текст новгородського літопису: «Временникъ, еже есть нарицается лѣтописание» [63, с. 103; 77]. Однак назва встигла закріпитися і побутує досі [371, с. 13–14; 130, с. 726].

Загадкою було і співвідношення «Временника Нестора» та «Софійського временника». Ці зводи місцями збігаються, а місцями різко відрізняються, і при тому наявні в давніх рукописах. Через

розбіжності, виникала проблема: було абсолютно незрозуміло, якому з літописів можна довіряти і де збереглася вихідна версія. У такій ситуації дослідники мали або реконструювати процес *переробки* в якомусь із «ізводів», або шукати раніший пункт, коли вони *розійшлися*. Відмінності між цими двома схемами трансмісії й відповідно, уявленнями про процес раннього літописання, не зважаючи на позірну подібність, досить значні. У першому випадку один із текстів зроблений на основі іншого і є похідним. У другому – вони обидва відгалуджуються від ранішого спільного протографа.

На час видання перших томів серії «Полного собрания русских летописей» у 40-х рр. ХІХ ст. визначили такі «ізводи»: давній або «Временник Нестора» (зараз ПВЛ), середній або «Софійський временник» (новгородсько-софійські зводи) та новий (Никонівський чи «Патріарший» літопис). Озвучив цю дещо спрощену, з огляду на обсяг виданих на той час списків, ідею видавець шести томів першого видання ПСРЛ Яків Бередніков. У цій схемі, зокрема, не враховано вплив на пізні літописи південно-руських зводів Іпатіївської групи (відомі на той час Софійський І, Воскресенський, Густинський); майже не брався до уваги виданий у серії ПСРЛ власне Іпатіївський літопис; «новий ізвод» репрезентований лише Никонівським літописом, який не є єдиним представником цієї надзвичайно строкатої групи пізніх зводів... А головне, новгородські та софійські літописи «злилися» в єдиний ізвод, тоді як і традиція вивчення цієї групи є неоднозначною; взаємини у групі надзвичайно складні, неоднорідні в різних частинах зводів. Схема увійшла у передмову до першого тому серії і стала програмною [71, с. IV, XVII–XVIII]. Інколи покликаються на Протоколи Археографічної комісії [130, с. 729], але насправді ідея Я. Береднікова не залишилася у запорошених протоколах й отримала набагато більше поширення (відголоски його конструкцій відчувалися ще у промовах М. Приселкова з приводу нового видання ПСРЛ у 1936 р., через дев'яносто років) [172, с. 291–292]. Вже в Михайла

Сухомлінова поділ на гілки літописання став подрібненим і ближчим до сучасного. Вчений виділяв Лаврентіївський, Іпатіївський та Кенігсбергський / Радзивілівський списки, у давній частині дуже сходині, оскільки вони містять ПВЛ, потім новгородські зводи, а також Софійський, Воскресенський, Никонівський і пізніші літописи, укладені під впливом Лаврентіївського, новгородських та південноруських [371, с. 6–8]. Однак тричленна схема Я. Берендікова залишилася. Почасти тому, що не мала заміни у передмові до наступних видань ПСРЛ. Так, у перевиданні перших двох томів 1871–1872 рр. відсутня загальна схема укладення літописних зводів; Афанасій Бичков у передмові обмежився лише порівнянням Лаврентіївської та Іпатіївської групи списків [72]. Почасти ж власне завдяки своїй простоті – для мисленневих операцій взагалі надзвичайно ефективним є число три. Можливо, далі, ускладнюючись, схема продовжувала б функціонувати. Однак знайшовся дослідник, який перевернув співвідношення «давнього» та «середнього» ізводів і зробив «середній» новгородський давнішим, а «давній» київський молодшим – О. Шахматов.

В усіх працях ученого, починаючи від його випробувальної лекції як приват-доцента у Московському університеті 1890 р., генеральною ідеєю було те, що НПЛмл раніша за ПВЛ. Новгородські літописи йому завжди видавалися автентичнішим свідком. Ймовірно, так позначилося загальне для багатьох русистів переконання у більшій документальності новгородських літописів і більшій «літературності», від чого недалеко до «переробленості», літописів київських. Проте поштовхом таких міркувань стало те, що виклад, подібний до ПВЛ, уривається в усіх новгородських зводах на 1074 р. З цього року в НПЛмл починаються лапідарні записи, подібні до НПЛ старшої редакції, кардинально відмінні від ПВЛ. Це явище відобразилося й на інших новгородсько-софійських зводах. Спершу О. Шахматов зробив цілком несофістиковане припущення – що близько

цього часу й укладено більш ранній літописний звід, тоді як ПВЛ очевидно доведена до 1110-х рр.

О. Шахматов шукав і знаходив пункт *розходження* ранніх зводів, але в ході його досліджень пункт цей дещо «дематеріалізувався». У 1-й випробувальній лекції 1890 р. молодий приват-доцент стверджував, що «перша редакція» ПВЛ дійшла у новгородських літописах і доведена до 1074 р. Малися на увазі звичайні матеріальні списки НПЛ [418, с. 468]. У праці 1897 р., відштовхуючись від ідей свого попередника в царині вивчення НПЛ та новгородсько-софійських літописів Йосифа Сенігова, і не погоджуючись з дослідником, який вкотре намагався розв'язати проблему загадкового старшого Синодального рукопису НПЛ, О. Шахматов оприлюднив ідею Початкового зводу [417]. Синодальний список справді був загадкою: у ньому відсутні перші 16 зошитів – він починається одразу з битви Ярослава Мудрого зі Святополком 1016 р. і частково збігається із «середнім ізводом», «Софійським временником». Й. Сенігов припускав, що втрачена частина вміщувала початок давнього «Софійського временника», а зошити загублені порівняно пізно [346]. О. Шахматов відкинув цю гіпотезу й запропонував інше рішення: зошити були втрачені вже у XIII ст., Софійський временник зберігся не в Синодальному, а у НПЛмл², але тут таки захований і Початковий звід.

² Для О. Шахматова був закритий простий шлях оголосити найдавнішим текстом пергаменний Синодальний список НПЛ старшої редакції: він прийняв і розвинув аргументацію Ізмаїла Срезневського та М. Костомарова щодо того, що записи Синодального за XI ст. є скороченою версією, і вважав, що йдеться про переробку ПВЛ [356, с. 20; 357; 417, с. 33, 48; 261, с. 62, 93]. Відповідно, О. Шахматов мусив схилитися до іншого репрезентанта «Софійського временника», НПЛмл. Питання співвідношення Синодального та НПЛмл у цей час було гостро дискусійним. М. Погодін та Я. Бередніков вважали, що у втрачених зошитах Синодального текст мав бути ідентичним спискам НПЛмл (а

Нібито у 1220-х рр. новгородський книжник, намагаючись відновити втрачені статті літопису, не зміг відшукати ПВЛ, проте відшукав звід, подібний до нього і давніший [417, с. 58]. На думку О. Шахматова, цей звід мав бути дефектним, він уривався на статті 1074 р. і дещо перероблявся у XIII ст. під час укладення «временника». Завдяки постулюванню обриву на статті 1074 р. екземпляра Початкового зводу, яким користувався новгородський літописець, попередня щодо ПВЛ компіляція стала дещо «прозорішою», однак все ще була пов'язана з цілком реальними текстами. В іншій роботі цього року вчений писав, що укладачі як ПВЛ, так і Початкового зводу (=НПЛмл), використовували Хроніку Амартола [424, с. 465, 467]. Він іще не висловив ідею про різні хронографічні джерела для ранніх літописів, тобто хронограф для Початкового зводу=НПЛмл та повний переклад Амартола для ПВЛ.

Стрімкий крок у бік віртуалізації було зроблено у 1900 р. Під впливом робіт В. Істріна та Олександра Михайлова [47; 233; 296] О. Шахматов почав працювати з хронографічними компіляціями [413; 416]. На підставі порівняння ранніх літописів з Еллінським літописцем, палеями та Троїцьким хронографом (точніше, з тими рукописами, які у 2-й половині XX ст. Олег Творогов назвав Троїцьким хронографом – Троїцький № 728 та Ундольського № 1, обидва нині в РДБ) вчений зробив висновок про численні спільні риси у цих текстах і про їх сходження до «Хронографа особливого складу». А на підставі порівняння ПВЛ і НПЛмл та двох невеличких прикінцевих статей Троїцького хронографа обсягом менше піваркуша, де згадано князя Олега та похід русі на греків – масу висновків щодо існування історичних компіляцій X–XI ст. Зокрема, «Древнейшого» зводу, позбавленого хронологічної сітки. При цьому, О. Шахматов пропонував п'ять етапів хронографічно-літописної роботи: 1) Еллінський літописець болгарський, незбережений; 2) перша редакція Початкового

відповідно, частково збігатися з ПВЛ), їм опонували І. Срезневський та Н. Яніш [346, с. 11–12].

зводу, що відобразилася у Троїцькому хронографі; 3) особлива редакція Еллінського літописця, що частково дійшла до нас; 4) друга редакція Початкового зводу, що відбилася у НПЛмл; 5) ПВЛ. Щодо хронографічних запозичень вчений припускав такий розвиток: у «1-й редакції Початкового зводу» немає ще ні Еллінського літописця, ні Амартола, там присутня лише «Промова Філософа». Далі з'являється Еллінський літописець (хронограф) «особливого складу», запозичення з нього відображені у «Початковому зводі 2-ї редакції». На останньому етапі укладач ПВЛ нібито не користувався цим Еллінським літописцем, а звертався безпосередньо до повного перекладу Амартола [416, с. 183, 185].

Починаючи з цього часу, О. Шахматов пише про те, що хронографічні джерела ПВЛ та попередніх літописів відрізняються. У Початковому зводі нібито використаний хронограф, а у ПВЛ – «Временник Амартола», тобто, повний переклад Хроніки Амартола. З часом із деталями його гіпотез відбуваються трансформації: змінюються редакції Еллінського літописця та хронографічної палеї, виділяються, крім Початкового та «Древнейшого», ще інші проміжні зводи, утворення Софійського временника з XIII ст. переноситься переважно на 2-у чверть XV ст. й одночасно з'являється датування Початкового зводу 1093 р. [421; 422, с. 21], коливається кількість редакцій ПВЛ. Незмінна лише впевненість у тому, що у НПЛмл відобразився літопис, що передував ПВЛ й оперування реконструйованими–віртуальними текстами, що з легкістю перетікають один в один Ця тенденція починається з 1896-1897 рр. і виявляється дедалі більше [367, с. 514–520].

Якщо поглянути на цю схему, не вдаючися в деталі, на позір вона з'ясовує проблеми тодішнього літописознавства. Кандидата на ранню версію літописного зводу знайдено. Розв'язане питання списків «давнього ізводу Нестора» (=ПВЛ), що виступають у абсолютній меншості порівняно з основним масивом літописів. Адже наявні лише п'ять ранніх

списків ПВЛ і порівняно невеличка група пізніх, залежних власне від Хлебніковського: Єрмолаєвський та ін. Рукописи, пов'язані з новгородсько-софійською групою, кількісно значно переважають. Вирішено проблему несуголосності «давнього» й «середнього» літописних ізводів та їх різноманітних комбінацій у пізніх зводах. ПВЛ проголошено наступним етапом укладення літопису, після Початкового зводу. Деякі зводи, як от НПЛмл, могли цей етап оминати («відображаючи» «ранню» стадію Початкового зводу), а інші – комбінували обидва етапи. Тобто, у шахматовській схемі «ранішим» літописом проголошується «протограф» НПЛмл, над яким надбудована «пізня» ПВЛ. Альтернативною цій концепції є реконструкція, якої притримується автор даної роботи: першим літописом, що дійшов до нас, є ПВЛ, тоді як НПЛмл репрезентує пізньосередньовічну переробку тексту ПВЛ. Варто додати: 1900 р. О. Шахматов долучив до своєї концепції важливий аргумент. Він писав про використання «Хронографу особливого складу» нібито у Початковому зводі й повного перекладу Хроніки Амартола «пізніше», у ПВЛ. Зупинимось на цьому докладніше.

1.1.2. Хронографи: реконструкція «Хронографа по великому ізложенію».

Історія вивчення хронографів дещо відрізняється від літописознавчих студій, однак результат виявився назагал подібним. Дослідження цих пам'яток у XIX ст. не настільки жваві й насичені, що природньо – оригінальним текстам віддавна віддавали перевагу. Крім того, вчених часто цікавили окремі, переважно апокрифічні пам'ятки, а цілі збірки досить тривалий час були надто складною матерією. Напр., палеї вважали твором, повністю перекладеним з грецької; свідчення різних палей (Толкової, Повної та Короткої хронографічних) часто не відокремлювали і подавали впереміш [376, с. 285-287]. Перші спроби систематизації зроблено в середині XIX ст. Досліджуючи списки Амартола, Михайло

Оболенський зіставив один зі списків Повної хронографічної палеї та Еллінський літописець [304, с. 86-88]. І хоча він помилково співвідніс посилання на «Іоаннов гранограф нантіохійського (замість Іоана Малали антїохійського)» з Іоанном Дамаскіним, проте слушно вказав на «Георгієв» хронограф як уривки з Амартола, відзначивши певну спорідненість палеї та Еллінського літописця. Атрибуція «Іоана» продовжувала його цікавити. Незабаром вчений дослідив Архівський збірник і визначив у ньому (цього разу вірно) фрагменти Хроніки Іоана Малали, а також видав Літописець Переяслава-Суздальського, за тодішньою термінологією, «Летописец русских царей», що продовжує Архівський хронограф. Вчений ототожнив і деякі фрагменти «Временника Нестора» та цього хронографа, хоча знову помилково, як виявилось потім при зіставленні з грецьким текстом, приписав деякі з них до Хроніки Малали [305, с. XI, XVIII-XIX]³. З'явилася праця Миколи Тихонравова, де, зокрема, вперше виокремлено редакції Толкової палеї: «древню», «середню 1-ї половини XV ст.» та «нову останньої чверті XV ст.» [87; 88]. Під «древньою» розумілася дійсно Толкова палея, «середня редакція», як з'ясовано, репрезентувала одну з груп її списків, а під «новою редакцією» автор мав на увазі те, що зараз називають Повною хронографічною палеєю. А. Попов у першій праці, присвяченій хронографам, виділив дві редакції Еллінського літописця, а також увів позначення «хронограф особливої редакції», яким пізніше скористався О. Шахматов для вирішення зовсім інших завдань [333, с. 1-95, 225; 334]. Редакції Еллінського літописця А. Попов датував доволі пізнім часом – XIV-XV ст.

Практично від самого початку досліджень хронографії припускали, що хронографічні твори пов'язані з літописами. Фрагменти Хроніки

³ На той час ще не віднайдено початок грецької Хронографії Малали (видання за Оксфордським списком, у якому відсутній початок [100]. Паралельний грецький та слов'янський текст 1-ї книги Малали видав В. Істрін у 1897 р., за повнішим Паризьким списком.

Амартола цікавили передовсім як матеріал, цитований у ранньому літописі, початок чому поклали праці П. Строева 1820-х рр. Крім того, М. Сухомлінов присвятив цілий розділ своєї об'ємної праці про джерела літописів запозиченням «Нестора» з Толкової палей [371, с. 54-56] і його думка стала традиційною. Намагалися також порівняти витяги з «Промови Філософа» в окремих збірниках та ПВЛ під 986 р. Деякі запозичення з Хроніки Малали побачили у Початковому літописі вже в середині XIX ст., але надійні паралелі, підтримані грецьким текстом, з'явилися з 1890-х рр. після доповіді В. Істріна, виголошеної у 1893 р. на засіданні II Відділення АН, в якій співставлено грецький текст Паризького списку Хронографії Малали та фрагменти давньослов'янського перекладу у ПВЛ (поклик на подію [423, с. 234]).

На рубіж XIX-XX ст. припадають якісні зрушення у вивченні хронографічних компіляцій. По-перше, розширюється репертуар ранніх компіляцій: до традиційних палей та Еллінського літописця додаються Іудейський, Софійський та Тихонравовський хронографи [47; 233, с. 10 та ін.; 234; 235; 242, с. 89], звертають увагу на списки Троїцького хронографа [47, с. 248; 416, с. 177-178, 180-181], який, щоправда тоді так і не змогли визначити як окрему пам'ятку і його довелося «перевідкривати» О. Творогову. Ведеться робота з видання найважливіших складових історичних компіляцій: Александрії [47], хронік Амартола (публікація В. Істріна «Временника» Амартола вийшла у 1920 р., однак проекти з видання слов'янського тексту Хроніки Амартола з'являлися вже наприкінці XIX ст. [285, с. 28]) та Малали [241], Книги Буття [60]. Визначені їх редакції, що покладені в основу сучасних класифікацій. Зокрема, уточнюється розподіл на «види» палей: Коломенський, Синодальний та Срезневського (нині Толкова, Повна та Коротка хронографічні палей). Завдяки розширенню обсягу матеріалу та зівставленню пам'яток різного ступеня спорідненості виробляється звичка шукати «спільні протографи». Напр., вийшли «Замечания о составе

Толковой палеи» В. Істріна, де стверджувалося, що «Нестор не користувався палеєю» [233, с. 1-2, 23]. Вчений намагався визначити давніший за XIII ст. «протограф Толкової палеї», який спочатку спробував відшукати у протографі одного з цікавих манускриптів, «Ізборніка XIII ст.», та Книзі Кааф. Завдяки працям В. Істріна та О. Михайлова [294; 295] обстоюється давньоруське походження компіляцій з перекладних творів, пізніше В. Істрін аргументував ідею давньоруського перекладу Хроніки Амартола [48; 49]. Так питання хронографії стало частиною загальної наукової полеміки того часу про давньоруські чи давньоболгарські переклади та їхню подальшу долю в землях Русі. Між іншим, тут В. Істрін виступав принциповим опонентом О. Шахматова. Останній скрізь убачав сліди давньоболгарських палей та болгарського «прото»-Еллінського літописця X ст. і писав про неспроможність давньоруських книжників зробити добрий переклад (що, вірогідно, закорінено в ідейно-особистісному протистоянні з Олексієм Соболевським). Натомість В. Істрін та його колеги намагалися довести «русское» походження цих пам'яток, що було одним із пунктів ідеологічного протистояння, яке зберегло значущість досі.

Узагальнюючі ідеї О. Шахматова «Хронографа особливого складу» та В. Істріна «Хронографа по великому ізложенію» з'явилися перш ніж з'ясувалися деталі формування хронографічної літератури Давньої Русі. Обидві ідеї розпрацьовані у 1897-1907 рр.: праці О. Шахматова вийшли у 1897-1904 рр., праці В. Істріна позначені 1903–1907 рр. (крім уже названих, див. [237]; список праць В. Істріна цього часу [216, с. 588-590]. Натомість видання Хроніки Амартола з'явилося в 1920 р., друк Хроніки Малали завершено у 1914 р. За життя засновників концепції Початкового зводу та ХВІ не був опублікований жоден із хронографів, обидві редакції Еллінського літописця. У значній частині згадані твори не видані до сьогодні.

Цікаво, що власне появу концепції першого хронографа «спровокував» О. Шахматов, але в історії залишилась, з певними корекціями, ідея ХВІ авторства В. Істріна. Метою О. Шахматова було «розвести» хронографічні джерела НПЛмл та ПВЛ, а, крім того, пояснити специфіку початкової хронології НПЛмл (де замість довгої низки дат ПВЛ 2-ї половини ІХ – початку Х ст. бачимо лише дві хронологічні позиції: 6362/854 р. та 6428/920 р.). Він справді зміг вказати пам'ятки, в яких вміщено саме ці дати – зараз це Троїцький хронограф та Повна хронографічна палея. Вчений використав знахідки В. Істріна і спробував проаналізувати збіги літопису, палей, хронографів. Численні, хоч і не надто системні паралелі у текстах спонукали О. Шахматова до висновку про «давньоболгарський Еллінський літописець проторедакції». На цій підставі він удався до реконструкції інших хронографічних компіляцій «особливого складу», що мусили вплинути на літопис. Найдавніше реконструйоване таким чином «спільне джерело» мусило складатися з хронік Георгія Амартола, Іоанна Малали, Георгія Синкелла та багатьох інших і мати фактично неосяжний обсяг [416; 413; 423] і вміщувати не лише спільне ядро, а й усі хронографічні повідомлення, що будь-коли з'являлися у тих чи інших компіляціях. Однак, у 1903 р. вийшла гостро критична відповідь В. Істріна [240], наявними стали деякі неузгодження у свідченнях текстів. О. Шахматов переформулював свої положення, важливі доповнення до аргументації він долучив у [423]. Вчений запропонував уважати одним із джерел ПВЛ ранній «хронограф особливого складу», ця думка артикульована і в знаменитих «Разысканиях» [422, с. 83-84] та пізніших працях [420, с. 77]. Гіпотеза шліфувалася й у довершеному вигляді виглядає так. На першому етапі, в 1090-х рр., у Початковий звід нібито внесено фрагменти хронографа, на другому (у «третьій редакції» ПВЛ 1118 р.) літописець увів запозичення з повного перекладу Хроніки Амартола. На цій стадії з повного Амартола до ПВЛ, на думку О. Шахматова, мусило потрапити те, що не читається в НПЛмл. Щоправда, аби пояснити

включення з Хроніки Малали під 1114 р., довелося зробити припущення, що повний переклад Амартола у «3-й редакції ПВЛ» застосовувався знову таки разом із хронографом. Необхідно додати, у хронографічній частині в наступних дослідженнях вносилися значні уточнення (В. Істриним, О. Твороговим та ін.). Але що стосується взаємин «першого Хронографа» та літопису, то у більш-менш подібному вигляді гіпотеза існує досі [напр.: 68; 69, с. 233].

В. Істрин у 1903 р. видав статтю, де розглядав збіги у Толковій палей та Хроніці Синкелла, зачіпаючи також запозичення з Амартола [234]. У 1906 р. вийшла його критика тез О. Шахматова щодо редакцій Толкової палей [236]. Завдяки праці В.Г. Вовіної-Лебедевої відомо, що у листуванні з О. Шахматовим він висловлював подібні думки. Пор.:

«Вам ничего не стоит наделать целый ряд редакций, неизвестных до Вас, которые Вы по своему желанию сокращаете, распространяете и т.п. ... Задаем себе вопрос – какая сила заставляет Вас искать новые выводы силой разума, без детального изучения?» [173, с. 281].

У цих же роботах 1903-1906 рр. з'явилася ідея «Хронографа по великому ізложенію». Назва автентична: прикметну ремарку середньовічного книжника В. Істрин знайшов у Повній хронографічній палей: «...та^к бо бѣ пи^сно во книга^х є^ж предрѣжи^т *фрoнoгpафъ по великому излож^ню* . совокоупи и списа яко ^ж бѣ пре^дписано в нача^л кни^г си^х от палѣа и от тратовасиліа . се ^ж па^к и пр^оркы приве^д неблазно пи^сние глѣа сице» [242, с. 36]. Вчений вирішив, що йдеться про прапам'ятку, яка слугувала ядром трьох текстів: Повної та Короткої палей та Еллінського літописця і відображена також у ПВЛ. Нібито вона вміщувала виклад всесвітньої історії від закінчення власне біблійної частини у палейах⁴, тобто, від 3

⁴ Виклад Толкової палей продовжується до 3 Книги Царств і основою Повної та Короткої хронографічних палей у викладі від творення світу до

Цар.16, і продовжувала оповідь до подій середини X ст. Основою ХВІ, як припускалося, були витяги з Хроніки Амартола.

На відміну від О. Шахматова, В. Істрін намагався визначити склад тієї чи іншої хронографічної компіляції якомога повніше, визнаючи високу ймовірність випадкових збігів:

«Ведь хорошо всем известно, что источники, которыми пользовались русские хронисты, были далеко не обширны и что мы всегда и впоследствии при исследовании новых хронографов и других связанных с ними памятников будем находить общие места. Но отсюда еще очень и очень далеко до определения их связи по своему составу» [236, с. 223].

Якщо йшлося про декілька збірок – вчений постулював існування їхнього спільного протографа не на поодиноких збігах, а на підставі численних подібностей у складі, реконструюючи *спільне ядро* компіляцій. Внаслідок цього він визначив ХВІ як досить скромний за обсягом текст [236, с. 185–237], так що навіть довелося пояснювати, чому тоді середньовічний книжник дав йому назву «хронограф по великому изложению» [242, с. 149]. В О. Шахматова викристалізувався протилежний підхід, коли спільний протограф «збирається до купи» з кількох. Тобто, коли частину свідчень знаходимо у тексті № 1, частину – у тексті № 2, ще іншу – у тексті № 3 і т.д., але припускається, що усі вказані фрагменти походять із втраченого прототексту. Хоча подібна методика дає змогу будь-яке читання, знайдене хоча б в одній пам'ятці, ідентифікувати як «уламок» мега-протографа, засновані на ній висновки

3 Цар.16 є саме Толкова палєя. Ця частина називається палєйною. Про співвідношення запозичених з Толкової палєї фрагментів та нарощених над ними у палєйній частині [напр.: 242, с. 70–111].

не підлягають верифікації. Визначення спільного ядра за методикою В. Істріна видається продуктивнішим.

Проте В. Істрін, як уже відзначено, збудував концепцію ХВІ ще до визначення повного складу компіляцій і до з'ясування розподілу на редакції. Через те, що ідея була сформульована ще до проведення комплексних досліджень, вчений припустився кількох неточностей. Так, у 1893 р. на матеріалі Александрії Хронографічної він визначив списки Троїцького хронографа як «проміжну» групу між Іудейським хронографом і Еллінським літописцем 2-ї редакції (ЕЛ-2) і більше до них не звертався. Він позбавив себе можливості аналізувати ранішу за палеї та ЕЛ-2 версію ХВІ, через що О. Творогову довелося потім повторно відкривати Троїцький хронограф. Далі, виходячи із загального для текстології / текстуальної критики переконання у тім, що короткі версії є вихідними, а просторі – пізнішими, В. Істрін визначив Коротку палею як твір, ближчий до протографа, ніж Повна палея. При цьому він не побачив деяких явних ознак вторинності Короткої палеї: продубльованих відомостей із різних джерел, вставок із літопису [напр.: 242, с. 108, 116, 134]. У зрілих працях вчений зіткнувся із серйозною варіативністю фрагментів Хроніки Малали у компіляціях і наполягав, що текст Малали у ХВІ взагалі не входив [242, с. 113, 136–138, 150; 231, с. 74]. Останнє твердження згодом виявилось невірним. Низку сумнівних або невірних рішень запропоновано при аналізуванні інших хронографічних складових. Напр., В. Істрін писав, що Александрія не входила у ХВІ [242, с. 112-113], хоча вона присутня в Еллінському літописці та у Троїцькому хронографі, а один з уривків, «О рахманех», має Повна палея [242, с. 41]. Хибним еталоном виступила, знов-таки, Коротка палея. Деінде В. Істрін відступив від свого правила визначати спільне ядро компіляції і зарахував до ХВІ майже всі фрагменти, знайдені у ПВЛ, спираючись на часткові збіги в окремих пам'ятках «родини ХВІ» [49, с. 357-358].

Ідея найранішого давньоруського хронографа формувалася у полеміці двох видатних дослідників. І хоча В. Істрін спробував відмежуватися від певних положень О. Шахматова, багато в чому він залежав від свого антагоніста. Припускаючи наявність першого хронографа, В. Істрін покладався на гіпотезу про найдавнішу версію літопису, де хронограф, гіпотетично, використовувався. У своїх останніх роботах цей літопис-попередник ПВЛ вчений датував серединою XI ст. [49, с. 418–422; 231; 232], але спершу він просто зіперся на ідею «Начального свода г-на Шахматова» [242, с. 135]. Варто враховувати, що, як і літописні зводи, всі відомі на наш час кодекси хронографічних компіляцій досить пізні, рукописи за часом співставні. Однак, на відміну від літописів, твори із всесвітньої історії практично не мають у тексті точних хронологічних реперів (річних статей, записів про написання від певного року). Тому початок розвитку давньоруських хронографів та палей можна відсувати в XI ст. тільки за тієї умови, якщо припустити, що перший хронограф відображений у складі ПВЛ або ПВЛ разом із НПЛмл. Варто додати: обидва вчені виходили з уявлень про трансмісію і літописів, і хронографів з єдиного центру. На думку О. Шахматова та В. Істрина, XVI та Початковий звід – ранні тексти, що глибоко вплинули на всю подальшу літописну та хронографічну традицію. Це два ядра, від яких кількома низками мали відходити наступні пам'ятки. *Не* припускалося укладення ранніх літописів у «обласних», як писали дослідники XVIII–XIX ст., центрах (виняток складав Новгород), а для хронографів – формування в кількох місцях незалежно один від одного, з наявного фонду повних слов'янських перекладів хронік чи попередніх простіших компіляцій. Не зважаючи на часами гостру полеміку, В. Істрін та О. Шахматов робили взаємні реверанси. В. Істрін згадував гіпотезу «хронографа особливого складу» [239], О. Шахматов – «вслед за г-ном Истриным», – «хронограф по великому изложению» [422, с. 146]. В останні роки життя В. Істрін намагався відійти від концепції О. Шахматова й виробити власну схему

розвитку літописання, пов'язану з побутуванням хронографів. Він відмовився від ідеї Початкового зводу та низки інших попередніх зводів, і вважав, що можна обґрунтувати існування лише двох редакцій ПВЛ: «першої» 1050-х рр. та «другої» початку 1110-х рр. Перша мусила бути пов'язаною з укладенням прото-редакції найдавнішого хронографа [231; 232, с. 248–251]. Величезною заслугою вченого, безсумнівно, є видання майже всіх основних хронографічних складових: Александрії (1893), Хроніки Малали (1898-1915), Хроніки Амартола (1920-1930), «Історії Іудейської війни» Окремої редакції (1934), планувалося також видання Хроніки Георгія Синкела.

У 3-й чверті ХХ ст. О. Творогов поєднав обидві схеми – «Хронографа особливого складу» та ХВІ. Дослідник видав частину Троїцького хронографа [86] та Софійський скорочений хронограф (нині РНБ, збір. Софійське, № 1454) [85], керував проектом публікації другої редакції Еллінського літописця (ЕЛ-2) [54; 272]; докладно описав «хронографічну» частину текстів «родини ХВІ», тобто, Троїцького хронографа, Повної та Короткої палеї, ЕЛ-2, а також ЕЛ-1 [372, с. 239-304]. Вчений визначив, що Троїцький є окремою пам'яткою, а не проміжною редакцією, й увів до наукового вжитку ще один список цієї важливої пам'ятки. Він розробив схему розвитку ХВІ, що поділяється на три редакції, і відніс Троїцький хронограф до другої редакції і першої збереженої досі. Досліднику вдалося скоригувати деякі неточності В. Істріна: докладно дослідити збіги і розбіжності у включеннях із Малали в різних компіляціях, і довести, що частина цитат з Малали все ж запозичалася до пам'яток «родини ХВІ» [372, с. 52]; показати, що Коротка палея належить до 3-ї редакції ХВІ [372, с. 49, 51, 57, 70]; уточнити редакції Хроніки Амартола; віднести Александрію та витяги з прор. Данила з тлумаченнями Іполіта Римського якщо не до головного складу ХВІ, то принаймні до «конвою пам'яток родини ХВІ» [372, с. 66-67].

Важливими є міркування, висловлені у статті Ірен Сорлен. Дослідниця продемонструвала, що для X-поч.XI ст. дати ПВЛ запозичені з творів із всесвітньої історії, але суттєво перероблені. Роки індікціону перетворені на порічні записи, система роботи передбачає руку одного книжника [489]. Систематизація сучасних знань про історичні руські компіляції проведена у монографії Євгенія Водолазкіна [174; 178], велике значення мають його дослідження Хроніки Амартола [180] та палей [177; 179; 181; 182; 183]. Вченому вдалося показати, що Повна хронографічна палея має чернетку в Барсовській палеї (кінця XIV – рубежу XV ст.) [177; 176], що дає змогу приблизно датувати як Повну палею, так і «3-ю редакцію ХВІ» в цілому. Крім того, Є. Водолазкін уточнив історію Короткої палеї і розпочав її видання [179; 37; 38; 39]. Нова робота вченого впроваджує до наукового обігу невеличке джерело із Ізборника XIII ст. – «Числословесник» [175]. Однак не з усіма висновками вченого можна погодитися, оскільки не враховані певні хронографічні читання, а спроби датувати виникнення останньої пам'ятки дуже раннім часом викликають сумніви. В Ізборнику XIII ст. присутні фрагменти з коментарів Нікити Іраклійського, перекладеного давньоруською не раніше XII ст. Є. Водолазкін вибудовує невиправданно складну схему взаємин хронографічних текстів, включно з прадавнім «Хронографом» [176, с. 199-200]. Останнім часом з'явилося дослідження Тетяни Анісімової, присвячене спискам повного перекладу Хроніки Амартола. Ранні компіляції у монографії не розглядаються, але дослідниця аналізує пізню пам'ятку кінця XVII ст. і вважає її безпосереднім представником ХВІ 1-ї редакції. При цьому дослідниця, напр., відзначає, що у тексті «Хронографа 1691 р.» відбилися різні редакції Амартола вкупі з Короткою палеєю [118, с. 260-265, 308-309, 331-389]. Опору зроблено на застарілі думки В. Істріна щодо початкової версії ХВІ у Короткій палеї. Крім того, без жодної аргументації ХВІ 1-ї редакції датовано 1068-1071 рр. [118, с.

263]; необгрунтоване датування, на жаль, підхоплене наступними дослідниками [напр.: 298, с. 126].

Численні студії присвячені окремим пам'яткам, про них йтиметься у відповідних параграфах. Літописознавці, як правило, обмежуються посиланнями на думки О. Шахматова та О. Творогова як на встановлений факт, не переглядаючи зв'язок літописів та хронографічних творів [напр.: 199; 298, с. 73, 96, 126; 318; 367, с. 534-538]. Корисний короткий огляд вивчення хронографії [187, с. 193-200].

Наприкінці слід звернутися до Київського зводу початку XIII ст. Головна для нашої теми проблематика впливу на Київський звід хронографічних джерел практично не досліджена. До недавня фіксували лише два принагідно помічені запозичення. Одну цитату з Александрії Хронографічної в Іпатіївському літописі під 6686 / 1178 р. та другу – з «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія – визначив Олександр Орлов [308, с. 116–117]. Услід за ним запозичення з Флавія відзначав також Микита Мещерський [59, с. 103, 105]. Останнім часом помітне поживлення інтересу до теми хронографічних запозичень у Київському зводі [397; 156; 164]. Загальні проблеми київського літописання XII – початку XIII ст. докладно викладені у недавніх монографіях Віри Франчук, Петра Толочка, Миколи Котляра [409; 404; 262], що звільняє від необхідності повторювати вже досліджені речі, співвідношення Лаврентіївського та Іпатіївського зводів за XII ст. та деякі інші окремі питання розглядаються у IV розділі.

Дослідження хронографії до сьогодні тривають у рамках концепцій існування Початкового зводу та ХВІ. Хронографічні пам'ятки цікавили вчених передусім з точки зору того, чи дозволяють вони реконструювати давніші за ПВЛ пам'ятки початку XII ст. – «Початковий звід» та прадавній Хронограф («по великому ізложенію» чи «особливого складу») середини або кінця XI ст. Дослідницькі конструкти

протрималися більш як століття, причиною чому слугували, зокрема, зовнішні фактори: своєрідна канонізація О. Шахматова в якості «ученого взірця», прямо пропорційна успішно проведеній канонізації сила інерції, а крім того, складність і непопулярність таких дослідницьких тем, як палії та хронографи. Як видається, варто переглянути аргументацію О. Шахматова та В. Істріна, використовуючи сучасні можливості її критики. Волею долі хронографи та літописи виявилися взаємопов'язаними. Як побачимо далі, паралельне дослідження взаємовпливів справді надає великі можливості для аналізу текстів. Що стосується Київського зводу початку XIII ст., хронографічна його складова слабо досліджена, і ця лакуна заповнюється лише зараз.

1.2. Джерела

Джерелознавчий огляд охоплює літописні зводи, а також хроніки та ін. твори, що стали складовими хронографів (Александрію, Слова Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, тощо). Крім того, я коротко зупинюся на власне головних хронографічних компіляціях, починаючи від Іудейського хронографа і закінчуючи Еллінським літописцем 2-ї редакції. У роботі увагу сфокусовано на перетині літописарської та хронографічної діяльності давньоруських книжників. Навіть точніше: акцент зміщений на літописи. Хроніки та хронографи виконують роль контрольних текстів, які дають змогу уточнити історію укладення домонгольських літописних зводів. Відповідно, літописи нас цікавитимуть у тих частинах, де помітне користування літописцями творами перекладної літератури із всесвітньої історії. А хроніки та хронографи – там де вони корисні для уточнення історії раннього літописання.

Наші джерела розбиваються на два види: літописні та хронографічні. Домонгольських київських літописів зовсім небагато, безпосередньо до цього розряду входять тільки Повість временних літ та Київський

літописний звід початку XIII ст. Крім того, залучено деякі інші зводи, в яких, як вважають, відобразилося київське літописання XI – початку XIII ст. Зокрема, Новгородський перший літопис молодшої редакції. У свою чергу, із маси творів із всесвітньої історії для дослідження обрано лише ті, які мають стосунок до літописання. Це ті перекладні хроніки та історії, фрагменти яких (чи як цитати, чи як паралельні сюжетні запозичення) фіксуються у давньоруських зводах, тобто, хроніки Георгія Амартола та Іоанна Малали, Александрія та «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, а також пам'ятки, пов'язані з традицією Хронографа по великому ізложенію (Троїцький хронограф, Еллінський літописець). Окрім того, залучалися ті джерела, свідчення яких важливі для реконструкції найдавніших етапів давньоруської хронографії. До останніх належать, скажімо, коментарі Нікити Іраклійського до Слів Григорія Богослова.

Хронографічні джерела умовно розподілено на дві групи: 1) окремі хроніки чи складові хронографічних компіляцій: Хроніка Амартола, Александрія Хронографічна, і т.п. та 2) власне компіляції: Іудейський хронограф, Троїцький хронограф, Повна та Коротка хронографічні палеї. Варто зауважити, деякі тексти з першої групи існують у вигляді окремих рукописів (прикладом можуть слугувати списки величезного за обсягом повного перекладу Хроніки Амартола). Втім, більшість із них теж входять до різноманітних збірок, однак вони мають при цьому власну історію перекладу та побутування. Найчастіше різні версії окремих творів збереглися у компіляціях (скажімо, Александрія Хронографічна – в Іудейському та Троїцькому хронографах, Еллінському літописці). Своєю чергою, кожна з таких компіляцій має власний час укладення та власну історію, відмінну від історії перекладу та побутування її складових. Саме ці скомпліковані обставини змушують розглядати дві вказані групи хронографічних джерел окремо. Оскільки усі ранні літописи добре і не один раз видані, а твори хронографії у масі своїй ще не дочекалися критичних видань, більша доля пояснень стосується саме другої групи.

1.2.1. Літописні зводи.

Відповідно до теми дослідження, нас цікавить переважно хронографічна складова літописних зводів, але надані також загальні дані про головні пам'ятки літописання домонгольського часу.

Повість временних літ – текст найдавнішого збереженого до наших днів давньоруського зводу, що був укладений на початку XII ст. Інша назва – Початковий літопис [бібліографія, напр.: 73, с. М-N; 445; 109, Р. 1, р. СXLIX-CLVIII]. Оповідає про історичні події, дотичні Русі та довколишніх земель. Починається ПВЛ з недатованого Введення, де йдеться про розподіл землі синами біблійного патріарха Ноя, розселення слов'ян, заснування Києва, данину племені полян хозарам та ін. Перша річна стаття – 6360 р. У ній згаданий вступ на царство візантійського імператора Михаїла III та похід русі на Царгород-Константинополь, а також подано «проспект» літопису, де останнім пунктом йде смерть князя Святополка Ізяславича, онука Ярослава Мудрого. ПВЛ вміщує статті по 1110 р. в одній групі списків та по 1118 (?) р. в іншій. В останній у прикінцевих річних статтях згадується смерть Святополка й описано перші роки київського князювання Володимира Мономаха.

Укладення твору традиційно датують часом від 1113 по 1118 р. Як правило, дослідники реконструюють кілька етапів формування ПВЛ. За О. Шахматовим, йдеться про три редакції: печерського ченця Нестора 1113, видубицького ігумена Сильвестра 1116 та анонімного автора 1118 р. Висловлювалися сумніви у справедливості припущення про три редакції [231; 232; 472; 381]. На жаль, не збереглося жодного примірника літописного зводу, що був би датований початком XII ст., як немає і жодного рукопису, який би не продовжували записи за XII–XIII ст. Вже старший список, Лаврентіївський, походить від кінця XIV ст., решта дійшла від XV та XVI ст. Загалом ПВЛ репрезентована п'ятьма рукописами, беручи до уваги лише ранні списки власне цього зводу.

Початковий літопис відокремлюють від «продовжень ПВЛ», володимиро-суздальського в одній гілці та київського в другій.

Три списки: Лаврентіївський, Радзивілівський та Московський-Академічний (ЛРА) пов'язані з суздальською традицією і складають Лаврентіївську групу або редакцію. У записах Лаврентіївської групи за XII – початок XIII ст. ПВЛ продовжено володимиро-суздальським літописом. Два списки: Іпатіївський та Хлебніковський (а також залежні від останнього пізні копії: Погодінський, Єрмолаєвський та ін., IX) належать до південноруської традиції, де ПВЛ у статтях за XII ст. доповнено Київським літописним зводом, а за XIII ст. – Галицько-Волинським літописом (ГВЛ). На відміну від шахматовських редакцій «1113», «1116» та «1118» pp., що є дослідницькими конструктами, тут йдеться про реальні рукописи, які мають низку спільних ознак. У Лаврентіївській групі Початковий літопис уривається на середині статті 1110 р. Обрив механічний, тому точний час формування цієї редакції визначити неможливо. Разом з тим, ПВЛ у цій гілці чітко відмежовано від її продовження саме завдяки переходу від просторих до лапідарних статей та особливостям літосчислення: якщо в ПВЛ стиль березневий, то у її продовженні – ультраберезневий. У старшому списку виклад завершений припискою ігумена Видубицького монастиря та єпископа Переяславля-Руського, Сильвестра. В Іпатіївській групі ПВЛ, як припускають, мала завершуватися на 1118 р. Остання дата під питанням, оскільки київські записи продовжуються безперервно до 1198 р. і чіткої межі між ПВЛ та Київським зводом не існує. Варто додати, що О. Шахматов намагався складним чином поєднати знання про реальні редакції – Лаврентіївську 1110? р. та Іпатіївську 1118? р. – з реконструйованими ним 3-ма редакціями ПВЛ за допомогою припущень про недописані / втрачені останні статті та контамінації між групами списків. Перша редакція, на думку вченого, не дійшла, друга частково збереглася у ЛРА (але на ЛРА позначився також вплив третьої редакції), третя – в IX. За моїми

спостереженнями, контамінації простежуються у групі РАІ, і ведуть до реальних списків XV ст., а не до протографа XII ст. На сучасному етапі про ймовірні контамінації у ПВЛ [205; 169; 202, с. 34–35; 203]

Внаслідок того, що у Хлебніковському списку в перших рядках ПВЛ згадано ім'я Нестора, а у приписці Лаврентіївського на закінченні зводу – Сильвестра, ПВЛ здавна вважається «авторським творінням». Атрибуція Початкового літопису Нестору невірна [400; 498], проте підпирається тривалою традицією; питання авторства Сильвестра викликає жваву полеміку [396; 403].

Більш ніж двохсотлітні дослідження ПВЛ показали, що вона є пам'яткою надзвичайно скомплікованою. У Початковому літописі присутні неузгодження, розриви викладу, фрагменти, які можна тлумачити як залишки раніших записів. Детальний огляд різноманітних спроб реконструювати літописання X та XI ст., що нібито передувало ПВЛ [404, с. 10-56]. Справа ускладнюється тим, що у НПЛмл виклад, місцями тотожний ПВЛ, продовжується лише до 1074 р. і відсутні деякі ділянки, на яких традиційно ідентифікують «текстологічні шви». Відповідно, у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл намагаються відшукати сліди попередніх зводів. Хронологічно найближчий до ПВЛ – так званий «Початковий звід», написання якого О. Шахматов датував 1090-ми рр. Стислий огляд розвитку концепції Початкового зводу [401], загалом накопичено велику літературу з цього питання [234; 242; 417; 422; 423; 91; 420; 231; 232; 379; 201; 497; 158; 199; 165; 479; 200]. Однак і у тому тексті, що залишається після реконструкцій, також спостерігаються суперечності, тому спроби «розшарування» доводять до глибшого рівня. Припускають існування зводів 1070-х, 1050-х, 1030-х рр., 996 р. Слід підкреслити, що вже реконструкція зводу 1090-х рр. проводиться на досить обмеженому матеріалі ПВЛ та НПЛмл. Не зважаючи на великий обсяг обох зводів, фрагментів, де їх можна було б зіставляти, припускаючи редагування, обмаль. З одного боку, досить багато дослівно

скопійованого тексту, нерелевантного для текстологічних студій. З другого – багато матеріалу, який присутній лише в одному зі зводів. На глибших рівнях реконструкції йдеться про одного свідка тексту – спільні фрагменти ПВЛ та НПЛмл. Встановлення текстуальних швів або напряду редагування у бік розширення чи скорочення – великою мірою суб'єктивні. За таких умов надзвичайної ваги набувають включення у київський та новгородський літописи з інших творів, які стають «другим» та «третьим свідками», виступаючи контрольними текстами. Найважливішими з них є прямі цитати, переповідання і сюжетні аналогі з хронографічних творів – перекладних візантійських хронік та історій, а також історичних компіляцій-хронографів. Свідчення хронік та хронографів виступають одночасно інструментом верифікації традиційних гіпотез та текстологічної реконструкції процесу розвитку творів історичного жанру в землях Русі.

Традиційно вважають, що у гіпотетичних «попередніх до ПВЛ» літописних зводах (Початковому зводі 1090-х рр. за О. Шахматовим або літописі «середини XI ст.» за В. Істріним) відбився найраніший хронограф, а власне у ПВЛ додатково залучався повний переклад візантійських хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали. Завдяки внеску поколінь учених у дослідження хронографії, багато питань, пов'язаних з місцем хронографічних текстів чи їх окремих версій, серйозно розпрацьовані. Зокрема, найважливіші спостереження зробили В. Істрін, О. Шахматов та О. Творогов.

Вплив хронографічних творів на ПВЛ добре вивчений [420, с. 41-61; 231; 232; 316; 380; 379; 165; 162]. Зібрано близько 30 паралелей до Хроніки Амартола, також виявлено два великі запозичення із Хроніки Малали, фрагменти «Літописця вскорі» патріарха Нікифора. У різний час припускалося залучення давньоруським літописцем Пасхальної Хроніки, Хроніки Георгія Синкела (що згодом не підтвердилося), Книги Ювілеїв (у слов'янському перекладі «Дробного Бытия»), та ін. Об'ємні запозичення з

хронік Амартола та Малали «вибрані» попередніми дослідниками вичерпно. Проте досі непоміченою залишається значна частина невеличких включень, що також відіграють важливу роль у вивченні взаємин Початкового літопису та хронографії. Нез'ясовані питання пов'язані з атрибуцією тих чи інших літописних запозичень до найдавнішого давньоруського хронографа. Певні тексти атрибутовано приблизно або невірно, вчені часом покладаються на ті реконструкції пам'яток, які нині вже застаріли. Комплексне дослідження дозволяє не тільки внести часткові уточнення, а й переглянути загальну схему співвідношення літописних та хронографічних текстів і утворення ПВЛ.

Київський літописний звід початку XIII ст. – записи Іпатіївського літопису за XII ст., від завершення ПВЛ Іпатіївської редакції (1110-1118 рр.), по 1197 / 1199 рр.. Останні цифри відрізняються тому, що в основних списках бачимо різні дати прикінцевих статей цього зводу. На завершенні твору вміщено промову ігумена видубицького монастиря Мойсея щодо побудови опорної стіни у Видубичах з похвалою київському князеві Рюрику Ростиславичу. Раніше цю пам'ятку називали «Київським зводом кінця XII ст.» або «...1200 р.», однак О. Толочко переконливо обгрунтував її укладення на початку XIII ст. [390]. За обсягом це найбільший з давньоруських літописів, що дійшли до нас [75, стп. 263–715]. Київський звід представлений двома основними списками: Іпатіївським XV ст. та Хлебніковським XVI ст., вірніше, групою Хлебніковського – його копією, Погодинським списком, Єрмолаєвським, та ін. [напр.: 388, с. 112-137].

Від початку вивчення пам'ятки припускали її складну структуру, див. огляд історіографії у недавніх працях [404, с. 98-101; 262, с. 11-17]. Мабуть, найбільш відомими у XX ст. є побудови О. Шахматова, М. Присьолкова та Бориса Рибаківа. Київський звід детально досліджував також Арсеній Насонов, але він зосередився на одному з аспектів – відносинах пам'ятки з ростово-суздальським та переяславським літописанням, менше приділяючи уваги зводу в цілому та етапам його

укладення. Зокрема, О. Шахматов вважав, що «Видубицкая летопись» використала попередню «Печерскую летопись» [419, с. 69-72] (інші дослідники назвали першу складову київського літопису зводом ігумена Мойсея, другу – зводом Полікарпа). Окрім того, вчений припускав, що до складу Київського зводу включено галицько-волинські матеріали, «сочувственный Ольговичам» чернігівський літопис, та якийсь звід, у якому поєднані південно-руські та суздальські записи, «родственный Воскресенской и Лаврентьевской летописям» [419, с. 73-79]. Згідно схеми М. Присьолкова, Київський звід має складатися з великокнязівського київського літописця XII ст., «князівського» та «єпископського» літописців Переяслава-Руського, чернігівських записів Святослава Ольговича та його синів, літопису Володимира Глібовича (онука Юрія Долгорукого) та сімейної хроніки смоленського та київського князя Ростислава Мстиславича і його дітей Ростиславичів. За Б. Рибаківим, ідеться про ранні київські записи, твір київського боярина та дипломата Петра Бориславича, який охоплював період від київського князювання онука Володимира Мономаха, Ізяслава Мстиславича (1146-1154 рр.) до 1190-х рр., і був поєднаний із «царським літописом» Андрія Боголюбського; звід архимандрита Києво-Печерського монастиря Полікарпа 1170-х рр., складовою частиною якого були записи Святослава Ольговича; Хроніку Святослава Всеволодича до 1194 р., і насамкінець – літопис Рюрика Ростиславича 1190-1196 рр. [342]. Усе це було поєднано рукою видубицького ігумена Мойсея. Думки Б. Рибаків в основному поділяє В. Франчук [409]. Слід додати, кандидатура Мойсея на роль збирача та упорядника записів приймається більш-менш однотайно [404, с. 98], однак заплутані визначення решти компонентів зводу поки що не є остаточно ustalеними. Часом суперечливі класифікації справедливо викликають сумніви. Напр., з приводу однієї з річних статей київського князювання Всеволода Ольговича, 6648 / 1141 р. [341, с. 306-307], П. Толочко зауважив: «Объяснение Б.А. Рыбакова, что княжение Всеволода

Ольговича описано в своде по летописи «Владимирового племени», летописи самого Всеволода, летописей Святослава и Игоря Ольговичей, а также немногочисленным извлечениям из личной летописи Изяслава Мстиславича, слишком сложно. Невозможно себе представить, чтобы позднейший сводчик (Моисей или кто-то другой) так филигранно «сшил» из множества разноречивых источников единое и цельное произведение, практически не обнаруживающее заметных «швов» [404, с. 106].

Метри вітчизняного літописознавства розглядали Київський літопис із далекої перспективи – кожен із них присвятив такій об'ємній і складній пам'ятці по невеличкому розділу. Єдиний виняток складають праці А. Насонова. Дві його спеціальні статті зосереджені на виявленні взаємин київської, переяславської та суздальської гілок літописання у XII ст., їх матеріал увійшов до книги [301; 302; 300, с. 80-167]. Найменш вивченими залишаються два питання: співвідношення південно-руського та суздальського зводів, та книжних запозичень у Київському літописі.

Давно помічено, що у записах за XII ст. дослівно збігаються численні фрагменти Іпатіївського та Лаврентіївського зводів. Збіги бачимо до самого кінця XII ст., так що можна припускати використання спільного джерела чи навіть укладення обох текстів на основі спільного протографа. Цю особливість намагалися пояснити, і пропонували кілька тлумачень: скорочення в Лаврентіївському зводі Іпатіївських записів чи використання якогось зводу-посередника. Однак у 70-х рр. XX ст. після появи праць А. Насонова утвердилася давня версія, що з'явилася у 1840-х рр., про скорочення в Лаврентіївському літописі київських записів. Через це порівняльні дослідження фактично були припинені, хоча аргументація А. Насонова має слабкі пункти. Тим часом від вирішення цієї стрижневої проблеми залежить реконструкція етапів літописарської діяльності, відображених у Київському зводі.

Однак чи не найслабше досліджені вміст та особливості хронографічних компонентів цього зводу. Використані київським

укладачем тексти біблійних книг, хронік, історій визначено украй неповно. Так, до недавнього часу знайдено лише по одному запозиченню з Александрії Хронографічної та «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія. Тим часом цей літопис буквально насичений хронографічними включеннями, що виявляється як в основному наративі, так і у промовах князів та «мужів», у «грамотах» (листуванні). Почасті ідентифікація джерел гальмувалася через особливості роботи укладача Київського зводу. На відміну від автора чи авторів ПВЛ, цей давньоруський літописець лише зрідка вписував у текст об'ємні буквальні цитати. Свої джерела київський укладач переважно переповідав, використовуючи також невеличкі запозичення, тобто, «мікроцитати». Втім, подібна манера характерна для більшості давньоруських книжників⁵.

Новгородський перший літопис молодшої редакції. Новгородські зводи не належать до загальноруських, однак у ранній частині до 1110-х рр. вони написані на основі київських. Місцеві записи починають вміщувати в додаткових блоках окремих річних статей з 1090-х рр., місцеві новгородські звістки йдуть у кожній статті після «загальноруських». На суцільно новгородський цей літопис перетворюється після 6623 / 1115 р. НПЛ представлений двома ізводами або редакціями: «старшим» та «молодшим». Єдиним представником «старшого ізводу» є Синодальний список XIII–XIV ст. (Синодальний № 786, ДІМ), у першій своїй частині – найдавніший із збережених нині літописів. Перший почерк, по статтю 1234 р., визначають як почерк XIII ст. [190; 496; 188; 189]. На жаль, у манускрипті не зберігся початок, виклад іде одразу від середини статті 6524 / 1016 р. Натомість «молодший ізвод» або НПЛмл представлений низкою рукописів. Найважливіші з них два – Комісійний та Академічний списки (КА), датовані серединою XV ст. Неповний Троїцький список XVI ст. вміщує текст до 1015 р., важлива також одна з копій XVIII ст. з

⁵ Пор. спостереження О.П. Толочка з приводу запозичень з Апокаліпсису Андрія Кесарійського у ГВЛ [387].

Академічного списку, Толстовський список (Т). На статті 6682 / 1074 р. у НПЛмл уривається спільний із ПВЛ текст, після чого її виклад наближений до старшого ізводу НПЛ. Синодальний список у статтях за XI – початок XII ст. не має включень із хронік та хронографів, тому в цій книжці залучається лише НПЛмл. Оскільки досліджується перетин літописарської та хронографічної діяльності у Давній Русі, проаналізовано лише ті ділянки НПЛмл, де новгородський літопис вміщує запозичення з текстів «родини ХВІ» чи повних перекладів хронік. А саме, йдеться про перші річні статті, опис князювання Володимира Святославича, повідомлення 1065 р. Як уже відзначено, традиційно вважають, що у НПЛмл відбився Початковий звід, де нібито використаний виключно ХВІ. Відповідно, фрагменти повних перекладів хронік досі не були відзначені. Верифікація шахматовських гіпотез показує іншу, набагато складнішу картину: у НПЛмл виявлено як ХВІ, включно з пізніми його версіями, так і повний переклад хронік Амартола та Малали. Також спостерігаються запозичення із ПВЛ.

Насамкінець, слід додати, що принагідно залучаються також записи Лаврентіївського суздальського зводу за XII ст., але тільки як матеріал для порівняння у спробах «розшарувати» Київський звід початку XIII ст. Джерела й етапи укладення суздальського зводу порівняно добре вивчені [напр.: 73, с. G-N], проте хронографічна складова у ньому мізерна.

1.2.2. Твори із всесвітньої історії

Цілісні перекладні твори історичного жанру зараз називають хроніками або історіями. Існує також технічне позначення «повний переклад» (Хроніки Георгія Амартола, напр.). У ранній час з грецької на давньослов'янську перекладено візантійські хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали та Георгія Синкела. Остання у домонгольських літописах та хронографах не відобразилася. До історичного жанру належить також роман про Олександра Македонського, Александрія Хронографічна. З

історій перекладена порівняно рано (у XII? ст.) лише «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія.

Хроніка Георгія Амартола. Хроніка грецького ченця Георгія «грішника» (Амартола), а точніше, її перший переклад, отримала у слов'янській книжності назву «Временник»⁶. Оригінальний твір ченця Георгія охоплював події до 840-х рр., «Продовжувач» Симеона Псевдо-Логофета доведений до 948 р. Слов'янський переклад зроблений з усієї Хроніки разом із «Продовжувачем», хоча місце і час (X чи XI ст., Болгарія чи Русь) є предметом дискусії. Існує аргументована думка про давньоруського перекладача, яка утвердилася зусиллями В. Істріна [49; 217; 362; 363; 323; 326, с. 15, 26–28; 315]. Значення тексту Амартола важко переоцінити, адже його історія тісно переплетена з історією початкового давньоруського літописання. Запозичення з хроніки увійшли у ПВЛ та Київський звід, деякі з них простежуються також у НПЛмл. Як уже відзначалося, у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл вбачають вплив не повного перекладу Хроніки Амартола, а першого давньоруського хронографа, яким найчастіше вважають ХВІ. Запозичення з Амартола у Початковому літописі помітили вже у 2-й чверті XIX ст. [370, с. 172]. Існувало кілька проектів по виданню пам'ятки, вперше «Временник» або «Книгы временные» видав В. Істрін [48].

Текст Амартола має непросту структуру. В рукописах йому передують так звані «Криница» – детальний опис змісту всієї Хроніки, зроблений у давній час [48, с. 1-26]. Далі вміщений вступ із підзаголовком «Книгы временные и образные» [48, с. 27-30], потім йде короткий огляд всесвітньої історії з підзаголовком: «Временникъ въпростѣ от

⁶ Другий за часом переклад – так званий «Лѣтовникъ», зроблений пізніше, у XII ст. в Болгарії (раніше називали сербським) [53]. Він не впливав на раннє літописання і не входив у ранні хронографи, тому тут не розглядається. Обмежено використаний лише укладачами пізніх компіляцій.

различных же хронографъ же и сказатель събранъ же и сложенъ Георгиемъ грѣшьникомъ мнихомъ». Виклад цієї частини, яку іноді називають «проойміон», ‘вступ’, подібний до інших хронік елліністичного часу (типові змістові елементи еліністичних хронік [435, р. 176]), зокрема, до Хроніки Малали. Автор веде його від створення Адама до смерті Олександра Македонського [48, с. 31-51], після чого робить перехід [48, с. 51-52], і повертається знову до початку історії у середньовічному її розумінні, тобто, до Адама та Книги Буття. У рукописах вписаний наступний підзаголовок: «Начало временнымъ книгамъ Георгия Мниха». Звідси починається систематичний безперервний виклад. Спершу – біблійної історії [48, с. 53-184]; потім східних царств: від Навуходоносора, походів Олександра Македонського та елліністичних царів до Антіоха Євпатора [48, с. 185-205]. Далі вписане «Начало ромѣискихъ цѣркви» від Юлія Цезаря до Костянтина Зеленого (батька Костянтина Великого – першого візантійського імператора, що прийняв хрещення) [48, с. 205-333]; й нарешті, християнська історія, «Временник о хрестьянскихъ цѣрехъ и Костянтинѣ велицѣмъ цѣри», де викладено візантійську історію від Костянтина Великого до завершення Хроніки звісткою про смерть Романа Лакапіна [48, с. 333-572]. Крім подієвої частини, текст Амартола містить об’ємні відступи-розмірковування щодо початку цивілізації, набутті знань про єдиного Бога, смислу праці історика та полемічні виступи проти еллінських, тобто, язичницьких вчених та іудеїв.

Давньослов’янська рукописна традиція Хроніки розпочинається манускриптами XIII ст. Текст її збережений у вигляді повного перекладу та, фрагментарно, у хронографах. Включення з Амартола слугують важливою складовою більшості компіляцій із всесвітньої історії. Зокрема, вони фактично стали основою Літописця Еллінського та Римського обох редакцій; численні витяги присутні у пам’ятках «родини XVI» – Троїцькому хронографі та хронографічних палеях. Невеличку їх кількість містить також Іудейський хронограф.

Повний переклад Хроніки поділяється на редакції. За схемою В. Істріна, до «першооригіналу» близький старший Троїцький список, що зберігає першу редакцію; прийняте дослідницьке скорочене позначення – Ам.тр. Він репрезентує найдавніший повний список Хроніки Амартола. Рукопис датований кінцем XIII – початком XIV ст., багато ілюмінований, шкода, що йому бракує закінчення. Традиційна назва: Троїцький або Тверський список Хроніки Амартола (нині РДБ, збір. Московської Духовної Академії № 100). Решта повних списків, сукупність яких позначають літерою S (summa), складають другу редакцію, Ам.s., В. Істріну було відомо 7 таких. Щодо хронографічних компіляцій, то у них, на думку вченого, нібито мала зберегтися проміжна між першою і другою редакціями версія, Ам.хр. О. Творогов знайшов аргументи на користь того, що хронографічна редакція Ам.хр. незалежно від Ам.тр. походить від «першооригіналу» перекладу [372, с. 99–110; 374, с. 146]. Розширилася доступна вченим рукописна традиція: нині відомо бл. 20 повних списків Хроніки Амартола, ще певна кількість кодексів містить фрагменти [56, с. 32–38; 118, с. 11]. Що суттєво, поповнено групу Ам.тр. Крім знаменитого Троїцького кодексу, який довгий час вважався єдиним представником першої редакції, до неї віднесли також Синодальний та Ермітажний списки [180, с. 323–326; 56, с. 34–36; 118, с. 83–88, 124–131]. Порівняння версій показало велику лаку в Ам.тр. та споріднених списках, ця редакція дійсно не може бути вихідною і найближчою до «першооригіналу» перекладу [180, с. 326–327]. Ранню версію Хроніки Амартола виявили в одному з Кирило-Білозерських збірників, об'ємні ексцерпти тексту показали її приналежність до Ам.хр. [372, с. 12–13, 109; 180, с. 327–328; 56, с. 34; 118, с. 101–107, 269–272]. Редакція Ам.s. поділяється на групи та підгрупи (умовно позначені як А і Б, з подальшим поділом А₁, А₂...), але для вивчення історії літописання значення мають переважно основні версії: Ам.тр., Ам.хр. та Ам.s.

Вивчення Хроніки Амартола є базовим для студіювання впливу хронографії на давніх літописців. Класичний приклад надає ПВЛ, де доля запозичень з неї найбільша. Хоча версії тексту окреслені завдяки дослідженням, що велися протягом двох століть, їх співвідношення, як побачимо далі, потребує коректив. Так, традиційно стверджується, що фрагменти ХВІ у ПВЛ «нарощені» запозиченнями з повного перекладу Хроніки Амартола. Проте зіставлення усього комплексу текстів демонструє, що насправді у ПВЛ фіксуються запозичення винятково з повного перекладу. Вплив ХВІ позначився лише на новгородському літописі. Для молодшого за ПВЛ Київського зводу знайомство з Хронікою взагалі раніше не припускали. Проведена мною робота показує, що текст Амартола слугував джерелом укладача Київського зводу і, знов-таки, йдеться не про якийсь хронограф, а про повний переклад Хроніки.

Хроніка Іоана Малали. Ще одним популярним у слов'янських землях текстом із всесвітньої історії була Хроніка Малали. Грецьку Хронографію сирійського за походженням автора (антіохійця) написано у VI ст. і перекладено на давньослов'янську, як припускають, у Болгарії в X ст. [99, s. 1; 52, с. 3; 289; 462]. У ПВЛ включені два об'ємні уривки з 1-ї, 2-ї та 4-ї книг Малали. Один із них стосується розподілу землі синами Ноя, другий зберігся лише в Іпатіївській редакції у статті 1114 р. й оповідає про діяння легендарного «царя» Феоста-Гефеста та його сина, Сонця-Дажбога. Мені вдалося встановити також числені мікрозапозичення з різних книг Хроніки Малали.

Витяги з цієї хроніки помітили спочатку не в літописних зводах, а в Архівському збірнику, тобто, введеному в науковий обіг на початку XIX ст. рукописі Іудейського хронографа. Три фрагменти 5-ї книги з описом Троянської війни видано у [254, с. 178–188]. М. Оболенський дослідив й опублікував фрагменти Хроніки Малали з Архівського списку і намагався визначити запозичення з неї у ПВЛ [305]; А. Попов зосередився на Еллінському літописці [333, с. 1-29, 42-95]. Невиданими залишилися праці

А.Є. Вікторова (1852), про які згадує І. Срезневський [361, с. 112]. Вчені довгий час були позбавлені контрольного грецького тексту для початкової частини твору [425]. Розшуки В. Істріна кінця XIX ст. та видання першої книги грецької Хронографії Малали за Паризьким списком паралельно зі слов'янським перекладом [241, с. 1-29] дозволили розмежувати пласти включень у різноманітних компіляціях і точніше окреслити цитати у Початковому літописі, зокрема, у Введенні ПВЛ.

Повний давньослов'янський переклад Хроніки Малали, на відміну від Амартола, не зберігся. Текст її фрагментарно представлений у різних компіляціях: Іудейському хронографі XIII ст., Еллінському літописці, Троїцькому хронографі XIV (?) ст., хронографічних палєях XV ст., скороченому Софійському та великому Тихонравовському хронографіх XVI ст. (останній – нині РДБ, збір. Тихонравова № 704). Були досліджені також уривки зі Златоструя [27]. Склад включень із Хроніки Малали в різних викладах всесвітньої історії відрізняється. Напр., за структурою у Софійському хронографі її текст репрезентовано повніше, ніж в інших відомих нині хронографіх (збережено Мал.1.13, Мал.11, Мал.12, відсутні в інших збірках). Уважають, що існування цього рукопису, поряд з Тихонравовським хронографом, де краще збереглася Мал.3, свідчить про наявність у Давній Русі повного перекладу Хроніки Малали, з якого почерпали свої знання різні книжники [250, с. 40; 85; 372, с. 18, 319; 90]. Включення із Малали у кількох хронографічних компіляціях засвідчують популярність твору. На те ж вказують й уподобання літописців. Крім ПВЛ, уривки з Хроніки простежуються у молодших літописах: ГВЛ, НПЛ за XIII ст., які тут не розглядаються. У Київському зводі паралелі, на жаль, надто непевні. Запозичення з Малали у Початковому літописі виводили з раннього хронографа. Ця думка йде від М. Оболенського та А. Попова. Спершу до неї приєднався і видавець Хроніки Малали В. Істрін. Щоправда, зіткнувшись з варіативністю комплектації читань з Малали у хронографіх, пізніше В. Істрін відмовився від цих припущень [242, с. 136–

139, 150; 49, с. 349–350; 231, с. 74]. О. Шахматов сприйняв ідеї В. Істріна на ранньому етапі й обстоював думку, що «Хронограф особого состава», що нібито вплинув на літопис, включав найрізноманітніші складові [91; 420, с. 76]. Висновки В. Істріна пізніше були відкориговані О. Твороговим. Хоча головну увагу в дослідженні «родини XVI» слід звертати на Хроніку Амартола, не можна заперечувати присутності фрагментів із тексту Малали [372, с. 50, 52-53, 73; 85, с. 191]. Як побачимо далі, два великі уривки Хроніки Малали скомпоновані у ПВЛ з додатками з Амартола, а такої композиції у наявних хронографах не існує. Склад мікроцитат у ПВЛ також не відповідає складу й характеристикам компіляцій.

Хроніка Малали складається з 18 книг. 1, 2, 4-а присвячені початку світу, легендарній грецькій та східній історії. Для Малали характерний евгемеричний підхід, при якому еллінські божества – Зевс, Діоніс, Гефест – поставали легендарними давніми царями й героями. 3-а книга містить скорочений виклад часів біблійних патріархів. У 5-й книзі описується Троянська війна, 6-а присвячена східним царствам, 7-а веде виклад від Олександра Македонського до елліністичних монархій, 8-а описує історію Рима... у 18-й книзі виклад доведений до імператора Юстиніана. Оповідь насичена цікавими сюжетами з яскравими подробицями, портретами та характеристиками героїв. На початку антиохійський автор використав, напр., матеріал трагедій Еврипіда.

Александрія Хронографічна є найдавнішим слов'янським перекладом елліністичного роману Псевдо-Калісфена про Олександра Македонського. Саме цей переклад відомий у складі кількох ранніх хронографів та Еллінського і Римського літописця обох редакцій⁷. В Александрії оповідається про часи від народження Олександра до його смерті.

⁷ Другий за часом – сербський, дійшов у окремих списках. Починаючи з XVI ст., уривки з Сербської Александрії поповнювали склад хронографів [47, с. 69–70, 87, 135; 131, с. 66–67].

Оскільки йдеться про вузький хронологічний період у 33 роки, укладачі хронографів не розбивали текст роману на окремі фрагменти й інтерполювали його великим цілісним блоком. Запозичення з Александрії бачимо в літописців XII-XIII ст. та авторів інших давньоруських творів. Вони виявлені у Київському зводі та ГВЛ, а також у Сказанії про Бориса та Гліба початку XII ст. [308, с. 106, 115-116; 186, с. 15-16; 156; 164]. Перший видавець В. Істрін зробив огляд історії грецького тексту⁸ та латиномовних переробок, виявив слов'янські редакції і спробував встановити етапи побутування твору від появи перекладу (не пізніше XII ст.) до пізніх хронографів XVII ст. [47, с. 69-70, 87, 135]. Згодом про час перекладу писали обережніше: «не пізніше XIII ст.» [372, с. 86; 86, с. 289–290; 374, с. 162–163; 350, с. 35]. Ймовірні запозичення у ПВЛ, а також «Сказанні про св. Бориса та Гліба», дозволяють підтвердити датування перекладу не пізніше початку XII ст.

Уже в грецькому оригіналі маємо справу з твором, написаним через півтисячоліття після описуваних подій. Відтак, він несе в собі багато героїчного, чудернацького та анекдотичного, в розумінні «анекдоту» як короткої показової оповіді з історії. Александрія складається з трьох книг. I-а книга оповідає про чудесне народження, дитинство та юність Олександра; описується смерть його батька Філіпа; перші військові походи: входження в Єрусалим, розорення міста Тира, битва з перським царем Дарієм, руйнування Фів. Зміст II-ї книги складають хвороба Олександра, листування з Дарієм; специфічні дипломатичні справи (при

⁸ В.М. Істріну були відомі 4 списки, представники редакцій грецького тексту – А, В, С та L (представники редакцій α , β , γ та групи λ). Три з них опубліковані першим видавцем Псевдо-Калісфена, Карлом Мюллером [104]. L – Лейденський кодекс, вперше виданий [470]. Зараз відома значно більша кількість списків й визначені редакції α , β , γ , δ , ϵ , ζ та λ . Видання головних редакцій [97; 93; 102; 509; 451; 103]. На думку В. Істріна, Александрія найближча до редакції β [47, с. 87–103, 106–108].

перському дворі Олександр удає із себе власного посланця); друга битва з Дарієм, узяття Вавілона; власні «бояри» вбивають Дарія, Олександр прибуває на місце трагедії, мститься за вбитого й одружується на його дочці Роксані; пише листи матері та вчителю Арістотелю з описами походів. У III-й книзі йдеться про битву з індійським царем Пором, зустрічі з брахманами, порятунок сина ефіопської цариці Кандакії, подорожі у східних країнах, повернення у Вавілон, отруєння, смерть та похорон македонського царя⁹. Переклад зроблений доброю мовою, наближеною до хронік та літописів, пор. згадки «посадника», «боляр» та ін. Разом з тим, значно підсилений елемент героїчно-пригодницької літератури.

Текст Александрії зберігся у кількох редакціях. Однією з них є редакція Троїцького хронографа, найдавнішого представника «родини XVI». Це надає спостереженням над співвідношенням версій та їх відносною хронологією особливу вагу. Назагал у пам'ятках, що з'явилися до середини XV ст., нараховують три редакції Александрії (схему співвідношення розпрацювали В. Істрін та О. Творогов, уточнення мої). I-а дійшла у списках двох груп, Ia Іудейського хронографа та Ib Еллінського літописця 1-ї редакції (ЕЛ-1, повна назва: Летописец Еллінський та Римський 1-ї редакції). Обидві групи цієї версії найближчі до початкового

⁹ Розподіл на книги та глави зроблено першим видавцем Псевдо-Калісфена Карлом Мюлером [104]. К. Мюллер орієнтувався на зведений текст списків А В С. Слов'янський переклад йде, як правило, за редакцією β, тому в II-й книзі він відтворює лише глави 7–23 та 32–41. Глави 1–6 та 24–31 II-ї книги належать до редакції α, у редакції β їх немає. Укладач редакції β намагався «повернути оповіді історичність» і випустив частину чудес та специфічно александрійських єгипетських деталей редакції α. Кілька глав (7–16) відсутні у редакції β і у III-й книзі; слов'янський переклад, знов-таки, повторює структуру цієї редакції, в Александрії бачимо глави 1–6 та 17–35.

перекладу, хоча у них присутні деякі перестановки та помірковані різночитання. II-а редакція репрезентована Троїцьким хронографом XIV (?) ст.; III-а збереглася в Еллінському літописці 2-ї редакції (ЕЛ-2). ЕЛ-2 репрезентує складну версію з контамінацією двох типів тексту, Ib та II, про що свідчать декілька десятків злитних або контамінованих читань [33, р. 108–109; 160; 162].

Уже на ранніх етапах побутування тексту в Александрію були введені додаткові джерела: фрагменти Хроніки Амартола та твору псевдо-Паладія «О рахманех» (брахманах). Вони наявні вже в I-ї редакції. Укладачі кожної наступної редакції вводили нові сюжети про Олександра Македонського, знайдені ними в різних авторів. Напр., для Троїцького хронографа такими виявляються тексти «Одкровення» Мефодія Патарського, творів Єпіфанія Кипрського та Іполита Римського, ширші запозичення з хронік Амартола та Малали [33, р. 113–115; 147] і, вірогідно, давньоруського Пролога. В ЕЛ-2 залучався «Фізіолог», «Сказаніє про Індійське царство» та ін.

Слід відзначити, досі запозичення з Александрії у київських літописах практично не привертала увагу. Докладне порівняння дозволило мені визначити цитати у Київському зводі, де з Александрії скопійовані або змодельовані деякі діалоги й епізоди оповіді. Мікроцитати та сюжетні запозичення спостерігаються також у ПВЛ (одну з паралелей відзначив Володимир Перетць [316, с. 216]), так що можна обережно припускати вплив Александрії і на автора Початкового літопису. У літописах використана I-а редакція.

Восьмикнижжя. Тексти перших восьми книг Вітхого Завіту неодноразово залучалися у літописних зводах, а в повному обсязі вони увійшли у склад кількох повних хронографів. Це зумовлює їх значення для даної роботи. Припускають, що четій (нелітургійний) переклад П'ятикнижжя та Восьмикнижжя з'явився у Болгарії в епоху царя Симеона у 1-й чверті X ст. Історія давньослов'янських біблійних перекладів

надзвичайно складна, а атрибуція часто є спірною. Підставою для віднесення тієї чи іншої версії перекладного тексту до творчості слов'янських апостолів Кирила та Мефодія, їхніх учнів чи книжників царя Симеона слугують особливості мови пам'ятки, визначення редакції грецького оригіналу та якості перекладу, наявність тексту в глаголичних міссалах та брев'яріях, іноді також – інформація про «преложение книгъ» у джерелах [напр.: 113]. Так, в Іудейському хронографі вміщено приписку стосовно книг «Завѣта Божія Ветхаго, казающе образы Новаго Завѣта», «преложенныхъ» «от греческаго языка в' словен'скыи при князи бльгар'стѣ^м Симеоне, сынѣ Бориши, Григоріемъ презвитеро^м мнихо^м» [25, арк. 199а; 1, арк. 242; 26, с. 666а]. Хоча приписка передує 5-й книзі Хроніки Малали, де оповідається про події Троянської війни, припускають, що початково ця глоса стосувалася Восьмикнижжя [напр.: 321, с. 10; 494, р. 729; 453, р. 207; 314].

У перші десятиліття слов'янської книжності виникла легенда, нібито святий Мефодій після смерті брата Кирила «посажь два попы скорописця» (посадив за роботу двох попів скорописців) й за шість місяців «преложи» усю Біблію, «развѣ Макавѣи» (окрім Макавейських книг; оповідь вміщено у «Просторому Житію святого Мефодія» [269, с. 77; 365]; подія мала відбутися між 869 та 884 рр. Насправді переклад біблійних книг був довгим процесом, що розтягнувся від IX по XII ст. Паралельно йшло редагування і вивірення текстів, а з XIII–XIV ст. з'являються нові переклади [494; 495; 115; 320; 95]. Траплялися і втрати: припускають, що повний текст Восьмикнижжя все ж таки було перекладено за часів Мефодія, однак від нього залишилась лише Книга Руф, випадково збережена в одному з глаголичних брев'яріїв.

Тексти Біблії у слов'янських землях репрезентовані трьома типами: четієм або повним; службовим, для вітхозаповітних книг – паримійним (Паримійник – книга обраних читань із старозавітних книг, що прочитувалися під час служб), та інтерпретованим чи тлумачним [115, с.

23–39]. У найдавніший період були перекладені службові версії, які дійсно з'явилися ще в епоху слов'янських апостолів Кирила та Мефодія. Літописці залучали переважно два типи біблійного тексту: четій та паримійний. Останній із зрозумілих причин був краще знаним, адже його прочитували та чули на службах [471]; використання службових версій властиве усім середньовічним книжникам. Втім, регулярно залучався і четій текст. Повні четії Книги Буття, Вихід... Суддів, Руф вміщені в Іудейському та Троїцькому хронографах¹⁰, а також у біблійних збірках П'ятикнижжя, Восьмикнижжя та більш скомплікованого складу. Напр., таких, де зібрано Восьмикнижжя та Царства. Під однією обкладинкою уся Біблія з'явилася у руських землях не раніше XV ст. Інформацію про старші списки слов'янських біблійних перекладів [255, с. 360–364].

«Чистий» четій текст місцями доводиться відновлювати, оскільки у четіях версіях присутні включення з Паримійника та деяких ін. літургійних книг. Паримійні варіанти пізнього виду (Афонського) уможливають відносне датування груп списків. Питання співвідношення четіх та літургійних версій старозавітних книг скомпліковане сталою історіографічною традицією. Вчені XIX – 1-ї половини XX ст. вважали, що службові читання були включені в четії від самого початку, ще у перекладі й, відповідно, мали б датуватися IX–X ст. Середньовічні перекладачі нібито не давали собі зайвого клопоту займатись уже перекладеними раніше фрагментами, і включали готові перикопи зі службових книг з мінімальними змінами. Ця думка стала традиційною [43, с. 26; 41, с. 19, прим. 27; 116, с. 569, 572–573], проте таке судження спростовується спостереженнями над рукописною традицією. Виявилось, що в різних кодексах, групах та редакціях використані різні Паримійники (Паримійник відомий у десятках списків різних редакцій і груп, хоча після урахування основного розподілу на давній та середньоболгарський види

¹⁰ Також у кількох пізніших хронографах (напр., у Бібліотечному або Академічному), які у цьому дослідженні не розглядаються.

його текст більш-менш стабільний [напр.: 327; 40; 437; 438; 253]). При чому, не лише давнього виду, а й пізнього Афонського [напр.: 67, с. 5], середньоболгарського періоду XIII–XIV ст., що хоча б з цієї причини не може свідчити про ранні етапи побутування текстів. Окрім того, з'ясувалося, що у редакціях четієго / повного тексту і в окремих рукописах спостерігаються суттєві розбіжності саме на ділянках з паримійними читаннями [322, с. 19–20]. Не збігаються не тільки версії, а й межі використання службових перикоп. А це мусить означати, що давньоболгарський перекладач зробив переклад усього тексту Восьмикнижжя, і лише згодом переписувачі незалежно один від одного замінювали четій текст на більш знаний і більш звичний службовий.

У процесі побутування четієх збірок, протягом X–XIV ст., коли переписувалися біблійні збірки, що послуговували протографами копій, що дійшли до нас¹¹, а також під час їх ревізій, накопичувалися зміни, які призвели до появи кількох редакцій Восьмикнижжя. На сьогодні визначено три з них: російська, південнослов'янська та хронографічна. Російська та південнослов'янська редакції визначені [297, с. 322–324; 60; 322, с. 13; 494, р. 730]; хронографічна редакція досліджена мною. У свою чергу, кожна з редакцій поділяється на підгрупи. Напр., російська – на три гілки: ранню групу, пізню та пізню з давньоєврейськими глосами. У пізній групі російській редакції присутні запозичення з пізнього виду Паримійника [322, с. 19–20]. Що важливо, списки Троїцького хронографа включають текст старозавітних книг саме російської редакції. При цьому він являє собою своєрідну проміжну стадію, у ньому ідентифіковані читання як ранньої, так і пізньої групи.

Слід додати, що давні книжники не чітко розрізняли повні хронографи, які починалися Книгою Буття, та біблійні збірки у строгому сенсі цього поняття. Адже склад і тих і тих на початку був дуже подібний. Назагал з

¹¹ Найдавніший рукопис П'ятикнижжя – Троїцький № 1, 6–8 книг Восьмикнижжя – Троїцький № 2, обидва кінця XIV – початку XV ст.

авторитетними текстами іноді виникала плутанина. Автор одного з молодших, післямонгольських літописів, Галицько-Волинського, цитуючи Александрію Хронографічну, вказав: «якоже Писание глаголеть». Словами Олександра Македонського тут говорить князь Данило Галицький, з наведеною вище ремаркою літописця [75, стп. 767; 156]¹². Тобто, межа між власне текстами Біблії та хронографічними компіляціями була доволі тонкою [143]. У цій книзі я зосередилася лише на одній складовій частині, Восьмикнижжі, оскільки варіативність тексту його редакцій, численні запозичення у літописах та наявність контрольних «зрізів» у хронографах надають можливість відносного датування. В тому числі, йдеться про хронологічне визначення такого важливого представника ранньої давньоруської хронографії, як Троїцький хронограф.

Коментарі Нікити Іраклійського. Нікіта Іраклійський – візантійський автор 2-ї половини XI ст. [132, с. 121], який уславився написанням коментарів до Слів Григорія Богослова. Слова Григорія відомі у численних грецьких списках кількох комплектацій. Вони перекладені багатьма мовами, в тому числі давньослов'янською. Слід додати, у коментарях Нікіта Іраклійський частково переробив та пристосував коментарі Псевдо-Нонна VI ст., в яких йшлося про язичницькі божества. Паралелі до цього грецького автора раніше помітили на слов'янському матеріалі, але згодом виявилось, що йдеться про Нікиту [425, с. 525–530; 330, с. 166, 171]. Коментарі перекладені на давньослов'янську, як уважають, досить оперативно, вже у XII ст. [332; 133; 324]. У Давній Русі вони побутували у складі «Збірника 16 Слів» Григорія Богослова. Загалом виділяють три редакції збірників. Перша – 13 слів, репрезентована єдиним давньоруським списком XI ст., яка ще не має коментарів. Друга, найважливіша для нас – 16 Слів з коментарями Нікити Іраклійського. Один

¹² Можливо, важило те, що Діяння Апостолів згадують «царицю Кандакію», яка згадана у Александрії, ДА 8.27 [101, арк. 18].

з її списків – Троїцький № 8 XIV ст. (РДБ), відцифрований, доступний на сайті Троїце-Сергієвої Лаври, опис [307, с. 101; 255, с. 134–135]. Третя також включає коментарі, однак вона пізня й суттєво перероблена: змінений порядок подання Слів, присутні значні поновлення тексту. Текст «міфологічних фрагментів» третьої редакції опубліковано [136, с. 332–364]. Кілька фрагментів другої редакції увійшли в Іудейський хронограф, Еллінський літописець обох редакцій, так званий Ізборник XIII ст., та ін. [110, р. 165–197; 136, с. 158; 493, с. 91–92; 225; 167; 137]. Вибірка з коментарів Нікити в Іудейському хронографі та Еллінському літописці за складом дещо подібна. Як побачимо далі, це пояснюється не спільним походженням, а однаковим завданням укладачів – віднайти свідчення стосовно «еллінства», тобто, грецького та римського язичництва – а також порівняно незначним обсягом матеріалу. В обох історичних компіляціях використано переважно інформацію про язичницьких божеств: Зевса, Діоніса, Афродіту та ін. Ексерцптами з коментарів Нікити їх укладачі поповнили включення з Хроніки Малали. Вірогідно, книжників не влаштовував евгемеричний підхід Малали, тоді як Нікіта пише про еллінські божества саме як про богів. Хоча в літописах запозичення з його коментарів відсутні, цей автор – єдиний відносно пізній візантійський письменник, твори якого присутні у ранніх хронографах, чим визначається його значущість. Запозичення з твору Нікити задають нижній хронологічний репер, який не дозволяє задавнювати створення хронографів та Еллінського літописця періодом старшим за XII ст., а така тенденція все ще досить опукло проявляється, зокрема, у болгарській історіографії [напр.: 313].

1.2.3. Хронографи – давньоруські компіляції з фрагментів хронік та біблійних текстів

Хронографи є давньоруськими компіляціями, що включають численні фрагменти кількох перекладних візантійських хронік та деяких інших

текстів. Переважно йдеться про пам'ятки історичного спрямування, до яких можуть потрапляти також включення з біблійних та агіографічних творів: Восьмикнижжя, Книг Царств та пророків, Євангелій, житій, Прологу, тощо. Хронографи складно віднести до широковідомих пам'яток. Єдиним твором, популярність якого вийшла за межі вузького кола фахівців, є так званий «Хронограф по великому ізложенію» [242, с. 174; 236; 420, с. 42–44, 72–77; 379; 382]. У дослідницькій традиції це не збережений до наших днів текст, реконструйований на підставі численних збігів ділянок тексту в кількох хронографічних та літописних творах. Менш званою є «родина ХВІ» (термін О. Творогова), тобто конкретні пам'ятки, з яких виводять цей реконструйований прото-текст. Якщо обмежитись періодом до середини XV ст., у «родину ХВІ» входять Троїцький хронограф, Повна та Коротка хронографічні палеї та Еллінський літописець 2-ї редакції. Порівняно широкі знання про ХВІ викликані, очевидно, тим, що його походження традиційно пов'язують із появою ще одного дослідницького конструкту – Початкового зводу кінця XI ст. Як правило, в один вузол зв'язується виникнення літописання та хронографії [231; 232; 420, с. 72–77].

Існують хронографи повні / великі (бл. 400–700 арк. тексту)¹³ та скорочені (бл. 20–40 арк.). Простежується динаміка розвитку компіляцій. Найраніші пам'ятки мають порівняно просту структуру. Як правило, вони містять значні уривки цитованих джерел. У пізніших розширюється репертуар залучених творів і одночасно подрібнюються ділянки тексту. Спостерігається певна залежність від Хроніки Амартола: кілька ранніх компіляцій закінчуються із завершенням викладу Амартола на подіях середини X ст. Традиційно припускають, що на Початковий літопис вплинула рання версія ХВІ, яка до наших днів не зберіглася. Що

¹³ Обсяг залежить не тільки від складу, а й від матеріальних характеристик рукопису: писано у цілий аркуш, половину, чверть; скільки рядків було на аркуші, крупним чи дрібним почерком.

стосується Київського зводу, питання впливу на нього творів із всесвітньої історії взагалі не ставилося. Певною мірою це є наслідком недостатнього вивчення взаємодії літописання та перекладної літератури цього періоду. Далі подаю коротку інформацію про ранні хронографічні компіляції.

Іудейський хронограф – один із найстарших викладів всесвітньої історії, укладений західно-руськими книжниками у 2-й половині XIII ст. Він не належить до «родини ХВІ» [242, с. 172–174; 237, с. 175–177; 49, с. 358, 384, 393–399; 372, с. 46–73, 110; 374, с. 152], однак має велике значення для загальної реконструкції історії давньоруської хронографії.

На підставі хронологічних обрахунків у початкових статтях тексту визначили дату укладення Іудейського хронографа: 1262 р. У його тексті вміщено міфологічну «глосу про Совія» із калькуляціями подій всесвітньої історії до року, коли були написані «книгы си». Вміщено текст, де прочитується, в тому числі: «...лѣ^т же имѣю^т от Авимелеха . и многого родоу сквернаго Совья . до сего лѣта в ня ^ж начахо^м писати книги си , естъ лѣ^т во 3446». За розрахунками І. Срезневського, прийнятими В. Істриним, мається на увазі Авимелех-сучасник Авраама. Від Адама до Авраама пройшло 3324 р. за Хронікою Малали. «Приложим эти 3324 к 3446, прошедшим от Авимелеха до времени жизни писателя книги, получим 6770, т.е. от Р. Х. 1262 г.» [47, с. 124–125]. Глоса про Совія видана, напр. [47, с. 359–360; 465, с. 158–162, 169–171, 196–200]. Хронологія у розрахунках відносна, однак, загалом, вони виправдані [494, р. 649; 270; 225; 167]. Іудейський хронограф дійшов у пізніших копіях, що загалом типово для давньоруських творів: Архівський список датують 2-ю половиною XV ст., Віленський та Варшавський – 1-ю половиною XVI ст. [257]. Останній список неповний, текст переривається на 2 Цар. 17.13; ще однією його особливістю є те, що пагінація посторінкова. В. Істрін оперував першими двома [47, с. 124–134, 317–361]. Фрагмент пізнього хронографа з глосою про Совія (спорідненого з Іудейським, але сильно

переробленого та скороченого) виявив Михайло Сперанський серед рукописів Івана Забеліна у збірнику кінця XVII ст. [355, с. 366–370]. Повні списки, Архівський та Віленський, не відтворюють текст Іудейського хронографа механістично, а включають суттєві доповнення та зміни. В Архівському та Варшавському присутні доповнення з Історичної палеї, у Віленському – з кількох різних джерел, в тому числі, з «Тройської історії». Сучасний опис списків Іудейського хронографа [465, с. 48–107].

Спочатку текст став відомим за Архівським збірником [254; 305, с. XVII–LVI, LXI–LXIX; 361, с. 111–139]. Лише наприкінці XIX ст. з'явився опис Віленського хронографа Флавіана Добрянського [306, с. 246–255]. В. Істрін визначив, що Архівський та Віленський списки вміщують одну і ту саму пам'ятку, описав її склад [47, с. 318–342] і дав хронографу назву «Иудейский». Опис неповний, після арк. 348 Архівського та, відповідно, арк. 509 Віленського – вчений обумовив: «так, перемежаясь, и идут далее выписки из *Bellum Judaicum* Иосифа Флавия и хроники Малалы» [47, с. 341]. Уточнення [148]. Вчений вважав, що укладач цієї компіляції ставив собі за мету дати виклад історії єврейського народу [47, с. 349, 353–354; 49, с. 393]. Перед тим назву «Иудейский» застосував І. Срезневський до Архівського списку в дещо іншому сенсі, акцентуючи увагу на запозиченнях з «Історії Іудейської війни» [361, с. 133]. Нині дослідники не вбачають ідейних підстав для створення Іудейського хронографа [372, с. 12–28, 58–61; 174, с. 147]. У дослідженнях XIX ст. писали про «Архівський хронограф», ця назва усталилася у працях болгарських вчених [напр.: 348, с. 97–98; 313]; зараз іноді з'являється також назва «Хронограф 1262 р.» (цей варіант назви з'явився у працях Іллі Лемешкіна). Я послуговуюсь найменуванням «Іудейський хронограф», оскільки воно прийняте у дослідженнях із хронографії – див. праці О. Творогова, Франсіса Томсона (англ.: *Jewish Chronicle*), Є. Водолазкіна та ін.

Компіляція в різних списках налічує бл. 470–740 арк. рукописного тексту. У складі хронографа бачимо Восьмикнижжя, 1–4 Книги Царств, 10 перших книг Хроніки Іоана Малали, Александрію Хронографічну, «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія; фрагменти «Шестоднева» Іоана Екзарха Болгарського та «Бесід» Іоана Златоуста, Слів Григорія Богослова з тлумаченнями Нікити Іраклійського, паримійні читання з Книги Йова, фрагменти Хроніки Амартола, книг прор. Данила та Єремії, невеличкі вкраплення з малих пророків, Євангелії та ін. Виклад доведений лише до руйнування Єрусалимського Храма Титом, сином імператора Веспасіана (70 р. н.е.), що нетипово для хронографів.

В. Істрін коливався, чи вважати пам'ятку укладеною в Литві / західноруських землях чи у Північно-Східній Русі [47, с. 358, 360–361; 237, с. 225–226]. Переконливі аргументи на користь того, що Іудейський хронограф створений у Західній Русі і з ним слід пов'язувати написання Галицько-Волинського літопису, навів О. Орлов [308, с. 95–96; 309, с. 24–27, 30–32]. Спостереження про зв'язок ГВЛ та хронографа прийняті і знаходять нові підтвердження [186, с. 14–15, 17, 50; 185, с. 4; 312, с. 213–228; 391; 393; 159; 386]. Чимало точно переданих чи перероблених цитат із різних його частин – біблійних книг, Хроніки Іоанна Малали, «Александрії», «Історії Іудейської війни» – увійшли в текст літопису. Вплив Іудейського хронографа позначився і загальніше, у композиції ГВЛ, позбавленого поділу на річні статті¹⁴. Втім, оскільки у ГВЛ залучалися останні книги Малали, що не увійшли в Іудейський хронограф, не виключено, взаємини текстів складніші. Можливо, пам'ятки укладені в одному колі книжників [148]. На київське літописання XII – початку XIII ст. Іудейський хронограф із зрозумілих причин впливати не міг, однак ця

¹⁴ Ті дати, що збереглися в одному зі списків – Іпатіївському – насправді є сіткою років, накинутою переписувачем XV ст. Початково ГВЛ містив лише 4 оригінальні дати, що присутні також у Хлебніковському списку [395].

компіляція має величезне значення як єдиний представник ранньої хронографії з точною датою укладення. Деякі матеріали (тексти Хроніки Малали, «Історії Іудейської війни») видані, однак в цілому Іудейський залишається неопублікованим.

Скорочений *Софійський хронограф* зберігся в єдиній збірці XVI ст. (нині РНБ, збір. Софійське, № 1454 [372, с. 18, 319; 85]). Загальний обсяг його складає лише 42 аркуші. В. Істрін показав значущість пам'ятки для вивчення Хроніки Малали. Окремі фрагменти давньослов'янського перекладу Хроніки зафіксовані лише в Софійському хронографі. З цього випливає, що протограф цієї скороченої компіляції мав вмещувати більш повний текст Малали, ніж у всіх інших нині відомих хронографах. Як продемонстрував В. Істрін та ін., Іудейський та Софійський хронографи мають низку спільних складових, що робить ймовірним походження їх від одного спільного предка [237; 85, с. 188–189; 148].

Софійський хронограф пов'язаний з Іудейським, однак не може походити безпосередньо від останнього, оскільки запозичення з тексту Малали в ньому ширші. З іншого боку, в Софійському ніде не позначилась присутність таких складових Іудейського хронографа, як повне Восьмикнижжя, 1–4 Царства або «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія. За компоновкою Софійський нагадує ЕЛ-1, поєднуючи у своєму складі дві хроніки – Малали та Амартола [238, с. 12], тоді як Іудейський набагато складніший. Однак початок Софійського, з ексцерптами з Шестоднева Іоана Екзарха Болгарського, Бесід на Шість днів творіння Іоана Златоуста, витягів з Малали, Амартола та ін., подібний до Іудейського і кардинально відрізняється від Еллінських літописців обох редакцій. О. Творогов видав Софійський хронограф з коментарями [85], до компіляції звертався Є. Водолазкін [174, с. 233–236], мною зроблені уточнення складу [148]. Дослідники припускали зв'язки з Еллінськими літописцями та «Прибавлением к палее», хоча детально їх не прописали [85, с. 188; 174, с. 235–236]. Слід додати, звірка з якоюсь із версій

Еллінського літописця не виключена, враховуючи наявність у Софійському пізніх правок, та відносно пізню дату рукопису. Не всі складові Софійського хронографа належать до давнього ядра: на якомусь етапі побутування тексту (можливо, під час скорочення протографа) було зроблено додаткову звірку з іншими джерелами. Принаймні, окремі фрагменти Хроніки Амартола та декілька витягів із Восьмикнижжя слід визнати вторинними доповненнями. Щодо специфіки скорочення, воно проводилося спочатку за тематичним принципом (обиралися цікаві для книжника моменти: описи днів творіння і под.), але дедалі більше укладач орієнтувався на початок та закінчення окремих розділів. Так, із багатьох глав II-ї та IV-ї книг Хроніки Малали виписується власне початок та закінчення, з об'ємної V-ї книги про Троянську війну – початок, закінчення й невеличкий уривок із середини. Виклад Софійського хронографа доведений до стандартного пункту завершення подібних творів, середини X ст.

Троїцький хронограф XIV (?) ст. – старша зі збережених донині пам'яток «родини XVI». О. Творогов датує Троїцький хронограф XIII–XIV ст. [383, с. 478]. За його визначенням – це єдиний представник «другої редакції» XVI, при тому, що ми не маємо «першої». «Першу редакцію» XVI припускають нині втраченою, склад її відновити неможливо. Її нібито лише частково можна простежити на підставі порівняння хронографічних цитат у ранніх літописах [372, с. 46–50; 374, с. 152]. Відтак, Троїцький є найдавнішим реальним репрезентантом центрального для історії літописання хронографа, чим і обумовлюється вартісність його свідчень. Решта пам'яток «родини XVI» належить до «третьої редакції» [372, с. 46–73; 374, с. 152, 164. 382, с. 476–477].

Обсяг Троїцького хронографа налічує кілька сотень аркушів (у старшому дефектному списку, де бракує початку – 392 арк. [14]). У його склад увійшли Восьмикнижжя, 1–4 Царства, Александрія Хронографічна, частково книги прор. Данила та Єремії, вибірки з хронік Амартола та

Малали, Житіє Петра та Павла, уривки Пролога, Житіє Костянтина та Єлени, Сказання про Софію Цареградську, виписки з літопису. Маємо опис складу, починаючи від часу полону Єрусалиму за Навуходоносора [372, с. 262–274]. Завдяки літописним доповненням виклад доведений до хрещення Русі Володимира Святославича. На цю пам'ятку звернув увагу В. Істрін, його спостереження розвинув О. Шахматов [47, с. 248; 416; 413], але обидва вчені писали про особливу групу списків Еллінського літописця чи подібних збірок. О. Творогов натомість показав, що маємо справу із самостійною окремою компіляцією, і видав небіблійну частину тексту (також без Александрії [86]).

Хронограф зберігся у трьох списках. Назва йому дана за старшим списком, зібрання Троїцько-Сергієвої Лаври № 728 (РДБ), що датований початком XV ст. Другий список – НСРК (Новое собрание рукописной книги) F15 (РНБ) межі XV–XVI ст. (опис: [86, с. 289–290]; третій – Ундольського № 1 (РДБ) кінця XV ст. Як визначив О. Творогов, останній не можна вважати повноцінним свідком, оскільки у хронографічній частині він є безпосередньою копією Троїцького [86, с. 290]. Слід додати, за моїми спостереженнями, у біблійній частині він походить від двох списків: Троїцького № 44 на ділянці П'ятикнижжя та Троїцького № 2 на ділянці Книги Ісуса Навина, Суддів та Руф. Троїцький № 728 – один з найдавніших свідків давньоруської хронографії. Наближається до нього лише скорочений хронограф на останніх аркушах збірника біблійних книг Троїцький № 2 [150]. Проте вже у Троїцькому № 728 присутні вторинні читання, яких не має НСРК F15. Це мусить свідчити про існування ранішого спільного протографа XIV (чи межі XIV–XV?) ст.

У Троїцькому № 728 відсутнє П'ятикнижжя, починається він із Книги Ісуса Навина, де напочатку немає 1–6 глав й утрату компенсовано включенням із Толкової палей. Біблійні книги Восьмикнижжя у двох інших списках скопійовані з антиграфів, неспоріднених із Троїцьким №

728, в НСРК F15 це прямо зазначено копіїстом¹⁵. Окрім того, 2-й і 3-й рукописи Троїцького хронографа вміщують інші непов'язані з ним складові. У прикінцевій частині НСРК F15 вміщене ще «Сказание о трех пленениях Иерусалима». З біблійних книг додано Есфір, у складі Ундольського № 1 бачимо також «Песнь Песней». Проте спільний у Троїцькому № 728 та НСРК F15 текст обіймає значну частину хронографа, починаючи з Александрії і до кінцевої цитати з Хроніки Амартола [48, с. 503]. Зіставлення з текстами «3-ї редакції XVI», зокрема, з Повною хронографічною палесею, дозволили О. Творогову реконструювати тричасну композицію Троїцького хронографа. Перша частина оповідає про події від завоювання Єрусалима Навуходоносором до Олександра Македонського, друга – Александрія «особливої редакції», третя – хронографічна компіляція з історії Близького Сходу, Рима та Візантії від смерті Олександра до Романа Лакапіна [372, с. 84–88].

У Троїцькому хронографі вдалося виявити компоненти, що дозволяють приблизно датувати його укладення – близьку до пізньої групи російської редакції версію біблійних книг (не раніше XIII ст.) та другу редакцію

¹⁵ Біблійні книги тут завершуються такою припискою [24, арк. 248b]: «Слава б̄гоу . навръшившему книгоу сію гр̄хослужителною десницею . та^ч же рещи гр̄шніишаго въ вс̄х^х челоуѣцѣх^х с̄щенноіерея Ишапа . служителя ст̄ѣи б̄ци ч̄тнаго ея покров^в на Вытерги . а прави^л есмь сію книгоу с митрополицѣ Бытѣи . а писана книга сіа с Ферापонтовскыє Бытѣи . а от си^х мѣсть писал есмь с митрополицѣ Бытѣи . 1-е Алексан^дрово хоженіе». Тобто, Александрію («Александрово хожение») – згадано як першу в низці тих, що скопійовані з «митрополичего Бытия», далі 7-а книга Малали та ін. Відповідно, біблійні книги скопійовані з «Ферапонтowego Бытия». О. Творогов, з посиланням на працю Миколи Розова, відзначає, що йдеться, вірогідно, про митрополита Спиридона-Саву, котрий знаходився на початку XVI ст. у засланні у Ферапонтівому монастирі [86, с. 289].

Александрії Хронографічної із запозиченнями з Прологу (після XII ст.). Літописні приписки зроблено з кількох статей ПВЛ, а не з якогось раннього зводу, як уважав О. Шахматов, отже, ще один хронологічний маркер вказує на час не раніше XII ст.

Повна та Коротка хронографічні палеї. Дві хронографічні палеї (а також Толкова палея) є компіляціями, що містять виклад старозавітної історії від творення світу до Давида і Соломона, в обсязі Восьмикнижжя та перших книг Царств. Тлумачення, вставки з парабіблійних джерел та хронік, доповнюють біблійний текст («палаиа» – ‘давня’, у слов’янських землях так називалися вітхозаповітні книги та тлумачення на них; бібліографія [476, р. 299–306]). Хронографічні палеї після закінчення власне палейної частини, заснованої на тексті Толкової палеї, продовжені виписками з хронографа, де виклад доведений до середини X ст. У XIX ст. усі палеї називали Толковими палеями. Лише поступово вчені почали розрізняти серед них групи списків: «Коломенську», за найбільш відомим Коломенським списком 1406 р., нині Толкова, «Синодальну», нині Повна хронографічна, за Синодальним № 210 1477 р. (ДІМ), «Срезневського» (Коротка хронографічна). У Повній палеї В. Істрін натрапив на ремарку середньовічного книжника, яка підштовхнула до ідеї ХВІ: «...є^ж предръжи^т хронографъ по великомуу излож^ню...» [242, с. 36]. О. Творогов відніс Повну та Коротку палеї до «3-ї редакції» «родини ХВІ».

Напочатку XX ст. точилася дискусія, що вважати вихідною редакцією палеї – Толкову чи хронографічну [227; 228; 229; 230; 236, с. 235–237; 376, с. 287–288]. Іноді її відлуння можна почути і зараз [114], але як уявляється, В. Істрін переконливо довів, що у Повній хронографічній палеї біблійний текст двошаровий. Один пласт тотожній тому матеріалу, що міститься у Толковій палеї. Його складають перероблені та переказані фрагменти біблійних книг із залишками тлумачень. Другий пласт репрезентований доповненнями з четієго перекладу, і саме він вторинний. Спостереження вченого підтримані сучасними дослідженнями [242; 177].

Є. Водолазкін визначив, що один із нестандартних палейних списків – Барсовська палея – є «чернеткою» Повної хронографічної. На берегах різних аркушів рукопису залишилися позначки для копювання текстів, які були синтезовані в одне ціле саме у Повній палеї [177, с. 20–22; 175, с. 327–353]. Барсовський список (ДІМ, № 619) датований дослідниками початком XV ст. або кінцем XIV ст. [114; 177]. Відповідно, Повна хронографічна палея не може бути створена раніше початку XV ст. Це досить важливий репер, який дозволяє бодай приблизно уявляти собі час утворення усієї «3-ї редакції ХВІ». Коротка палея, за деякими ознаками, залежить від Повної і є компіляцією 1-ї половини XV ст. [179; 177, с. 20–21; 427]. У ній суттєво перероблена початкова частина, де відбулося певне повернення до варіанту Толкової палеї, спостерігаються правки за іншими джерелами, зокрема, літописними. Обидві хронографічні палеї відомі у кількох списках¹⁶. Видані частково [65; 37; 38; 39]; окрім того, О. Творогов зробив детальний опис їх складу, де подано інципіти, вказано джерела [372, с. 239–262]. Обидві пам'ятки мають значення при зіставленні літописних та хронографічних фрагментів, віднесених до ХВІ. Текст зразка хронографічних палей проявився у НПЛмл.

Літописець Еллінський та Римський 1-ї та 2-ї редакцій. Дві редакції Еллінського Літописця виділив А. Попов [333, с. 1–95], цей поділ залишається актуальним посьогодні. ЕЛ-1 та ЕЛ-2 являють собою дві частково споріднені, і разом з тим, різні пам'ятки, які співвідносяться одна з одною нелінійно. ЕЛ-2 походить від ЕЛ-1 [372, с. 284, 304; 374, с. 146], одночасно репрезентуючи принципово іншу компіляцію. ЕЛ-1 не належить до «родини ХВІ», тоді як ЕЛ-2 є одним із текстів «3-ї редакції

¹⁶ У даній дисертації залучаються такі списки Повної хронографічної палеї: Погодінський № 1435, РНБ (Пог-1435), Рум'янцева № 453, РДБ (Рум), Синодальний № 210, ГІМ (Син-210). Короткої хронографічної: БАН, 24.5.8 (так званий «список Срезневського», Срезн); Погодінський № 1434, РНБ (Пог-1434) [22; 7; 19; 2; 23].

XVI». Вважають, що ЕЛ-1 та ЕЛ-2 сходять до ЕЛ-Архетипового, однак в ЕЛ-2 репертуар складових набагато ширший. Вірогідно, так виявився кумулятивний ефект компіляції, зробленої з кількох інших компіляцій. Для нас суттєво, що складніший ЕЛ-2 надбудований над ЕЛ-1, хронографічні твори у ньому в багатьох випадках видають використання двох версій. Так, В. Істрін відзначив скомплікований склад уривків із Хроніки Амартола в ЕЛ-2 [49, с. 377, 380–390]; в Александрії мені вдалося віднайти злитні або контаміновані читання.

Назву «Лѣтописецъ Еллинский и Римский» вчені запозичили з об'ємної самоназви ЕЛ-1. Під «Еллінським» літописцем, як правило, розуміють фрагменти тексту Хроніки Малали, значна частина яких присвячена язичницькій / «еллінський» історії, а під «Римським» мають на увазі фрагменти Хроніки Амартола, зосереджені у християнській «ромейській» частині. Окрім цих основних хронік присутні інші спільні джерела. Так, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 вміщують майже тотожний вступ, де значну роль відіграли включення з 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського.

ЕЛ-1 дійшов у 4-х списках [272, с. 264] (тут залучається Синодальний № 280, ДІМ). Він має порівняно просту структуру і складається переважно із фрагментів хронік Амартола та Малали, а також Александрії Хронографічної I-ї редакції. На жаль, навіть приблизну дату написання ЕЛ-1 поки що визначити не вдається. ЕЛ-2 відомо 2 десятки списків двох видів: Академічного та Чудівського [272, с. 207–208, 264]. В ЕЛ-2 бачимо характерні для кола XVI, тобто, Троїцького хронографа та хронографічних палей джерела, які включають скорочені й перероблені фрагменти хронік Амартола та Малали, читання з прор. Данила з коментарями, та ін. Є складові, спільні тільки з Троїцьким хронографом: «Сказание о Софии Цареградской», Життя Костянтина та Єлени, та ін. Деякі пам'ятки дійшли в іншій редакції, ніж у ЕЛ-1 (напр., Александрія III-ї редакції). Крім того, включено також особливу редакцію «Іосипона», Сказання про імператора

Феофіла, полемічні твори проти латинян, літописні доповнення («Повість про узяття Царгорода фрягами» 1204 р.), та ін. Група петербурзьких дослідників під керівництвом О. Творогова здійснили критичне видання твору [54; 272]; бібліографія [476, р. 323–325]. Літописні вставки ЕЛ-2 зроблені з Новгородсько-Софійського зводу, близького до Софійського І літопису, у поєднанні з НПЛмл. Укладення ЕЛ-2 нині датують 2-ю чвертю XV ст. [258; 427, с. 203]; припускають новгородське походження компіляції. Найбільше значення для даного дослідження мають відмінності у версіях Хроніки Амартола в ЕЛ-1 та ЕЛ-2, а також специфіка редакцій Александрії Хронографічної.

Давньоруські історичні тексти поділялися на два розряди. «Вітчизняною історією» відали літописці, тоді як «всесвітня історія» знаходилась у відомстві авторів перекладених із грецької хронік та історій, а також укладачів компіляцій: хронографів і палей. Твори із всесвітньої історії безперечно впливали на літописців – численні прямі цитати та переповідання ідентифікуються у багатьох літописних зводах, простежуються також ідейні впливи. Запозичення йшли й у зворотньому напрямку: спроби продовжити хронограф приписками з історії Русі бачимо на останніх аркушах тексту Троїцького хронографа та в ЕЛ-2. Внаслідок того, що дослідження хронік знаходилося певною мірою «на узбіччі» сучасних джерелознавчих студій, хронографічні джерела в даному розділі освітлювалися дещо детальніше. Для усіх цих текстів характерна висока компілятивність. Навіть у авторських хроніках більша частина скопійована, іноді доволі близько до тексту, з робіт попередників, і тільки прикінцеві записи належать самому автору. Ці особливості мають два наслідки. З одного боку, зазвичай складно розрізнити версії, що мають спільну основу, тим більше, що одні й ті самі у своїй основі тексти зазвичай проявляються в різних версіях у кількох компіляціях. З іншого – саме нюанси різночитань дозволяють визначити безпосередні джерела. В

умовах складності текстологічного аналізу надзвичайне значення має те, що вчені отримують хоча б такі складні контрольні тексти як хронографічні джерела, з безкінечно повторюваними й відмінними лише в деталях версіями. Виявлення літописних комплексів цитат та паралелей до творів із всесвітньої історії дозволяє визначити характер пам'яток, уточнює їх редакції. Певні складові хронографів мають ознаки відносно пізнього часу їх появи (пізні автори або редакції тексту), що вказує на час роботи книжників. Загалом, хроніки та хронографи «розсувають» межі, накладені історичним розвитком (слабка збереженість рукописної традиції, втрата багатьох документів чи навіть цілих видів документації). Як побачимо далі, різноманітні хронографічні версії справді виступають контрольними текстами у дослідженні ранніх київських літописів і надають важливий матеріал для вирішення багатьох проблем з історії літописання.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основою методології є критичний метод історичних досліджень, на якому заснований аналіз джерел. Тексти літописів, хронік та хронографів у представленій дисертації аналізуються за допомогою методів текстології та текстуальної критики. Поєднання понять потребує пояснення. Досить часто, починаючи з класичної на радянському та пострадянському просторі книги Д. Ліхачова, «вітчизняна» (на той момент, радянська, зараз – українська та російська) текстологія¹⁷ протиставляються «західній» текстуальній критиці. Вітчизняні літописні дослідження кваліфікуються Д. Ліхачовим як оригінальні та комплексні, на противагу «механістичним» західним працям із хроніками та іншими джерелами [276]; оцінку праці на сучасному етапі, напр. [138]. У літописознавстві визнаними є методи, пов'язані з іменем О. Шахматова. Це розшаровування літописних текстів на пласти, що належать до тих чи інших «попередніх зводів» (а в кінцевому підсумку – тим чи іншим авторам та редакторам) та заснована на такому методі реконструкція давніх протографів. Міркування Д. Ліхачова середини ХХ ст. щодо протиставлення текстології та текстуальної критики нещодавно підтримав Дональд Островський, хоча оцінку «вітчизняній текстології» було надано зі знаком «мінус» [478; 477, р. XVII–LXXIX]. Вчений зауважив зокрема, що в імперській Росії не провадилися дослідження біблійних текстів, і методи літописознавства не мають твердого базису біблійної критики тексту. Це твердження некоректне. Йдеться не тільки про те, що дослідження Біблії насправді в імперській Росії провадилися. Див., напр. праці ХІХ – початку ХХ ст. [207; 296; 297; 42; 219]; див. також огляд

¹⁷ Власне термін «текстологія» виник у одного з представників напряму «формалістів», дослідника творчості Олександра Пушкіна – Бориса Томашевського [напр. 138, с. 23].

літератури [469; 494]. Найсуттєвіше насправді те, що *усі* методи, які застосовував О. Шахматов і які стали базовими у вітчизняному літописознавстві, напрацьовані власне в західній класичній і біблійній критиці тексту. У нещодавно захищеній дисертації Вадим Арістов показав, що О. Шахматов зробив синтез із ідей своїх попередників [120], що звільняє мене від необхідності доводити цю думку, а головне – дозволяє працювати з методами корифея російської філології та літописознавства як із певним зрізом наукових методик його епохи, 2-ї половини XIX – початку XX ст.

Підходи і способи опрацювання давніх текстів залежать передусім від кількості і якості, зокрема, обсягу та збереженості свідків тексту. У текстуальній критиці вивчають процес трансмісії (передачі) тексту від давніх часів до часу дослідження, а в ідеальному варіанті – критичного видання. На цьому шляху передачі тексту залишаються його свідки або конкретні версії (пор. *textual transmission, the witness of the text* [385; 287])¹⁸. Важить те, зберігся текст фрагментарно чи повністю, без пошкоджень: лакун, слідів пізнього редагування, що знищило ранню версію, а також те, скільки свідків дійшло до нас: один, кілька, тобто, 2–3 і до десятка, кілька десятків, сотні, тисячі. Останній випадок порівняно

¹⁸ Це стандартна термінологія, хоча іноді ще вживають «свідчення» тексту. У перекладі книги Пауля Мааса, яка є коротким посібником з текстуальної критики, вжито «свідчення», однак останнє позначення надто багатозначне [282]. Слід додати, термін «свідок» однозначний і формалізований. Напр., звертаючись до «рукопису» Віленського хронографа, ми мусимо врахувати також маргіналії XVII–XIX ст., які накопичилися протягом побутування цього кодексу. Якщо ж аналізується Віленський як «свідок» Іудейського хронографа або давньослов'янського перекладу Александрії Хронографічної чи «Історії Іудейської війни», залучається лише той матеріал, який відображає конкретну версію тексту цих пам'яток.

рідкісний. Напр., число списків грецьких Євангелій перевищує 5 тис. [440]; слов'янських Євангелій збереглося більше як 1,5 тис. [41]. При цьому кардинально відрізняються три головні відгалудження: дослідження, зроблені на одному свідкові, на кількох свідках і на численних свідках (сотні й тисячі). В останньому варіанті у студіях присутній значний елемент статистичного опрацювання і, як правило, відзначається ускладнення трансмісії, в тому числі, вірогідніші перехресні взаємовпливи версій. Для подібних випадків застосовується термін «контрольованої традиції». Мається на увазі таке явище, коли завдяки наявності численних свідків, вивірень та контамінацій версії текстів уніфікуються. Методику обгрунтував Ернст Колвелл на матеріалі грецького Євангелія, вона прийнята у слов'янській біблеїстиці [440; 115]. Однак таке багатство рукописної традиції – порівняно рідкісна річ, поза цим залишаються випадки збереження одного або кількох свідків тексту.

Якщо ми маємо лише одного свідка тексту, його свідчення є доволі хиткими. Слід уточнити, роль «одного свідка» може виконувати група свідків, близьких за своїми характеристиками (тобто, таких, які мають тотожні помилки, текстуальні шви та ін.), які за певного ступеню абстрагування можна вважати одним свідком. Тобто, напр., якщо ми досліджуємо власне ПВЛ, для нас важливі читання списків-свідків цього зводу: Лаврентіївського, Іпатіївського, Радзивілівського... Однак якщо метою дослідження є визначення етапів літописання на підставі вивчення ПВЛ та НПЛмл й аналізуються сюжети, де в усіх списках ПВЛ бачимо тотожню помилку або тотожній дубль – тоді ПВЛ береться загально як один свідок. Якщо ввести метафору, пов'язану із іншою сферою – судовою, один свідок є украй ненадійним. Між іншим, вже у практиці Давній Русі вимагалось, аби справа була представлена перед двома або трьома «послоухами»-«свідками», окремі справи потребували більшої кількості незалежних свідчень. Невідомо, наскільки точно передає він оригінал, на якому етапі утворено ті чи інші інновації. Втім, від завдання

виділити пізніші нашарування та відновити попередні стадії укладення – скажімо, давні зводи, що передують Повісті временних літ, епічні пісні, які лягли в основу «Іліади», або твори, використані під час укладення «Девтерономічної редакції» Восьмикнижжя – вчені все одно не відмовляються. Однак реконструюючи процес укладення та побутування пам'ятки за відсутності матеріалу для порівняння, дослідник змушений розраховувати лише на власне відчуття наявності текстуальних швів та переробок. Відтак, реконструйовані «протографи» чи «архетипи» за таких обставин значною мірою є дослідницькими конструктами. Подібні дослідження пропонують найменш надійний матеріал.

Тому в сучасному джерелознавстві чітко розрізняють «літературну критику» (англ. literary criticism, нім. Literarkritik), яка стосується *ранніх* етапів *формування* твору, та власне текстологію або текстуальну критику (textual criticism), що працює з *наявними* свідками тексту [385, с. 1, 276, 299; 500; 502, р. 6–7]. Пор. визначення у класичній праці Емануела Това «Текстологія Старого Завіту».

«Текстология изучает происхождение и характер всех форм текста... Она исследует вопрос об оригинальной форме (формах) текста, а также анализирует его различные варианты. Сюда входит рассмотрение соотношений между этими вариантами, а также попытки описать внешние условия переписывания и процедуру передачи текста. Текстологи... работают лишь с теми данными, которые связаны с процессом передачи текста, не затрагивая вопроса об изменениях текста на раннем этапе, этапе литературного оформления» [385, с. 1]. «В целом задача текстологии – восстановление не произведений, написанных библейскими авторами, и не предыдущих этапов устной передачи текста, но лишь того этапа в развитии произведения, который отражен в текстуальных свидетельствах» [385, с. 276] «В развитии библейских книг можно выделить два основных этапа: (1)

литературное развитие до окончательной в плане содержания формы; (2) переписывание и текстуальная передача законченных произведений. ... Литературная критика занимается первой из этих областей, а текстуальная критика – второй» [385, с. 299].

Іноді окремо виділяють «критику форм» (form criticism). Остання також активно застосовується у літописознавстві. Пор., напр., аналіз множини-двоїни-однини у дієсловах, що вказує на кількість учасників події, а при невірних позначеннях такого роду – на редагування. У раніших дослідженнях помітно намагання об'єднати обидві основні сфери критики тексту – «літературну» та «текстуальну». Це позначилося, в тому числі, на класичних працях О. Шахматова, але було характерне для усієї західної класичної та біблійної текстології. Див., напр. огляд Пауля Мааса [282, с. 136–173].

Західноєвропейські вчені мусили працювати з одним свідком тексту, аналізуючи, напр., класичні твори «Іліада» та «Одісея», давньоєврейський оригінал старозавітних книг, що дійшов у вигляді Масоретського тексту, тощо. Епічні пісні славетного Гомера були строго уніфіковані вже за часу пізньої античності. У свою чергу, після уніфікації Масоретського тексту, яка сталася, припустімо, у перших століттях н.е., усі списки давньоєврейської Біблії відрізняються один від одного лише дрібними читаннями (і до того ж, є доволі пізніми, VI–XI ст.)¹⁹. У певному сенсі їх можна прийняти за один свідок. Тим часом відомо, що перші книги Старого Завіту перекладені грецькою з давньоєврейської за тисячоліття до того, у III–II ст. до н.е. [напр., 459]. Книги грецької Септуагінти доволі буквально відображають оригінал. При цьому, вони вже мають майже всі «текстуальні шви», дублі, стилістичні розбіжності й розриви, хронологічні

¹⁹ Так, найдавніший повний рукопис давньоєврейського П'ятикнижжя – знаменитий Ленінградський кодекс 1008–1009 р. (РНБ). Фрагментовані рукописи Каїрської Генізи – VI ст.

неузгодження, вияви діаметрально протилежної «лояльності» до тих чи інших правителів і відповідно, різноспрямованої «тенденційності» та оцінок колективної ідентичності. Отже, перед вченими постає текст надзвичайно складний, безсумнівно неодноразово перероблений, з довгою історією укладення (припускалося, що перші записи зроблені від 1400 р. до н.е. до IX ст. до н.е., останні – в еліністичний та римський час), однак збережений фактично в єдиній версії. На матеріалі давньоєврейського оригіналу був розроблений аналіз фрагментів з ознаками мови різного часу (архаїчного, середнього, нового – близького до еліністичного періоду). Звичайно, аналіз мови важливий у багатьох інших текстологічних дослідженнях, у тому числі, літописних²⁰. Вади аналізу одного свідка безпосередньо стосуються шахматовського методу аналізу літописання. Про це писали різні вчені, і шахматовського напряму, і його критики. Напр., Яков Лур'є зазначав те, що відсутність порівняльного матеріалу в текстах найдавнішого періоду змушувала О. Шахматова будувати свої міркування на здогадах [281]. Сергій Бугославський писав, що «кон'єктуральна критика» заснована на одному свідкові і протиставляв її «нормальній» критиці тексту [135, с. 61], див. аналогічні зауваження в [466].

Упродовж XV–XIX ст. напрацьовані методи дослідження за таких складних умов як наявність лише одного свідка. Так, перші видання з текстуальними співставленнями з'явилися напочатку XVI ст. (зокрема, у Комплютенській Біблії 1514–1520 рр. застосований матеріал давньоєврейського тексту Вітхого Завіту); деякі співставлення здійснювалося і раніше. Вчені намагалися пояснити нестабільність викладу й розриви у класичних та старозаповітних текстах і робили

²⁰ Напр., на матеріалі кількох пам'яток, серед яких – Київський звід [325]. Зокрема, дві частини Київського зводу, межею яких є статті 1145 та 1146 рр., суттєво відрізняються між собою за мовою, що свідчить про те, що вони написані різними авторами у різний час.

спроби реконструкції етапів їх укладення. Видавець Biblia Polyglotta Брайан Волтон висловлював ідеї «покращення» грецьких та давньоєврейських текстів через виправлення помилок та перехресне введення фрагментів із паралельних версій [510; 385, с. 156]. Важливі міркування щодо процесу розвитку біблійного тексту з'явилися в останній чверті XVIII ст. Іоганн Айхгорн зауважив продубльовані сюжети Книги Буття. В них по-різному називалося ім'я Бога: Яхве чи Елогім, вчений реконструював двох авторів, Елогіста та Яхвіста [450; короткий огляд інших праць див. 385, с. 173]. Паралельно йшла робота над «Іліадою» та «Одісеєю» Гомера. Наприкінці XVIII ст. та у першій чверті XIX ст. Фрідріх Вольф та ін. висловили ідею, що зазначені класичні твори є складеними, їхній «пратекст» мав інший вигляд та обсяг, а у 1830-х – 1840-х рр. Карл Лахманн надав цій гіпотезі закінченого вигляду. З цього випливало, що доступні нам наявні тексти синтезовані з кількох перероблених давніших [517; 516; 463]. Визнано, що праці Фр. Вольфа мали вплив на вчених Російської імперії, позначилися вони і на дослідженнях з літописознавства [173, с. 137–138].

У текстологічних студіях близьким аналогом шахматовської теорії є велична будова Юліуса Велльхаузена – так звана Документальна гіпотеза (Документальна теорія). Ідеї вченого засновувалися на попередніх працях кінця XVIII – 1-ї половини XIX ст. Ю. Велльхаузен систематизував уявлення про наявність кількох авторів чи шкіл, що взяли участь у довгій історії написання перших книг Старого Завіту: Елогіста, Яхвіста, Девтерономістичної редакції та Жрецького кодексу. Зокрема, працях І. Айхгорна та інших учених, які визначили реконструйованих авторів П'ятикнижжя – Елогіста та Яхвіста; Вільгельма де Ветте, який побачив характеристики 3-го джерела, Девтерономічної редакції; Германна Хапфельда та ін., котрі виділили 4-е джерело, Priestly Narrative / Source або Жрецький кодекс / Священницький наратив [450; 444; 460]. Якщо викласти суть Документальної гіпотези дуже спрощено, матеріал

старозавітних текстів спершу існував як окремі «документи» різного часу, а згодом ці складові були «змішані» й поєднані в нині існуючих книгах Святого Письма. Цим і пояснюється наявність у Книзі Буття, цілому Восьмикнижжі та ін. біблійних книгах дублів, стилістичних неузгоджень, а також проявів різних лояльностей, фактичних розбіжностей, хронологічних зсувів. Книги Ю. Велльхаузена вийшли у 1876–1877 рр. [512; 513]. Вони були добре прийняті науковим співтовариством і стали класичними. Як і концепція О. Шахматова, Документальна гіпотеза протрималася більше століття, її положення неодноразово модифіковані й досі викликають полеміку [напр.: 475; 504; 505; 506; 507; 492; 484; 485; 487; 491; 458; 503; 461; 488; 486; 433; 434].

Як уже відзначено, на актуальному етапі вивчення давніх текстів розрізняють власне текстологію / текстуальну критику та «літературну критику» тексту. Спроби розмежувати два рівня досліджень були зроблені наприкінці XVIII ст., хоча першість було віддано останній. І. Айхгорн писав про «критику нижчого рівня» (текстуальну), яка нібито має слугувати підготовчою стадією для «критики вищого рівня» («літературної») [450]. Цей традиційний розподіл, на якому виховані покоління дослідників, існує і зараз. «Вища критика», за визначенням І. Айхгорна, вивчає ранні стадії формування та передачі твору. Зараз це поняття виступає синонімом «літературної критики» [385, с. 14; 468]. Епітети «вища» та «нижча» привносять елемент оцінювання, тому краще їх не застосовувати. Видається доцільним використовувати нейтральні поняття «літературна критика» та «текстуальна критика» / «текстологія». Тим більше, що саме колишня «вища» літературна критика пропонує найменш надійні результати.

Які методи застосовувалися у класичній та біблійній «літературній критиці» у XVI–XIX ст. і немалою мірою застосовуються зараз? 1) Передусім передбачається, що давні «першопочаткові» тексти повинні мати несуперечливий виклад. Виділені на підставі аналізу змісту чи логіки

оповіді протиріччя вважаються визначальними для реконструкції раніших стадій твору [напр., 463, s. 2, 5]. У порівнянні з тенденціями вітчизняного літописознавства див., напр. [173, с. 121–122]. Варвара Вовіна-Лебедева наводить міркування сучасника Карла Лахмана, Михайла Погодіна: [329, с. 78–85]. 2) Припускається, якщо ми маємо не риторичні, а фактичні доповнення у текстах (нові імена, деталі, обставини подій), це мусить свідчити про залучення нових авторів чи очевидців. 3) Аналіз дублів, тобто, подвійних чи потрійних описів однієї і тієї ж події, нібито має вказувати на компілятивний характер джерела і те, що в його основі лежать кілька вихідних текстів. 4) Ще одним фактором повинні слугувати стилістично-мовні ознаки: застосування відмінних стилістичних комплексів; недоречних у даному контексті форм; архаїчна мова чи, навпаки, невиправданні інновації. 5) Надається великого значення тенденційному вибудовуванню оповіді в інтересах тих чи інших правителів або ж колективів. Напр., щодо біблійних текстів, визначали колективні ідентичності, пов'язані з Іудейським царством, Ізраїлем, окремими племенами, певними містами. Щодо літописання XI–XII ст., намагалися визначити місцеву приналежність авторів «чернігівських» чи «галицьких» записів і т.п. Оскільки, як уже відзначено, дослідники грецького епосу та давньоєврейських старозавітних книг змушені працювати з одним свідком тексту і позбавлені порівняльного матеріалу – їх висновки про суперечливість, дублі, тенденційність та ін. спирались винятково на літературну критику. А головне – на актуальні на той час уявлення про несуперечливість, логічність оповіді та под. При тому, що засобів безпосереднього проникнення у домодерну свідомість у тодішніх гуманітаріїв не було, немає зараз і навряд чи вони коли-небудь з'являться. Про те, що світосприйняття літописця серйозно відрізнялося від сучасного [220, с. 51–58; 214; 138].

З іншого боку, як у вивченні класичних, так і біблійних текстів, дослідники мають справу з масою рукописного матеріалу. Він дійшов від

етапу вже сформованих творів. Ще раз підкреслюю: незрідка у пам'ятках трапляються «текстуальні шви» чи протиріччя, які простежуються у всіх наявних свідків (напр., у рукописах кожної певної пам'ятки). Вони стосуються ранньої історії твору: його укладення, гаданих попередніх стадій і досліджуються методами «літературної критики». Але існують і такі свідчення, які торкаються трансмісії вже укладеного, сформованого тексту. Тоді рукописна традиція (списки Масоретського тексту, Септуагінти, творів Цицерона, роману про Олександра Македонського, літописних зводів) через аналіз кількох або, за сприятливих умов – численних, свідків тексту дозволяє наблизитися до початкової версії твору. У такому разі дослідження ведеться методами «текстуальної критики».

Від XVII ст. і досі маємо численні спроби класифікувати напрацьовані методи виділення початкових та вторинних читань. Вибрані праці дослідників XVII–XX ст. відзначено [385, с. 282]. Уже в 1725 р. Іоганн Альбрехт Бенгель опублікував есе, де сформулював раціональні критичні принципи, серед яких і правило *lectio difficilior* [287, с. 110]. Пізніше (1775–1777 рр.) Іоганн Якоб Грісбах визначив 15 принципів критики тексту, зокрема, *lectio brevior* [287, с. 116–117]. У 1-й половині XIX ст. головні положення генетичної критики сформулював К. Лахманн: спорідненість помилок вказує на спорідненість версій; для урахування походження потрібно застосовувати стеми – схеми взаємин списків редакцій, груп, родин, тощо [464]. У критиці текста та текстології нині визнають кілька головних методичних правил (далі частково використана класифікація Е. Това). 1) Правило *lectio difficilior*. Передбачається, що переписувачі схильні були спрощувати читання, тобто, слід віддавати перевагу складнішим читанням перед простими. 2) Необхідність враховувати різний статус рукописів; завідомо вторинні, пізні списки пізніх редакцій мають набагато менше значення, ніж ранні. 3) Правило *lectio brevior* – перевага віддається коротким редакціям та коротким

читанням. Воно спирається на припущення, що давні переписувачі більшою мірою були схильні додавати деталі, ніж вилучати. 4) Необхідне узгодження з паралельними місцями (гармонізація). 5) Якщо маємо заміну або зміну тексту з включенням інтерпретації, найправдоподібніше, це вторинне доповнення, яке не є повноцінним альтернативним читанням. При встановленні взаємовідносин текстів пошуки запозичень та паралелей спираються, передусім на відносну рідкісність того чи іншого вислову (надійно запозичення ідентифікуються тоді, коли йдеться про надзвичайно рідкісні фрагменти чи вирази). Перевагу віддають також системним запозиченням (серія узятих з одного джерела фрагментів більш вірогідна, ніж поодинокі включення з багатьох різнорідних джерел).

Методи «літературної критики» (аналіз доповнень, дублів, текстуальних швів) залишаються основними і, на загал, не піддаються запереченню. Хоча, як побачимо далі, на них не варто спиратися так беззастережно, як це робили вчені Нового часу, в тому числі, рубежу XIX–XX ст. Тим часом О. Шахматов застосовував їх без жодних обмежень. Серцевину його концепції складають спроби відновлення етапів раннього київського та новгородського літописання – того, що мало «передувати» створенню ПВЛ. Навіть коли дослідник розглядав пізні новгородські, московські, загальноруські зводи, його метою було відновити чергову ланку Початкового зводу або інших «давніших за ПВЛ» літописів [173, с. 195, 474, 479 та ін.]. Відповідно, для нього не так важило виявити індивідуальні особливості наявних надійно реконструйованих творів, як зазирнути глибше. Власне текстологія-опрацювання рукописів у О. Шахматова підпорядкована «літературній критиці» тексту. Необхідно підкреслити: кожен, хто здійснює спробу реконструкції давнішої за ПВЛ літописарської діяльності у рамках шахматовської концепції, обмежений двома свідками тексту для «Початкового зводу 1090-х рр.» – ПВЛ та НПЛмл. При цьому, свідками такими, де відносини типу «початкове / вторинне читання» чітко не

встановлюються, інакше б полеміка завершилася століття тому. Відповідно, висновки неунікнено амбівалентні (напр., одне і те ж явище можна оцінювати як «скорочення у НПЛмл» вихідного тексту зразка ПВЛ або, навпаки, «розширення у ПВЛ» вихідного тексту зразка НПЛмл). Далі вглиб дослідник фактично мусить спиратися на одного свідка тексту: спільні ділянки ПВЛ та НПЛмл чи тільки текст ПВЛ. Усі дослідницькі конструкти на кшталт Зводу Никона 1070 р., Давнього Новгородського зводу середини XI ст., Давнього Київського 1039 р., Зводу 996 р. та ін. (огляд думок дослідників див. напр. [404; 173, с. 755]) зроблені на *одному свідкові*. Відповідно, застосовуються методи винятково «літературної критики». Багато в чому це також пояснює довготривале життя концепції О. Шахматова. За відсутності порівняльного матеріалу навіть невірно відновлені ланки украй важко спростувати, оскільки неспівмірно великою є доля гіпотетичного. Пор. спостереження на іншому матеріалі, щодо спроб відновлення ранніх стадій побутування давньоєврейської Біблії. «Взгляды, предложенные в прошлом в качестве возможных моделей для объяснения процесса развития библейского текста, являются абстрактными, а потому их нелегко подтвердить или опровергнуть конкретными текстологическими данными» [385, с. 162]. Недарма одними з перших було відкинуто тези стосовно пізніх зводів, які вдалося перевірити на наявних текстах – скажімо, гіпотезу про Поліхрон XIV ст. [335; 300, с. 150, 169, 260; 173, с. 329].

У своїх реконструкціях О. Шахматов використовував усі методи, що були вироблені «літературною критикою» тексту до кінця XIX ст.: аналіз суперечностей викладу; дублів; стилістичних розривів та специфіки мови; застосування недоречних форм; різновекторних виявів тенденційності та колективних ідентичностей. Це неодноразово відзначалося [див., напр.: 278, с. 260–265; 173, с. 174–227; 276; 138, с. 24–25]. Уявлення про колективні ідентичності, напр., виявилось в О. Шахматова у несофістикованому вигляді. Пор. про те, що оскільки для XII ст. є

галицькі відомості, то вони обов'язково вказують на запозичення з галицького літопису [419, с. 71–72]. У будь-якому випадку, немає жодних підстав протиставляти «вітчизняну» текстологію та «західну» текстуальну критику. Єдине, що внаслідок специфічного розвитку гуманітарної науки у радянському та пострадянському суспільстві шахматовська концепція і шахматовське розуміння розвитку літописання на певний час стали панівними, а у методиці літописознавства фактично «злилися» інструменти «літературної критики» та критики тексту.

Далеко не завжди дослідники усвідомлюють те, що усі визначені вище методи «літературної критики» упродовж ХХ ст., так би мовити, релятивізовано. Насамперед виявилось, що визначення «суперечливості» залежить від понять модерної людини і далеко не завжди придатне до аналізу текстів давніх періодів. Постулювання суперечливості та нелогічності оповіді (зокрема, в О. Шахматова та ін. літописознавців) викликає найбільші сумніви. Давно помічено, що тут дослідник неunikнено змушений залучати сучасну логіку [134, с. 9; 173, с. 408, 493; на іншому матеріалі: 439, р. 7–8]. Зокрема, В.Г. Вовіна-Лебедева цитує з архівних матеріалів М. Лаврова: «нельзя знать логичность текста [173, с. 566]; сумніви висловлювалися і раніше, наприкінці ХІХ – у ХХ ст. Далі, невірно уявляти, нібито літописці та хроністи не могли вигадувати історію і що фактичні додатки неодмінно мусять свідчити про загублене джерело чи усне свідчення сучасника подій. Картина виявилася набагато складнішою. Судячи з усього, наші давні колеги незрідка займалися «переписуванням» (rewriting) історії, не відчуваючи себе фальсифікаторами. Власне, це характерне ще для раннього Нового часу [388]. Більше того, як показали дослідження у царині соціальної антропології, змінювався навіть усний базовий міфологічний нарратив та генеалогії предків [напр.: 436, р. 300–302]. Зараз чіткіше розрізняють повне переписування, rewriting, та часткові зміни, редагування–розширення–скорочення попередніх свідчень, overwriting. Визнається, що

перше частіше трапляється на початку та в закінченні тексту [449]. Враховуючи досягнення такого нового напрямку, як *New Philology*, який велику увагу приділяє соціальним умовам виникнення текстів, а також матеріальним «носіям» (кодекси, сувої, глиняні таблички, окремі грамоти чи певні збірники) [напр.: 474; 514; 490; 447], це явище легко пояснюється саме з матеріальної сторони. «Доточити» сувій простіше на початку та закінченні. Те ж стосується кодексів: легше замінити цілі зошити або окремі аркуші, особливо початкові та прикінцеві. У свою чергу, при аналізі дублів нові дані нарративістики, психології та дослідження риторичних засобів давніх письменників показують, що дублі можуть виникати в одного і того ж автора. Напр., що стосується психології – навіть на побутовому рівні будь-яка людина, пишучи і перечитуючи свої чернетки, може «себе зловити» на неумисному дублюванні певних тез. Дублі залишатимуться у тексті, якщо тільки автор буде неухважним, або якщо, навпаки, свідомо поставить собі за мету повторення і застосовуватиме його як риторичний засіб. Складнішим, ніж це уявлялося, виявився аналіз зміни індивідуального стилю. По-перше, стало зрозуміло, що до початку Нового часу стилістичні ознаки змінюються не так залежно від автора, як від самого жанру. Тобто, одна й та ж людина могла писати дуже по-різному в різних жанрах. Отже, те, що вчений відчуває як «текстуальний шов», може вказувати на застосування кількох різних літературних взірців, риторичних засобів, та ін. Скомпліковані й мовні критерії. В аналізі мови, напр., потрібно враховувати таке явище, як архаїзація. На літописному матеріалі див. напр. [384]. Архаїзація могла заторкнути не тільки мову, а й почерк. На матеріалі англійських манускриптів XI–XII ст., напр. [441]. Під сумнів поставлена прямолінійна тенденційність. Власне, уже давньослов'янські книжники недвозначно зазначали, що вони вдаються до «критики» і напучування власть імущих... Надзвичайно складною матерією виявилися колективні ідентичності давнини. Ідентифікація себе з певними групами уявляється

тепер не як усталена «субстанційна» прив'язка, а дискретна і мінлива система відносин [напр.: 442; 448; 454].

Стосовно методів текстології / текстуальної критики також висловлювалися певні сумніви. Зокрема, обгрунтовані тези, що обмежують дію загальних правил чи уточнюють їх формулювання. Як ми бачили, важливі правила («складних читань», «коротких читань») сформульовані ще у XVIII ст. і базувалися на логіці та здоровому глузді. Правило *lectio difficilior* не враховує простих похибок переписувачів, які можуть виглядати як «складні читання». Пор. зауваження Е. Това: «хотя отрицать разумность этого правила нельзя, многие ученые отдают себе отчет в его проблематичности и непрактичности: оно не учитывает простых ошибок переписчиков» [385, с. 288]. Варто додати: це правило також не враховує тенденції до архаїзації. Правило *lectio brevior* засноване на уявленні, що переписувачі радше додавали, ніж випускали деталі, і довести його неможливо [385, с. 292]. На конкретному матеріалі деяких видів пам'яток переконливо продемонстровано, що правило *lectio brevior* не діє. Альберт К. Кларк, вивчаючи промови Цицерона (1914), довів, що у вторинних версіях побутують радше пропуски, ніж додавання. Зауважено [287, с. 156]. У сучасних дослідженнях аналогічні спостереження на матеріалі давньоєврейської Книги Вихід [502, р. 16, 60, 64 та ін.]. У давньоруських текстах також незрідка вторинними є саме скорочення. Досить часто довші версії початкові. Напр., вихідні читання пропонують Іпатіївська редакція ПВЛ та НПЛмл на співставних ділянках, тоді як у Лаврентіївській редакції ПВЛ вторинні скорочення [169; 152], і т.п. Щодо генетичної критики лахмановського плану висловлювалися серйозні генеральні заперечення. Так, Жан Бед'є ще наприкінці XIX ст. писав, що 1) на практиці її застосування призводить до визначення родоводу (і відповідної стеми) з двома гілками джерел (щоправда, хоча Карл Лахман постулював необхідність повного залучення текстуальної традиції, реально деякі з його видань базувалися на 4-х джерелах, 2-х–3-х чи навіть

на одному й це могло сприяти жорсткому поділу на 2 групи [287, с. 121–122]; 2) можливою є побудова різних стем на тому ж матеріалі. Крім того, лахмановська система не враховувала тривіальні помилки та можливість однакових виправлень в різних писців [287, с. 154, 156]. Джорджо Паскуалі (1932) наголошував, що збіг тривіальних помилок ще не доводить спорідненості рукописів. Крім механічного копіювання, було копіювання «вдумливе», коли переписувачі, напр., виправляли помилки своїх протографів. Відповідно, їхні пізні тексти на позір виглядають «початковішими», ніж безпосередні антиграфи. За наявності насиченої текстуальної традиції незрідко відбувалося «горизонтальне вивірення» і контамінація протографів, що заплутує картину. З інших уточнень, напр., наголошено на тому, що до початкової версії з більшою вірогідністю належатимуть периферійні тексти, ніж ті, що походять з центру, де частіше відбувається уніфікація тексту [287, с. 168–169], і т.д.

У сучасних дослідженнях відбулася спеціалізація текстологічних дисциплін. Напр., виокремився *Form criticism* [491, р. 18 та ін.] (вказано *Text criticism, Source criticism, Form criticism, Redaction criticism*). З іншого боку, бачимо заклики до поєднання різних методів [напр.: 457, р. 251], застосовано інтердисциплінарні підходи. Напр., розробляються методи комп'ютерного опрацювання й фіксації участі різних переписувачів [432]; у роботі з перекладними творами уведено експериментальні методи, напрацьовані у сфері *translation studies*. Порівняння з практиками сучасних перекладачів дозволяє точніше розуміти процес перекладення давніх текстів [501]. Як уже відзначалося, завдяки працям такого напрямку як *New Philology* цілком матеріальними причинами пояснено деякі явища, які раніше приймали за свідому переробку та залучення древніх джерел. Цей напрямок велику увагу приділяє матеріальним носіям та функціонуванню текстів у реальному середовищі. Підкреслюється, що надто довго текстами та їх версіями, свідками оперували як ідеальними абстракціями, і прийшов час знову повернутися до матеріальної сторони. Зокрема,

повторюся, переробка на початку тексту пояснюється можливістю легко замінити початкові зошити кодексу. Інколи окремі аркуші чи цілі зошити губилися, їх потрібно було поновлювати. Внаслідок коригування цих механічних вад доходило до повного переписування (rewriting), тобто, суттєвої зміни текстів. З цієї точки зору, припущення про збереження давніх версій, й особливо – «викидання» якогось документу, а потім «вставлення» його ж через півстоліття або століття–два в ту ж компіляцію виглядають непереконаливими. При ґрунтовному переробленні старший текст, як правило, знищувався. Відповідно, він міг випадково зберегтися у якомусь давньому збірнику включно з рештою старого змісту, але не на вирваних аркушах. Надзвичайно сумнівним для давньоруського часу виглядає довге функціонування окремих «повістей» чи окремих зошитів. Визнано, що вивчення середньовічних текстів має включати студії їх побутування у збірниках, оскільки це типова для середньовіччя форма [напр.: 447; 508].

В історії текстології спостерігається кілька коливань від відстороненого строго формального (у негативній оцінці – «механістичного») підраховування вузлів різночитань до вибору початкових-вторинних варіантів з опертям на інтуїцію та індивідуальні рішення дослідника. Іноді це призводило до перебільшень у той чи інший бік. Див., напр., висловлювання Е. Това: «...в текстологии (называемой одними людьми искусством, другими – наукой) интуитивное проникновение в скрытые смыслы, лежащие в основе отличающихся друг от друга текстов, столь же важно, как и информация, полученная благодаря недавним находкам...»; «Мы считаем, что в первую очередь при попытке установить наиболее подходящее к контексту чтение текстолог должен использовать здравый смысл. Хотя, конечно, абстрактные правила тоже иногда полезны». [385, с. 15, 281–282]. Або міркування про те, що навчити бути текстологом – те ж, що навчити стати поетом [287, с. 207, 215]. Разом з тим, напр., до стематичного аналізу К.

Лахмана та ін. додано статистичний складний метод оцінки варіантів, заснований на калькуляціях, який запропонував Дон Анрі Квентін (1926) – так зване «порівняння по три». Кожне читання аналізується окремо, беруться рукописи (групи) по три, А В С, і простою більшістю вирішується $A + B \neq C$, $A + C \neq B$, і т. д. Врешті-решт вимальовується загальна картина, яка мусить виявити початкові варіанти. Метод надзвичайно трудомісткий, у літописознавстві використаний у роботах Тимофія Гімона та ін. У наш час застосовують різні напрямки. Очевидно потрібні і калькуляції та вимальовування стем, але важлива також інтуїція, талант і вміння робити правильний вибір. Навіть за наявності кількох тисяч списків незрідко трапляється ситуація, коли читання найдавніших з них важко прив'язати до певної групи чи сім'ї рукописів і вивести з інших версій. У вузлах різночитань чіткіше розрізняють більшу чи меншу вірогідність помилок, враховують не тільки їх наслідування, а й навпаки, можливість виправлення при копіюванні. Так, цілком імовірними є збіги вторинних тривіальних читань у різних переписувачів, однакові нескладні виправлення з контексту, пропуски, і не лише гаплографічні. Однак рідкісні доповнення – набагато менш вірогідні, хоча й повністю не виключені. Писці могли застосувати вирази чи окремі рідкісні лексеми зі спільного фонду тодішньої книжності, а сучасний дослідник, на жаль, не має вичерпного уявлення про коло читання давніх авторів. Натомість створення великого додаткового фрагменту незалежно різними переписувачами – практично виключене. Статистика різночитань і стем є підсобними засобами вченого. Матеріал, як правило, дуже об'ємний, втримати усе в голові неможливо, текстологічне вивірення триває довго: за умов великого обсягу тексту та наявності значної рукописної традиції – кілька місяців чи навіть років. Крім усього іншого, нормальною якістю людської психіки є зміна фокусу, переключення. Тобто, усі статистичні методи, стем та ін. – це «підпорки», які дозволяють точніше фіксувати

текстологічну картину. Вони слугують для того, аби подолати вибірковість уваги дослідника та небажану непослідовність операцій.

Як бачимо, немає жодних підстав протиставляти «вітчизняну» текстологію та «західну» текстуальну критику. Напрацьований поступово у XVI–XIX ст. інструментарій дослідження давніх текстів у XX – напочатку XXI ст. дещо переглянуто і уточнено. Загалом, поліпшення методики текстуальної критики та текстології привело до чіткішого розподілу «літературної» критики, яка найчастіше виходить з аналізу одного свідка тексту та власне «текстуальної критики». Із великої кількості методів текстології / текстуальної критики, незважаючи на певні застереження, у кожній конкретній ситуації вдається вибрати ті чи інші, які стають «робочими» [385, с. 293]. Натомість методи «літературної критики», напрацьовані у XVII–XIX ст., хоча й за відсутністю інших залишаються основними, однак їх застосування обмежене розумінням складної природи середньовічних текстів. Дещо спрощуючи: вони можуть вказувати на перероблення «спільного протографа» і працю кількох авторів, а можуть виявляти ознаки праці одного і того ж книжника. Особливо якщо йдеться про появу тексту, заснованого на різних літературних моделях, або тривалу роботу автора над текстом (кілька місяців, кілька років, за такий час можуть змінюватися політичні обставини, літературні уподобання, ймовірні великі перерви у роботі й повернення до недописаного матеріалу). Неузгодження у подібних текстах не дають підстав для реконструкції раніших протографів, хоча мають ті ж ознаки, що й текст, написаний кількома авторами. Назагал, опертя на одного свідка тексту не дає достовірної інформації. Методи літературної критики виступають, якщо можна так висловитися, як «половинчасті», оскільки одні й ті ж характеристики можна витлумачити діаметрально протилежно.

За таких умов саме залучення порівняльного матеріалу компенсує амбівалентність характеристик і дає можливість з'ясувати точне значення тієї чи іншої ознаки. Існує нагальна потреба зміни ситуації аналізу «одного свідка тексту» на дослідження принаймні «двох», а краще – «трьох свідків». Розширення сфери текстуальної критики і звуження сфери «літературної критики» іноді можливе завдяки новим знахідкам. Напр., так сталося у біблійних студіях завдяки кумранським сувоям. Було знайдено давньоєврейські тексти, близькі до версій, відображених у Септуагінті, Самаритянській біблії, та інші, відмінні від канонічного Масоретського тексту. Паралельний матеріал підтвердив певні здогади вчених, від інших вони були змушені відмовитися. На щастя, і для ранніх київських літописів такі «другі–треті свідки» існують. Для ПВЛ та НПЛмл це хронографічні тексти, фрагменти яких рясно інтерполювали літописці. Частина з них дослідники уже залучали, але системне ретельне вивчення на новому етапі дає змогу суттєво скоригувати, а іноді – заперечити попередні висновки. Для Київського літописного зводу, збереженого в Іпатіївському літописі, це блоки спільного тексту з Лаврентіївським літописом і знову таки різноманітні хронографічні твори. Отже, я застосовую методи текстуальної критики з елементами «літературної критики» тексту. Область останньої максимально звужена завдяки наявному порівняльному матеріалу, коли різні версії літописів, хронік та хронографів виступають контрольними текстами.

РОЗДІЛ 3

ХРОНОГРАФІЧНІ СКЛАДОВІ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ

Доля першого давньоруського літописного зводу, що дійшов до нас – Повісті временних літ – на думку дослідників, має бути пов’язана з якимсь давньоруським чи давньослов’янським Хронографом. Твердження стали майже аксіоматичними, хоча досі не з’ясовані доволі суттєві речі. Такі, напр., як склад цієї найдавнішої компіляції. Полеміка точиться й з приводу того, як міг позначитися її вплив на роботі київських книжників і на якому етапі подібні запозичення могли бути включені в літопис. Чи пов’язаний із Хронографом первинний імпульс, тобто виникнення літопису як жанру (що відбулося, на думку різних учених, у проміжку між кінцем X і початком XII ст.), чи фрагменти хронографічних текстів було використано на одному з проміжних етапів у 2-й половині XI ст., або, можливо, вже під час укладення власне ПВЛ, у перших десятиліттях XII ст.? Треба припускати один чи кілька етапів залучення різноманітних праць хроністів?

Незважаючи на те, що ПВЛ є найкраще вивченим з усіх давньоруських літописів, ці складні питання досі не розв’язані. Дослідження хронографічного впливу на літописання ускладнене завдяки манері роботи укладача ПВЛ. Демонструючи освіченість і керуючись своїми уподобаннями, він вписував не лише буквальні великі фрагменти своїх джерел, а й користувався парафразами та рідкісними виразами, які набагато важче виявити. Різноманітні думки виникли і внаслідок нескінченних зусиль дослідників відновити раніші зводи, роздивитись за текстом першого літопису, що дійшов до нас – ПВЛ – давніші конструкції. З них найбільш впливовою залишається концепція Початкового зводу 1090-х рр., авторства О. Шахматова. Вона великою мірою спирається на іншу гіпотезу – давнього Хронографа (найчастіше пишуть про «Хронограф по великому ізложенію», XVI). Стандартними реконструкціями передбачено

дві головні хронографічні складові ПВЛ: «із Хронографа» та «з повного перекладу Амартола». Під першим розуміють виписки з ХВІ, переважно, тим чи іншим чином зафіксовані у пам'ятках «родини ХВІ» – Троїцькому хронографі, палєях та ЕЛ-2. Під останнім мають на увазі «Временник», перший давньослов'янський переклад Хроніки Георгія мніха або Амартола, хоча й у збірниках ексцерптів-хронографах також у кінцевому підсумку використано саме цей переклад Хроніки. Крім того, припускається, що у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл відобразився ранній спільний протограф, Початковий звід 1090-х рр., що має запозичення виключно з ХВІ. Відповідно, цей шар тексту нібито має *просту* структуру. Тим часом ПВЛ, як «пізніше» утворення 1110-х рр. *складна*, на ній нібито мусив позначитися вплив як ХВІ, так і повного перекладу Хроніки Амартола.

Розглядаючи хронографічні джерела ПВЛ, я враховую сталу наукову традицію. Робота передбачає, серед іншого, перевірку аргументації прихильників О. Шахматова. Необхідно з'ясувати, наскільки вірними є традиційні уявлення про формування та функціонування хронографічних текстів. Концепцію Початкового зводу потрібно протестувати за всіма її основними пунктами. Найголовнішим завданням є встановити природу запозичених у літописи фрагментів і відповісти на питання, чи бралися вони із повних перекладів хронік та історій, чи книжники залучали збірки ексцерптів, тобто, хронограф або хронографи? Якщо виявиться, що ПВЛ відображає винятково повні переклади і вона має *просту* структуру, а у НПЛмл бачимо *ускладнення*: витримки як із хронографа, так і з повних перекладів, це свідчитиме на користь пізнього походження і вторинності версії новгородського літопису.

З'ясуванню цих питань відповідають завдання пропонованого розділу.

- 1) Співставити і проаналізувати літописні та хронографічні версії в тих фрагментах, що традиційно відносять до запозичених з ХВІ. На їх підставі з'ясувати питання: чи тексти літописів та хронографічних компіляцій

насправді настільки наближаються один до одного, водночас відрізняючись від повного перекладу хронік Амартола та Малали, щоб можна було твердити про залучення Хронографа (ХВІ) у ПВЛ та НПЛМл?

2) Встановити, у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛМл присутні уривки виключно пам'яток «родини ХВІ», чи наявні також ексцерпти з повного перекладу Хроніки Амартола, які не входили у ХВІ? Останнє заперечувало б твердження про «просту» структуру спільних для ПВЛ та НПЛМл ділянок тексту, які нібито мають належати до Початкового зводу.

3) Максимально, наскільки дозволяють сучасні знання про функціонування творів із всесвітньої історії давньоруського періоду, виявити паралелі до них в літописах. Це дозволяє повніше уявляти собі роботу літописців.

4) Проаналізувати зв'язок запозичень із Хроніки Амартола та інших хронік і історій або, навпаки, відсутність такого. Це дозволить відповісти на питання, чи можна припускати існування «єдиного задуму» чи «єдиної руки» в залученні та обробці хронографічного матеріалу.

5) Ще раз переглянути посилання на «хронограф» та «літописання Георгія» у ПВЛ, враховуючи контекст подібних вказівок у нелітописних пам'ятках (Еллінському літописці, хронографах). У підсумку, з'ясувати: чи різні найменування вживалися у давнину в строгому термінологічному сенсі, неодмінно на позначення різних джерел або версій текстів, а чи термінологія середньовіччя не була усталеною і різні найменування могли застосовуватися для одного і того самого тексту.

6) Окреслити в цілому вплив хронографічної літератури на розуміння літописцями початків «історієписання». Як правило, вчені обмежуються текстологічною складовою подібних студій, але вже накопичено великий фактичний матеріал, що в загальних рисах демонструє ідейну залежність літописців від творів із всесвітньої історії.

Відповідно, розділ структуровано наступним чином. Спочатку проаналізовано цитати у літописах, що походять із Хроніки Амартола.

Перше місце Амартол займає тому, що він найбільш репрезентативно представлений у ХВІ, а запозичення саме з цього хронографа припускали у Початковому зводі. Визначення природи тих чи інших запозичень потребує порівняння фрагментів Хроніки Амартола у текстах «родини ХВІ» та повному перекладі. Спочатку розглядаються амартолівські цитати у спільних частинах ПВЛ та НПЛмл, які нібито мусять походити з попереднього, «ранішого» за ПВЛ «протографа» – Початкового зводу. Далі поданий загальний огляд запозичень із Амартола у ПВЛ. На наступному етапі аналізуються включення з таких історичних творів як Хроніка Малали, Книга Ювілеїв та Александрія. Обговорюється походження посилань на джерела укладача ПВЛ («лѣтописание гречское», «лѣтописание Георгия» та «хронограф»), а також – розуміння літописцем «ремесла історика» і ймовірний вплив на нього хронографічних текстів. Насамкінець розглянуто специфічну ділянку «початку датованої історії», де припускали значний вплив ХВІ. Йдеться про дві річні статті НПЛмл 6362 р. й 6428 р. та відповідні роки ПВЛ (від 6360 по 6449). Таке розміщення дослідження початкових літописних записів зумовлене тим, що з ними пов'язаний, мабуть, найскладніший вузол проблем. Численні версії, як літописні, так і хронографічні, вимагають детального розгляду крок за кроком. Хоча кожного разу йдеться ніби про case study, для успішного розв'язання питань і реконструкції загальної картини великої ваги набуває фонове знання про співвідношення текстів у цілому.

3.1.1. Цитати з Хроніки Амартола у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл, віднесені до Хронографа

У новгородському літописі відсутня значна кількість включень із Амартола, що фіксуються у ПВЛ. Це не дивно, адже у НПЛмл кардинально перероблено початкову частину і немає збігів з кінцевою частиною ПВЛ 1110-х рр., що рясніє хронографічними цитатами. Відтак,

до спільних фрагментів ПВЛ та НПЛмл належить композиція під 6573/1065 р. про знамення та чудеса, скомпільована з п'ятох уривків Хроніки Амартола. Стосовно хронології: маємо один із нечисленних випадків розбіжності у різних гілках ПВЛ. У Лаврентіївській групі списків пропущений фрагмент із датою й записи потрапили під 1064 р., в Іпатіївській групі та НПЛмл вони датовані 1065 р. Крім цього, вставкою з хронографа часто вважають також повідомлення про похід русі на Царгород, датоване у НПЛмл 6428/920 р., а у ПВЛ 6449/941 р. О. Шахматов вбачав у цьому місці ПВЛ використання повного перекладу Хроніки [420, с. 54–57, 69–72], В. Істрін та О. Творогов наполягали на тому, що сюжет мусить належати до ХВІ. В цілому нібито на ХВІ, який потрапив у ПВЛ через посередництво Початкового зводу, нашарувався повний переклад Амартола. Забігаючи наперед, зауважу, що детальний аналіз усіх дотичних текстів насправді демонструє наявність запозичень із ХВІ винятково у тексті новгородського літопису, тоді як напочатку ПВЛ вони відсутні. Тому єдиним фрагментом, у якому в *обох* зводах можна припустити відображення тексту ХВІ, залишається серія цитат під 1065 р.

О. Шахматов вважав, що п'ять запозичень із Хроніки Амартола про чудеса та знамення під 1065 р. слід «признати восходящими не непосредственно к Амартолу, а к особому хронографу» [420, с. 60]. Він пояснював це тим, що: 1) вони наявні в НПЛмл; 2) ці уривки включені до хронографічних компіляцій. Другий пункт потребує уточнення. Хронографи укладені, що природньо, за хронологічним принципом. У статті 1065 р. зроблено вибірку записів за кілька століть: від часів Антіоха Епіфана (215–164 рр. до н.е.) до імператора «Костянтина Гноютеззоименника» (Константина Копроніма, 718–775 рр. н.е.). Подібної композиції у наявних нині хронографах не існує і її існування у текстах хронографічного жанру вкрай мало ймовірно (пор. знаходження відповідних фрагментів у Троїцькому хронографі [86, с. 291, 313, 326–327, 333, 340]. Втім, поодинокі усі фрагменти дійсно присутні у «родині ХВІ».

Як уже відзначалося, реконструкція варіантів збережених до нашого часу збірок – Троїцького хронографа, Повної та Короткої хронографічної палей та Еллінського літописця 2-ї редакції – дозволяє припускати спільний протограф, XVI, у якому Хроніку Амартола було скорочено та відредаговано. Припускають, що саме ця специфічна редакція відбилася у ранніх літописах. Версії запозичень з Хроніки Амартола під 1065 р., що збереглися одночасно в НПЛмл та ПВЛ, традиційно розцінюються як, по-перше, відмінні від повного перекладу Амартола і, по-друге, наближені до текстів кола XVI. Спробую показати, що ці два твердження потрібно розмежувати. Літописець справді попрацював і як редактор, він скоротив та модифікував текст Хроніки. А ось подібність літописних та хронографічних уривків дуже приблизна, якщо не сказати більше.

Порівняємо варіанти всіх п'яти цитат у літописній статті 1065 р. та хронографічних творів. Надалі для різних фрагментів залучатимуться дещо відмінні підбірки хронографічних компіляцій. Це зумовлене тим, що запозичення з Хроніки Амартола у збірках комплектуються по-різному. В Іудейському хронографі, напр., більшість потрібних нам фрагментів просто відсутні, але його редакція іноді показова як зріз тексту Хроніки в одному з ранніх хронографів. Деякі уривки з ЕЛ-2 практично тотожні повному перекладу Амартола й відповідно, непоказові. Відтак, надалі в кожному разі обираю оптимальний склад паралельних текстів для порівняння.

Показовим є перший уривок із Хроніки Амартола [48, с. 200.16–21], та відповідні фрагменти ПВЛ [73, стп. 164–165], НПЛмл [63, с. 184–185], Іудейського [25, арк. 344a-b] та Троїцького [14, арк. 338c] хронографів. Текст ПВЛ тут і далі цитується за Лаврентіївським списком – Л, зіпсовані читання виправляються за іншими списками, тобто, за Радзивілівським, Академічним, Іпатіївським та Хлебніковським – РАІХ. У деяких випадках ще залучаються читання нині втраченого і виданого за реконструкцією М. Приселкова Троїцького списку – Т [336]. Іудейський хронограф уведений

для контрасту, оскільки не належить до «родини ХВІ». На цьому першому уривку не підтверджується думка про «хронографічну» редакцію в літописі. У ПВЛ та НПЛмл бачимо скорочену та видозмінену версію, у хронографах, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 – майже ідентичну до повного перекладу Амартола [49, с. 87–88, 99; 372, с. 245; 54, с. 184]; тексти див. Додатки. Наступний приклад із Хроніки [49, с. 262, 263]. В обох літописах тут скорочення великого уривку Хроніки чи, радше, вибірка з окремих рядків [73, стп. 165; 63, с. 185]. Версію ХВІ репрезентує Троїцький хронограф та ЕЛ-2 [14, арк. 363а-с; 86, с. 313; 54, с. 222–223], далеку від ХВІ – текст ЕЛ-1 [49, с. 105]. У хронографах запозичення з Амартола повніше і, знов-таки, ближче до повного перекладу, ніж літописне. Зближує ПВЛ, НПЛмл, Троїцький хронограф та ЕЛ-2 лексична заміна «всьия» замість «явися» – йдеться про явлення комети.

Третій приклад із Хроніки [48, с. 421]; у Троїцькому хронографі [14, арк. 376а-б; 86, с. 326–327] та Повній хронографічній палей [22, арк. 432 зв.–433; 372, с. 255; 49, с. 357–358] спостерігаються деякі скорочення та зміни, але версія набагато ближча до повного перекладу Амартола, ніж до ПВЛ [73, стп. 165] та НПЛмл [63, с. 185]. Прикметно, що напочатку цього запозичення з Хроніки Амартола у ПВЛ та НПЛмл бачимо тотожню до уривку з [48, с. 262] лексичну заміну «восия», але в усіх хронографічних компіляціях залишилося аналогічне повному перекладу Амартола «явися». У текстологічній картині так може бути, якщо певний рукопис непослідовно звірявся за іншим. Закономірно виникає припущення, що непослідовна звірка проведена у ХВІ за Початковим літописом, а не навпаки. Загалом із літописними варіантами збігається 1 слово та 2 пропуски, різняться численні вирази. В ЕЛ-2 редакція тотожня повному перекладу Хроніки Амартола [54, с. 379].

Далі йде уривок з [48, с. 428]. У ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 165; 63, с. 185] бачимо зміни тексту та скорочення, тоді як текст Троїцького хронографа [14, арк. 383б-с], Повної палей та ЕЛ-2 майже тотожний повному

перекладу Амартола, з незначними варіантами [86, с. 333; 372, с. 256; 54, с. 385–386].

Нарешті, останній фрагмент в [48, с. 479] показує таке співвідношення: ПВЛ [73, с. 165] та НПЛмл [63, с. 185], Троїцький хронограф [14, арк. 389d; 86, с. 340] та Повну палею [22, арк. 437; 372, с. 258; 49, с. 357] зближує два скорочення, натомість розділяють численні текстуальні особливості. ЕЛ-2 взагалі близький до повного перекладу Амартола [54, с. 426]. Абсолютна більшість специфічних характеристик літописної редакції запозичень із Хроніки Амартола у пам'ятках ХВІ не відобразилася.

Текстологічний аналіз показує, що у текстах «родини ХВІ» маємо кілька спільних із літописним текстом скорочень та дві лексичні заміни («всья» замість «явсья», «сияше» замість «свѣтяше»). Останні, слід підкреслити, не належать до рідкісних. Іноді текстологічні студії навіть виявляють подібні приклади однакових виправлень різними переписувачами незалежно один від одного. Насторожує також те, що одна така заміна у запозиченні з [48, с. 421] виявлена тільки у ПВЛ та НПЛмл і не відобразилася в текстах «родини ХВІ». Це спонукає враховувати можливість впливу літопису на хронограф, а не у зворотньому напрямку, як традиційно припускається. При цьому, Троїцький хронограф має запозичення з ПВЛ, за літописами звірялися й інші представники ХВІ, отже вплив Початкового літопису цілком імовірний. Щодо скорочень – манера відсікання зайвих деталей та деякого спрощення важких грецизованих зворотів була загальноприйнятою в середньовічних книжників, котрі працювали з перекладними пам'ятками (пор. текст Хроніки Малали, 1-ї книги, 6-ї глави (Мал.1.6) в Іудейському та Софійському хронографах, [1, арк. 17 зв.; 25, арк. 20с; 85, арк. 339 зв.]). Складні занадто буквально перекладені вирази викликали утруднення в різних укладачів, незалежно один від одного. Те, що частина випущених виразів чи слів збігається, не є показником походження зі спільного

кореня. Слід підкреслити, абсолютна більшість характерних читань ПВЛ та НПЛмл хронографічними творами *не* підтверджується, хоча це зазвичай не зазначають. Напр., В. Істрін вважав саме дві лексичні заміни та кілька пропусків достатньою підставою для того, аби твердити про версію з ХВІ у ПВЛ. Дослідник при цьому абстрагувався від усіх відмінностей [49, с. 357–358].

Об'ємні фрагменти з Хроніки Амартола, що надаються до текстологічного аналізу і присутні одночасно в ПВЛ та НПЛмл, фактично вичерпані матеріалом статті 1065 р. Композиція з п'яти запозичень утворює хоч і не лапідарний, але й не надто великий текст – він займає у сучасних виданнях ПСРЛ бл. 1,5 стовпчика. При аналізі хронографічних та літописних версій традиційно зважають на дрібні деталі, і збігам приділяють великого значення. Тому обмежусь обережними дефініціями: поки що можна стверджувати, що думка про цитування в літописах Амартола у «версії ХВІ» у серії запозичень про чудеса та знамення під 1065 р. не є доведеною. Це надзвичайно важливо, що єдиний уривок, де в обох літописах, ПВЛ та НПЛмл можна було б припускати запозичення «типу ХВІ», *не дає достатніх доказів* використання у Початковому літописі Хронографа.

3.1.2. Запозичення з повного перекладу Амартола на спільних ділянках тексту ПВЛ та НПЛмл

Звернімось до наступного традиційного аргументу прибічників О. Шахматова. Як уже відзначалося, у спільних фрагментах ПВЛ та НПЛмл постулюється присутність цитат тільки з хронографа, в них не має бути запозичень із повного перекладу Хроніки Амартола. 1. Стверджують, що новгородський літопис нібито мусить бути простішим за структурою. У ньому нібито засвідчені запозичення лише одного виду – з ХВІ – і не фіксуються фрагменти, що належали б до повного перекладу Хроніки [напр.: 298, с. 73, 126, 153]. 2. ПВЛ «надбудована» над ХВІ. Крім

Хронографа, в ній буцімто використана повна версія Хроніки Амартола і відображена складна картина звернення до хронографічних текстів. Важливість пари цих постулатів (а насправді, як побачимо далі – невиправданих припущень) важко переоцінити. Якщо в НПЛмл будуть виявлені фрагменти як із текстів «родини ХВІ», так і з повного перекладу Амартола, а у ПВЛ, навпаки, простежується тільки повний переклад Хроніки Амартола, це означатиме *складну* компоновку НПЛмл і *простішу* структуру ПВЛ. Що у свою чергу, схиляє до думки про переробку ПВЛ новгородським книжником і дає підстави для перегляду схеми розвитку раннього літописання.

У спільному тексті ПВЛ та НПЛмл мені вдалося виявити непомічені раніше цитати з Амартола, велика низка яких належить саме до повного перекладу Хроніки. За обсягом вони невеликі, причини чого зрозумілі – значні фрагменти Хроніки «вибрано» попередніми дослідниками. Однак уже О. Шахматов успішно залучав мікрозапозичення з Амартола²¹. Нововиявлені запозичення не мають відповідників у текстах кола ХВІ. Окремі з них зустрічаються лише у Короткій палеї. Але ця компіляція звірялася з якимось із літописів і її інновації не сходять до спільного протографа ХВІ. Відтак, запозичення можуть походити тільки з повного перекладу Хроніки Амартола [145].

²¹ Вчений враховував як об'ємні запозичені фрагменти, на кшталт переліку країн, розподілених між синами Ноя, чи оповіді про Аполонія Тиянина, так і мікрозапозичення. Серед останніх бачимо, напр., вираз «Скуфією рекше Козары» та численні повідомлення про події у Візантії, в Болгарії і на Русі X ст. [420, с. 45]. Методика роботи з подібними біблійними та хронографічними паралелями удосконалена в дослідженнях літописних зводів XII–XIII ст., укладачі яких з різних причин вважали за краще включати у зводи невеличкі, часто перероблені фрагменти своїх джерел [316, с. 214–218; 387; 164].

Насамперед привертають увагу два приклади з періоду князювання Володимира Святославича. У статті 980 р. князь Володимир порівнюється з Соломоном: «бѣ бо женолюбець . якоже и Соломанъ . бѣ бо рече оу Соломана женъ 700 а наложницъ 300» [73, стп. 80; 63, с. 128–129; 109, Р. 1, р. 575–576]. Текст запозичено з Амартола: «цѣрь Соломонъ бѣ женолюбець и бяхоу емоу владоуце 700 и наложницъ 300» [48, с. 147–148], де, у свою чергу, процитовано 3 Цар.11.1. Таку атрибуцію унааявно порівняння з четіім перекладом цього місця (текст 3 Цар. та деяких інших біблійних книг залучається за Іудейським хронографом). Цифри «700» та «300» присутні у 3 Цар., але інакше перекладено «ἦν φιλογύναιος» («бѣ любя жены»), замість «наложниць» бачимо «хотии»: «...и цѣрь Соломонъ бѣ любя жены зѣло... и бы^с емоу женъ ведениць 7 со^т . а хотіи 300» [1, арк. 358]²². Тексти кола ХВІ відображають саме повну четію біблійну версію Царств. Пор. у Троїцькому хронографі 3 Цар. 11.1: «и цѣрь Соломонъ бѣ любя жены зѣло... И бы^с емоу женъ ведениць 900 а хотѣнии 300» [14, арк. 131b]. З різночитань НСРК F15: «ведовиць 70 (̄б.) а хотіи 300») [24, арк. 217b]. У Повній палей: «И цѣрь Соломонъ бѣ любя жены сѣло... и бы^с емоу женъ вдовиць 700 а хотіи 300» [22, арк.343 зв.]; близько до цього в ЕЛ-2 [54, с. 15]. Щоправда, у Короткій палей прочитуємо: «Бяше же у Соломона женъ 700, а наложницъ 300» [39, с. 373–374]. Хоча версія Короткої палей близька до ПВЛ та НПЛмл, проте це текст пізній [179, с. 164–180; 426], що зазнав, у тому числі, зворотнього впливу літописів. До того ж, у Короткій палей взагалі немає про «женолюбие» Соломона. Отже, більшість пам'яток ХВІ (три з чотирьох) цитати з Амартола у цьому місці не вміщують. Це абсолютно недвозначно вказує на те, що спільний протограф ХВІ їх також не мав. Відтак, у ПВЛ та НПЛмл використано повний переклад Амартола.

²² Обидві версії перекладено з: καὶ ὁ βασιλεὺς Σαλωμων ἦν φιλογύναιος. ... καὶ ἦσαν αὐτῷ ἄρχουσαι ἑπτακόσiai καὶ παλλακαὶ τριακόσiai.

Аналогічна картина у «Промові Філософа» під 986 р., де цитата з Хроніки в обох літописах послуговує заміною кількох біблійних віршів на закінченні Книги Второзаконня та напочатку Ісуса Навина, відрізняючись від повного біблійного тексту. Пор. [48, с. 104, 111; 73, стп. 96; 63, с. 141], Втор.34. [25, арк. 168d], та Іс.Нав.1 [25, арк. 169a-b]. У творах кола ХВІ знову бачимо наближений до повної біблійної версії, а не Хроніки Амартола фрагмент. Текст Троїцького хронографа тут нерелевантний, тому розгляд читань почнемо з Повної хронографічної палей, де прочитується «скончася», тоді як у Хроніці Амартола «оумре» [48, с. 104]. Ср. Повну палею (за Син-210): «...о см̄рти Моисеов̄ . И скончася раб̄ь б̄ж̄їи Моисіи в землі Моавлі . бли³ домоу Фогорова»; «о Іс̄в̄ Навгін̄ь . воевод̄ь жидов̄ьст̄в̄м̄ь . И бы̄ по скончанія Моисеин̄ь раба г̄ня . ре^ч г̄ь ко Ісоу с̄ноу Навгиноу слоуз̄ь Моисіин̄ь г̄ля... в землю юже аз̄ь даю ва^м» [89, арк. 251b-с, стп. 646, арк. 251d, стп. 648; 22, арк. 219–219 зв.]. У Короткій палей: «И се абие пакы скончася Моис̄ѣи, раб̄ь Господень, в земл̄ь Моавл̄ь близ̄ь дому Фогорова, жив̄ь л̄ѣт 127... Моисіи же б̄яше л̄ѣт 100 и 27 скончася. И плакашася его вс̄ь сынов̄ь Израилев̄ь 30 днии Моараф̄ь Моав̄ьли у Ердана близ̄ь Ерихона» [174, с. 556]. В ЕЛ-2 Мойсей також «...скончася...», хоча загалом текст значно скорочено і змінено [54, с. 14]. Знов у ПВЛ та НПЛмл бачимо паралель до Хроніки Амартола, відсутню у текстах кола ХВІ. Відповідно, вона належить до повного перекладу.

До речі, вираз «прияті власть» з Амартола перетворився у ПВЛ на своєрідну формулу. Загалом «прияті власть» (у кількох випадках – «перейти») по відношенню до князів дев'ять разів зустрічається поза межами «Промови Філософа». Часовий проміжок – від 975 р. по 1097 р. [73, стп. 74, 75, 139, 150, 157, 204, 216, 265]. Ця деталь цікава зокрема тому, що остання дата входить у суперечність із прийнятими рамками Початкового зводу, утвореного нібито до 1095 р. (щоправда, в нових працях прихильників шахматовської концепції помітні спроби дати його

написання перенести на час «після 1097 р.» чи навіть на 1110-х рр. [298; 218]).

Далі в короткому викладі Книг Царств у «Промові Філософа» стикаємося з порівнянням язичницького божества Ваала з «еллінським» богом війни – Ареєм. Тут скоріше теж переказ Амартола, хоча подібні пасажі має і Хроніка Малали (книга 1, глава 19 – Мал.1.19). У Царствах та ексцерптах із Царств у хронографічних збірниках жодних порівнянь Ваала з Ареєм немає. Пор. [73, стп.97; 63, с. 142; 48, с. 35; 241, с. 15–16].

Кількома рядками вище у тій самій «Промові Філософа» йдеться про царя Іеровоама, котрий зробив двох ідолів («двѣ *кравѣ* златѣ»), й не дозволив людям поклонитися істиному Богу. Знов цитовано Амартола, де «*кравѣ*» та характерне викривлення «вѣ *Енданѣ*». У паралельному пасажі 3 Цар.12.28–29 «двѣ *оуници* златѣ» й вірне «вѣ *Данѣ*», пор. грецьк. ἐν Δαν, тобто, «в Дане». На пасаж звернув увагу вже О. Шахматов, однак учений хибно відніс його до Хронографа [420, с. 147]. Підставою послугувало те, що фраза читається у Короткій палей. Однак Коротка палея є пізньою компіляцією 1-ї половини XV ст., де простежується зворотній вплив літописів. У інших пам'ятках «родини XVI» цей фрагмент прочитується за повним біблійним перекладом. Пор., напр., [14, арк. 238а]: «И створи 2 *оуници* златѣ . и рече людемъ . не ходите вѣ Иер^слмъ . сеи бози твои Иѣзлю . изведшии тя от Еюпта . и постави единою вѣ Вефили . и другоую вѣ *Данѣ*». Аналогічно в Повній палей («двѣ *оуници* ... в *Данѣ*» [22, арк. 349 зв.] та ЕЛ-2 [54, с. 15]. Три з чотирьох пам'яток «родини XVI» вміщують версію четієго тексту Царств, а значить знов-таки у ПВЛ та НПЛмл тут використано повний переклад Хроніки Амартола, віднесення цього фрагменту до XVI помилкове.

Менш надійними, ніж цитати з Восьмикнижжя та Царств, є паралелі з ПВЛ, НПЛмл та Хроніки Амартола до Книг пророків. Візантійські та давньослов'янські автори домішували до своїх творів численні пасажі про «призванье языкъ», прихід та воскресіння Христа, розорення Єрусалиму.

Значну їх частину поряд із євангельськими та псалтирними складали цитати з пророків. У слов'янській книжнині вони були дуже популярними і дійшли у перекладах різного часу, що надзвичайно ускладнює загальну картину²³. Тим не менше, у Хроніці Амартола міститься компактна серія витримок із пророцьких книг [48, с. 273–275], яка, імовірно, виступає одним із джерел «Промови Філософа». Цитати з пророків у Хроніці відкриваються таким висловом [48, с. 273.4-5]: «*аще хоцещи послоушаи о збывшихся глѣмъ послоушаи прѣрчьскихъ...*». «Промова Філософа» починається аналогічно: «*егда же сбысться прореченье сихъ... аще хоцещи послушати* да скажу ти . из начала...» [73, стп. 87; 63, с. 134]. За цим у Хроніці слідує запозичення з прор. Осії. У «Промові «Осѣя» – знов-таки, перший у серії цитат із пророків про покликання «странъ» і відкинення Ізраїля (пор. Ос.1.4-6, 9.17 [73, стп. 98; 63, с. 142; 48, с. 273]. Далі у Хроніці Амартола та ПВЛ і НПЛмл знаходимо аналогічні запозичення з Єремії, Єр.44.26 [73, стп. 98; 63, с. 142; 48, с. 273]; Єзекиїля, Єз.5.8,10-11 [73, стп. 98; 63, с. 142–143; 48, с. 275]; Ісайї, Іса.1.24-25 [73, стп. 98–99; 63, с. 143; 48, с. 274; 375, с. 129]. Втім, наступна цитата з «того ж» Ісайї [48, с. 293], вірогідно, виходить за межі використаної серії, оскільки текст Хроніки та літописів суттєво відрізняється [73, стп. 99; 63, с. 143; 48, с. 293].

²³ Дозволю собі проілюструвати цю таким прикладом. Досі не змогли точно вказати походження запозичень із пророків у найдавнішому давньоруському оригінальному творі, «Слові про закон та благодать» митрополита Іларіона. Нині відомі дві версії Книг пророків: паримійна / службова та тлумачна. В Іларіона, однак, бачимо цитати, що відрізняються від обох версій. Справа ускладнюється тим, що біблійні цитати Іларіона мають паралелі у текстах кирило-мефодієвського циклу та в давньоболгарській книжності. Тобто, існує вірогідність запозичень як з різноманітних збережених донині творів, так і з утраченого джерела [напр.: 443; 473; 340; 375, с. 130–133].

У кількох випадках у ПВЛ та НПЛмл виявлено подібність одночасно до тексту Амартола та пророцьких цитат із «Слова про закон та благодать». Пор. Малах.1.10-11. Для кращого візуального сприйняття характерні читання твору митрополита Іларіона і вирази, що збігаються з ними у літописах, виділено фонтом **bold**, аналогічні до тексту Хроніки Амартола – курсивом.

ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 98; 63, с. 143]	Хроніка Амартола [48, с. 273]	Слово про закон та благодать [62, с. 88]
<p>«Малахѣя же ре^ч тако глѣть г^съ . оуже нѣ^т ми хотѣнѣя оу васъ . понеже от вѣстока и до запада имя мое прослави^с въ языцѣхъ^х . на всякомъ мѣстѣ приноситься . кадило имени моему . и жертва чиста зане велье имя . мое въ языцѣхъ . сего ради дамъ васъ на понось и на пришествие во вся языки».</p>	<p>«вѣща бо и Малахия оуже нѣ ми воля въ ва^с глѣть г^съ вседержитель . и не прямоу жертвѣ от роукъ ваши^х . тѣм от восто^к слѣнца и до запа^д имя мое прославится въ языцѣхъ . и на всяко^м мѣсте принесется кадило имени моему . и жер'тва чѣта зане велье имя мое въ языцѣхъ глѣть г^съ вседержитель . вы же оскверняете его сего ради дамъ ва^с на понось и на пришествие въ все языки . зане не съхранисте заповѣди мои^х».</p>	<p>«Нѣсть ми хотѣнѣя въ сынехъ иилевѣхъ^х . и жертвы от рукъ ихъ не прииму понеже ото вѣстокъ же и западъ . имя мое славимо есть въ страна^х . и на всякомъ мѣстѣ темианъ имени моему приноситься . яко имя мое велико въ страна^х».</p>

Отже, з певними застереженнями, частина цитат із пророків із Хроніки Амартола належить до джерел ПВЛ і НПЛмл.

Як бачимо, у кількох випадках (паралелі до 3 Царств, Второзаконня та Ісуса Навина, серія з пророцьких книг) на спільних ділянках обох літописів простежуються запозичення із повного перекладу Хроніки Амартола, яких не містить більшість пам'яток «родини ХВІ» або всі тексти цього кола. Цей висновок ґрунтується на абсолютно однозначних текстуальних свідченнях. Найзначніші варіації у біблійних перекладах виникали вже на слов'янському ґрунті й різниця у версіях є досить показовою. Що важливо, кожна з цитат відома у низці джерел.

Наступні приклади не дозволяють настільки недвозначного атрибутування. Йдеться переважно про сюжетні запозичення або рідкісні звороти чи рідкісну лексику. Разом із тим, у цій наступній серії зосереджені паралелі до світських сюжетів, найбільш цікаві для істориків. Для хронографічної (небіблійної) частини пам'яток «родини ХВІ» О. Творогов зробив опис їх складу [372, с. 239–304], що суттєво полегшує визначення, належав той чи інший фрагмент до кола ХВІ або до повного перекладу Хроніки Амартола. Далі навожу перелік паралелей, де читанням хронографічних компіляцій відповідників немає.

Під 971 р. йдеться про голод у військовому таборі князя Святослава Ігоревича: «бѣ гладъ великъ . яко по полугривнѣ глава коняча» [73, стп. 73–74; 63, с. 124]. – Пор. «бы^с гладъ велии яко продатися главѣ осли на 30 сребръникъ» [48, с. 180] та «толикъ гладъ одержаша и яко и кониноу и мьщиноу ясти имъ» [48, с. 363].

Під 972 р., згідно повідомлення про смерть Святослава, печеніги: «и оубиша Сѣослава . и взяша главу его . и во лбѣ его съдѣлаша чашю . оковавше лобъ его . и пяху по немъ» [73, стп. 74; 63, с. 124]. – Пор. у Хроніці, поразка імператора Нікифора і дії болгарського князя Крума: «потомъ же обнаживъ лѣба и оковавъ сребромъ извноу , и повелѣ пити из неа кнземъ блъгарскимъ» [48, с. 487]. Відзначено у [316, с. 215].

Під 945 р. діалог княгині Ольги та древлян починається таким зверненням: «добрѣ приидоша гостѣе» [73, стп. 55; 63, с. 111] (ПВЛ «добрѣ гостѣе придоша»). – Пор. «добрѣ придоша друзи Х^сви» [48, с. 442], «добрѣ да приде ч^стныи Селивестре» [48, с. 332]. Це сталий зворот у грецьких текстах, проте у давньослов'янських він доволі рідкісний. Аналог вдалося відшукати ще у Житії Василя Нового, одному з джерел ПВЛ [32, Ч. II, с. 383]: «чядо Григоріе , добре прииде».

У статтях XI ст. під 1074 р. описано дії св. Феодосія Печерського під час Великого посту. Як видається, джерелами послугували описи благочестивих постників із хронік Амартола (про ченця Іоанна за царя Феодосія) та Малали (про Феодоріта), пор.:

ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 185; 63, с. 199–200]	Хроніка Амартола [48, с. 390]	Мал.15.4 [251, с. 11]
«вшедѣ в печеру . и затворяше двери печерѣ и засыпаше перстью... <i>оконцемъ</i> малы ^М <i>бесѣдоваше</i> . в субботу ли в недѣлю . а во ины д ^н и пребываше в постѣ и в м ^л тва ^х ...»	«ни самѣ исходя ис келья своя ... бл ^г в ^с вяше бо точю дверцями и цѣлованье даяше к немуо приходящимъ . и тыя не повсегда нѣ дважды не ^д лею . въ соу ^б тоу и в не ^д лю а прочая д ^н и невидимъ бѣаше никакомъ же ч ^л вк ^м ».	«зазда же заградивѣ двери с ^н у и <i>оконцемъ</i> <i>бесѣдоваше</i> приходящимъ к немуо и бл ^г гословящимъ его».

Під 1068 р. у літописах зустрічається рідкісний зворот «начяша... говорити на» (кого-небудь) у сенсі «нарікати», «обмовляти»: «и *начяша* людие *говорити на* воеводу на Коснячька» [73, стп. 171; 63, с. 189]. – Пор.

в Амартола «начяша вси говорити на нь» [48, с. 429]; «начя^m говорити на цря» [48, с. 469].

Як уже відзначено, в усіх прикладах, що не сходять до біблійних, збігаються рідкісні звороти або йдеться про сюжетну подібність. Якою б широкою не була дослідницька база до порівняння, у таких випадках з'ясувати ступінь уживаності того чи іншого виразу зазвичай складно. Річ ускладнюється тим, що ми досі у повній мірі не уявляємо собі коло читання ранніх літописців, не кажучи вже про те, що не існує тезауруса давньослов'янської. Не виключено, надалі будуть виявлені пам'ятки з точнішими відповідниками. Проте у розгляді порівняльного матеріалу слід враховувати загальний методичний принцип: наявність надійних ототожнень (що у випадку з Амартолом є безсумнівним) збільшує імовірність того, що й інші, нехай менш переконливі паралелі, походять з того самого джерела.

Втім, іноді незвичність виразу довести легко, навіть якщо специфічність слововжитку не впадає у вічі. Звернуся до останнього прикладу – звороту «говорити на» кого-небудь у сенсі «нарікати», «обмовляти», «шуміти». У сучасній російській мові слово «говорити» є цілком розповсюдженим, проте це стосується лише сучасності. М'яко кажучи, воно не надто типове для давньоруського періоду. Звичними й уживаними є «рѣщи», «глаголати», «вѣщати» «мльвити». Напр., у ПВЛ – один-єдиний приклад ужитку, з наведеної вище статті 1068 р.; у решті літописів до кінця XIII ст. (!) слово «говорити» відсутнє. Взагалі не зустрічається також в Александрії Хронографічній, Хроніці Малали, Житті Василя Нового, Євангелії, Псалтиру, Восьмикнижжі, Царствах, «Історії Іудейської війни» ... «Говорити» з'являється у новгородських берестяних грамотах (№ 131, 373, 530 та 749) лише пізнього періоду: 1340 рр. – XV ст. [224. 2004, с. 620, 635, 640, 685]. При цьому, в Хроніці Амартола присутнє «говорити» [48, с. 441, 429, 469], а також «наговорити» [48, с. 218, 324, 560] і «говоръ» [48, с. 40, 244, 531, 539]. Що стосується спеціально

звороту «говорити на...» когось, судячи з усього, він надзвичайно рідкісний. У словниках та довідниках вказують переважно літописний приклад ПВЛ під 1068 р. та Хроніку Амартола [358, с. 530; 343, с. 342; 366, с. 172].

Наведеними прикладами виявлені на спільних ділянках ПВЛ та НПЛмл паралелі не вичерпуються. Проте тут залучені лише ті запозичення з Амартола, що відсутні у «родині ХВІ». Звичайно, фрагменти з Амартола, вміщені у ХВІ, містить також і повний переклад Хроніки. У тих випадках, коли в літописах не простежуються сліди хронографічної редакції тексту Амартола (а вони не простежуються в абсолютній більшості випадків, за винятком перших річних статей НПЛмл) – подібні цитати також можна віднести до повного перекладу. Однак для більшої доказовості й переконливості у цьому параграфі проаналізовано виключно ті запозичення з Амартола, що не знаходять відповідників у творах кола ХВІ. Таких виявилось не один і не два, а ціла група. Отже, можна з абсолютною певністю стверджувати, що у спільному тексті ПВЛ та НПЛмл використаний повний переклад Амартола. Це означає, що підтримувана багаторічною традицією теза про те, що текст НПЛмл являє собою з точки зору залучення хронографічних пам'яток *просту* компіляцію, є невірною.

3.1.3. Додаткові фрагменти Хроніки Амартола у ПВЛ

Загальна кількість виявлених цитат із Хроніки Амартола у ПВЛ, звичайно, набагато більша за те, що бачимо у спільному тексті ПВЛ та НПЛмл. Спостереження над Початковим літописом та Хронікою впродовж ХІХ ст. дозволили поступово накопичувати і досліджувати запозичення та сюжетні паралелі. Довгий їх список зібраний у виданій посмертно останній праці О. Шахматова. Ці приклади [420, с. 41–61] (точніше, вченому йшлося про «другу», тобто, Лаврентіївську редакцію ПВЛ, без урахування 1111–1118-х рр. Іпатіївської редакції) налічують 25

запозичень. Див. Додатки, де паралелі подано за нумерацією О. Шахматова, але модернізовано посилання на слов'янський текст, оскільки вчений працював до появи видання В. Істріна і наводив приклади за окремими списками Хроніки. Також внесені певні уточнення з урахуванням сучасного стану досліджень.

В цілому, запозичення з Хроніки у ПВЛ йдуть переважно у хронологічній послідовності. Це добре видно на прикладі №№ 4–23, коли Початковий літопис переходить до історичних сюжетів кінця IX – середини X ст. Послідовний виклад за хронологією тим легше простежити, що у статтях вказаного періоду зосереджена найбільша серія включень з Амартола. Виняток складає лише № 6 – розмірковування про закони та звичаї (в тому числі, легендарних амазонок), № 14 – про чудеса легендарного мага Аполонія Тиянина та № 22 – з помилкою у даті, вирахованої за індіктом. В останньому разі роки переведено вперед на повне коло індікціону, 15 років. Слід додати, що у хронографічних збірках (в т.ч. «родини ХВІ») близько половини з наведених прикладів відсутні. Напр., ЕЛ-1 включає тільки № 2, 8, 14, 20–23, частково 26. Троїцький хронограф має відповідники для № 4–5, 9–11, 15–16, 18, 21, 24, 26. ЕЛ-2 – для №№ 8–21 та 26.

Як правило, вчені орієнтуються на цей список О. Шахматова, матеріали з якого увійшли в довідники, переклади та коментарі до ПВЛ, з останніх коментованих видань [68; 69]. Проте ПВЛ має запозичення з Амартола, не відзначені О. Шахматовим; більшість із них залишилася непоміченою іншими дослідниками. Вони припадають переважно на ранні статті, захоплюючи 2-у половину X ст. включно з князюваннями Святослава та Володимира. Частина паралелей, наявну також у тексті НПЛмл, розібрано вище. Тут навожу решту прикладів. Як і в переліку О. Шахматова, вони розташовані у послідовності викладу літопису.

Перша датована стаття 6360/852 р. складає ніби план-проспект ПВЛ на два з половиною століття, від першої згадки русі за імператора Михаїла III

аж до смерті Святополка Ізяславича (6621/1113 р.). Зокрема, вона містить такі слова: «наченшо Михаилу ц̑ртвоват^а... т̑м же *от*селе почнем . и числа положим^б» [73, стп. 17–18]. – Хроніст після завершення вступної частини відзначає, що саме він збирається освітлювати у своїй книзі: «от Адама паки наченше, о нарочитыхъ и доблихъ моужь житиискихъ временъ... таче же по рядуу князь и ц̑ря Изльтьскыя...» [48, с. 51–52]. Він розмірковує, на що взоруватися, ведучи хронологічні обрахунки: «число же временныхъ *от* великаго Моисия да створимъ» [48, с. 51].

Далі [73, стп. 23] під 6390/882 р. прочитуємо знамениті слова князя Олега про Київ, сказані ним після вбивства Аскольда і Діра: «се буди *м̑ти градомъ* руским». – Вони знаходять паралель у [48, с. 263]. Іудеї збираються в Єрусалим на свято Пасхи, «придоша . и от римлянь въ митрополью рекъше *м̑три градомъ*». Атрибутував вираз Є. Водолазкін [174, с. 54]. Цікаво, що «рекъше м̑три градомъ» є глосією у тексті Амартола, грецького відповідника немає [455, р. 379]. Щоправда, «мати градомъ» з'являється ще в Ісайї 1.26 («мати градомъ в̑рныи Сіонъ» [359, стп. 119; 299, с. 107; 140, с. 212]. Проте вірогіднішим є запозичення з Хроніки, вираз із якої буквально кількома рядками вище [48, с. 263] увійшов у серію 1065 р. про знамення та чудеса. Ймовірно, співвідношення подібне до звісток під 941 р. та 862 р. (№ 21 у переліку О. Шахматова): більша частина цитати з [48, с. 567–568] увійшла в повідомлення про похід русі під 941 р., але один пасаж – «от рода варяжска соушим» [48, с. 567] – відщепився і використаний в іншій статті 862 р. у виразі «нооугородци от рода варяжска» (див. Додатки).

Під 907 р. у ПВЛ в оповіді про похід Олега на Царгород залучений і дещо перероблений опис знущань русі над беззахисними греками, що повніше використаний в описі походу Ігоря [73, стп. 30]. Літописний текст: «а их же имахоу пл̑нники . ов̑хъ посекахоу... елико же ратнии творять». – Пор. Амартол «а ихъ ^ж емше пл̑нники, ов̑^х растинахоу, ины же к земли прис̑кивахоу... елико ратному чиноу из̑имахоу» [48, с. 567].

Під 6452/944 р. напочатку опису походу Ігоря на греків сказано про заручників («таль») взятих у печенігів: «и печенѣги ная . и тали оу нихъ поя» [73, стп. 45]. – Пор. в Амартола «придошя пакы оугри... клятвы мирскыя створи с ними и тали от нарочитых мужь поять» [48, с. 568]. Паралель невиразна, проте саме це місце Хроніки послугувало матеріалом для запозичення про «угрів» 943 р. (№ 23 в О. Шахматова), що підвищує вірогідність запозичення звідти ж у сюжет 944 р.

В описі 4-ї помсти Ольги древлянам: «и прочая люди овыхъ изби . а другая работѣ предасть мужемъ . своимъ» [73, стп. 59] – Пор. в Амартола, воєвода Навуходоносора «нарочитих» жителів Єрусалиму веде у полон, до свого царя, і той: «овѣхъ же умрѣти, других работѣ предасть княземъ своимъ» [48, с. 175].

ПВЛ та НПЛмл під 6463/955 р., з некрологу княгині Ольги. Як вважає літописець, її мають похвалити: «сн^{ве} рустии . и в послѣднии родъ внуку твои^x» [73, стп. 61; 63, с. 114]. – Пор. слова на «коумирѣ» Христа, поставленому зціленою ним жінкою: «...исписано проповѣдникъ чудеси послѣднимъ родомъ» [48, с. 494]. Подібні вислови часто аргументовано зараховують до есхатологічної тематики, однак у даному випадку «послѣднии родъ» це ‘наступне покоління’. В тому ж значенні вживається у джерелах, що вплинули на автора ПВЛ, Несторівському «Житію св. Феодосія» та «Чтенію про св. Бориса і Гліба»: «въ послѣднимъ родѣ семь». [359, стп. 1246].

ПВЛ та НПЛмл під 6472/964 р.: «Князю Стославу възростышо . и възмужави^о . нача вои совкупляти . многи и храбры» [73, стп. 64; 63, с. 117]. – Спостерігається змістовно-стилістична подібність до звістки про імператора Михаїла в Амартола: «црѣю же възмужавшоу , на ловѣ^x и о конѣ^x борзости и подроумию прилежащоу» [48, с. 504].

ПВЛ та НПЛмл під 6488/980 р., порівняння Соломона та Володимира «мудръ же бѣ . а на конецъ погибе . се же бѣ невѣгласъ . а наконецъ обрѣте сп^снье» [73, стп. 80; 63, с. 129]. – Пор. близьке до риторичних

«вопрошань» з Хроніки: «кто же Соломона бл̄жае но на старость и на конець падься погыбе» [48, с. 152]. Вище наводилася ще одна паралель-порівняння Володимира та Соломона в Амартола [48, с. 147–148].

Під 6494/986 р. з «Промови Філософа», про Адама та Єву: «и самѣма а̄н̄гль повѣда имяна» [73, стп. 88; 63, с. 135]. – Пор. з початку Хроніки Амартола [48, с. 31]: «своего же *имене* и женѣ его *а̄г̄гль г̄н̄ь ре^ч има*». Маємо парафраз до Книги Буття, але власне у Бут.2.20 така деталь відсутня. Див. слов'янський переклад: «и наре^ч Адамъ имена всѣ^м ското^м . и всѣ^м птица^м нб^снымъ . и всѣ^м звѣре^м земнымъ . Адамоу же не обрѣтесе помощникъ по^дбенъ емоу» [60, с. 13]. Паралель відзначена О. Шахматовим [423].

Під 6496/988 р., наказ Володимира після охрещення. Князь: «повелѣ кумиры испроврещи . овы исѣщи . а другия огневи предати . Перуна же повелѣ привязати . коневы къ хвусту . и *влещи* с горы по Боричеву на Ручаи... *на поруганье бѣсу*» [73, стп. 116; 63, с. 156]. – Пор. наказ імператора у Хроніці (щоправда, неблагочестивий, стосовно чудесного «кумира» Христа): «его же *коумира* Иоульянъ неч^твыи сняти и доловъ *на пороуганье* . и *волочити* и повѣлѣ» [48, с. 360]. Див. також інші сцени розорення капищ та статуй: «Въ Александрии же капище елинское . Феофиль же архиеп^спъ въпросивъ Феодосья потреби . и въ цр̄квѣ преврати» [48, с. 386]. А також «и многы же коумиры мѣдяны сверже цр̄ на потребу цр̄кви преждеречнѣи , многы же мрамора... столпы мраморяны от многих цр̄кви и домовъ взят на оустроение цр̄кви тои» [48, с. 523]. До цих сюжетів підшукували інші паралелі – з Житій херсонеських святих та ін. Подібність до Хроніки Амартола не відзначали [283, с. 83; 319, с. 250–252; 117; 204].

ПВЛ під 6500/992 р., випробування сили переяславського отрока, що мав витримати двобій із печеніжином: «нѣту ли *быка велика* и силна . и налѣзоша быкъ великъ и силенъ» [73, стп. 123]. – Пор. популярний сюжет «прения» Замбрія та Силівестра, випробування сили Божого слова: «и

быкъ ть приведенъ бы^с многыми моужи держимъ . оужи всюдоу связанъ . лють и великъ зѣло» [48, с. 337].

ПВЛ під 6527/1019 р., остання битва Святополка та Ярослава: «и за руки ємлюче сѣцяхуся . и сступашася трижды . *яко* по оудольємъ *крови теци*» [73, стп. 144]. – Фрагмент дотичний до текстів Борисо-Глібського циклу, в яких надзвичайно складно визначити безпосередні джерела. Однак схожий опис битви, притому з розвиненішою метафорикою крові-води-річки-озера є в Амартола. У бою Іоана магістра та Дукса Константина у боротьбі за царство після смерті імператора Олександра: «мнози от обою страну падоша, и дѣло тоу мечемъ быша , и толко избиении быша , яко ^ж мѣстоу озеро быти , *кровию яко* и рѣцѣ *теци*» [48, с. 543].

Змальовано останні дні та смерть Святополка Окаянного: «онъ же глѣще побѣгнѣте со мною . *женуть* по насъ . *отроци* же его всылаху противу . еда кто женеть по насъ . и не бѣ никогоже вслѣдъ гонящаго», «прибѣжа в пустыню . межю ляхы и чехы . *испроверже злѣ животъ свои*» [73, стп. 145]. – Сюжетна паралель до сюжету про Антіоха Епіфана, котрий помер після розорення Єрусалиму в Хроніці: «и се погыбаю въ землі чюжеи и повели *ороужникоу* своему беспрестани поганяти» [48, с. 203]. Текстуальну відповідність знаходимо ще в оповіді про загибель Іоана ректора по смерті імператора Олександра: «тъ *злѣ испроверже живо^m свои*» [48, с. 541]. Вірогідність запозичень підсилюють наявні паралелі з близьких місць Хроніки. Пор. знов-таки № 24 у переліку О. Шахматова, до того ж аркуша літопису, але кількома рядками нижче [73, стп. 145; 48, с. 215–216].

ПВЛ під 6527/1019 р., мораль у звістці про смерть Святополка: «и по см̄рти *вѣчно мучимъ* естъ связанъ» [73, стп. 145]. – Пор. мораль у звістці про вже згадуваного Антіоха Епіфана: «сдѣ же по правдѣ неправедными мочень бы^с оумерь же по хоудѣ . и тамо паче *вѣчно мочу^m е^с*» [48, с. 203]. Слід додати, уподібнення Святополка до Антіоха Епіфана відзначив

I. Данилевский, на матеріалі Книг Макавейських [212, с. 350], але паралель до Амртола ближча текстуально.

ПВЛ та НПЛмл 6576/1068 р., розмірковування про міжусобні війни: «дьяволь *радується* злому оубииству . и *крови пролитью*» [73, стп. 167; 63, с. 187]. – Пор. промови імператора Нікифора через його послів до сарацинів: «г̄ла Никифоръ сице: вьскоую *радоуешися* о неправдѣ и *кроволитие* чл̄чи» [48, с. 486].

ПВЛ та НПЛмл під 6579/1071 р. в оповіді про новгородського кудесника та бісів, наляканих натільним хрестом: «нача призивати бѣсы... кудесникъ же встав ре^ч новгородьцю . б̄зи не смѣють прити нѣчто имаши на собѣ . его же *боятся* . он же помянувь на собѣ *крѣть...*» [73, стп. 179; 63, с. 195]. – Інверсію сюжету див. в описі молодості Юліана Відступника, волхва та покликаних чарівником демонів: «ноуди... страхъ положити на челѣ *крѣтьное* знаменьє . видѣвше же знаменьє бѣси ищезоша оттоудѣ . разоумѣ же онъ лютодѣи . его же ра^д бѣжаша . разгнѣвася на Оульяна г̄ля . не оубоявѣшеся яко же ты мниши . нѣ мерзько еже отбѣжати» [48, с. 358].

ПВЛ під 6604/1096 р., оповідь про югру, що слугує «руською» прелюдією до фрагменту з Мефодія Патарського про нечисті народи, «заклепении» Олександром Македонським: «Се же хоцю сказати яже слыша^x *пре^{юс} си^x 4 лѣ^m* . яже сказа ми Гюрятя Роговичъ . новгородецъ . г̄ля сице» [73, стп. 234]. – Пор. початок опису зловісних знамень перед узяттям Єрусалиму: «По сихъ же въ д̄ни скинопигиискаго празденьства . рекше и коушьныхъ истокъ . *пре^{юс} четыре лѣ^m* . крамолѣ преставши и миру бывшю и гобьзоующю и еще градоу» [48, с. 262]. Віддавна багато реконструктивних зусиль вкладають у цей вислів із ПВЛ під 1096 р. Завдяки Костянтину Бестужеву-Рюміну, а згодом О. Шахматову, його дивним чином пов'язали з повідомленнями 1114 р. та 1118 р. Літературу та детальний огляд сюжету [215]: Нібито цю оповідь склав той самий книжник, котрий звітувався про поїздку в Ладугу в 1114 р., а часом

написання слід вважати 1118 р. Як видається, думку варто спрямувати в іншому напрямку – адже паралель наводить на «символіко-хронологічний» слід розмірковувань з приводу недобрих явлень²⁴. Вірогідність залучення цього тексту зростає, оскільки «4 роки перед нещастям» зустрічається в одному з фрагментів, що вже залучалися літописцем у статті 1065 р. [48, с. 262, 263]. Стосовно північної локалізації варто зауважити, що більшість чудес, зустрічей із волхвами і т.ін. у Початковому літописі відбувається саме у північних та північно-східних областях Русі: Новгород, Ладога, Білоозеро, Суздаль. Це також, імовірно, пов'язане не стільки з реаліями, скільки з хронографічним сприйняттям світу – відомо ж бо: у північних та східних землях можливі усілякі недобрі дива.

Окремо варто розглянути два пасажі з оповіді про облогу Єрусалиму, Юдіф та Олоферна. Судячи з усього, літописець використав їх двічі, в описі облоги Корсуня під 988 р. та Білгорода під 997 р. Після «переимания» труб, що постачали воду в 988 р., корсуняни «изнемогоша» від жаги та «передашася» – аналогічно у сцені облоги з Амартола. Схожі промови «старця» учасникам білгородського віча 997 р. та накази Юдіфі.

ПВЛ та НПЛмл 988 р. [73, стп. 109; 63, с. 150] « <i>преяша воду . людье изнемогоша водною жажею и предаша^с</i> ».	[48, 1920, с. 192] « <i>преимъ водоу . и людемъ изнемагающем водною жажею и хотящемъ предати градъ</i> ».
ПВЛ 997 р. [73, стп. 128] « <i>послушайте мене . не передаитеся . за 3 д̄ни</i> ».	[48, с. 192]: « <i>и наказа не предати града за 5 д̄ни</i> ».

²⁴ До речі, ще одне аналогічне повідомлення див. під 1063 г., де ПВЛ та НПЛмл оповідають про те, як Волхов пішов «вспять», і знамення «не на добро бысть . на 4.е бо лѣто пожже Всеславъ градъ» [73, стп. 163; 63, с. 184].

Отже, сусідні рядки Хроніки послуговували матеріалом для двох повідомлень ПВЛ. Перше з них зустрічається також у НПЛмл. Обидва фрагменти Амартола присутні у Троїцькому хронографі, Повній палеї та ЕЛ-2, тобто, прочитувалися не лише у повному перекладі, а й у пам'ятках кола ХВІ [86, с. 323, 342; 54]. Однак облогу Корсуня прихильники О. Шахматова віднесли до тексту Початкового зводу, а облогу Білгорода – до пізнішого шару ПВЛ (!). У світлі наведеного паралелізму сцен та запозичення сусідніх рядків Амартола, пізні походження білгородського епізоду вкрай мало ймовірно.

Як можна помітити, літописець збирав улюблені ним вирази з різних місць Хроніки. Відрізняється манера запозичень. Деякі з них показують близьку текстуальну подібність, деінде бачимо віддаленіші аналоги. Частина присутня тільки у повному перекладі Амартола, певну долю запозичень вміщують також пам'ятки «родини ХВІ».

Поєднуючи ці матеріали зі списком відомих О. Шахматову паралелей, отримуємо загальне уявлення про спосіб роботи укладача ПВЛ із Хронікою. Нижче у загальному переліку для прикладів, наведених у О. Шахматова, відзначаю його нумерацію. Судячи з усього, літописець звертався до повного перекладу Амартола. Часом він копіював точно, часом користувався сюжетними подібностями чи яскравими виразами.

У недатованому Введенні ПВЛ бачимо 6 цитат.

№ 1 про розподіл землі синами Ноя [73, стп. 1–3; 48, с. 58–59];

№ 2 про стовпостворіння [73, стп. 5; 48, с. 57–58];

№ 3 мікрозапозичення «оть скуфъ... оть козарь» [73, стп. 11; 48, с. 36];

№ 4 згадані «угры» за перського царя Хоздроя [73, стп. 11; 48, с. 434–435];

№ 5 «обры» за імператора Іраклія [73, стп. 11; 48, с. 434];

№ 6 об'ємний уривок про закони та звичаї різних земель [73, стп. 14–16; 48, с. 49–50].

У датованих статтях 2-ї половини ІХ ст. – 6 запозичень:

№ 7 852 р. посилення на похід русі на Царгород, що у ПВЛ датоване 866 р. [73, стп. 17; 48, с. 511];

852 р. «отселе... числа положимъ» [73, стп. 17–18; 48, с. 51];

№ 8 мир імператора Михаїла з болгарами [73, стп. 19; 48, с. 508];

№ 9 866 р. похід русі Аскольда та Діра на Царгород [73, стп. 21–22; 48, с. 511];

№ 10 868 р. почав царювати імператор Василій [73, стп. 22; 48, с. 519];

882 р. «мати градом русьскимъ» [73, стп. 23; 48, с. 263];

№ 11 887 р. Леон царює [73, стп. 24; 48, с. 527].

За 1-у половину X ст. – 14 цитат та сюжетних паралелей:

№ 12 902 р. імператор Леон веде війну проти Симеона болгарського [73, стп. 29; 48, с. 529–530];

907 р. похід русі за князя Олега на Царгород [73, стп. 30; 63, с. 107–108; 48, с. 567], текст Хроніки повніше використаний під 941 р.;

№ 13 911 р. поява комети [73, стп. 32; 48, с. 541];

№ 14 912 р. об'ємний уривок про волхва Аполонія Тіянина після повідомлення про передречення волхвами смерті Олега [73, стп. 39–42; 48, с. 305–306];

№ 15 913 р. почав царювати імператор Константин [73, стп. 42; 48, с. 542];

№ 16 914 р. Симеон Болгарський йде походом на Царгород [73, стп. 42; 48, с. 544–545];

№ 17 915 р. про похід царя Симеона на Фракію з історичною довідкою про «град Андріань» [73, стп. 42–43; 48, с. 545–546, 548];

№ 18 920 р. поставлен імператором Роман [73, стп. 43; 48, с. 552];

№ 19 929 війни Симеона у Фракії та Македонії [73, стп. 43; 48, с. 557–559];

№ 20 934 р. «угры» вперше прийшли на Царгород [73, стп. 43; 48, с. 566];

№ 21 941 р. похід Ігоря на Царгород [73, стп. 44; 48, с. 567–568];

№ 22 942 р. Симеон йде війною на хорватів [73, стп. 45; 48, с. 560];

№ 23 943 р. «угры» знову приходять на Константинополь [73, стп. 45; 48, с. 568];

944 р. «тали» в печенігів [73, стп. 45; 48, с. 568];

946 р. 4-а помста княгині Ольги [73, стп. 59; 48, с. 175].

За 2-у половину X ст. – бл.15 запозичень та сюжетних паралелей (більшість із них не відзначені у переліку О. Шахматова):

955 р. «послѣдний родъ» з некрологу княгині Ольги [73, стп. 61; 63, с. 114; 48, с. 494];

964 р. князь Святослав возмужав [73, стп. 64; 63, с. 177; 48, с. 504];

971 р. голод у таборі Святослава [73, стп. 73–74; 63, с. 124; 48, с. 180];

972 р. смерть Святослава [73, стп. 74; 63, с. 124; 48, с. 487];

980 р. два порівняння Володимира с Соломоном [73, стп. 80; 63, с. 128–129; 48, с. 152, 147];

986 р. численні запозичення з Хроніки у «Промові Філософа» [73, стп. 87–88, 96–99; 63, с. 134–135, 141–143; 48, с. 31, 35, 104, 111, 177, 273–275];

988 р. облога Корсуня [73, стп. 109; 48, с. 192];

988 р. наказ «влещи кумиры», Перуна та ін. [73, стп. 116; 48, с. 360];

992 р. випробування сили переяславського отрока [73, стп. 123; 48, с. 337];

997 р. облога Білгорода [73, стп. 128; 48, с. 192].

XI століття репрезентоване гірше – 10 паралелей:

1019 р., останній бій Святополка та Ярослава, з порівнянням крові та води, «крови тещи» [73, стп. 144; 48, с. 543];

№ 24 порівняння «оканьного» Святополка та Ірода [73, стп. 145; 48, с. 215–216];

1019 р., останні дні Святополка [73, стп. 145; 48, с. 203, 541];

1019 р., мораль у звістці про смерть Святополка [73, стп. 145; 48, с. 203];

№ 26 1065 р. серія знамень та чудес [73, стп. 165; 63, с. 184–185; 48, с. 200, 262–263, 421, 428, 479];

1068 р. «радоватися кровопролитью» [73, стп. 167; 63, с. 187; 48, с. 486];

1068 р. «говорити на Коснячка» [73, стп. 171; 63, с. 189; 48, с. 429];

1071 р. кудесник та «бѣси», які бояться хреста [73, стп. 179; 63, с. 195; 48, с. 358];

1074 р. про постницькі звичаї св. Феодосія [73, стп. 185; 63, с. 199–200; 48, с. 390];

№ 25 1096 р. «сынове Моавли...» [73, стп. 234; 48, с. 88–90];

1096 р. «преже сихъ 4-х лѣтъ...» [73, стп. 234; 48, с. 262].

Крім того, в Іпатіївській редакції знаходимо ще 4 цитати, під 1110, 1111, 1113 та 1114 рр.

Як бачимо, ексцерптами з Амартола літописець заповнив недатований початок літопису, IX та X ст., історію яких він конструював, маючи обмаль давньоруських відомостей. Саме завдяки візантійській хроніці літописець отримав опертя у написанні ранніх сюжетів історії Русі [489]. Далі він зробив хронографічні вставки у важливих для нього моментах. Зокрема, такою є остаточна перемога Ярослава Мудрого та поразка Святополка Окаянного 1019 р. і мораль оповіді – відплата правителіві-братовбивці. Спостерігається взаємопов'язаність чудес та конфліктних ситуацій. Знамення та чудеса 1065 р. слідує після повідомлень про перші «раті Всеслава» 1063 та 1064 рр., новгородсько-білоозерські чудеса 1071 р. – по тривожних 1068–1069 рр., композиція у просторих статтях 1096–1097 рр. корелює з оповіддю про конфлікти онуків Ярослава. Вірогідно відіграла свою роль тема конфлікту братів, модельована, в тому числі, з оповіді про синів Ноя. Літописець відверто висловився під 1073 р. у повідомленні про захоплення київського столу Святославом Ярославичем: «не добро бо єсть преступати предѣла чюжего» [73, стп. 183; 63, с. 198]. Зв'язок сентенції з перекладними пам'ятками давньослов'янської книжності та значення цього епізоду відзначав Саймон Франклін [452, р. 12–14]. Втім, описи чудес для укладача ПВЛ, як і для багатьох середньовічних книжників, мали самостійне значення. Часто «дива» відбувалися у північно-східних областях, які у хронографії виконували роль «далекої землі», де усіяке можливе.

Літописець важливі для нього моменти «підтверджував» прикладами із всесвітньої історії. Щоправда, контекст залучених сюжетів збігається не завжди, часом книжник залучав власне яскраві характерні вирази. Це означає, що текст Амартола укладач ПВЛ використав не тільки як інформативне джерело. За рахунок Хроніки він розширював свій репертуар і словник, за пригадуванням запозичаючи характерні пасажі та сюжетні рішення.

3.2.1. Хронографічні цитати у статтях 1110-х рр. Іпатіївської редакції ПВЛ

Закінчення ПВЛ збереглося в Іпатіївській редакції (Лаврентіївська уривається на середині запису 1110 р.), де під 1111, 1113 та 1114 рр. також маємо кілька запозичень з Амартола. Враховуючи назагал невеличкий об'єм статей 1111–1118 рр., концентрація хронографічних цитат досить висока. Це пов'язане, вірогідно, зі значенням фінальної частини – початок та закінчення компіляцій обробляли зазвичай особливо уважно. Вражає величезний фрагмент на три стовпчики під 6619/1111 р. з розмірковуваннями про ангелів. Текст складної композиції, з «внутрішніми» посиланнями на слова Іоанна Златоуста, прор. Даниїла, Ісуса, ап. Петра, Єпифанія Кипрського, сюжетом із Книги Товіт та ін. Можна було б припустити роботу кількох книжників та переробки, якби не знали, що він точно скопійований із твору одного хроніста – Амартола. Пор. [75, стп. 268–271; 48, с. 160–162].

О. Шахматов атрибував це запозичення до Хронографа з уточненням: з Амартола [91]. Втім, визначення вченого суто «концептуальне» – чи включали давні книжники цей фрагмент Хроніки Амартола до якогось із реальних хронографів, він не зазначив. Насправді в пам'ятках «родини ХВІ», а також у тих компіляціях, що не належать до ХВІ, зокрема в ЕЛ-1 та Іудейському хронографі, відповідний уривок відсутній [372, с. 240, 262, 276]. Відтак, його треба віднести до повного

перекладу Хроніки Амартола. У середині цього фрагменту зустрічається вираз «егда раздѣляше вышньи языки». Судячи з пріоритетів укладача ПВЛ, сентенція була для літописця важливою, якщо не ключовою (принаймні, Введення починається саме з біблійних сюжетів про розподіл землі).

Наступну хронографічну паралель знаходимо у статті 6621/1113 р. Перше з «чудес» серії 1065 р. [48, с. 200] ще раз вписане у просторі оповідання про смерть київського князя Святополка Ізяславича. Тут воно сполучається з розмірковуваннями про значення «знамень»: «...так се древле во д̄ни Антиоховы . быша знаменья въ Ер^олмѣ . *ключися являтися на въздуси на конихъ рыщюще во оружьи . и оружьемъ двизанье . то се быше въ Иерусолимѣ токмо . а по инымъ землямъ не быше сего*» [75, стп. 275]. Текстологічне порівняння літописних статей 1065 та 1113 рр., а також тексту Хроніки показує, що під 1113 р. порівняно з 1065 р. немає дрібної зміни «рищущимъ» зам. «рыщюще», «оружьемъ двизанье» – посереднє між читанням Хроніки Амартола «оружиємъ двизания» та ПВЛ–НПЛмл під 1065 р. «оружьемъ двизающимся». Проте уривок з [48, с. 200] під 1113 р. скорочений і головні літописні варіанти 1065 р., на жаль, не відображає. Цікавим є власне факт повторного залучення вже використаного раніше тексту. Як ми бачили, вплив серії про чудеса та знамення не обмежився статтею 1065 р. Існують, так би мовити, пасажі з «конвою» серії (вирази, що знаходяться поряд із її фрагментами): «мати градом» під 882 р.; «копеинимъ образомъ» 911 р., № 13 у переліку О. Шахматова; «4 лѣта» 1096 р. До цієї низки прикладів «конвою» запозичень 1065 р. слід додати і цитату зі статті 1113 р.

Суттєвими для відновлення загальної картини користування укладачем ПВЛ хронографічними джерелами є запозичення з Амартола у статті 6622/1114 р. Під цим роком зустрічаємо два описи чудесних явищ. Вони, ймовірно, прочитувалися не тільки у повному перекладі Хроніки, а й у ХВІ. Хоча в Троїцькому хронографі 1-го фрагменту [48, с. 325] немає

через відсутність кількох зошитів тексту [372, с. 267, 270], натомість ці уривки містить Повна палея та ін. [372, с. 249, 254]. Обсяг тексту не надто великий, і запозичення у ПВЛ вартісні не самі по собі, а радше тим, що вони пов'язані зі згаданими вище п'ятьма цитатами 1065 р. в оповіді про знамення та чудеса. Нагадаю поклики на сторінки та рядки видання Хроніки Амартола В. Істріна у серії 1065: [48, с. 200, 262, 421, 428, 479]. Між другим та третім фрагментами неважко помітити великий розрив. Виникає запитання: де «середина» цієї серії? Недостатня частина «знамень та чудес» [48, с. 325, 402] вміщена власне у статті 1114 р. Вказані фрагменти заповнюють надто велику лауну і точно відповідають уміщеним під 1065 р. фрагментам тематично. Відтак, є підстави припускати, що усіх їх залучав один і той же книжник і вони складають дві частини однієї серії. Припущення тим більш імовірне, що наступні цитати зі статті 1114 р. також пов'язані з текстами з інших частин ПВЛ. Таким чином, стаття 1065 р., яку збережено в Лаврентіївській та Іпатіївській редакціях ПВЛ та одночасно в НПЛМл, виявляє тісний зв'язок зі статтею 1114 р. ПВЛ однієї лише Іпатіївської редакції.

3.2.2. Взаємопов'язаність хронографічних запозичень з різних частин Початкового літопису

Цитати з Хроніки Амартола під 1113 та 1114 рр. відкривають тему, що частково вже зринала в попередньому матеріалі: взаємопов'язаності хронографічних запозичень у ПВЛ. Передусім, у тій самій статті 1114 р. два сюжети з Амартола – про «дощ із пшениці» за царства Прова та «камені з неба» у Африці – прилягають до включень із Хроніки Малали. У свою чергу, композиція із кількох глав із Малали знаходить текстуальні та тематичні паралелі у недатованому Введенні. На цьому слід зупинитися окремо, адже текст Малали є другим за значущістю після Амартола хронографічним джерелом ПВЛ, і версію літопису теж намагалися виводити з Хронографа.

Два значних фрагменти 1-ї та 2-ї книг Хроніки Малали (Мал.1.23 та Мал.2.1) з доповненнями присвячені цивілізаційних явищам за царювання міфологічних єгипетських царів. А саме виникненню інструментів, зброї, календаря, упорядкуванню сексуального життя і появи шлюбу. Як уже відзначалося, композиція з Малали безпосередньо межує з цитатами з Амартола про «чудесні явлення» [48, с. 325, 402]. У виданні Іпатіївського літопису з 2-го тому ПСРЛ останнє включення з Амартола закінчується на [75, стп. 278] рядок 9, цитата з Хроніки Малали починається там само з рядка 10 (тексти див. Додатки). За змістом, прості нрави перших племен змінюються упорядкованим та «чистим житієм». У 1-й та 2-й книгах Хроніки Малали йдеться про первісне безчиння та наступне введення шлюбу в Єгипті. Уривок увійшов у ПВЛ, але виклад перебитий доповненнями. Наприкінці 1-ї книги Хроніки Малали бачимо додаток про неупорядковане життя амазонок, що є, вірогідно, переповіданням одного з фрагментів Амартола [48, с. 50]. Тут-таки у переказі включене невеличке доповнення з Мал.4.4 з описом аналогічного казусу в давній Аттиці. Композиції подібної до Мал.1.23 – 4.4 – 2.1 у хронографах не зустрінемо. В Іудейському Хроніка Малали послідовно виписана з кінця 1-ї книги, за чим скопійовано 2-у книгу. У Софійському хронографі перестановки також відсутні. ЕЛ-1 має невеличкі зміщення у книгах 1 та 2, проте вони інакші [опис складу: 372, с. 275–276], без характерних для ПВЛ доповнень. Склад збережених хронографів укотре демонструє, що специфіку Початкового літопису треба пояснювати не залежністю від тих чи інших компіляцій, а активністю самого київського літописця.

Записи 1114 р. тематично й текстуально корелюють з тією частиною недатованого Введення ПВЛ, де йдеться про розподіл землі синами Ноя. Якщо вірною є атрибутування вставки про «скотське життя» в описі царювання «Феоста» як фрагменту з Амартола, тоді вона також відкликається до Введення ПВЛ. Пор. «*аки скоть* бесловесныи...» [73, стп. 16], вираз з Амартола у фрагменті про закони та звичаї народів «акы

скоть бесловеснии» [48, с. 50] (у переліку О. Шахматова – № 6) та вираз із статті 1114 р. «акы скоть блудяще» [75, стп. 278]²⁵. Важливо, що композиція з Мал.1.23 – 4.4 – 2.1 під 1114 р. починається з того, що акцентоване у Введенні. Пор. «*по потоу . триє сїве Ноєви . раздѣлиша землю*» [73, стп. 1] – «*и бысть по потоу и по раздѣленьи языкъ, поча црѣствовати первое Местромъ от рода Хамова*» [75, стп. 278]. Складається враження, що літописець на закінченні ПВЛ повернувся до недопрацьованого напочатку сюжету. Безпосередньо поєднане закінчення ПВЛ Іпатіївської редакції та Введення [165, с. 88].

Отже, цитати з Амартола у статті 1114 р. [48, с. 325, 402] пов'язані із серією «знамень та чудес» у статті 1065 р. Найімовірніше, вони є частиною цієї серії, перекинутою укладачем ПВЛ на закінчення його грандіозного твору. Своєю чергою, композиція з Мал.1.23 – 4.4 – 2.1 з імовірною вставкою з [48, с. 50] має добрі паралелі у недатованому Введенні ПВЛ.

Стаття 1114 р. в цьому сенсі не є чимось унікальним. Щільно пов'язані одне з одним інші частини ПВЛ, де використано матеріал творів із всесвітньої історії. Хронографічні та «неканонічні» включення «Промови Філософа» корелюють знову з Введенням. Збігається набір джерел, де бачимо запозичення з Хронік Амартола та Малали, а також, що суттєво – рідкісніші парабіблійні сюжети з Книги Ювілеїв. Перші здогади про запозичення з цього джерела у ПВЛ виникли у ХІХ ст. і загалом питання це доволі добре розпрацьоване [371, с. 60; 354; 423; 242, с. 65, 82, 90–93; 452; 499, с. 377; 290; 483, р. 152; 162]. У слов'янському перекладі цього тексту (чи якійсь із його переробок) дали найменування «Дробного Бытия»²⁶.

²⁵ Щоправда, аналогічний вираз у іншому контексті вміщує також Житіє Василя Нового: «яко скоть живоуща» [32, Ч. II, с. 350].

²⁶ Грецькою Книга Ювілеїв зветься «ἡ Λεπτή Γένεσις», що було перекладено як «Дробне Бытие». Складність вивчення сюжетів Книги

Близькими є теми та деякі деталі, які розробляє укладач ПВЛ у різних частинах свого зводу. Напр., у «Промові Філософа» переповідається 11-а глава Кн. Буття про стовпотворіння. Літописний текст практично не перетинається з відповідним фрагментом четієго перекладу Бут.11.4–11.8 [60, с. 68–69], але має паралелі до різних місць Хроніки Амартола, одночасно перегукуючись із Введенням до ПВЛ.

Введення ПВЛ	«Промова Філософа»	Хроніка Амартола
«и раздѣли на 70 и 2 языка» [73, стп. 5]; «имяху бо обычай свои и законъ оцѣ свои ^x . и преданья кождо свои нравъ» [73, стп. 13]; «ибо комуждо языку . овѣмъ исписанъ законъ есть . другимъ же обычаи...» [73, стп. 14–16].	«и рѣша другъ къ другу . съзижемъ столпъ до нѣсе... и сниде бѣ и размѣси языки на 70 и 2 языка... и разидошася по странамъ . и кождо своя норovy прияша» [73, стп. 91].	«...въ 72 языка раздѣлишася по числоу князь своихъ...» [48, с. 57]; «ибо комуждо языкоу овѣмъ исписанъ законъ есть дроугымъ же обычая...» [48, с. 49–50].

Ювілеїв полягає у тім, що не дійшла ані давньоєврейська, ані грецька версія, збереглася лише ефіопська. Видання та переклад її англійською [106]. До того ж, певні сюжети в ефіопському перекладі відсутні, однак наявні в низці грецьких та слов'янських творів, де залучено Книгу Ювілеїв і є посилання на неї. Напр., в Георгія Синкела: «Εκ τῶν λεπτῶν Γενέσεως» [456, р. 7].

У Введенні та «Промові Філософа» корелюється як спільне джерело-запозичення з Амартола, так і авторський текст літописця про «свои нрави».

Щодо «Дробного Бытия», у Введенні ПВЛ та «Промові Філософа» продубльоване пророцтво єгипетських «волхвів» щодо Мойсея. Згідно «Промови», Мойсей у дитячому віці був представлений фараону і в палаці повів себе не належним чином. Хапаючися за шию фараона, він «срони вѣнецъ с главы царевы», що було витлумачено за лиховісний знак: це дитя має погубити Єгипет [73, стп. 94]. У Введенні провіщування «старців фараонових» щодо немовляти-Мойсея, котрий «хочеть смирити область Егупетьскую», коротко згадане у сюжеті про данину полян хозарам [73, стп. 17]. Крім цього, у Введенні й у «Промові Філософа» є інші запозичення з «Дробного Бытия»²⁷. Це джерело, як визначив С. Франклін, використане в оповіді про заповіт Ярослава 1054 р. та «катору в Ярославичах» 1073 р. [452]. За спостереженнями В. Арістова, воно вплинуло на формування звісток про народження синів князя Ярослава Володимирича 2-ї чверті XI ст. [119].

Таким чином, взаємопов'язаними виявляються низка запозичень з Хроніки Амартола та Хроніки Малали, рідкісні паралелі до «Дробного Бытия» й авторський текст укладача ПВЛ. Простежується єдиний комплекс джерел, ідей та зацікавлень літописця. Весь наведений вище матеріал підкріплює гіпотезу, що включення у ПВЛ із хронографічних текстів належать до руки одного автора.

²⁷ У «Промові» – див. навчання юнака-Мойсея архангелом Гавриїлом «о бытїи всего мира» після втечі з Єгипту в пустелю [73, стп. 94.25–26]. Присутнє у Кедріна та ін. [452, р. 21]. Твердження про те, що 10 кар єгипетських подібне до того, як єврейських немовлят топили 10 місяців [73, стп. 95.14–15; Jub.47:3, 106, р. 305]. Натомість у Введенні ПВЛ зазначена міра Вавілонського стовпа, 5433 ліктів [73, стп. 5.15; Jub.10:21, 106, р. 62] (сюжет наявний також у Синкела та ін.).

3.2.3. Хроніка Малали у Введенні ПВЛ. Походження текстів: хронограф чи повний переклад?

Чому цитати з Малали вчені схильні виводити з якогось хронографа? Підштовхує до такого рішення те, що зараз Хроніка Малали не збереглася як окремих твір і захована фрагментарно у різних збірках: Іудейському хронографі, Еллінському літописці обох редакцій, Троїцькому, Софійському та Тихонравівському хронографам, палаях... Виведене у підзаголовку запитання є основним для нашого дослідження. Спробую переглянути матеріал запозичень в ПВЛ із Малали саме під цим кутом зору і з'ясувати, що було безпосереднім джерелом літописця – хронограф чи повний переклад. Почати варто з двох великих уривків із Хроніки Малали, які виявлені у ХІХ ст. і якими досі уявлення про користування цим джерелом у Початковому літописі обмежувалися. Маю на увазі текст про Феоста, його сина Дажбога та їхні цивілізаційні міроприємства зі статті 1114 р., а також сюжет про розподіл землі синами Ноя з недатованого Введення ПВЛ.

Передусім слід відзначити, що наведені під 1114 р. фрагменти Мал.1.23 – 4.4 – 2.1 [75, стп. 278–279] не включені у Троїцький хронограф та Повну палею. В ЕЛ-2 текст присутній зі скороченнями та доповненнями, в тому числі з Мал.3, подібно до ЕЛ-1, який також містить включення з 3-ї книги Малали [374, с. 10]. Скорочений виклад Мал.3 присутній у Повній палей, натомість у ній немає Мал.2 та Мал.4. Таким чином, літописна композиція не може репрезентувати версію ХВІ. Усі ці уривки Хроніки Малали містить Іудейський та, у скороченому вигляді, Софійський хронограф. У цих компіляціях 2-у книгу Хроніки продовжено 4-ю книгою з викладом давньої «еллінської історії», натомість 3-у книгу повністю випущено. Однак, як ми бачили, у ПВЛ на закінченні Мал.1.23 перед Мал.2.1 включено Мал.4.4 разом із вірогідним доповненням із Амартола [48, с. 50]. Такої композиції жодний нині відомий хронограф не має. Це дозволяє

припускати, що автор ПВЛ користувався повним перекладом Хроніки Малали (нині, на жаль, утраченим) і обирав цікаві для нього фрагменти, керуючись тематичним принципом добору матеріалу.

Те ж стосується цитати з Малали (Мал.1.13) у Введенні ПВЛ в описі розподілу землі синами Ноя. Нині, окрім ПВЛ, він зберігся частково лише у Софійському хронографі. Як і в багатьох інших випадках, Початковий літопис у цьому сюжеті долучає друге своє головне джерело, Хроніку Амартола. Текст ПВЛ [73, стп. 1–5], розбитий для зручності аналізування на 6 уривків, та паралелі з грецької «Хронографії Малали, уривків Софійського хронографа та Хроніки Амартола див. Додатки. У Введенні ПВЛ бачимо тісне переплетення прямих цитат та переповідання з Малали й Амартола. Як і для 1114 р., подібної композиції в жодному нині збереженому хронографічному збірнику немає. О. Шахматов запропонував вважати, що в ПВЛ у цьому сюжеті розселення синів Ноя використано «Хронограф» у поєднанні з «добавками» з Амартола [420, с. 76–77]. Проте характер тексту свідчить про уважне і вдумливе компілювання, так що наврядчи фрагмент Малали міг бути «нарощеним» уривками з Амартола або навпаки. Книжнику вдалося уникнути дублів, при тому, що інформація в обох хроніках великою мірою повторювана.

Зокрема, 1-й фрагмент ґрунтується на тексті Малали. При цьому, однак, вираз «яся... Симви» – гібрид з двох хронік. З Малали потрапило «яся» (у значенні ‘піддати себе у володіння’): *ἔλαβεν ἡ φυλὴ τοῦ Σῆμ*, «узьяло коліно Сіма», а з Амартола власне «Симъ» («коліно» випущене). Слово «наслѣдствует» з Амартола, що було б смисловим дублем до «яся», також не включене.

2-й фрагмент починається запозиченням із Малали і продовжений включенням з Амартола. «По Ефратъ рѣку» – переказ (в обох хроніках інакше: *καὶ* = ‘и’). «Сурия» та «Ефратъ рѣку» взяті з Малали, при цьому «Сурия» та «Ефрантъ рѣка» з Амартола випущені, дублікації не відбулося. Аналогічно «Персида и Ватрь» 1-го фрагмента вписано скоріше за

Малалою, оскільки у слов'янському тексті Амартола бачимо дещо трансформоване «Персиды и Вакторономъ». Знову вираз про Персиду не продубльований, при тому що в Амартола є також «персяне и вактриани». У 3-му фрагменті з Малали запозичене лише «яся полуденьная часть», решту складає об'ємна цитата з Амартола. Не виключено, відсутність виразу «западныя части» (що збережений у Софійському хронографі і має грецький відповідник ἕως μέρους τῆς δύσεως) пов'язана з тим, що у паралельному тексті Амартола [48, с. 58] захід не згаданий, сказано лише: «къ оугоу». Закінчення цього фрагменту в [Mal.8.27–9.30] зі згадкою Лівії, Нубії, Нилу та Гераклеїських стовпів не відобразилося у ПВЛ. Тим часом у Софійському хронографі текст частково збережено, отже він прочитувався у повному перекладі Хроніки Малали. Вірогідно, укладач ПВЛ випустив уривок, оскільки перейшов в цьому місці на виклад Амартола, де також присутні «Лувия» та «Ниль».

У 4-му фрагменті з Хроніки Малали запозичене слово «полунощъ» (τὴν ἄρκτον); пор. у Софійському: «Афетови же отъ Мидиа на полнощъ». У ПВЛ крім «полунощных», названо ще «западныя страны», хоча у грецькому тексті та давньослов'янському перекладі Малали захід тут не згадувався. Ймовірно, вираз перенесено укладачем ПВЛ з попереднього 3-го фрагмента Хроніки Малали (пор. [Mal.8.27] ἕως μέρους τῆς δύσεως; Соф. «до западныя чясти»). Таким чином, цьому джерелу віддано перевагу перед паралельним текстом Амартола, де йдеться, навпаки, про схід («прилежащимъ къ вѣстокоу»; у грецькому тексті це, скоріше, північ: τὰ πρὸς βορρᾶν, βορρᾶν – 'північний' або 'північно-східний вітер' [142]).

5-й фрагмент не має відповідників у тексті Амартола й виводиться винятково з Хроніки Малали. Замість річки Танаїс (Дон, Τάναϊν) згадано

Дніпро, західна частина (δύσεως) заміненa на «полнощныя» краї, мабуть, за смыслом. Тут таки бачимо Дунай (τὸν Δαυούβιν) та Кавказькі (τὰ Καυκάσια) гори, ідентифіковані автором ПВЛ з «Угорськими» [392]. Давньоруський книжник адаптував інформацію до місцевих реалій, оскільки топоніміка була впізнаваною й корелювала з іншими результатами його розшуків. Вірогідно, Мал.9.33-36 випущене тому, що про річку Тигр, яка тече між Мідією та Вавілонією, вже було вписане за Амартолом вище у 4-му фрагменті.

6-й фрагмент ПВЛ, так би мовити, підсумковий і зроблений на двох фразах обох хронік. Що прикметно, у фр. 6b вміщено вступний вираз уривка Амартола про розселення нащадків Ноя, який літописець з якихось причин не переписав у 1-му фрагменті²⁸.

У підсумку: перероблюючи виклад двох хронік, які вміщують багато повторюваного матеріалу, укладач ПВЛ показав себе на рідкість уважним компілятором. Не побачимо жодного дубля, нестиковки, а разом з тим, інформацію використано досить повно. Усе сказане виключає тезу про «добавки» з Хроніки Амартола у витяги з Малали або, навпаки, з Малали в уже наявну серію цитат з Амартола. Манера роботи літописця свідчить про одномоментне застосування цих двох текстів. При цьому слід припускати користування повними перекладами хронік.

Слід додати, традиційно у реконструкціях джерел ПВЛ у сюжеті про розподіл землі та розселення синів Ноя долучають також Толкову палею, бо її версія подібна до ПВЛ; О. Шахматов у дослідженні ПВЛ наводить три фрагменти Толкової палеї [420, с. 77–79; текст: 66, арк. 57с–60d]. В останній, однак, простежуються сліди Введення ПВЛ, де ексцерпти хронік

²⁸ Звичайно, не можна виключати, що укладач ПВЛ у Введенні використав також інші тексти. Пор. [73, стп. 5] – вписані «норици», згадувані у Хроніці Іполита Римського та деяких її переробках, напр., Пасхальній хроніці. Див., напр. [141]. Щодо переробок Хроніки Іполита, серед яких кілька грецьких, латинських та вірменських версій, див. [96, s. X–X].

уже синтезовано з «давньоруськими» літописними доповненнями. За моїми спостереженнями, у Толковій палей використано не Мал.1.13, а тлумачення списків 72-х народів-нащадків Ноевих синів за Хронікою Іполита Римського. Натомість у читаннях, що на перший погляд наближені до Хроніки Малали, у палей впливає власне матеріал ПВЛ [171]. Відтак, Толкова палея виявляється пам'яткою пізнішою за ПВЛ, залежною від неї, і не може послуговувати для визначення джерел літопису. Це виключає залучення її у якості контрольного тексту.

Кілька слів додатково щодо висловленої О. Шахматовим тези, що в ПВЛ у сюжеті розселення синів Ноя використано «Хронограф» у поєднанні з «добавками» з Амартола. Якщо вдуматися, пропонуване рішення дещо своєрідне. Передусім, воно нічим не обгрунтоване. Запозичення з хронографа дослідник має підстави припускати тільки тоді, якщо у досліджуваних текстах, літописних та хронографічних, відшукується подібний склад джерел (і краще, щоб джерела не були загальноуживаними). Що маємо в нашому випадку? У жодному з нині збережених хронографів подібної композиції немає. На Мал.1.13 взагалі натрапляємо тільки в Софійському, причому в сюжеті про розподіл землі тут використано виключно Хроніку Малали. Як уже відзначалося, цей скорочений хронограф у плані компонування є унікальним, хоча за складом він частково знаходить паралелі в Іудейському хронографі 2-ї половини XIII ст., припускали існування спільного протографа цих двох компіляцій. Однак якої глибини міг бути цей спільний протограф – невідомо, які джерела його складали – можна визначити тільки на підставі спільних текстів Іудейського та Софійського хронографів, однак в Іудейському необхідний нам фрагмент з Мал.1.13 відсутній. Головне, нічого подібного до складу Софійського чи Іудейського в ранніх літописах не простежується, в них припускали (і в одному з них справді відзначається) вплив зовсім іншої компіляції – XVI.

Як уже відзначалося, хоча зараз Хроніка Малали відома за кількома хронографами, Еллінським літописцем та хронографічними палеями, склад ексцерптів з неї у компіляціях нетотожній. Тільки якщо зважити на головні розбіжності, в Еллінському літописці присутні окремі фрагменти 1-ї та 3-ї книги, яких не мають Софійський та Іудейський хронографи (Мал.1.2, 1.4, 1.12, Мал.3), Троїцький хронограф містить початок 7-ї книги з оповіддю про Олександра Македонського, Тихонравовський хронограф XVI ст. – додаткові уривки з 3-ї книги, Софійський – 13 главу з 1-ї книги, 11 та 12 книги. Існують й інші розбіжності. Це означає, що в давньоруських землях довгий час функціонував повний переклад Хроніки Малали, з якого різні книжники, і втім числі автор літопису, робили свої компіляції незалежно один від одного. Зважаючи на виявлене вдумливе компілювання, фрагменти з Амартола та Малали внесені у ПВЛ однією рукою з повних перекладів обох хронік.

3.2.4. Мікрозапозичення з Хроніки Малали

У ПВЛ вдалося визначити додаткові запозичення з Хроніки Малали (при цьому, лише окремі відзначалися дослідниками). Багато з них ідентифіковані з певністю, хоча не можна повністю виключати того, що для деяких паралелей з Малали згодом відшукаються ближчі відповідники, адже йдеться про невеличкі уривки (мікроцитати) або сюжетні подібності. Більшість мікроцитат зосереджена на початку літопису та у статтях X ст., але загалом знайомство з текстом Малали простежується наскрізно Початкового літопису. Наведу текстуально подібні фрагменти. Перелік зроблений у послідовності вміщення їх у ПВЛ, починаючи з недатованого Введення.

Укладач ПВЛ вписує мораль оповіді про велетнів-обрів, які пригнічували слов'янське плем'я дулібів: «бѣ потреби я . помроша вси . и не *остася ни єдинъ* . обѣринъ» [73, стп. 12]. – Пор. Мал.17.4 про Божу кару на розбійників, котрі грабували антиохіян після землетрусу: «показа

же ся в си^x разбоинице^x бж҃їя сила... абие измроша вси и ни единъ от них оста» [251, с. 23].

Стаття ПВЛ 6370/862 р. зазначає передісторію покликання варягів у Новгород: «и вѣста родъ на родъ²⁹, и быша в ни^x усобицѣ» [73, стп. 19]. – Мал.7.1, з легендарної історії міста Рима. Після того, як брати-засновники міста посварилися, «оубиенъ бы^c от Рома Римъ» і почалися заворушення: «и народи мястися начяша и бы^c в нихъ оусобица» [246, с. 18]. Паралель не аналізувалася, але обидва вирази відзначені [360, стп. 1269].

У ПВЛ наведено слова князя Олега під 6420/912 р. про свого улюбленого коня, від якого волхви напророкували йому смерть: «ни вижду е^r болѣ то^r и повелѣ корми^m и и не водити е^r к нему» [73, стп. 38]. – Пор. Мал.4.12, легендарний цар Криту Міной розгнівався на свою жінку, «повелѣ кормити ю и остави ю тоу, ктомуу не видѣ ея» [244, с. 364].

Стаття 6463/955 р. оповідає про подорож княгині Ольги до Константинополя та її охрещення. Нібито імператор, котрий виступив також хрещеним батьком, звабився її вродою і запропонував шлюб. На що Ольга відповіла: «како хочещи мя пояти... а въ хе^cянехъ того нѣ^c закона» [73, стп. 61]. – Пор. Мал.4.11, відповідь еллінського юнака Велерофонта дружині царя. На пропозицію вступити у позашлюбні відносини Велерофонт відповів, що його цар став йому прийомним батьком, і зраджувати не годиться: «нѣсть закона въ еллинѣхъ сего творити» [244, с. 363].

Під 6496/988 р. наведено опис трофеїв князя Володимира після повернення з Корсуня та охрещення: «взя же ида мѣдѣнѣ двѣ капищи и 4 конѣ мѣдяны... якоже невѣдуще мнѣть я мрамаряны суща» [73, стп. 116].

²⁹ Скоріше за все, першу частину цього виразу складає паралель до біблійного Іс.19.2 («и встанеть градъ на градъ . и законъ на законъ»). Див. парафрази у Хроніці Амртола: «градъ на градъ крамолоу коваше, и языкъ на языкъ сташе» [48, с. 67]; и «едино колѣно на едино колѣно воеваше» [48, с. 117].

– Мал.9.4, імператор Август в одному з міст Сирії: «постави тоу капище мряморяно... поставивъ си на томъ четверовратниця капище мѣдяно съ четырьми кони» [247, с. 16]. Сюжет з «капищами» (статуями), вивезеними Володимиром, має окрему історіографічну традицію [310; 256, с. 169–170]; докладніше про цю паралель до Хроніки Малали [149]. До речі, відсилка до сучасного літописцю часу: «...еже и нынѣ стоятъ за стѣю Бѣєю» [73, стп. 116], на позір має вказувати «свідка» подій. Проте це також цілком звичайна для Хроніки Малали річ, і далеко не завжди пов'язана з реаліями. Див., напр., про статуї-«капища»: «яже капища донынѣ достоятъ» з Мал.6.5 [246, с. 12], та інші подібні згадки (хоча аналогічні звороти зустрічаються у біблійних книгах та ін. текстах [211, с. 81]).

У 6500/992 р. введено опис зовнішності юнака, котрий виграв поєдинок з печеніжином під Переяславлем: «бѣ бо середнии тѣломъ» [73, стп. 123]. – У Хроніці Малали вислів вживається у багатьох портретних описах. Мал.4.14 «тѣломъ бѣаше срѣднии , силенъ» [244, с. 366]; Мал.10.9 «Петръ же самъ бѣ тѣломъ среднии» [250, с. 23]; Мал.17.1 «бѣ же тѣломъ сре^днии, на ратехъ добръ» [251, с. 17]. Відзначали, що у ПВЛ під 992 р. провадиться уподібнення героя біблійному Давиду (Толочко О.П. Доповідь 23 вересня 2011 р. на Міждисциплінарному семінарі Києво-Могилянської Академії, Київ), однак у відповідному тексті 1 Цар. підкреслено, що Давид не «середній», а зовсім невеличкий, «дѣтескъ» тілом (1 Цар.16.33, те саме в 1 Цар.16.42 [1, арк. 285 зв.; 14, арк. 68d–69a]).

Під 6544/1036 р. бачимо опис зовнішності князя Мстислава Ярославича з некрологу: «великыма очима . храборъ на рати» [73, стп. 150]. Це перший із портретних описів князів, яких у ПВЛ три (інші два: Ростислава Володимирича та Ізяслава Ярославича). – У Хроніці Малали маса потретів та характеристик різноманітних царів, героїв, їхніх жінок. У тому числі див.: Мал.5.1 «великома очима» [245, с. 1]; Мал.2.3 «и сѣло су^т храбри на рать» [243, с. 474], пор. також Мал.17.1 «на ратехъ добръ» з

попереднього прикладу. У Мал.5.1 йдеться про «великі очі» Єлени Троянської, однак якщо вираз інтерпольовано за пригадуванням, це не мало великого значення. Існує аналог у Хроніці Амартола, але він дещо інакший. Див. про імператора Тіверія, наступника Юстиніана: «перьси емоу великы , *очи емоу велицѣ* , мало соуще бѣлѣ» [48, с. 427]. У словниках наведені також з Житія св. Нифонта: «велицѣ очи имоущи» та цитата зі Сказання про св. Бориса та Гліба: «добраама очима» [359, с. 643]. Однак ближчого відповідника немає. Крім того, портрети та характеристики в Амартола та ін. не настільки часте явище, як у Малали.

Під 6545/1037 р. перелік пам'яток будівництва князя Ярослава: «заложи Ярославъ городъ великый . оу него же *града суть Златая врата*» [73, стп. 151]. – Мал.14.2, імператор Феодосій «сзда же ина многа *Златая врата* яко же *соуть* Коньстянтинагра^о» [249, с. 12].

Під 6582/1074 р. опис звичаїв св. Феодосія Печерського: «вшедъ в печеру . и затворяше *двери* печерѣ и засыпаше перстью... *оконцемъ* малы^м *бесѣдоваше*» [73, стп. 185]. – Мал.15.4, про звичаї Феодоріта: «зазда же *заградивъ* *двери* с̄ну и *оконцемъ* *бесѣдоваше* приходящимъ к нему и бл̄гословящимъ его» [251, с. 11]. Щоправда, подібний епізод має Пролог, в оповіді про двох святих жінок Марану та Корру: «...въздаста дверьца съ кальмъ и каменiemъ . и остависта дверьцѣ малы . из нихъ же и пищю малоу . и водоу помалоу възимаста . и приходящимъ женамъ бесѣдоваста» [349, с. 806а].

Сюжетних запозичень чи співпадінь в окремих виразах й рідкісній термінології також налічується трохи менше десятка, див. Додатки. Загалом подібних паралелей чимало, вони зроблені з різних книг Хроніки Малали і не вказують на користування жодним хронографом. Ймовірно, такі невеличкі цитати та сюжетні аналоги введені у текст літопису за пригадуванням. Буквально скопійовані лише два значні фрагменти з тексту Малали, хоча з Амартола таких у ПВЛ – близько десятка. Пояснення цьому лежить на поверхні. Хроніка Амартола виявилася

безцінним джерелом для літописця, оскільки надавала історичні свідчення з «темного» періоду IX–X ст., тоді як виклад Малали закінчується на VI ст., фактично до початку «слов'янської історії». Звідси можна було взяти лише легендарні сюжети та виразні пасажі. Історичні оповідання цієї хроніки впливали на мову та репертуар укладача ПВЛ, але не збагачували його додатковою інформацією.

Спостереження над текстом Хроніки Малали у ПВЛ виявили, що і в цьому випадку немає жодного позитивного свідчення користування літописцем реальним хронографом. Це стосується передусім, двох великих запозичень. У Введенні ПВЛ бачимо велику композицію з хронік Малали та Амартола, Мал.1.13 та [48, с. 58–59], аналога якої компіляції не мають. Лише в Софійському хронографі сюжет про розподіл землі Ноєвими синами зроблено з включенням Мал.1.13, але цей хронограф у цьому відношенні унікальний, до того ж, текст його не поєднаний з витримками з Амартола. Інша композиція з Мал.1.23 – 4.4 – 2.1 із статті 1114 р. у хронографічній літературі також невідома. Отже, на противагу того, що припускав О. Шахматов та ін., можна упевнено стверджувати, що опрацювання джерел проведене власне укладачем ПВЛ. Виявлена низка мікроцитат та сюжетних паралелей загальною кількістю бл. двох десятків сходять до різних книг Хроніки Малали. Найвірогідніше, і значні фрагменти, і мікроцитати запозичені у Початковий літопис із нині втраченого повного перекладу Малали. Якщо розподілити наявні записи по століттях, у недатованому Введенні та статтях 2-й половини IX ст. бачимо 8 запозичень з цього джерела, на X ст. припадають іще 7, у XI ст. – 4, напочатку XII ст. вміщено серію цитат із 3-х глав Хроніки Малали у статті 1114 р. В цілому, динаміка користування тотожня найбільш впливовій у Початковому літописі Хроніці Амартола.

3.2.5. Ще одне вірогідне джерело – Александрія Хронографічна?

У своїй першій книзі «Александрия русских хронографов» В. Істрін стверджував, що Хроніка Малали у ранній час була поєднана з Александрією Хронографічною [47, с. 124, 128]. Таким чином припускалося, що звертаючися до Хроніки Малали, ми обов'язково маємо захоплювати Александрію. Значні запозичення з Александрії у ПВЛ відсутні, такі містить лише Київський звід. Разом з тим, вплив Александрії на Початковий літопис вірогідний, одну з паралелей відзначив В. Перетць. Оскільки йдеться про мікrocитати, абсолютної певності тут немає й можна висловити радше обережне припущення. Порівняємо тексти.

У Введення ПВЛ включено інформацію про «білих угрів»: «иже находиша ^{на} Хоздроя *ц̄ря перьскаго*» [73, стп. 11]. – Пор. Александрія, книга 2-а, глава 7-а (далі цитується за схемою: Ал.2.7), слова перського царя Дарія щодо Олександра Македонського своєму спільнику, індійському цареві Пору: «...находяща на толико *ц̄ртво перьско*» [47, с. 53; 1, арк. 477]. Цей вираз доповнює запозичення з Хроніки Амартола, яке традиційно наводять до цього місця (№ 4 у переліку О. Шахматова). Між іншим, текстуально паралель ближче до ПВЛ, ніж Хроніка Амартола.

Під 6476/968 р., облога Києва печенігами, підхід допомоги воєводи Прітича: «и *въструбиша вельми . и людье въ градѣ кли^кнуша*» [73, стп. 66; 63, с. 119]. – Ал.1.41, Олександр готується до битви: «повѣлѣ *въстроубити* браннии гла^с . и великоу кличу бывшу во вои^х» [47, с. 49; 1, арк. 475]. В. Перетць вказує паралель з Книги Суддів [316, с. 214], за одним з рукописів середньоболгарського періоду, де текст сильно редагований. У консервативніших версіях Суд.15.14 прочитується так: «иноплеменьници же кликнуша . и стекошася противоу емоу». Див. Книгу Суддів [14, арк. 38b; 1, арк. 235]; немає «*въстроубити*» чи «*въструубиша*».

Під 6494/986 р. опис наради Володимира зі своїми боярами і старцями і приводу прийняття віри: «да *что оума придасте*» [73, стп. 107; 63, с. 148]. – Ал.3.19, слова вельможі Антигона Олександрю Македонському, котрий акторствує й виступає у ролі царського радника. Перед одним з іноземців,

сином цариці Кандакії, вони обмінялися ролями: Антигон удавав з себе царя Олександра, а Олександр – власного радника Антигона: «*что ми придаси оума да створю*» [47, с. 90; 14, арк. 328d] (в Іудейському проп.). Віддаленіший текстуально аналог у Хроніці Амартола «*разоума различна подасть*» [48, с. 255]; «*разоума ища взяти от нихъ*» [48, с. 513–514].

Під 6530/1022 р., кавказький князь Редедя пропонує Мстиславу Ярославичу двобій: «*и ре^ч Редедя къ Мъстиславу . что ради губивѣ дружину межѣ собою . но сы . идевѣ ся сама боротъ*» [73, стп. 146–147]. – Пор. Ал.3.4, аналогічна пропозиція вчинити двобій Олександра індійському цареві Пору: «*се нѣсть цѣрева сила, еже гинуть вои межѣ нами... да почивающимъ воемъ, сами ся снидевѣ бити^с о цѣртво*» [47, с. 83; 1, арк. 488]. Паралель підкреслює така деталь, що Пор був на два ліктя вищим за Олександра і набагато сильнішим. Так само у ПВЛ: «*бѣ бо великъ и силенъ Редедя*».

Продовження промови Редеді: «*да аще одолѣши ты то возмешѣ имѣньє мое и жену мою . и дѣти моѣ . и землю мою . аще ли азъ одолѣю . то възму твоє все*» [73, стп. 147]. – Ал.2.17, промови Олександра перед битвою з Дарієм: «*аще ми не одолѣеть бѣя^с со мною . то все то мое есть и съ родомъ его*» (під «родомъ» тут мається на увазі родина: дружина, матір, дочка...) [47, с. 66; 1, арк. 481 зв.].

Під 6600/1092 р., зловісне чудо у Полоцьку: «*аще кто вылѣзаше ис хоромины . хотя видѣти . абѣ оуязвенъ будяше невидимо от бѣсовъ*» [73, стп. 214–215]. – Ал.2.36, чудо в Індійській землі на одному з далеких островів, коли воїни: «*внезапоу... бѣеми бѣхоу от бѣсовъ невидимыхъ*» [47, с. 77; 1, арк. 485 зв.]. Паралель відзначив В. Перетць [316, с. 216].

Часом в обох текстах бачимо подібну «світську» лексику (достатньо рідкісну для нелітописних джерел): «*потягнути*», «*посадникъ*», «*скотъ*» у значенні ‘кошти’ та ін. Щоправда, в таких випадках йдеться радше про використання спільного формуляру світських оповідань. Вартісні вони

тим, що вкотре демонструють близькість літописання до перекладних творів історичного жанру.

Перелічені мікроцитати можуть вказувати на знання укладачем ПВЛ Александрії. Якщо це припущення вірне, вирази мали залучатися за пригадуванням. Зв'язку з Хронікою Малали за паралелями такого текстуального рівня, на жаль, простежити не можна. Взагалі, немає позитивних свідчень про включення Александрії на цьому етапі побутування тексту роману до більших компіляцій. Дещо забігаючи вперед – те саме вірне і для Київського зводу. Скоріше, літописець скористався перекладом Александрії як таким.

Як уже відзначалося, до низки літописно-хронографічних паралелей можна додати кілька прикладів із Книги Ювілеїв або «Дробного Бытия». Спостереження можна схематично показати у зведеній таблиці запозичень з Хроніки Малали, Александрії та Книги Ювілеїв. Умовні позначення: Мал. – Хроніка Малали, Ал. – Александрія, Jub. – Книга Ювілеїв.

У Введенні та статтях 2-ї половини IX ст. бачимо 11 прикладів.
Розподіл земель синами Ноя ([73, стп. 1–5] та Мал.1.13);
висота зруйнованого стовпа на небо у 5433 лікті ([73, стп. 5] та Jub.);
подорож ап. Андрія і майбутній Київ ([73, стп. 8] та Мал.8.1);
про білих угрів і Хоздроя ([73, стп. 11] та Ал.2.7);
загибель велетнів-обрів ([73, стп. 12] та Мал.17.4);
данина хозарам «оть дыма» ([73, стп. 17] та Мал.10.6);
коротко про немовля-Мойсея у палаці фараона ([73, стп. 17] та Jub.);
858 р. охрещення болгар ([73, стп. 19] та Мал.18.1);
862 р. «усобици» у Новгороді ([73, стп. 19] та Мал.7.1);
862 р. Аскольд та Дір бачать «градокъ» Київ ([73, стп. 20] та Мал.8.1);
882 р. встановлення Олегом данини «мира дѣля» ([73, стп. 24] та Мал.9.5, 10.3, 13.2).

На X ст. припадають іще 13.

912 р. наказ князя Олега не водити до нього його коня ([73, стп. 38] та Мал.4.12);

945 р. перша помста княгині Ольги древлянам ([73, стп. 56] та Мал.17.4);

947 р. «уставы и уроки» Ольги ([73, стп. 60] та Мал.15.3);

955 р. відмова Ольги імператору на пропозицію шлюбу ([73, стп. 61] та Мал.4.11);

968 р. підмога Прітича «*въструбиша*» ([73, стп. 66] та Ал.1.41);

971 р. реакція князя Святослава на дарунок-зброю ([73, стп. 71] та Мал.17.4);

986 р. сюжети у «Промові Філософа» про «съпадение» з неба 10-го чина ангелів ([73, стп. 88; 63, с. 135] та Jub.); Мойсей-немовля у палаці фараона; навчання Мойсея архангелом Гавриїлом «о бытїи всего мира» ([73, стп. 94; 63, с. 139] та Jub.); 10 єгипетських кар – символічне число відповідно тому, що єврейських немовлят топили 10 місяців ([73, стп. 95; 63, с. 140] та Jub.);

986 р. «что оума придасте» ([73, стп. 107; 63, с. 148] та Ал.3.19);

988 р. «капища» князя Володимира ([73, стп. 11] та Мал.9.4);

992 р. опис зовнішності переяславського отрока ([73, стп. 123] та Мал.4.14, та ін.);

В XI ст. 11 запозичень та сюжетних паралелей:

1022 р. Мстислав Чернігівський і кавказький князь Редедя ([73, стп. 146–147] та Ал.3.4, Ал.2.17);

1022 р. Мстислава не прийняли городяни ([73, стп. 147] та Мал.6.8);

1024, 1027, 1030 рр., народження синів в Ярослава Мудрого подібно до синів Ноя з інтервалом у три роки ([73, стп. 149] та Jub.);

1036 р. опис зовнішності Мстислава Чернігівського ([73, стп. 150] та Мал.5.1);

1037 р. Золоті ворота збудовані Ярославом ([73, стп. 51] та Мал.14.2);

1054 р. заповіт Ярослава, «не престоупати предѣла братня», подібно до синів Ноя ([73, стп. 161] та Jub.);

1073 р., «не добро бо есть престоупати предѣла чюжего», подібно до дітей Ноя ([73, стп. 183] та Jub.);

1074 р. опис посницьких звичаїв св. Феодосія Печерського ([73, стп. 186] та Мал.15.4).

1092 р. чудо у Полоцьку, язва «оть бѣсовъ невидимыхъ» ([73, стп. 214–215] та Ал.2.36).

Напочатку XII ст. вміщена серія запозичень з 3-х книг Хроніки Малали у статті 1114 р. Іпатіївської редакції.

1114 р. про легендарних царів Єгипту, Феоста-Гефеста та його сина Дажбога ([75, стп. 278–279] та Мал.1.23, 4.4, 2.1).

Від аналогічної таблиці читань з Хроніки Амартола наведений перелік «не-амартолівських» джерел, узятих з Хроніки Малали, Александрії та «Дробного Бытия», відрізняє хіба вагоміша доля паралелей до записів XI ст. та більш рівномірний розподіл читань по століттях (хоча і тут паралелей до Хроніки Малали в XI ст. назагал лише 4). Таке явище обумовлене тим, що з Хроніки Амартола укладач ПВЛ почерпав історичну інформацію. За її допомогою він намагався відновити подієву історію кінця IX – 1-ї половини X ст., через що доля запозичень з Амартола на цій ділянці вища. Інші виклади з всесвітньої історії могли надати літописцеві тільки цікаві сюжети та влучні вислови, і їх цінність була меншою.

3.3. Поклики на «літописець Георгія» та «хронографъ»

Укладач ПВЛ кілька разів посилається на свої хронографічні джерела. Висновок О. Шахматова, В. Істріна, О. Творогова та ін. дослідників про запозичення ранніх літописів одночасно із Хронографом та з повного перекладу Амартола спирається в тому числі на ці поклики. Традиційно вважають, що укладач ПВЛ окремо позначив Хроніку Амартола, і окремо

– хронографічну компіляцію, що дійшла нібито через посередництво Початкового зводу. В останній вбачають ХВІ або «Хронограф особливого складу».

У ПВЛ дійсно два головних посилання на хронографічні твори. Згадки «лѣтописанія Георгія» та «лѣтописанія гречьскаго» знаходять у Введенні ПВЛ у всіх списках: «яко же глаголетъ *Георгии* в *лѣтописаньи*», «...в *лѣтописаньи гречьстѣмь*» [73, стп. 14, 17]. Третій поклик, на «хронографъ» чи «фронграфъ» зустрічаємо у просторій статті під 1114 р. самої тільки Іпатіївської редакції: «...аще кто сему вѣры не иметь, да почтетъ *хронографа*...». Після чого вписано серію запозичень з Амартола та Малали, проаналізовану вище [75, стп. 278–279]. Третя згадка під 1114 р. є, так би мовити, факультативною, оскільки фігурує лише в Іпатіївській групі списків ПВЛ, і враховується далеко не усіма дослідниками. Не без значення є те, що НПЛмл не має жодного з відзначених трьох покликів.

Хід думок дослідників ХІХ–ХХ ст. був простим. Головних посилань два, іменне та анонімне, відповідно, вони не можуть належати одному й тому ж літописцеві й позначати одне й те саме джерело [420, с. 42, 47; 239, с. 217]. Той книжник, котрий писав про «Георгія», запозичив ім'я з повного перекладу Хроніки Амартола, де воно вказане у самому тексті. Інший реконструйований укладач, що послався на «грецьке літописання», не знав автора хронографічної компіляції і не зміг визначити, що ХВІ складається переважно зі скорочених та перероблених фрагментів Хроніки того ж таки «Георгія». Саме другий запис віднесений до ранішого шару Початкового зводу, хоча не тільки для «Георгія», а й для «літописання грецького» відповідників у НПЛмл немає.

Як зараз відомо, в давнину посилання – це лише підкріплення своїх слів авторитетом. Їх не слід розглядати як науковий апарат, де точна вказівка на ім'я та назву є обов'язковою. Проте у ХІХ ст. подібні ремарки ще справді сприймали практично як наукові посилання і тому кожне окреме ім'я чи назву могли нав'язувати до певного автора або твору [226,

с. 355–356]. Крім застарілої думки стосовно точності літописних вказівок, нині немає жодних підстав для протиставлення «літописання Георгія» та «...грецьсаго». Щобільше, ця традиційна думка прямо спростовується свідченнями джерел. Так, у назві та тексті ЕЛ-1 Хроніку Іоана Малали названо одночасно «Еллинским гранографом» та «Иоанновым гранографом», тобто, маємо повний аналог «летописанию Георгия» та «греческому летописанию», з тією тільки відмінністю, що в ЕЛ-1 вирази рознесені далеко одне від іншого [20, арк. 6; 372, с. 283].

Випадає повторити: в НПЛмл відсутні усі три поклики на хронографію, тому нас її матеріал не зв'язує і ми мусимо рахуватися лише з ПВЛ. Можна запропонувати інше пояснення походження цих відкликань. Оскільки виявлено взаємопов'язаність джерел та тематики Введення, «Промови Філософа», записів 1065, 1114 рр., це дає підстави припускати, що поклики у Введенні та 1114 р. зроблені одним автором, а статті принаймні по 1114 р. включно входили у вихідну версію ПВЛ [165].

Перш за все, укладачі ранніх літописів не могли чітко розрізнити «хронограф» та «авторську хроніку». «Хронограф» винятково у значенні 'компіляція' – зовсім недавнє поняття. Розмежовувати давньоруські збірники фрагментів хронік та історій, тобто, «хронографи» та перекладні візантійські «хроніки» почали після праць В. Істріна, а до того вчені ХІХ ст. писали, напр., про «хронограф» Іоанна Малали, маючи на увазі саме перекладну хроніку [напр.: 305, с. ХІ]. Середньовічні книжники вживали слово «хронографъ» / «гранографъ» у ще ширшому значенні, як для позначення хроніки, так і її автора. Важливо, що у тексті Малали воно позначало будь-якого авторитетного письменника. Давньослов'янський перекладач калькував грецькі слова ἱστορικός та χρονογράφος, внаслідок чого Хроніка Малали рясніє численними посиланнями на «мудрыхъ» і «премудрыхъ» «историковъ» [412, с. 430–432] і «хронографовъ» [165]. ПВЛ згадує «хронограф» у статті 1114 р. саме перед блоком цитат із Амартола та Малали, притому доля тексту Малали тут набагато вагоміша.

Виходячи з цього, вказівку «хронографа» під 1114 р. можна атрибутувати як слід знайомства з Хронікою Малали. Натомість у Введенні частіше цитований Амартол, хоча запозичення з Малали також присутні. Вказуючи на «літописання Георгія», укладач ПВЛ вірогідно позначив більш авторитетне на даний момент для нього джерело. У свою чергу, «лѣтописание гречьское» правомірно тлумачити як синонімічне, а не антинонімічне «лѣтописанию Георгія» поняття – точно так, як «Іоанновъ» та «Еллинский» «гранографъ» у тексті ЕЛ-1. Таким чином, у кількох посиланнях на хронографічні джерела слід вбачати не сліди користування Хронографом у ранішому Початковому зводі та повним перекладом Амартола у «пізнішій» ПВЛ, а вплив на давньоруського книжника повних перекладів хронік Амартола та Малали. Неусталеність термінології є типовою для середньовічного часу, близькі до ПВЛ аналоги підшукуються в ЕЛ-1.

3.4. Вплив викладів всесвітньої історії на літопис: ремесло історика у ПВЛ

Попередній виклад побіжно заторкнув важливу з точки зору розуміння процесу історіописання у Давній Русі тематику – розуміння давніми книжниками принципів написання своїх творів, літописів (як би не ставитись до їх компілятивної природи). Сучасні вчені сказали б – теорії та методики історичної праці. Завдяки тому, що ПВЛ є Початковим літописом, у ній наяв вийшло те, що згодом усталилося і залишалося прихованим у наступних зводах. Автор ПВЛ вважав за потрібне пояснити читачеві, як ведеться запис, від якої події відраховуються роки. Деінде він проявив критичні начала: відзначив, що одним джерелам довіряє, а до інших ставиться скептично. Не те, щоб укладач ПВЛ зупинявся на цих пунктах детально, однак він час від часу зауважив свої підходи і загалом виявився таким собі «теоретиком» серед літописців. Наскільки можна

розуміти, науку ремесла історика³⁰ йому підказали хроніки. Зрозуміло, історієписання на Русі починалося не з Геродота, Фукидіда чи Тацита, праці яких не були перекладені в тодішні часи, а з хронік Амартола та Малали. Наведу приклади «теорії історичного письма» з Початкового літопису у їх зв'язку з хроніками. Переважно, йдеться про цілком хрестоматійні епізоди, однак їх не звикли порівнювати з хронографічною літературою і оцінювати в такому ключі.

Перш за все, укладач ПВЛ зауважує множинність своїх джерел. Зокрема, це робиться у тих випадках, коли діло доходить до розбіжностей в описі подій. Переказуючи легенду про трьох братів Кия, Щека та Хорива і про князювання Кия, укладач ПВЛ потім записує іншу версію, менш варту довіри. «Инии же не свѣдуше рекоша . яко Кии есть перевозникъ былъ...» [73, стп. 9]. Тобто, він наводить два варіанти однієї і тієї історії і надає їм оцінку. Аналогічно, літописець відзначає кілька версій і в оповіді про місце охрещення Володимира та «конях медяних» за св. Богородицею (що іноді розцінювалося як «полемические выходки летописца» [303, с. 25]. Далі він цілком чітко вказує підстави, за якими починає відлік років («...числа положимъ...») і двічі – у назві свого твору та у першій річній статті 6360/852 р. – окреслює, про що він збирається оповідати. «Се повѣсти времяньных лѣт . откуда есть пошла Руская земля . кто въ Киевѣ нача первѣе княжити...» [73, стп. 1]; «Яко от Адама до потопа... а от см̄рти Ярославли до см̄рти Стополчи... скажемъ што ся оудѣяло в лѣта си» [73, стп. 18]. Щодо вихідної дати, він посилається на початок царювання Михаїла, «наченшю Михаилу ц̄ртвоват^и», та перший похід русі на греків, «о семь бо увѣдѣхомъ, яко при семь ц̄ри приходиша русь на Ц̄рьгородъ...», – і пояснює: «отселѣ почнем . и числа положим^б» [73, стп.

³⁰ Див. знамениту роботу Марка Блока «Apologie pour l'histoire ou metier d'historien» 1941 р., у рос. перекладі: [127]. Добрий огляд початкових етапів розвитку ремесла історика: ставлення до джерел, начатки критицизму див. [431, с. 1–115].

17–18]. Вказівка на «лѣтописание гречьское» у цій першій датованій статті ПВЛ є підтвердженням авторитетом. Аналогічно, упереджуючи можливу недовіру до оповіді під 912 р. про князя Олега, коня та змію, літописець вставляє запозичення про Аполонія Тияніна, і предваряє хронографічний текст ремаркою: «се же не дивно яко от волхвованиа собывае^тся чародѣство^м» [73, стп. 39]. Після опису чудес 1114 р. робить прямий поклик на книжний аналог: «аще кто сему вѣры не иметь, да почтеть хронографа» [75, стп. 278].

Усі ці начатки ремесла ведуть до хронік. У Амартола теоретичні пасажі зосереджено в початковій частині його твору; в Малали вони рівномірніше розподілені по тексту, натомість не настільки розпрацьовані. Особливо характерні для Хроніки Малали вказівки на кілька джерел, при цьому нерідко відзначені розбіжності у версіях подій. Сирійський автор наводить масу імен істориків та хронографів, і посилання подані низками чи не частіше, ніж поодинокі згадки. Див., напр. лише у 2-й книзі: Мал.2.1 – згадка «Омира» (Гомера) та «Илефрата» [243, с. 465]; Мал.2.13 та 2.15 – посилання одночасно на 3-х письменників [243, с. 481, 485]. У Мал.2.2 після викладу походження імен «прѣходнихъ звѣздъ» (тобто, планет) від імен язичницьких богів вказано, що відомий єгипетський книжника викладає інакше: «...Манфонъ списа, в него ^ж книгахъ *инако* глѣють имена» [243, с. 466]. У Мал.2.5 різні автори протиставлені один одному у змалюванні смерті героїні оповіді: «отшедъши въ Сирию Ио тоу оумре , яко же Теофиль премоудрыи списа . *друзѣи же положиша* . яко въ Египтѣ оумре Ио» [243, с. 469].

У Хроніці Амартола також досить багато посилань на джерела, однак низки імен авторів історичних творів – явище більш рідкісне. Як правило, таке трапляється тоді, коли вирішено віддати перевагу тій чи іншій версії. Напр., перераховуються великі «списатели» історії, «Исиодъ (Гесіод)... Климянтъ, Африканъ, Татианъ... Иосипъ, Иустъ». Серед них виділено автора церковної історії Євсевія: «много же оучивыися и

многохудожникъ Евсеви истовое время исписания створивъ». Трохи вище з маси вирізняється пророк Мойсей: «и премоудрѣиша преже всѣхъ елинь бывшего премоудра же и писателя» [48, с. 51]. Хроніст охоче роздає свої оцінки. Напр., висловлює сумнів щодо слів давніх мудреців про посмертні магичні діяння вбитого від Персея Сарданапала: «но оубо лжю писали пишущей» [48, с. 35]. Або покликається на один авторитет проти іншого: «яко же есть писано яко бѣ створи члѣвка блга . ови же възискаша размышления многа» [48, с. 60]. Оповідає, як невірно ці ‘деякі’ еллінські «размыслившей» «писатели» уявляють собі виникнення людини. В іншому місці вказано, що неправильно сприймають історію («блзняются») єврейські книжники: «жидове же яко вѣщаваеѣ Федорить блзняютъ^с о вавилоньствѣмъ исхожени глѣють реч^{но} се бы^с . и не дивно се есть яко ^ж бо и въ прочихъ пррч^твйихъ блзняютъ^с тако и о семь» [48, с. 206]. Загалом, у Амартола йде стандартне протиставлення світської мудрості та Святого Письма. Однак часом у нього стикаємося з протиріччями, оскільки «історія» – це одночасно «писание», «сказание» та «изъобразие». Крім того, «нехристиянські автори» можуть бути названими на підтвердження Святого Письма, що призводить до певних зсувів на шкалі авторитету. Напр., посилення на Йосифа Флавія як підкріплення слів Писання про Іоанна Предтечу та Ісуса: «Но Иосифъ любьзноистецъ сы поминаше Пр^дчю . Іо^в . Х^сва . о Іоанѣ же глѣше тако... о Х^сѣ же пакы гла тѣ же» [48, с. 225]. Звичайно, трапляються і такі приклади, коли кілька свідчень погоджені одне з одним. Напр. з приводу розмірів Соломонова ковчега: «двокровенъ бо бы^с яко ^ж глѣть Иосифъ . тако ^ж и Паралипоменьскыя являю^т» [48, с. 139]; про Мелхиседека та Єрусалим-Салим: «яко ^ж гла Иосифъ его же и препѣваеѣ . Іо^внь . и Кюриль прп^дбная еп^спа» [48, с. 86].

Прикметно порівняти перші рядки ПВЛ з назвами обох хронік, Амартола та Малали. Горас Лант та О. Гіппіус писали про те, що у виразі «повѣсти временныхъ лѣтъ» позначився вплив одного з віршів

слов'янського перекладу 1-ї глави Діянь Апостолів [467; 206]. Пор. ДА 1.7 «Рече же къ нимъ: нѣ^с вамъ разоумѣвати *врѣмень и лѣтъ* , ѣже о^тць положи своєю областью» (за Христинопольським Апостолом) [101, арк. 1]. Таке припущення є цілком імовірним, однак загалом Діяння Апостолів – досить далекий від літопису текст. Звернення до хронік наочно демонструє, що програма ПВЛ скоригована згідно «планів», заданих напочатку хронографічних творів. У назвах натрапляємо на позначення: «временьникъ», «повѣсти», «изложение», вказівки на те, ким і про що пишеться історія. Пор. у Хроніці Малали: «Изложение Иоанна бывшаго от антиохииска^г великаго града . Сирия малыя о лѣтѣхъ мироу . Сѣло добро мню е^ж вкратцѣ сказати . куюж^до главизноу *повѣстии* . ю^ж Моусеом^м хронографомъ и Африканомъ . и Евсѣвиемъ Панфиловымъ . и Паоусаниемъ . и Дидоумом^м . и Феофилом^м и Климянтомъ . и Диодором^м . и Домнином^м . и Еоустафием^м и инѣ^х много тру^дл^лвши^хся , хронографъ и историкъ . и творецъ . сказати и мнѣ по истиннѣ . случившаяся в части . и в лѣта црѣ . вше^дша въ оуши мои...» [241, с. 5]. Див. також два заголовки з численних заголовків та підзаголовків Амартола. 1) «*Временьникъ* въпростѣ (Χρονικόν συντομόν [455, р. 6]) от различны^х же хронографъ же и сказатель (χρονογράφων τε καὶ ἐξηγητῶν) събранъ же и сложенъ Георгиемъ грѣшьникомъ мнихомъ» [48, с. 31]; 2) «Начало *временьнымъ* книгамъ Георгия Мниха» [48, с. 53].

Зазначення відліку років та «план-проспект» літопису в першій датованій статті 852 р. знаходить близьку паралель у Амартола [48, с. 51–52]. Тут у Хроніці Амартола зроблено перехід від великого вступу-проойміону до основної частини твору. Ця об'ємна зв'язка, так само як і ПВЛ під 852 р., вміщує розмірковування автора, про що він збирається оповідати, й визначення хронології. Хроніст вказує, як він проводитиме хронологічні обрахунки: «число же *временьныхъ* (τὴν δὲ γὰρ ἀριθμῆσιν τῶν χρόνων [455, р. 40]) от великаго Моисия да створимъ»; «*время исписания* створивъ» [48, с. 51]. Амартол надає великої уваги хронологічним питанням і в інших посажах. Див. іншу версію походження

обрахувань часу: «также и чтоуше дни 354 творять от года до года . зане оубо арх̄нгль къ Данілоу г̄ла моужю жидовиноу и числа лѣ^m сказа емоу» [48, с. 212].

Досить часто і традиційно в аналізі давніх історичних творів протиставляють «писемне», книжне слово, та «усне». Однак на матеріалі хронік цей підхід не діє, не був важливим подібний розподіл і для літописців. Річ не тільки в тім, що практикувалося останню частину хронік записувати за усними свідченнями власне хроністом, а на початку використовувати праці попередників, тобто, усне слово для книжників було одним із основних їх джерел. Справа ще в тім, що в середньовічних творах історичного жанру взагалі немає протиставлення усного та написаного слова. Зокрема, історія в давньослов'янському перекладі Амартола перекладається як *казане, написане* та *образне*. У багатьох пасажах «явленъное», «изображенъное», «исписанъное» та «глаголанъное» прямо ототожнюються. Напр., про Адама: «и гробъ емоу въ Иер^слмьстѣи земли бы^с . *еврѣиска преданая изъобразуеъ* яко гл̄ть Иосифъ» [48, с. 53] ('Εβραϊκή τις ἱστορεῖ παράδοσις, ὡς φησιν Ἰώσηπος [455, р. 44]). Аналогічно з приводу зміни Саула Давидом на троні: «яко *являеъ* исторія гл̄ци и приложи гнѣвъ г^с ражещися въ Изли» [48, с. 134]. Стосовно описів Храму: «*являеъ* пакы исторія гл̄ци» [48, с. 140]. Про Соломона: «и се *являя* испісаніе нарицаеъ гл̄я и дасть г^с Соломоноу оумъ и премдр^сть многоу зѣло» [48, с. 144], і т. ін. Більше того, саме очевидні нарації про давні часи можуть включати «свідчення очевидців» і робити фіктивні поклики на усні джерела. Як, напр., в оповіді про полеміку в Римі ап. Петра та волхва Симона, слова Петра своєму учню Фифу, з котрим волхв Симон нібито «обернувся личинами», втікши так від кесаря. Петро пророкує, що учень невдовзі поверне свій справжній образ: «измѣнить ты от Симонова образа перъвоюю свою ти подасть въскорѣ . абѣ съ словомъ тако бы^с . *всѣмъ намъ зрящемъ*» [48, с. 258].

З хронографічних творів автор ПВЛ черпав і певні ідеологічні настановлення, зокрема, про пов'язаність історії, мудрості, науки, і моральних принципів. Напр., геометрії («земночєтства»), письма та доброго «смыслу»: «ибо земночєтство егоуптяне преже глѣть обрѣтъше от *непрестоупления земли* и раздѣления . наоучивъшєся и *исписаша* от тѣхъ етери прияша *тѣмь премоудрыя древле и смыслныя тѣхъ нарекоша*» [48, с. 55]. ПВЛ починається з «раздѣлення» землі синами Ноя, а «не преступати въ предѣль братень» – одне з головних настановлень, яких літописець намагається навчити своїх читачів. Багато разів у Початковому літописі повторюється з варіаціями оціночне судження про «мудрих та смислених», і т.п.

Вірогідно, з хронік узято деякі значущі деталі. Напр., така як найменування міста за іменем його правителя чи засновника. Пор. про Адріанополь – «Адриянь град», паралель № 17 з переліку О. Шахматова [73, стп. 42–43; 48, с. 545–546], та подібні до неї. У Хроніці Малали також найменування міста на ім'я героя – схема найбільш розповсюджена, байдуже, із залученням формули «сѣтвори градъ въ имя свое» (Мал.2.9, Мал.2.12, Мал.4.9, Мал.4.10, Мал.8.1) чи без неї. В останньому разі частково збігаються ім'я персонажа та назва міста (Мал.4.12, Мал.8.1, Мал.10.3, Мал.10.7 та ін.). Ймовірно, зацікавленням етнічною історією укладач ПВЛ також зобов'язаний хроністам. Безпосередньо з Амартола запозичений величезний уривок про закони та звичаї різних народів (у переліку О. Шахматова № 6). Крім того, звідти ж узятє дещо перероблене ототожнення «от *скуфъ . рекше от козаръ*» (в Шахматова № 3). У Хроніці Амартола є інші аналогічні пасажі, що не увійшли у літопис, але були, очевидно, доступні літописцю. Див. приклади, де зауважено різницю в іменах за різними джерелами в різних народів: «и нынѣ глѣмое въ время Дѣдово Авимелехъ *наре^ся въ писании . общее же ц^ркое имя . Ахоусъ же историею глѣтъся еже присно бы^с емоу от рж^ства наре^чное» [48, с. 128]. Про царицю Савську, ототожнену з Сивілою: «ц^рца Саваньская *иже**

г̃лѣма бѣ от елинъ Сивоула» [48, с. 145]. Про Астарту-Афродіту: «Астарти оубо есть яже въ елинѣхъ Афродитии г̃л̃мая» [48, с. 149].

У подальших давньоруських «письменників»-«істориків» помітна тенденція скорочення начатків «ремесла». Пізніші за ПВЛ літописи думок про історичне письмо, джерела та ін., не вміщують. Виняток складає ГВЛ, де зустрічаємо подібні розмірковування, запозичені з хронографічної літератури. Напр., з тієї ж Хроніки Малали: «хронографоу ноужа есть писати...», пор. [75, стп. 819; 251, с. 28]. Але цей літопис відступає від «літописних» норм писання історичного твору. Справедливо вважають, що на нього справив вплив Іудейський хронограф і, здається, книжник переосмислював прийняті раніше нормативи історичного письма. В усіх давньоруських хронографах також акцент зроблено радше на фактичних оповідях. Розмірковування та теоретичні пасажі книжники схильні оминати, тому до компіляцій вони не потрапляють. «Методика» або йде у засвоєну обробку джерел, або лишається не засвоєною. Загалом, саме автора ПВЛ можна вважати найуважнішим читачем, що найбільше засвоїв з «теорії писання історичного твору». Вплив хронографії виявився іще масивнішим, ніж це уявлялося раніше, адже виклади всесвітньої історії впливали на репертуар, мову та ідеологію Початкового літопису.

3.5. Джерела перших статей ПВЛ та НПЛмл. Роль «Хронографа по великому ізложенію» у новгородському літописі

Як було зазначено, наприкінці глави розглядаються сюжети з «початку історії» Руси. Мова піде про унікальну ділянку літописного тексту, де в одному зі зводів, новгородському, справді проявилися запозичення з ХВІ. Наявність їх можна підтвердити жорстко, чим зумовлена важливість цієї частини. Далі аналізуються переважно п'ять річних статей. Дві з початковими датами, 6362/854 р. з НПЛмл та 6360/852 р. з ПВЛ, а також повідомлення про походи русі на Царгород-Константинополь «Аскольда і Діра» та «князя Ігоря». У НПЛмл походи зафіксовано під 6362/854 та

6428/920, а у ПВЛ під 6374/866 та 6449/941 pp. В новгородському літописі повідомлення двох років уміщують початок історії Давньої Русі та два походи на Царгород. Саме тут після недатованої Передмови слідує перша стаття 6362 р., а за нею (часовий проміжок – 66 років!) одразу 6428 р. Тим часом, у ПВЛ між початковою датою, походами Аскольда і Діра та князя Ігоря вписано масу інших річних статей, і незаповнених років насправді не так багато. На перший план НПЛмл у цьому розділі виведена умисне. Давня історія Русі й уся частина новгородського літопису, для якої відсутні записи старшої редакції, Синодального списку НПЛ, залишається форпостом шахматовської теорії, згідно якої НПЛмл відображає Початковий звід, а через нього – ХВІ, тоді як ПВЛ створена «пізніше» і має складний набір джерел. На щастя, для перших датованих повідомлень давньоруських зводів існують паралельні джерела, які дозволяють пройти слідами О. Шахматова та його послідовників, ще раз розібрати аргументи та верифікувати висновки, зроблені у рамках шахматовської концепції.

Спробую, так би мовити, «зациклити» дослідження, тому хід роботи дещо відхилятиметься від прямої хронологічної послідовності. Передусім, треба проаналізувати перші дати НПЛмл та ПВЛ, починаючи з пізнішого 6362 р. По-друге, ще раз розглянути паралельні ділянки статті 6428 р. НПЛмл та хронографічних збірок про похід Ігоря. По-третє, уточнити структуру статті ПВЛ 6449 р. з описом того самого походу, зокрема використання літописцем Амартола. Окремим пунктом йтиме аналіз «літописних приписок» на останньому аркуші старшого списку Троїцького хронографа з записами про Ігоря та Олега. Після цього повернусь до оповіді 6362 р. у НПЛмл про попередній похід русі на Царгород, який за ПВЛ стався 6374 р. під час князювання Аскольда та Діра, але у новгородському літописі цим легендарним київським правителям не приписаний. Співставлятимуться літописні та хронографічні складові літописних текстів. Насамкінець ще раз зупинюсь на змісті та структурі початкових статей: 6360 р. ПВЛ і 6362 р. НПЛмл.

Таке рішення впливає з того, що співвідношення статей 6428 – 6449 рр. у науковій літературі в принципі вивірене, уточнення торкатимуться деталей. Натомість низка повідомлень під 6362 – 6360 – 6374 рр. потребує перегляду усталених в історіографії тез.

Згадаємо компоновку зводів. В обох літописах маємо недатовану частину – Введення у ПВЛ та Передмову в НПЛМл – за чим починається хронологічний відлік. У ПВЛ перша стаття – 6360/852 р., в НПЛМл – 6362/854 р. У ПВЛ фіксується довга низка річних записів за кінець IX – 1-у половину X ст., починаючи від вихідної «круглої» дати 6360 р. Спочатку йдеться про дії київських правителів Аскольда та Діра, далі – про «руських» князів. Олег та Ігор виступають переважно як окремі самостійні володарі, за винятком 6587/879, 6390/882 та 6411/903 рр., де Олега зображено опікуном малолітнього Ігоря [73, стп. 22, 23, 29]. В цілому, в ПВЛ військові виступи та інші діяння Олега припадають на 6390–6420/882–912 рр., Ігоря – на 6421–6453/913–945 рр. Відповідно їхнє правління розведене у часі: князювання Ігоря настає після Олегового. У НПЛМл просторий запис першого 6362/854 р. вміщує низку подій різного часу, від Кия, Щека та Хорива, відомостей про перший напад русі на Царгород до Олега-«воєводи» Ігоря. З першою датою безпосередньо сполучається повідомлення 6428/920 р. про похід русі, продовжене 6429 р. – зборами виступу на «наступне літо» та 6430 р. – походом Олега. Паралельними до НПЛМл 6428 р. є відомості ПВЛ про похід князя Ігоря, вміщені на 20 років пізніше, під 6449/941 р. Інформація двох давньоруських зводів значно відрізняється не лише хронологічно, а й змістовно, хоча в основу опису військових дій покладено один і той же текст Хроніки Амартола. При цьому, саме у статтях 6362 – 6374 р. та 6428 – 6449 р. в обох літописах простежуються точні запозичення [48, с. 511, 567–568; 166], хоча багато також переповідання. Свідчення користування текстом Хроніки абсолютно недвозначні. Надзвичайно вартісним є те, що

матеріал дозволяє простежити як повну, так і хронографічну версію типу ХВІ, і з'ясувати характеристики роботи літописців.

3.5.1. Походження дат 6362 та 6360 рр., початку історії «Руської землі»

Прикметна загадка ранніх зводів – зміщення у початкових датах, якими є: 6362/854 р. для НПЛмл та 6360/852 р. для ПВЛ. На вплив текстів кола ХВІ вказує, як визнано, 6362 р. Як виникло розуміння того, що у НПЛмл тут використане хронографічне джерело? Походження початкової дати ПВЛ здавна пояснювали залученням візантійських творів та дефектами перекладу [огляд, напр. 410, с. 101], натомість НПЛмл привертала дещо меншу увагу. Розбіжності хронології обох літописів багато важили для О. Шахматова, і до новгородської версії він спробував застосувати напрацьовані у вивченні ПВЛ прийоми. Його роботи демонструють кілька підходів до вирішення цієї проблеми. У своїй ранній статті «Хронология древнейших русских летописных сводов» 1897 р. вчений припустив, що, якщо рахувати у зворотньому напрямку від відомого до невідомого, у періоді від 6496/988 р. (охрещення Русі), до 6430/922 р. літописець враховував «руське» джерело – список років правління київських князів. Для ранішого часу кінця IX – початку X ст. книжник не мав місцевих текстів і мусив залучати візантійську Хроніку Амартола. В Амартола абсолютна хронологія украй бідна, переважають індікти та відносні вказівки на роки правління тих чи інших імператорів. Природньо, привернула увагу одна з небагатьох абсолютних дат – воцаріння імператора Романа 6428 р.³¹ Припускалося також, що укладач

³¹ Точніше, у Хроніці Амартола датоване «вінчання царицею» дружини Романа, але події сталися в один рік (вересневий чи березневий), у грудні та січні, їх легко було пов'язати. «декавриа м^сца въ 17 днѣ и н^длю праотцѣмъ, в црѣкыи вѣнецъ вѣнчан бы^с... В ле^т 6428 индикта и геноуариа м^сца въ 6, сты^х бгоявленіи^х днѣ, вѣнчаеть црѣь Феодороу, женоу его црѣцею»

Початкового зводу, як і автор ПВЛ, акцент зробив на правлінні Михаїла, за якого маємо першу згадку «русі». Тож, на думку О. Шахматова, він відлічив у зворотній послідовності роки царювання попередників Романа і відняв від 6428 р. 78 років й отримав 6350 р. Далі літописець помітив цифру «12» у Хроніці, що насправді позначала параграф оповіді хроніки, і вирішив, що це вказівка на рік. Додавши до 6350 12 років. Він отримав 6362 р. [424, с. 465].

Здавалося б, логіка бездоганна, однак тут-таки, намагаючись пояснити іншу хронологічну «зарубку», появу 6360 року в ПВЛ, О. Шахматов зробив важливе застереження. 6360 р. вираховано з «Літописця вскорє» патріарха Нікифора. Вчений припустив, що в одному з рукописів Нікифорового літописця сталася помилка в роках царювання Михаїла, від чого їх загальна кількість *зменшилася на 10* (замість «14» – «4»). Таке припущення випливає з того, що «4» вказане у слов'янських списках Хроніки Амартола. О. Шахматов вважав, що перекладач Амартола мусив зробити кореляцію з версією Нікифора – це дещо своєрідне припущення не спиралося на рукописи³² і пов'язане, скоріше за все, з намаганням вченого сплести усі аргументи воедино [120]. Втім, у перекладі Амартола період правління «Михаїла з матір'ю» справді позначений не як $\overline{д\dot{1}}$ («14»), а як $\overline{д}$ («4») роки. При цьому, як час правління імператорів, так і рубіж 6428 р. у НПЛмл узяті не з Нікифорова літописця, а з Хроніки Амартола. Якщо піти послідовно далі, це у свою чергу означатиме, що відраховувати треба не «78» років, а «68», арифметика збивається: $6428 - 68 = 6360 + 12 = 6372$ (!). При цьому, О. Шахматов ніде не вказав, що реконструйований ним укладач Початкового зводу мусив знати грецький оригінал Амартола, де цифри точні. А якщо це «мовчки» розумілося – не пояснив, як той сполучав дані грецьких списків та слов'янських, адже

[48, с. 552–553].

³² У слов'янських версіях «Літописця вскорє» подібної помилки немає [123, с. 228; 83, с. 320].

саме з останніх літописець, за шахматовською реконструкцією, мав узяти цифру «12».

У наступній статті «Начальный Киевский летописный свод» 1900 р. вчений вже апелює не до повного перекладу Амартола, а до рукописів такого представника «родини XVI» як Троїцький хронограф. О. Шахматов знову пропонує зворотній відлік від 6428 р., але вказує вже інше число – не «78», а «66», припускаючи, що випали «месяцы и, может быть, опущен один год совместного царствования Михаила с Василием» [416, с. 3].

Річ у тім, що спосіб міркування О. Шахматов запозичив в Ариста Куніка, хоча А. Кунік реконструював не такий довгий ланцюжок років царювань, головне ж – робив свої розрахунки для пояснення тексту ПВЛ [268; 265, с. 162]. Відтак, віднімаючи точно вираховані, без пропуску «місяців та року», «68» років, отримуємо саме 6360 р., а не 6362 р., тобто, дату ПВЛ, а не НПЛмл. При цьому ПВЛ ніяк не може репрезентувати «Початковий звід» 1090-х рр., оскільки у статті 6360 р. розрахунок років починається від Адама і закінчується смертю Святополка Ізяславича 1113 р. Таким чином, знов у дослідницькій методі виявилось місце напруження; спроба дійти дати 6362 р. досягалася за рахунок насилля над текстом.

Нарешті, у статті «Толковая палея и русская летопись» 1904 р. з третьої спроби О. Шахматов визначив справжнє джерело. Ним виявилася «хронографічна палея повної та скороченої редакції» (те, що зараз називаємо Повною та Короткою хронографічними палеями). Вчений легко визнав невдалими свої попередні підходи. Натомість тепер перед дослідниками вималювалася інша перспектива. «именно здесь... тотчас после известия о вступлении на царство императора Михаила, указано, что во второе лето царства его была крещена Болгарская земля и переведены книги от греческого языка на словенский... в 6363 г. при Борисе князе болгарском. Отсюда легко было вывести ошибочное заключение, что Михаил вступил на престол в 6362 (854 г.)» [423, с. 243].

Останнє рішення, коли 6362 рік вирахований від «другого року Михаїла» з тексту хронографічних палей, виявилось остаточним. Логіка була простою і зрозумілою: якщо на 2-е літо охрещена Болгарська земля і це 6363 р., тоді царювання почалося на рік раніше, у 6362 р. Важило і те, що Повна та Коротка хронографічні палей тоді вважалися древнім авторитетним джерелом. Тезу повторено у знаменитих «Разысканиях...» [422, с. 83–84], і цей висновок став основним у наступній історіографії. О. Творогов у статті 1974 р. «Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению» наводить текст із ХВІ, «каким он предстает перед нами в хронографической палее и *Троицком хронографе* (тут і далі курсив мій – *Т.В.*)». Щоправда, тут-таки робить примітку: «в Троицком хронографе *этот фрагмент отсутствует*» [380, с. 103, прим.22]. Через два роки, у статті «Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий)» О. Творогов знов цитує Повну палею, посилається на «хронографічну компіляцію» і ототожнює її з ХВІ. Однак цього разу вчений зазначає: «в Троицком хронографе текст *тот же*» [379, с. 9, прим.37]. Як побачимо далі, вірною є теза 1974 р. Потрібний фрагмент про «друге літо царювання Михаїла» прочитується тільки у хронографічних палей і відсутній у Троїцькому.

Далі питання походження початкових літописних дат у їх зв'язку з хронографічними компіляціями спеціально не розглядалося. Важлива стаття Ірен Сорлен, присвячена хронології ПВЛ, заторкає тільки текст повного перекладу Амартола [489]. У спробах пояснення літописних обрахунків питання відношення до хронографії вчені, як правило, оминають, хоча у працях висловлені цікаві думки і наведені корисні історіографічні огляди [напр.: 410, с. 100–106; 411; 267]. Петро Стефанович нещодавно поставив амбітну мету з хронологічної сітки перших статей НПЛмл вивести ПВЛ. Однак з невідомої причини випустив власне початкові роки: 6362 НПЛмл та 6360 ПВЛ, покликаючись лише на статтю О. Гіппіуса, котрий покликається на О. Творогова [367, с. 535–536;

199, с. 85]. Враховуючи, що у НПЛмл першим вказаний 6362 р., а далі йде перерва у більш як 60 років, після чого слідує 6428 – 6429 – 6430 рр., це рішення не можна прийняти.

Звернімося до текстів. Із доступних нам чотирьох ранніх пам'яток «родини ХВІ», що виникли до середини XV ст. – тобто, Троїцького хронографа, Повної та Короткої хронографічних палей та ЕЛ-2, дату 6363 р. вміщують лише хронографічні палей. Під цим роком читаємо про хрещення землі Болгарської [372, с. 259, 273]. Відповідного повідомлення бракує в інших рукописах цього кола.

Звідки взялося число 6363 як позначення «другого літа» Михаїла? Власне 6363 р. запозичений зі «Сказанія о письменех» Черноризця Храбра, де дату співвіднесено з утворенням слов'янської грамоти. «Сказаніє» надало матеріал для більш пізніх переробок і, в тому числі, використане у «Додатку до палей»³³. Проте в Черноризця Храбра нічого не сказано про «друге літо» царювання, тут читаємо лише непевне: «*въ врѣмена* Михаїла цесаря грѣчьскаго». Аналогічно у спорідненому йому тексті «Прибавления к палее»: «*въ дѣни* Михаїла...» [292, с. 353]. Текстуально близький хронографічним палейам (та НПЛмл) вираз «*въ 2-е лѣ^m и҃ртва сего крѣсна бы^с Болгарская земля*» знаходимо в іншому джерелі – у просторій редакції «Літописця вскорє» митрополита Нікифора з літописними доповненнями, доведеними до 2-ї чверті XIII ст., старший список якого збережений у Новгородській Синодальній Кормчій 1281 р. [151]. Проте у «Літописці» цю звістку вміщено після згадки наступника Михаїла, Василя й подано зовсім іншу дату: 6377 р. [83, с. 316]. Отже, щоб отримати число років НПЛмл, виводячи 6362 з 6363=«другого літа царювання Михаїла», потрібна контамінація «Сказанія» Черноризця Храбра та просторої редакції «Літописця вскорє», тексти див. Додатки. У

³³ Комплекс різноманітних дрібних статей, котрий отримав окрему дослідницьку назву «Додаток до палей» («Прибавление к палее»), вміщується після Повної палей.

Троїцькому хронографі [14, арк. 391b-c], ЕЛ-2 [54, с. 445, 453] та повному перекладі Хроніки Амартола звістка про охрещення Болгарської землі відсутня. Безпосередньо після вказівки на роки царювання Михаїла, у Троїцькому слідує продовження через кілька рядків про матір царя: «(...а съ Василіємъ. лѣт 1 и мѣци 4.) Феодора же та бяше вѣрна и простославна...» [48, с. 503, рядки 1-3 та 8]. Цей самий текст про Феодору після запису про охрещення Болгарської землі прочитується і у палеях [22, арк. 440].

Отже, фрагмент про охрещення Болгарської землі 6363 р. в палеях є очевидною інтерполяцією. Початкову дату НПЛмл 6362 р. можна виводити з 6363 р. як «2-го лѣта» царювання Михаїла, спираючись не на все коло пам'яток «родини ХВІ», а лише на дві хронографічні палеї, тобто, *частину* текстів *3-ї редакції* ХВІ, що виникли у 1-й половині XV ст. Повна та Коротка палеї мають спільні інновації, а відповідно, їхні додаткові відомості не свідчать про сходження до ХВІ в цілому. Можуть заперечити, що від Троїцького хронографа на цій ділянці залишився фактично один повноцінний список (із двох), тоді як ЕЛ-2 сильно перероблений і доповнений новими джерелами. Існує можливість того, що фрагмент міг бути втраченим. З іншого боку, хронографічні палеї пов'язані одна з одною тісніше, ніж інші тексти «родини ХВІ». Близький до Троїцького виклад відображений ще в одній компіляції кола ХВІ – хронографі «особого вида 1691 г.». У ньому теж відсутнє повідомлення про охрещення Болгарської землі, пор.: «По Феофилѣ царствова Михаилъ, сынъ его, с матерію своею Феодорою лѣтъ 4, а единъ лѣтъ 10, а с Василіємъ лѣто единою і мѣсяцы 4. Феодора же та бяше вѣрна и простославна...» [118, с. 383]. Звичайно, пам'ятка дуже пізня, проте належить до «родини ХВІ», а за композицією тотожня Троїцькому хронографу. Хронограф 1691 р. підтримує припущення, що вставка про охрещення Болгарської землі походить з групи палей.

Що стосується ПВЛ і дати 6360/852 р., дані тут, як то часто буває з ранніми джерелами, менш певні. Власне кажучи, найбільш обгрунтованою видається друга з гіпотез, висловлених у свій час О. Шахматовим, хоча вчений передбачав зовсім інше її пристосування. Випадає повторити: намагаючись пояснити дату НПЛмл 6362 р. і розвиваючи думку А.А. Куніка, О. Шахматов простягнув низку відліку років попередніх імператорів від воцаріння Романа 6428 р. до Михаїла III. Враховуючи помилку в тексті Амартола, тобто, правління Михаїла разом з матір'ю Феодорою не «14», а «4» роки, він отримав точну суму 68 р. 6428 мінус 68 дорівнює 6360/852 р. Крім того, в іншому місці вчений пропонував вірогідний вплив «Літописця вскорі» патріарха Нікифора. З Нікифоровим «Літописцем» складність полягає у тім, що деякі числа, узяті за репери, не збігаються з поданими у ПВЛ [420, с. 65]. Так, у статті ПВЛ 6360 р. вміщено серію років від створення Адама до смерті київського князя Святополка Ізяславича. Від Адама до потопа було 2242 рр.... від народження Христа до Костянтина Великого 318, а від Костянтина до Михаїла 542, тобто, від Н.Х. 860 рр. [73, стп. 17–18; 424; 415; 420, с. 47, 65]. З «Літописця» воцаріння батька Михаїла III Феофіла припадає на 6338 р. та Феофіл царював 12 років, що у сумі дає 6350, тобто 842 від Н.Х. Сучасними дослідженнями запропоновано складні розрахунки із застосуванням різних «ер» для переведення цифр із Творення Світу на дати від Н.Х.: александрійської, візантійської, антиохійської [напр.: 410, с. 101–103], однак несуперечливої системи не знайдено.

Варто звернути увагу й на те, що каркасом перших статей ПВЛ послуговують «круглі» дати, тобто такі, які від Творення Світу закінчуються на «0». У обчисленні від Н.Х. за традиційною константинопольською ерою це буде «...2» (х-5508).

8360/852 – воцаріння Михаїла і початок історії Русі, 17Л.

8370/862 – покликання варягів, початок «князівської династії» від Рюрика, 19Л.

8390/882 – Олег прямує на південь, вбиває Аскольда і Діра і вокняжується, утвердження династії у Києві, 22Л.

6420/912 – мир Олега з греками, 32Л, смерть князя, 39Л.

Треба враховувати й те, що вказівки на індікти у перших статтях ПВЛ *не* походять із Хроніки Амартола і видають активність укладача літопису [489, р. 11]. Відтак, дуже ймовірно, маємо справу з конструйованою штучною хронологією і приблизним насадженням подій на каркас із круглих дат.

3.5.2. Повідомлення про похід Ігоря 6428 й 6449 рр.

Якщо початок царювання Михаїла, пов'язаний книжником із початком історично відомої «странамъ» Русі, в обох літописах не відповідає реальній хронології, то про похід Ігоря достеменно відомо, що він стався таки 6449/941 р. Про цей похід існує величезна література [напр.: 264, с. 89–95; 407, с. 131–175]. Відтак, перед дослідниками постало нагальне завдання пояснити дату НПЛмл 6428 р., а головне, довести «першість» цієї дивної хронологічної зарубки. На оцінку повідомлень, як можна судити, накладалося уявлення про те, що ПВЛ є складнішим твором, а НПЛмл, відповідно, простішим (звідки випливало логічне рішення – початковим). У новгородському літописі серед використаних джерел простежувалася тільки версія Амартола, то у ПВЛ залучалося також Житіє Василя Нового.

Намагаючись з'ясувати специфіку хронології НПЛмл, у статті 1897 р. О. Шахматов запропонував дещо громіздке рішення з опертям на гіпотезу про користування повним перекладом Хроніки Амартола обома літописцями, автором Початкового зводу та ПВЛ. Щодо першого, вчений припустив також неухважність і змішування подій, розділених кількома аркушами тексту Хроніки, та незнання рахунку за індіктами [424, с. 465]. Тут-таки щодо статті 6449 р. у ПВЛ О. Шахматов відзначив, що в описі

походу русі разом із Житієм Василя Нового використаний повний переклад Хроніки Амартола. Дату 6449/941 р. літописець отримав саме з кількох вказівок на індікти у записах хроніки [424, с. 470; 420, с. 54–57, 69–72].

Простіше, лаконічніше, і краще аргументоване рішення щодо появи 6428 р. у НПЛМл запропоноване у праці О. Шахматова 1900 р., в якій він звернувся до хронографічних компіляцій. Низка доказів така. Дата 6428 р. позначає рік початку царювання Романа I Лакапіна. Внаслідок скорочення та компіювання у Троїцькому хронографі та «Палее» (тобто, обох хронографічних палеях) вона опинилася поряд із повідомленням про похід русі. Наступні 20 років правління Романа у компіляції не потрапили й число 6428 віднесли до походу русі [416, с. 3].

Оскільки укладач Початкового зводу (=НПЛМл) використав саме Хронограф, дата 6428 р. перейшла в літопис. Міркування О. Шахматова були викладені повторно у знаменитих «Разысканиях...» [422, с. 84]. Судячи з видання 1-го тому ПВЛ 1916 р., де О. Шахматов відзначав на берегах джерела літопису, він звернув увагу також на зближення тексту НПЛМл 6428 р. та ПВЛ 6415/907 р. (обидва літописні повідомлення утворені на базі одного і того ж уривку з Амартола). Як завжди, збіги вчений відніс за рахунок використання Початкового зводу [91, с. 80], що не є вірним. У Початковому зводі, за його ж припущеннями, використаний виключно ХВІ, а у текстах «родини ХВІ» походу 907 р. немає. Нема його й у повному перекладі Хроніки Амартола, що не мусить дивувати: Амартол та інші грецькі джерела Олегового походу не знають [266]. До того ж, у НПЛМл сконтаміновано хронографічну та літописну версії (про що нижче). Спостереження О. Шахматова не втрачають повністю своєї цінності, проте мають під собою інше підґрунтя і потребують іншого пояснення.

В. Істрін у 1916 р. опублікував статтю, присвячену походам русі, де спеціальна увага надається Ігоровому походу 941 р., тема заторкалася у

інших роботах. На жаль, з усіх відомих йому пам'яток кола ХВІ вчений віддав першість ЕЛ-2, не побачивши в його тексті запозичень із літописів новгородсько-софійської групи. У свою чергу ці пізні літописні зводи залежні від ПВЛ, а відтак, вміщують цитати з Життя Василя Нового. В. Істрін вирішив, що версія ЕЛ-2 з Житієм Василя Нового відбиває «початковий вигляд ХВІ» або «ХВІ-а», а у НПЛмл та палеях знаходиться «ХВІ-б», в якому запозичень з Життя немає [239; 49, с. 359; 231, с. 70–75]. О. Творогов аргументовано відкинув гіпотезу В. Істрина про два види ХВІ, і довів, що у ХВІ читався текст, представлений нині у Троїцькому хронографі та палеях, а ЕЛ-2 являє собою пізню переробку з літописними включеннями. Що стосується власне статті ПВЛ 6449 р., вчений «компромісно» запропонував вбачати тут запозичення все ж таки з ХВІ через посередництво Початкового зводу, у поєднанні з Житієм Василя Нового [380, с. 108–111]. У системі доказів можна відзначити неточності. Напр., задля тіснішого зближення НПЛмл, ХВІ та ПВЛ О. Творогов писав про те, що у ХВІ похід приписано Ігорю, що не є коректним. Князя не названо у Повній палеї та Троїцькому хронографі, а в Короткій палеї та ЕЛ-2 інформація про нього має літописне походження. Це останнє на сьогодні детальне порівняння літописних та хронографічних джерел. Надалі паралельні свідчення не опрацьовуються й дослідники покликаються на тези О. Шахматова та О. Творогова [напр.: 199; 291, с. 20–21, 51; 367, с. 534–538]. Залучають також недавню працю, присвячену Хроніці Амартола, де заперечуються певні міркування О. Творогова [118, с. 35–37, 258–266]. Втім, дослідниця зосередилась на окремих списках Хроніки, і практично не розглядає хронографічні компіляції з Амартола. Про помилкові положення праці Т. Анісімової [284, с. 878–894].

Переглянемо ще раз тексти «родини ХВІ». Повідомлення 6428 р. про початок царювання Романа і похід русі дійсно безпосередньо межують одне з одним у Троїцькому хронографі, хронографічних палеях та НПЛмл. Інакше тільки в ЕЛ-2, де цю ділянку піддано ґрунтовній переробці (із

залученням літописів), хронологія підпорядкована літописній і увесь сюжет вміщено не під 6428, а під 6448 р.³⁴ Таким чином, дата 6428 р. присутня у 3-х ранніх пам'ятках «родини XVI» із 4-х і, очевидно, походить зі спільного протографа. Разом з тим, у текстах наявні варіанти, зокрема у Троїцькому хронографі [14, арк. 392а-с] та Повній палей [239, с. 235–236; 380, с. 110; 48, с. 552–553, 567; 63, с. 107–108]. За структурою НПЛмл відтворює XVI, де фрагменти Амартола включено з характерним поверненням до початку оповіді [48, с. 567, рядки 1-3, 26-31, 3-9, 14-16]. Так би мовити, основне «тіло» повідомлення НПЛмл 6428 р. складене з тексту XVI, але на нього нашаровані додаткові включення (див. Додатки, фр. а, е, j). Дата 6428 р., як справедливо відзначали О. Шахматов та інші, видає поєднання [48, с. 552–553, 567].

Для відновлення текстологічної картини суттєвими є читання [48, с. 567] (фр.е), оскільки на цій ділянці НПЛмл відтворює хронографічне джерело більш-менш точно. У Повній палей випущено два фрагменти. Перший пор.: Хроніка Амартола «ины же к земли присѣкивахоу» / Троїцький хронограф «и ины же къ земли прѣсѣкахоу» / НПЛмл «инья же къ землѣ посѣкаху» – тоді як в обох палейх проп. Другий: Амартол «елико ратному чиноу изъимахоу» / Троїцький «елико же ратичьскомоу чиноу . заламляхоу» / Коротка палей «елико же ратному чину изаламяху» / НПЛмл «елико же ратнии творят, изъломающе» – у Повній палей проп. Цікаво, що два пропуски Повної палей знаходять майже точну відповідність у ПВЛ під 6449 р., де випущено вирази «ины же к земли присѣкивахоу» та «елико ратному чиноу». У ПВЛ втім від останнього виразу залишилося

³⁴ Остання дата залежить в кінцевому підсумку від ПВЛ, де похід Ігоря датовано 6449 р. В ЕЛ-2 на рік менше, ніж 6449, такий самий хронологічний зсув характерний для Троїцького літопису [258, с. 371; 374, с. 175]. Як відзначає О.В. Творогов, реально йдеться про Владимирський літописець, звідки виводять це читання Троїцького літопису (372, с. 159). Порівняння версій див. також [223].

«изимахуть», пор. «изъимахоу» повного перекладу Амартола. Як побачимо далі, стаття ПВЛ 6449 р. не залежить від «Початкового зводу» (який виводиться, а на практиці ототожнюється з НПЛмл). Отже, маємо доказ того, що буквально й важко перекладені давньослов'янським перекладачем Амартола рядки у запозиченнях та перекомпоновках спрощувалися різними книжниками незалежно один від одного. У Троїцькому хронографі випущено інші фрагменти. В ньому відсутнє закінчення фр.е, про підданю вогню святих церков (вміщене в Амартолі, обох палеях та НПЛмл), а також початок фр.ф про те, як «послали дромоны» [48, с. 567]. Тут таки бачимо лексичні заміни: Троїцький «приблїжшїмься» зам. Амартол «прїити»; «сьсоудь» зам. «Соудь», «расьсьѣкахоу» зам. «растинахоу»... Тільки у хронографічних палеях та в НПЛмл у фр.ф імператор згаданий на ім'я, «Романь», хоча в цілому тут у палеях скорочення, а в НПЛмл переказ, а не точна копія тексту. Дата набїгу русї з в усіх версіях відрізняється. У повному перекладі це «июня .іі. днѣ», тобто, 18; хронографічних палеях – «...въ .ї. днѣ», 10 (та ж цифра в Еллінському літописці обох редакцій); Троїцькому хронографі – «...въ .ѣ. днѣ», 5; оригіналі – ...ἐνδεκάτῃ ..., 11 [49, с. 60]. Вірогідно, вихідний варіант – «11» червня. Зміни легко пояснюються палеографічно саме з вихідного варіанту .аї. = «11». Слід враховувати, що на закінченні Хроніки Амартола нам бракує свідоств старшого рукопису Хроніки, Троїцького, й у цій частині текст виданий В. Істріним за редакцією Ам.с, де певні варіанти вторинні. Загалом, виходячи з комплексу характерних читань цього сюжету, автор НПЛмл міг використати ранню версію Повної палеї, до появи її помилок (втрати двох виразів), або спільний протограф компіляцій, що сходять до ХВІ.

У фр.е НПЛмл «посѣкахоу» та «...елико же ратнии творять» не можна пояснити, ні виходячи з читань текстів «родини ХВІ», ні з повного перекладу Хроніки Амартола [48, с. 567]. Натомість, вирази знаходять паралель у статті 6415/907 р. ПВЛ. Автор НПЛмл розпізнав опис

безчинств русі, де переповідається текст того ж таки Амартола. Пор. [73, стп. 30]: пунктиром виділено відхилення ПВЛ від повного перекладу Хроніки Амартола, підкреслено використані у НПЛМл у фр.е вирази:

«а их же имахоу плѣнники . овѣхъ посекахоу друугиа же моучахоу . инья же растрѣляхоу . а друугья в море вметахоу . и ина многа [зла] творяхоу роусь грекомъ . елико же ратнии творять :·»

У Хроніці Амартола, Короткій палеї та Троїцькому хронографі тут інакше: «елико [же] ратномуу *чиноу*» (Троїцький «ратичьскомоу»). Очевидно, в ХВІ мав бути тотожній варіант. Далі в Амартола «изымахоу», яке відповідає грецьк. *συνελάμβανον* (вище перекладачем Хроніки Амартола це слово перекладене як «емъше» [48, с. 567]) і підтримується запозиченням з Амартола у ПВЛ під 6449 р. «изимахоуть». Натомість пор. Троїцький хронограф 6428 р. «заламляхоу», Коротка палея «изаламяхоу» й НПЛМл «изъломяще». ПВЛ 6415 р. у цьому виразі не дає матеріалу для співставлень, бо вставка з Амартола закінчується раніше, пор. парафраз «...ратнии творять». Судячи з варіантів, ХВІ містив «изъламляхоу». В цілому, тексти кола ХВІ доволі близькі тут до повного перекладу Амартола, зміни заторкнули лише одне слово. Натомість відповідний вислів із фр.е НПЛМл відхиляється помітніше. Наведу його ще раз: «...овѣх растинаху, инья же къ землѣ посѣкаху, другья же поставляюще, стрѣлами стрѣляху; елико же ратнии творят, *изъломяще* опаки руцѣ и связающе». Подібний варіант потребує сполучення двох джерел. Особливості читань новгородського літопису задовільно пояснюються лише *контамінацією*: «изломяще» сходить до тексту ХВІ 6428/920 р., а «ратнии творять» – до ПВЛ 6415/907 р. Це надзвичайно важлива річ. Контамінації завжди сигналізують про те, що даний текст створений пізніше, ніж використані у ньому джерела. У даному разі – НПЛМл створена з читань зразка ХВІ та ПВЛ.

Невеличке доповнення поза матеріалом Хроніки Амартола вміщене на початку статті НПЛмл 6428 р. у фр.а, і воно також важливе для відновлення взаємин пам'яток. Повідомляється про князя Ігоря. Висловлювалась думка, що під 6428 р. похід приписано Ігореві вже у ХВІ [239, с. 218; 380, с. 109–111], втім, О. Шахматов писав про те, що ім'я Ігоря введене з якоїсь усної легенди [424]. Чи вірним є це твердження? У двох пам'ятках ХВІ різних редакцій (за О. Твороговим, «2-ї» та «3-ї»), Троїцькому хронографі та Повній палей, імені князя немає, йдеться тільки про похід «русі». У повному перекладі Хроніки Амартола ім'я Ігоря також відсутнє. Звідки воно?

Крім НПЛмл, доповнення про Ігоря вміщено у Короткій хронографічній палей у фр.а під 6448 р., а також у ЕЛ-2, де вся стаття вписана під 6448 р. Додатковий фрагмент Короткої палей: «В лѣтѣ 6448 иде Игорьъ на Грекы въ 10000 корабль . и бы^с брань и одолѣша грѣцѣ, а инии русь в мори истопоша и отидоша. (в лѣтѣ 6428...)» [372, с. 260]. Текст близький до ЕЛ-2 й, судячи з дати 6448 та деяких інших деталей, залежний від останнього. Хоча відповідно характеру пам'ятки, у Короткій палей подано лише лапідарний витяг (пор. [54, с. 102–103]: «Мѣсяца июля въ 10 день, индикта 14. В лѣто 6448. Иде Игорьъ на грѣкы... И съступишяся обои, и брани бывши злѣ, и едва одолѣша грѣцѣ, и русь възвратишяся къ дружинѣ своєї, и ношѣ влѣзше в лодыи, и отбѣгоша... Русь же видяще пламень ходящъ по морю, и вмѣтаахуса в море, и тако мнозѣ истопоша, а инѣх огонь пожже корабля...»). Безпосередньо після процитованого уривку вписано аналогічний Повній палей фрагмент. Відтак, виклад Короткої палей відзначається незграбністю: 6448 р. проставлений раніше, ніж 6428, хронологічна невідповідність ніяк не пояснюється. Звичайно, середньовічні книжники легше ставилися до таких речей, пор. напр., позначення років у заключній частині ЕЛ-2, за основним списком: 6300, 6300 (!), 6300 6371 6377, 6377, 6286 (!), 6376,

6378, 6414, 6000, 6400, 6420, 6428, 6448 6450, 6451 [54, с. 443, 445, 453, 455, 456, 466, 471, 473, 481, 482, 486, 491, 502, 503], і все ж таки.

З яких текстів утворений початок повідомлення 6448 р. в ЕЛ-2? На думку Бориса М. Клосса, О. Творогова, Михаїла О. Шибяєва та ін., автор ЕЛ-2 працював одночасно з попередньою версією ЕЛ, якимось із новгородсько-софійських літописів та НПЛмл [258; 380, с. 112; 372, с. 154–159, 183; 374, с. 175–176; 427, с. 187–204; 223]. Щодо двох останніх елементів, Олександр Бобров припустив використання одного зі списків ПВЛ і знов-таки, НПЛмл [128, с. 82–90]. Для нас не так важливо, який саме з літописних зводів використано укладачем ЕЛ-2, найсуттєвішим є те, що сполучалися два літописи, одним з яких виступає власне НПЛмл. Не вдаючись у полеміку з цього приводу, далі залучаю найбільш розповсюджену думку про «новгородсько-софійський звід» або «зразка Софійського І літопису».

Співвідношення текстів ЕЛ-2 6448 р. та паралелей до нього див. Додатки. В оповіді сполучаються пласти тексту літописного (близького до Софійського) та хронографічного (близького до відтвореного в ЕЛ-1 уривка з [48, с. 567–568]. На закінченні оповіді бачимо фрагмент із НПЛмл. Важливо, що він не увійшов у пізніші зводи і присутній тільки в НПЛмл³⁵.

ЕЛ-2 [54, с. 503]	Софійський І (бл. до ПВЛ)	НПЛмл [63, с. 108]
<u>Томъ же лѣтъ</u> <u>препочиша и другое,</u>	Игорь же пришедь, нача воя совокупляти	<u>Том же лѣтъ</u> <u>препочиша и</u>

³⁵ Перевірка різночитань показує, що в Софійському І літописі, а також Новгородському ІV, Новгородському Карамзинському, Тверському збірнику – звершення статті тотожне ПВЛ 6649 р. і відрізняється від НПЛмл: «Игорь же пришедь, нача воя совокупляти многы» [79, стп. 37; 78, с. 29; 80, с. 49; 82, с. 33].

<u>пакы бо въ третее</u>	многы	<u>другое</u> , на <u>третьее</u>
<u>лѣто поидоша»</u>		<u>идоша</u>

Які закономірності виявляє порівняння текстів? Особливу увагу слід звернути на версії обох Еллінських літописців. На початку оповіді в ЕЛ-1 зберігся номер індикта («14»), близький до повного перекладу Амартола і відсутній у Троїцькому та хронографічних палєях. Відповідно, ЕЛ-2 тут наслідує ЕЛ-1: «индикта 14». Помилка ЕЛ-2 «июля» замість вірного «июня» також походить саме з ЕЛ-1, бо у Троїцькому хронографі та палєях вірно й тотожно до повного перекладу Хроніки. Число місяця аналогічно читанню ЕЛ-1 та палєй («10», тоді як в Ам.с повного перекладу Амартола «18», у Троїцькому хронографі «5»), спостерігаються дрібні стилістичні зміни. Відомостей про Ігоря у ЕЛ-1 немає, але такі є у новгородсько-софійських зводах та ПВЛ. Відтак, у ЕЛ-2 вони потрапили з літопису. На закінченні бачимо фрагмент, що читається виключно у НПЛмл.

Таким чином, ЕЛ-2 репрезентує складну контаміновану версію. Специфіка ЕЛ-2 та Короткої палєї (останньої – опосередковано через ЕЛ-2) пояснюється впливом двох літописних зводів. Головна частина читань у ЕЛ-2 близька до новгородсько-софійського зводу (Софійської І?), але деякі вставки тотожні до НПЛмл. Це означає, що ЕЛ-2 пізніший за обидва свої літописні джерела. Коротка палєя, у свою чергу, залежить від ЕЛ-2. Оскільки у Троїцькому хронографі та Повній палєї «Ігоря» не згадано, а доповнення двох інших представників ХВІ мають літописне походження, у вихідному варіанті ХВІ *йшлося тільки про похід «русі»*.

Що стосується НПЛмл, про князя у фр.а сказано дещо інакше, ніж у решті літописів, ЕЛ-2 та Короткій палєї: «*Посла князь Игорь на грекы вои*». Хоча точної текстуальної подібності до фрази ПВЛ та пізніших джерел, які в цьому місці наслідують ПВЛ «*Иде Игорь на грекы*», немає, кілька обставин схиляє до припущення, що тут новгородський книжник

використав Початковий літопис. Вище проаналізовані текстуальні свідчення сполучення двох текстів, ХВІ 6428 р. та ПВЛ 6415 р., у статті НПЛмл 6428 р. Це дає право припускати, що новгородський літописець залучав інформацію ще однієї статті ПВЛ, 6449 р., звідки узятий та перефразований початок: «иде Игорь на грекы». Власною ідеєю укладача НПЛмл було те, що Олег виконував роль «воєводи» Ігоря. До речі, під 6428 р. «воєводу» не згадано й наведений, так би мовити, компромісний варіант: діючою особою є Ігор, та князь воює не сам, а «посла вои». Тобто, у принципі, концептуальну рамку цього літопису дотримано.

Щодо причин комбінування джерел, тригером у всіх випадках послугувало вірогідно те, що укладачі НПЛмл, ЕЛ-2 та Короткої палей мали можливість співставляти різні версії і вважали за потрібне поповнити тексти про походи русі. В тім числі книжникам вдалося ототожнити вставки з Амартола у кількох описах. Методи компоновки застосовувалися різноманітні. Неоковирний – скорочення та просте поєднання двох фрагментів навіть без корекції хронології – демонструє Коротка палея. В ЕЛ-2 бачимо складніше сполучення пластів хронографічного й літописного тексту впереміш. У НПЛмл основа повідомлення запозичена з ХВІ, однак додано невеличкі уривки з ПВЛ 6415/907 р. та, вірогідно, 6449/941 р. Таким чином, співставлення текстів «родини ХВІ», повного перекладу Амартола та літописних версій засвідчує, що ПВЛ є *одним із джерел* новгородського літопису.

Що стосується статті про Ігоров похід у ПВЛ 6449 р., її безпосередні джерела визначали по-різному. Розгляд цього повідомлення спонукав дослідників одного в цілому шахматовського напрямку зробити прямо протилежні висновки. О. Шахматов писав про те, що ПВЛ використовує повний переклад Амартола, але тут він є джерелом додатковим, а головну роль відіграє Житіє Василя Нового [424; 420, с. 54–57, 69–72]. О. Творогов припустив, що в ПВЛ виклад Амартола відповідає ХВІ [380, с.

111] і йде з таким точно характерним поверненням до початку, як у версії ХВІ [48, с. 567, рядки 1-3, 26-31, 3-9, 14-16].

Звернімося до джерел, таблицю записів ПВЛ 6449 р. та паралельних їй джерел (наведено ПВЛ, Хроніку Амартола та Житіє Василя Нового, див. Додатки). Фрагменти a d e i₁-i₂ взято з Амартола; b c f g h j k l m – з Житія Василя Нового³⁶; n – зв'язка літописця. Вибірка з Амартола у ПВЛ під 6449 не повторює НПЛмл 6428 р. О. Творогов не залучав для порівняння джерел ПВЛ у фр.i₁-i₂ закінчення оповіді Хроніки Амартола про похід русі. Вчений обмежився тією частиною, що опублікована на с. 567 видання В. Істріна. Внаслідок чого він припустив, що укладач ПВЛ використав спочатку перші рядки аркуша, далі перейшов до кінця, а згодом зробив характерне повернення до початку, як у ХВІ [48, с. 567]. Насправді у ПВЛ компілювання йшло майже послідовно за викладом Хроніки: [48, с. 567.1-3] (вибірка), [48, с. 567.19-21] (скорочення й переказ, немає у НПЛмл), [48, с. 567.28-31] (точне копіювання), [48, с. 568.2,4-5] (скорочення й переказ, немає у НПЛмл) та [48, с. 567.14-15] (скорочення й переказ). Насамкінець справді зроблено зворотній хід, та це обумовлене фігурою Феофана. Подібні переключення, пов'язані саме з іменем того чи іншого персонажа, у компіляціях зустрічаються. Натомість прийом, застосований у текстах «родини ХВІ» – повернення назад у Троїцькому хронографі та палєях, що сходить до ХВІ – набагато рідкісніший. Щодо коливань у манері цитування Амартола у ПВЛ, вони складають повний аналог тому, як її автор користується Житієм Василя Нового – бачимо точне копіювання, переказ, вибірку. Таким чином,

³⁶ Фр.m, написаний від імені «русі», часто зараховується вченими в запис легенди або «устных рассказов» про похід русі. Це заплутує текстологію, нарошуючи на різних версіях ще усні «легендарні свідчення», які існують лише в уявленнях дослідників [331, с. 85–86; 286, с. 68]. Насправді, у фр.m буквальне і точне запозичення з Житія, автор якого удався до риторичного прийому – прямої мови «русі».

правим виявився засновник концепції Початкового зводу: текст ПВЛ у повідомленні 6449 р. залежить від повного перекладу Амартола, а не від ХВІ. Це тягне за собою такий наслідок: у своїх початкових статтях ПВЛ *не залежить* від гіпотезованого протографа НПЛМл – Початкового зводу.

Усе сказане дозволяє переоцінити ще один аргумент, який традиційно спливає у прихильників концепції О. Шахматова – «відсутності вставок із Життя Василя Нового в НПЛМл». Вважають, що оскільки в НПЛМл не простежується жодних слідів залучення Життя – значить, її текст відбиває початкову стадію. Міркування, здавалося б, логічне: літописець не міг послідовно вилучити вставки з Життя. Однак, детальний аналіз статті 6428 р. показує, що основне тіло тексту НПЛМл взято з ХВІ, а додатки з ПВЛ є поодинокими розрізненними краплями. Відтак, аргумент про відсутність впливу Життя Василя Нового у НПЛМл не є релевантним. Йдеться про заміну цілої композиції тексту – що ніяк не може свідчити на користь того, котра з них початкова. Натомість, *контамінація* у НПЛМл під 6428 р. двох джерел, ХВІ та літописного зразка ПВЛ – справді, вказує на вторинність новгородського літопису і пізнє його походження.

3.5.3. Приписки Троїцького хронографа

Троїцький хронограф, точніше старший його список, містить 2 прикінцеві приписки, зроблені після завершення головного його джерела, Хроніки Амартола. Нагадаю, Хроніка закінчується відомостями про заслання та смерть імператора Романа 948 р., на останніх аркушах вміщено точну дату – 6454/946 р. На специфічне закінчення компіляції звернув увагу вже О. Шахматов. Вчений вважав, що дві згадки «русских событий» у Троїцькому № 728 мають вказувати на те, що його укладач не був знайомий ані з ПВЛ, ані з Початковим зводом, а спирався на давніший літопис. Відтак, він звів до Троїцького № 728 «першу редакцію Початкового зводу» і заснував на прикінцевому фрагменті обсягом менше

аркуша цілу низку «спільних протографів Еллінського літописця» та «Початкових зводів», які нібито не дійшли до нас [416].

Детальний розгляд приписок Троїцького хронографа заперечує такі сміливі гіпотези, натомість виявляє інше – безпосередню залежність від ПВЛ. Перша з приписок оповідає про похід князя Олега, друга торкається хрещення Русі Володимиром Святославичем [14, арк. 392c-d; 372, с. 274]. Зроблені вони за однією схемою: «придоша на Царьградъ / ...на святое крещение» «съ княземъ своимъ Ольгомъ / ...Володимеромъ». Друга приписка ймовірно являє собою скорочене переповідання літописної статті (повної певності тут бути не може, оскільки вона надто лапідарна). Перша надає точніший текстуальний матеріал. У ній вгадується текст зразка ПВЛ із двох статей літопису, 6415/907 р. та 6452/944 р. На початок оповіді Троїцького, вірогідно, вплинула ще форма попереднього повідомлення 6428 р. («придоша роусь на Цръградъ в лодияхъ»). Тексти приписок Троїцького та відповідних уривків ПВЛ та НПЛмл див. Додатки. Як бачимо, текст Троїцького хронографа ближчий до ПВЛ ніж до НПЛмл. Що цікаво, один із варіантів – «пароусы» – навіть ближчий до редакції РАТ (вірогідно, до усієї суздальської групи, але в Л тут випущено великий фрагмент). З новгородським літописом його поєднує лише слово «князем» та ще два дрібніших різночитання, які могли бути зроблені незалежно, тим більше, що початкові вирази обох приписок симетричні: «придоша со княземъ своимъ Олгомъ / ...съ княземъ своимъ Володимеромъ». В цілому, у хронографі перекомпоновка й переказ, оповідь такого характеру могла бути створеною за пригадуванням. Книжника вочевидь настільки зацікавили походи русі, що він скористався не одним, а кількома повідомленнями. Як і автор НПЛмл, укладач Троїцького хронографа залучив інформацію про двох князів, Олега та Ігоря. Проте ідеї «Олега-воєводи Ігоря» він не знає. Книжник створив «попурі» із засвоєних читань, але прийняв протилежне НПЛмл рішення: приписати все Олегові. Слід зауважити, що О. Шахматов зауважив лише

одне джерело Троїцького хронографа, статтю ПВЛ 6415 / 907 р., доповнення зі статті 6452 / 944 р. з його поля зору випали.

На підставі хронологічної недоречності (запис від 6415/907 р. вписаний після звістки 946 р. про смерть імператора Романа) О. Шахматов вивів використання у Троїцькому хронографі літописного зводу без хронологічної сітки, давнішого за Початковий звід. Це виглядає доволі дивно, враховуючи те, що в другій приписці рік вказаний, 6496/988. При цьому «заміну» «Олега-воєводи Ігоря» «Олегом-князем» вчений вважав справою рук уже укладача ПВЛ. Насправді відсутність року в описі походу Олега може пояснюватися різними причинами, в тому числі, комбінуванням кількох відомостей ПВЛ і навіть звичайною похибкою. Між іншим, пізньосередньовічні книжники далеко не завжди виставляли роки, й далеко не завжди вважали за необхідне узгоджувати хронологію. Згадати хоча б хронологічні невідповідності у сюжеті Короткої палей «6448–6428 pp.» та чехарду з датами у заключній частині ЕЛ-2, що наводилася вище. Найсуттєвішим є те, що у Троїцькому виявляється текстуальна залежність від ПВЛ й Олега репрезентовано як самостійного князя, а не як воєводу Ігоря.

Що стосується природи приписок, варто враховувати, що їх збережено в одному кодексі. Повноцінних списків Троїцького хронографа два, в другому стикаємось з механічною втратою закінчення. Тому можливі два варіанти вирішення проблеми. Перший: укладач найранішої версії ХВІ, що дійшла до нас («2-ї редакції ХВІ», XIV? ст.), був обізнаний із ПВЛ і приписки справа його рук. Оскільки він не виявив знайомства з текстом та ідеями НПЛмл, отже, на час створення цієї компіляції вони ще не набули розповсюдження. Другий варіант: приписки зроблені власне в кодексі Троїцький № 728. Це ще «гірше» для прихильників шахматовської теорії, бо тоді виявляється, що навіть на початку XV ст. схема НПЛмл не була загальнопоширеною і книжники спиралися на ПВЛ.

Загалом у Троїцькому ми маємо справу з переробками початків Русі. Порівняння з іншими джерелами показує, що зусилля пізньосередньовічних авторів ще не зазнали уніфікації, версія НПЛмл не стала панівною. Книжники проявили щире зацікавлення діями перших князів та походами на Царгород, але «переписували історію» кожен на свій розсуд.

3.5.4. Статті 6362 та 6374 рр.: похід Аскольда і Діра

Однією зі складових величезної статті НПЛмл 6362/854 р. є опис походу русі на Царгород. У ПВЛ коротке посилення на цей епізод має перша річна стаття 6360/852 р., власне опис військового міроприємства «Аскольда і Діра» вміщений нижче, під 6374/866 р. В обох зводах в оповіді про похід на Царгород використано текст Хроніки Амартола, [48, с. 511]. Подія освітлювалася також у грецьких та латинських джерелах (де однак Аскольда та Діра не згадано), реальною датою має бути 860 р.

Походу присвячена об'ємна література, бібліографія та розгляд джерел напр. [265; 264, с. 73–81], але для нашої проблематики важливим є конкретне питання впливу на сюжет хронографічних текстів. Починаючи від праць П. Строева [370, с. 170, 182] і до О. Шахматова [420, с. 48–49 та ін.] у ПВЛ 6374 р. вбачали запозичення з повного перекладу Амартола. Лише В. Істрін кваліфікував цей текст як включення з ХВІ, проте він відніс до ХВІ майже усі цитати з Амартола у ПВЛ [49, с. 357–358]. При цьому дослідник спирався на часткові співпадіння, відступаючи від правила визначати склад компіляцій на підставі аналізу спільного ядра споріднених текстів. Велика частина відзначених ним збігів припадає на записи окремих пам'яток кола ХВІ та літопису, через що виникало герменевтичне коло: за доказ прийняте те, що ще потрібно довести. Не брався до уваги і ймовірний зворотній вплив пізніх літописів на хронографію. Так, дослідник не ідентифікував запозичення із новгородсько-софійських зводів у ЕЛ-2. О. Творогов у своїх дослідженнях

повніше урахував склад текстів «родини ХВІ» й «повернув» деякі з цитат із Амартола до повного перекладу Хроніки. Однак учений не зміг точно визначити, яке джерело відобразилось у повідомленнях про Аскольда і Діра ПВЛ 6374 р. та НПЛмл 6362 р. [380, с. 106]. У наступній літературі питання детально не розглядалося і свідчення хронографічних джерел перевірки не піддавали.

Спробуємо уточнити безпосередні джерела обох літописів. Скоріше за все, у НПЛмл відбився ХВІ. Саме у текстах «родини ХВІ» поєднані в *єдину композицію* фрагменти, які у повному перекладі Амартола розділено кількома аркушами. Тобто, маємо аналог повідомленню 6428 р., коли НПЛмл сполучає читання з Хроніки Амартола [48, с. 552, 567] так, як це зроблено в компіляціях кола ХВІ. У даному разі це відомості про імператора Михаїла III та його матір (Феодора повернула вшанування ікон після 2-го етапу іконоборства «у перший тиждень посту»), тобто, [48, с. 503], та про похід русі за правління Михаїла, [48, с. 511]³⁷. Подібні фрагменти поєднані у Троїцькому хронографі та Повній і Короткій палеях, в усіх трьох пам'ятках між [48, с. 503, 511] вставлено зв'язку «по сихъ же». Виняток складає ЕЛ-2, де повідомлення розбите численими ампліфікаціями, як це типово для цього твору [54, с. 445, 446, 453, 455]. Щоправда, у текстах «родини ХВІ» витяги з обох фрагментів Хроніки Амартола дещо об'ємніші, ніж у НПЛмл. Версії записів про похід русі у колі ХВІ мають певні розбіжності, текст Троїцького хронографа з різночитаннями: варіантами з Повної хронографічної та з початку Короткої палеї див. Додатки.

Порівнюючи НПЛмл з версією Хроніки Амартола як за повним перекладом, так і за ХВІ, бачимо, що в аналогічну композицію з [48, с. 503, 511] інтерпольовано «зайві» вирази. Звідки вони? Джерелом

³⁷ Щоправда, у ПВЛ також є про Михаїла та похід [48, с. 503, 511]. Проте в першому пасажі скорочений переказ, типовий для низки відомостей про воцаріння імператорів, текстуальної подібності до Хроніки немає.

виявляється ПВЛ. Відповідні фрагменти у пам'ятках «родини ХВІ» мають не так багато переробок чи скорочень порівняно з повним перекладом. Наявні дві лексичні заміни: «окроужиша» замість «остоупиша», «бывши» замість «соущи», пропуск «Орифанта в Костянтинѣ градѣ оставивъ» та деякі інші.

Версія НПЛмл виявляє складне компонування. У фр.а додано фразу про мати Михаїла Ірину (в імені похибка) з Хроніки Амартола: «иже проповѣдаеть поклоняние иконамъ въ пръвую недѣлю поста» [48, с. 503]. Вираз відсутній у ПВЛ. Натомість фр.с, який використано у ХВІ та ПВЛ [48, с. 511], у новгородському літописі випущений, у фр.д немає закінчення. Крім хронографічних уривків, кілька розрізнених виразів узято з різних статей ПВЛ. У фр.а вгадується запис ПВЛ під 6360/852 р.: «при семь приходиша русь на Цр̑город». Щоправда, інформація не унікальна, пор. у ПВЛ ще під 6374/866: «яко русь на Цр̑город идеть» та віддаленіший відповідник з Амартола: «яко русь на *Костянтиньград* идуть» [48, с. 511]. Однак текстуально близьке до НПЛмл читання все ж таки містить саме стаття ПВЛ 852 р. Далі, у фр.б. НПЛмл, ймовірно, перероблене повідомлення ПВЛ 6415/907 р. про «кораблі» русі та їх кількість. Зі звістки ПВЛ про похід русі 6374/866 р. у фр.д запозичено окремі слова: «всю ноць» зам. ХВІ та Ам. «всюнощноюю», «сущи» – тоді як у ХВІ «бывшою». Особливо важливий характерний для ПВЛ варіант «корабля», адже у ХВІ та Ам. тут «лодіа».

Якщо об'єднати усі спостереження над цим повідомленням НПЛмл у цілісну картину, неважко побачити, що основою виступив запис ХВІ, а з ПВЛ додавалися окремі вислови. Тобто, ситуація дуже подібна до того, що простежується у статті 6428 р., проаналізованій вище. Це наводить на думку про вишкіл людини, котра вмiла працювати з хронографічними компіляціями, де джерела часом зкопійовані точно, а часом у вільній композиції за пригадуванням. Слід підкреслити, контамінація читань із ХВІ та ПВЛ знову свідчить про пізнє походження НПЛмл – принаймні,

пізніше за її джерела: ПВЛ та ХВІ. Натомість у Початковому літописі використаний тільки повний переклад Хроніки Амартола. Звичайно, київський літописець удався до скорочення певних фрагментів та зробив деякі зміни у тексті Хроніки, але це типова картина обробки джерел для того часу. Свідчень залучення компіляції зразка ХВІ у ПВЛ немає.

3.5.5. Сюжет покликання варягів – що було джерелом Короткої палеї?

У Короткій палеї саме у фрагменті [48, с. 511] з описом походу русі зроблено вставку з відомим сюжетом про покликання варягів «словенами, кривичами, мерею та чуддю». В. Істрін вважав, що інтерполяція відбиває початковий вигляд ХВІ, тобто, цей епізод мав бути представлений у найдавнішому хронографі. У своїй праці «Редакции Толковой Палеи» вчений дійшов висновку, що версія Короткої палеї ближча до протографу ХВІ, і потім тримався цієї думки [242, с. 116, 134–135; 49, с. 357–358]. Цю тезу спочатку підтримав О. Творогов. У статті 1974 р. вчений спирався на повідомлення Короткої палеї, одного зі списків Повної палеї (Рум'янцевського) та групи списків ЕЛ-2. Втім, він погодився з В. Істриним із серйозними застереженнями. Зокрема відзначив те, що у Троїцькому хронографі та певних списках Повної палеї вставки про варягів немає, а там, де наявний сюжет про варягів, версії текстуально не збігаються [380, с. 105]. У новій праці, присвяченій ЕЛ-2, О. Творогов відкинув думку про сходження вставки про покликання варягів до ХВІ. Джерелом її визнано літописи. Окремо вчений відзначив ту обставину, що на списки палей та ЕЛ-2 вплинули саме пізні літописні зводи, про що свідчать певні зміни у текстах порівняно з ПВЛ [374, с. 174–175; див. також 338; 339; 129]³⁸.

³⁸ Зараз немає одностайної думки, як слід уявляти історію літописних зводів 1-ї половини XV ст., але в нашому випадку достатньо приблизної відповідності, яку надає порівняння з текстом Софійського I та

В. Істрін не мав вичерпної інформації про ранні пам'ятки «родини ХВІ». Сюжет покликання варягів присутній у Короткій палеї, одному з рукописів Повної палеї (Рум'янцевський № 453) та Чудівському виді списків ЕЛ-2, тобто, у більшості доступних йому свідків тексту. Залучення Троїцького хронографа, усіх списків Повної палеї та Академічного виду ЕЛ-2 змінило картину. Проте оскільки в сучасній літературі часом відбувається повернення до старих ідей [напр.: 118, с. 259–260], варто ще раз звернутися до текстів.

У Короткій палеї у фрагменті з Амартола очевидне доповнення. Навожу фрагмент з інтерполяцією про покликання варягів за списком Палеї Срезневського [2, арк. 211 зв.] (інтерполяції виділено курсивом).

«...и с̄ты̄х̄ иконъ покланяніе проповѣда въ 1-ю недѣлю с̄того поста . по сӣх̄ же ц̄р̄ь на агаряны изыде воевати . дошедшоу же емоу Чр̄ьмныа р̄ѣкы гл̄емыа . вѣсть емоу епархъ // *при сего ц̄р̄твіи* // посла . яко роусь /// *и чюдъ . и словены . и кривичи къ варяго^м . и р̄ѣша земля н̄ша добра . велика и обилна . и наряда в неи н̄ѣту . поити княжити и владѣти нами . избраша три братіа с роды своим . старѣишии . Рюрикъ . с̄ѣде в Новѣградѣ :· В лѣ^м 6334 (!) Аскольдъ . и Дирь . на грекы . иде въ лодіахъ . А /// на Костянтинь град̄ идоу^т . Аскольдъ...и Дирь . въ 200 лодіи . т̄ѣмъ ц̄р̄ь про^ч не иде . ру^с же вноутрь Судь вьшедше...».*

Фраза «вѣсть емоу епархъ // посла яко роусь /// на Костянтиньградъ идоуть» розірвана. Перша вставка (див. позначку //) невеличка, «при сего ц̄р̄твіи» дослівно повторює частину сусіднього повідомлення про охрещення Болгарської землі у друге літо царювання Михаїла. Друга інтерполяція (///) об'ємніша, вміщує звістки про покликання варягів та початок походу русі на Царгород. При цьому продубльовано імена Аскольда та Діра – спочатку за літописом, далі за Амартолом. Цікаво, що

Новгородського IV літописів.

текст Амартола поданий у версії групи А 2-ї редакції або Ам.с Хроніки Амартола: «яко роусь на Костянтиньгра^d идоу^r, Асколдь и Дирь» (група Б Ам.с імен київських правителів не має. Розгляд групи А редакції Ам.с [372, с. 98–110]). Отже, співставлення дотичних текстів підтверджує тезу щодо вставки про покликання варягів із літописів і дозволяє виправити похибку В. Істріна.

Тексти Рум'янцевського списку Повної палеї [374, с. 174]³⁹ та двох списків ЕЛ-2 Чудівського вида [54, с. 453, вар. 61 та 64; 374, с. 173], як відзначив О. Творогов, не мають текстуальної подібності ні з версією Короткої палеї, ні між собою. Відтак, ще раз підтверджується теза про інтерполяцію в Коротку палею, деякі списки Повної палеї та ЕЛ-2 матеріалу пізніх літописів. Отже, сюжет про покликання варягів не належить до ХВІ, він був уведений в окремі пам'ятки чи навіть поодинокі списки «родини ХВІ» незалежно різними книжниками. Ці та інші спостереження демонструють зворотній вплив літописних текстів на хронографічні компіляції, що може суттєво заплутувати текстологічну картину. Докладне порівняння версій показує, що «варязькі» хронографічно-літописні перехрещення у текстах кола ХВІ не сходять до ядра, видаючи порівняно пізнє походження (поч. XV? ст.). Втім, деякі особливості трансформації версії Хроніки Амартола у всіх пам'ятках «родини ХВІ» в описах чудес та знамень, використаних у літописах під 1065 р., дозволяють припускати подібний зворотній вплив також і раніше у протографі ХВІ.

У Короткій палеї використані пізні джерела, зокрема, версії літописів та редакції Ам.с. Хроніки Амартола. При звірці та включенні нових фрагментів її укладач доволі незграбно поєднував різні тексти, часом

³⁹ Див. [7, арк. 439 зв.]. Варто зауважити, сліди звірки з літописом присутні і в інших місцях цього списку Повної палеї. Зокрема, в Ам.421 злитне читання «блистающе и сияюще», про що вище у III.1.

навіть порушуючи хронологію та логіку подій. Компіляція ця пізня, заснована, в тому числі, на матеріалі Повної палєї.

3.5.6. Як утворені статті 6360 та 6362 рр.

У дослідженнях ранніх літописів настільки звикли співставляти ПВЛ та НПЛмл й ототожнювати їх спільні записи з Початковим зводом, що дослідники незрідка всерйоз переходять з реальних текстів на реконструкції «спільних протографів». Через це змішують зміст і навіть дати обох літописів. Як уявляється, незайвим буде нагадати про те, що не зважаючи на (вельми) часткову подібність статей 6360 та 6362 рр., у них є суттєві відмінності. Тепер, коли з'ясувалося, що НПЛмл містить контаміновані читання з творів зразка ХВІ та самої ПВЛ і є пізньою, почну зі статті ПВЛ 6360 р. (тим паче, що вона за обсягом менша), а потім перейду до звісток НПЛмл під 6362 р.

Як уже відзначено, ідею «положить число» від певного пункту і спеціально зазначити «план-проспект» літопису автор ПВЛ запозичив вірогідно в Амартола. Автор ПВЛ під 6360 р. починає рахувати літа з Адама, і пише: «тѣмже *отселе почне* . и числа *положимъ*». У Хроніці Амартола на переході від вступу-проойміона до другої частини, коли виклад повертається від Олександра Македонського знов до 1-ї глави Буття і творення людини [48, с. 53], у зв'язці між цими частинами прочитуємо: «*от Адама пагы наченьше, о нарочитыхъ и доблихъ моужь житиискихъ временъ... таче же по рядуу князь и цѣря Иѣльтьскыя... число же временныхъ от великаго Моисия да створимъ*» [48, с. 51]. Далі автор ПВЛ залучив «Літописець вскорє» патріарха Нікифора, хоча копіювання неточне і певні цифри не збігаються, доволі багато переказу. Крім того, велика частина тексту належить до руки укладача ПВЛ.

Більше за все під 6360 р. різноманітних обрахунків. Названий імператор Михаїл III, за якого Руська земля почала «прозыватися» (фр.а). Далі уточнюється, що мова піде про перший похід русі на Царгород з

«літописання грецького» (фр.б), зазначене рішення літописця звідси «покласти число» літ (фр.с). За тим слідує згадка подій всесвітньої історії від Адама до Михаїла III, близько до Нікифорова «Літописця вскорі» (фр.д). Ще нижче наведено відносні дати у переліку правління руських князів (фр.е), автор тут в цілому відштовхується від канви ПВЛ. Виклад ведеться від 852 р. через 881, 912... до заключного пункту, смерті Святополка Ізяславича 1113 р. На останок, літописець повернувся до тієї «заяви намірів», з якої почав оповідь: він писатиме про наступні літа, а перше літо покладає на воцаріння Михаїла (фр.ф). Отже, перед нами постає доволі цілісна стаття, зосереджена спеціально на питаннях хронології. За нею вміщено невеличку низку «незаповнених років»: 6361/853, 6362/854..., і так до опису походу Михаїла на болгар 8366/858 р., взятого з Хроніки Амартола.

Окремо слід зупинитися на обрахунках літописця у фр.д з найвизначнішими подіями всесвітньої історії, та фр.е, де вказано тривалість князювання місцевих київських правителів. Перший перелік зроблений на основі «Літописця вскорі». Укладача ПВЛ цікавили більше за все не конкретні вказівки, скажімо, терміну життя того чи іншого з біблійних патріархів, царів чи імператорів, а підсумкові цифри, наведені у кількох місцях «Літописця» після низок дрібніших обрахувань⁴⁰. Підготовлене Володимиром М. Бенешевичем видання текстів Єфремівської Кормчої надає доволі точні відповідники до літопису. Отже,

⁴⁰ Вважають також, що у ПВЛ використаний не той переклад «Літописця вскорі», що був розповсюдженим на Русі, а дещо відмінна версія. Грецькі редакції $\chi\rho\nu\nu\omicron\upsilon\rho\alpha\phi\iota\kappa\delta\nu\ \sigma\upsilon\nu\tau\omicron\mu\omicron\nu\ N$ та N' визначив Карл де Боор: [94, р. 80]. Розповсюджений слов'янський переклад Н.В. Степанов ототожнив із редакцією N [83, с. 254]. Що у ПВЛ може бути використана грецька редакція N' , писали, напр., О.О. Шахматов, Я.Н. Щапов, Є.Г. Водолазкін [420, с. 62–65; 429; 174, с. 170–173].

розглянемо спочатку розрахунки подій всесвітньої історії у фр.d; для полегшення сприйняття я пронумерувала кожен звітку окремо.

1) «Від Адама до потопу 2242 р.» – у ПВЛ скорочене запозичення з «Літописця вскорє», цифри вірні.

2) «Від потопу до Авраама 1072» р. у «Літописці» – у ПВЛ «1082», тобто, скорочене запозичення з *похибкою*, помилка в десятках.

3) «Від Авраама до виходу Мойсея 430 р.» – переповідання, цифри вірні.

4) «Від Виходу до Давида 630» р. у «Літописці» – й у ПВЛ «601», скорочене запозичення з *похибкою*. Здавалося б, помилка заторкнула одночасно десятки й одиниці, однак варто взяти до уваги, що при записі кирилицею $\bar{a}.$ = «1» палеографічно легко пояснюється з $\bar{л}.$ = «30».

5) «Від Давида та від початку царства Соломона до (Навуходоносорового) полону Єрусалима 448 р.» – у ПВЛ переважно запозичення, цифри точні, напочатку ще хибне доповнення «от Давида и», яке насправді мало приплюсувати ще 40 років царювання Давида.

6) ПВЛ: «від полону до Олександра (Македонського) 318 р.» – У «Літописці вскорє» немає, але обрахувати можна на підставі абсолютних дат від Творення Світу та ін. даних твору патриарха Нікифора. Однак шлях обрахунку непростий, до того ж, для отримання результату ПВЛ доведеться закласти помилку. Якщо взяти до уваги такі дані: від Адама до Народження Христа 5500, від Адама до Авраама 3310, до Мойсея 430, до Давида 630, Давид правив 40 р., від Соломона до полону 448, тоді від полону до Н.Х. виходить $(5500 - 3310 - 430 - 630 - 40 - 448) = 642$ р. З урахуванням років від Олександра до Н.Х. (333, див. № 7) отримуємо похибку в десятках та одиницях: $642 - 333 = 309$. Натомість, якщо взяти помилкове вирахування ПВЛ «601 р.» від Виходу до Давида, в сумі буде «671 р.». Вираховуючи «333 р.» від Олександра до Н.Х., отримуємо $671 - 333 = 338$ р. Порівняння з цифрою ПВЛ «318» знов дає *похибку* в позначенні десятків, хоча така помилка краще, ніж одночасно у десятках та одиницях. Слід зважити також, що «318» точно збігається з даними від

Н.Х. до Костянтина Великого (див. № 8), утворюючи симетричну ланку, які укладач ПВЛ, здається, любляв.

7) ПВЛ: «від Олександра до Народження Христова 333 р.». – У «Літописці вскорі» немає, однак з нього легко вирахувати потрібне число. Справді, якщо від Адама до Народження Христа 5500 р., а до смерті Олександра 5167 р., тоді різниця становить $5500 - 5167 = 333$.

8) «Від Н.Х. до Костянтина Великого 318 р.» – у ПВЛ переповідання «Літописця», цифри точні.

9) «Від Костянтина до Михаїла 542 р.». – У «Літописці» немає, укладач ПВЛ вирахував число з різниці точних дат від Творення Світу та вказівок на роки царювання батька Михаїла III, Феофіла, з похибкою у 10 років. Див. 6338 р. від Адама до попередника Феофіла, Михаїла II; 12 р. царювання Феофіла; 5500 р. від Адама до Н.Х., 318 р. від Н.Х. до Костянтина. Тоді $6338 + 12 = 6350$ від Адама до початку царювання Михаїла III («Михаїла сего»). $6350 - 5500 = 850$ від Н.Х. до Михаїла III, $850 - 318$ (до Костянтина) = 532, на 10 років менше, ніж вказано у ПВЛ. Втім, це не єдина похибка у десятках у фр.d.

Відомо, що помилки у цифрах та складних назвах – найбільш типові у давніх творах. Якщо прийняти припущення про кілька подібних хиб у обчисленнях, визнаємо тільки, що укладач ПВЛ показав себе не надто добрим математиком. І як побачимо далі, використання «Літописця вскорі» у фр.d та «авторська» композиція у ПВЛ у фр.e показує одну руку.

Звернімося тепер до калькуляцій літ правління руських князів із фр.e. Дослідники помітили розбіжності з версією основного тексту літопису, писали навіть про нісенітницю у цифрах. Разом з тим, відзначено і певні закономірності [напр.: 214, с. 187–188; 410, с. 100–106]. Якщо йти від твердо встановлених дат, напр., року смерті Ярослава Мудрого 1054 р. (λ), тоді «від смерті Ярослава до смерті Святополка років 60» дає 1114 р. ПВЛ про смерть Святополка Ізяславича пише під 1113 р., однак у

Лаврентіївській групі списків (ЛРА) подію датовано 1114 р., за ультраберезневим стилем. Далі, якщо відлічити назад від 1054 р. «Ярослав княжив 40 р.» (ι, до речі, як Давид та Соломон) – дата близька до основного викладу літопису, має бути 1015 р. Якщо використати «включаючий рахунок літ», тоді тотожність повна. Святослав Ігорович помер на 85 р. раніше за Ярослава (κ), отримуємо 969 р. (похибка зростає, має бути 972). Ярополк княжив 8 років, тобто, від 969 по 977 (ε, має бути: від 972 по 980). Володимир почав князувати у 978 р. (θ, має бути 980?). Далі похибки ще більші. Святослав став князем у 941 (δ, має бути 945). Перше літо правління Ігоря Старого нібито припадає на 928 р. (γ, має бути 912!). Перше літо князювання Олега у Києві – на 897 р. (β, має бути 882). І тоді від 897 р. до 852 р. отримуємо не «29», як зазначено у фр.е (пор. α, «от перваго лѣта Михаилова до перваго лѣта Олгова рускаго князя лѣт 29»), реально різниця становитиме «45» років. У літературі припускали зсув у 2–3–4 рр., пов'язаний із плутаниною з ерами літозчислення. Стандартна константинопольська передбачає 5508 літ від Творення Світу до Н.Х., тоді як антиохійська, використана у «Літописці вскорє» – 5500; відома також болгаро-візантійська у 5505. Однак складність полягає в тім, що дати відносні, й хоча зсуви закладати у міркування можна, вони скоріше мають бути пов'язаними з «включенням» чи «виключенням» крайніх чисел («включающий счет» у низці дат міг призводити до накопичення помилок у кілька років) або з помилками арифметичних калькуляцій.

Спробуємо тепер поррахувати вперед від 6360/852 р. Тоді «перше літо Ольгове», коли він сів у Києві – 881 р. (α), Ігор став князем у 912 р. (β). У статтях ПВЛ, симетрично 30 років від Михайла до утвердження Олега у Києві 6360–6390/852–882, і так само 30 років від утвердження Олега в Києві до його смерті, 6390 – 6420/882 – 912. У принципі, дати з фр.е та основного викладу ПВЛ близькі. Далі, однак, знову починаються складнощі. Святослав має сісти на князювання у 925! р. (γ, $912 + 13 = 925$

p.); Ярополк – у 953 р. (δ, 925 + 28); Володимир – у 961 р. і т.д.... Аби Святослав «зміг почати» князувати після смерті свого батька у 945 р., тотожно до основного викладу ПВЛ, «від першого літа Ігорева до першого літа Святославля» мусило б минути не 13, а 33 роки. Втім, перехід з «33» у «13», враховуючи ідентичні помилки у попередньому фр.d (зокрема, «313» р. у Л «від Олександра Македонського до народження Христового» на відміну від решти списків, де вірна цифра, «333»), цілком імовірний. Тоді: Святослав став князем у 945 р. (γ₁, 912 + 33), Ярополк став князем у 973 р. (δ, 945 + 28, в основному викладі ПВЛ – 972), Ярополк княжив до 981 р. (ε, 973 + 8, ПВЛ 980), тоді ж князювання перейшло до Володимира. Щоправда, Володимирове правління, якщо відлічити від 981 р., мало закінчитися у 1018 (θ), а Ярославове – у 1058 (ι).

Швидше за все, літописець конструював перелік, відштовхуючись від опорних дат ПВЛ з обох боків – від початку та з кінця. При цьому він зробив кілька помилок. Пор., зокрема, ймовірний перехід «від першого літа Ігорева до першого літа Святославля» з 33 у 13 років. Якщо це врахувати, крайні дати корелюють з датами ПВЛ із незначними зміщеннями. Калькуляції показують, знов-таки, невеликі математичні здібності й добре співвідносяться з попередніми спостереженнями над фр.d. У переліку князювань припускали використання якогось ранішого джерела. Серед кандидатів названо «Пам'ять і похвалу» Іакова Мніха, де певні помилки літопису повторено, але невідомо, чи не використовувалася у цьому творі, навпаки, ПВЛ [350, с. 288–290]. Проте, як видається, краще і простіше пояснення полягає в тім, що літописець у процесі укладення ПВЛ дещо переформатував свою версію древньої історії. Пор., напр. 30 + 30 років від 852 р. до смерті Олега в остаточному варіанті ПВЛ, та 29 + 31 у переліку. Що, власне, не мусить дивувати, адже написання такого величезного зводу мало зайняти не один день і навіть не один місяць.

Початкові статті у середньовічних історичних творах несли велике ідеологічне навантаження. Акценти ПВЛ обумовлені не тільки тим, що за

«царя Михаїла» справді відбувся перший похід русі на Царгород і це була перша відома літописцеві згадка русі. Треба згадати, що Михаїл III – це саме той імператор, за якого здійснено місію Кирила та Мефодія. У ПВЛ відомості про винайдення слов'янської азбуки та переклад Святого письма поставлено під 6406/898 р. поміж інших подій (!). В асоціативну низку потрапили: опис міграції угрів, що проходили повз Київ, війни угрів зі слов'янами, додаткові відомості про розселення слов'янських племен, згадка Солуні, Морави та слов'янської грамоти, за чим власне слідує запрошення Кирила та Мефодія князями Ростиславом, Святополком та Коцелом і переклад книг Святого Письма Мефодієм [73, стп. 25–29]. Композиція анахронічна, кирило-мефодієвські сюжети потрапили явно у пізніший час. Більше того, царя Михаїла згадано в такому контексті: «словѣномъ живоущимъ крѣщнмъ . и княземъ ихъ Ростиславъ и Сѣпкъ и Коцель . послаша ко црѣю Михаилу глѣще . земля наша крѣщна . и нѣоу насъ оучителя...». Схожі вирази вживаються в описах розселення слов'ян та покликання варягів: «поляном живоущим особѣ...», «земля наша велика и обилна, а наряда в неї нѣт...». Тобто, повідомлення про місію Кирила та Мефодія створено за взірцями попередніх сюжетів Введення ПВЛ, і текст є вторинним стосовно історії полян. Так точно в ПВЛ спочатку «поча ся прозывать Руская земля», за Михаїла русь ходила на Царгород, а потім слов'яни отримали святі книги. Завдяки такій композиції «місцеві кийвські руські» події «вивищені» над загальнослов'янськими. При тому операцію проведено цілком коректно – пізніші числа не стали вигадувати. Просто руське повідомлення було проставлене напочатку, в перших рядках маркованої статті 6360 р. з першою згадкою історично відомої Русі, а слов'янське – пізніше і поміж інших подій. Відбулося, так би мовити, «присвоєння першості» (термін О. Толочка [399]) історії й операція була пов'язана зі знаменною для слов'янського світу фігурою грецького імператора.

Ймовірно, для середньовічного книжника важили і такі «віртуальні» матерії як символіка імені. Про це писав І. Данилевський: за пророцтвом Даниїла, перед кінцем світу встане «Михаїл князь великий» [214, с. 228]. Дослідник виходить з ідеї, що літопис є аналогом «книг життя», і задається питанням, чому обґрунтування історичності «Руської землі» має йти через згадку візантійського імператора [214, с. 187, 228]. В останньому разі відповідь лежить на поверхні – для утвердження спільноти важливим є «іноземне визнання», хоча б у якості достойного супротивника. Факт наявності значущого імені з багатими асоціаціями також міг підкріплювати рішення літописця. Слід зважити ще на такі обставини, що «Михаїл князь» згаданий в уривку з прор. Даниїла в Іпатіївській редакції ПВЛ під 1111 р. (272I), хрестильним іменем Святополка Ізяславича було саме «Михайло», а перелік 6360/852 р. доведено до смерті Святополка. Як уже відзначалося, існує тісний зв'язок між статтями з різних частин ПВЛ, включаючи завершення, відсутнє у Лаврентіївській групі. Зокрема закільцьовані записи маємо у недатованому Введенні та оповіді 1114 р. У прикладі з «Михаїлом» тема також зринає кілька разів.

Звернімося тепер до першої датованої статті НПЛмл. В оповіді про древні часи цей звід кардинально відрізняється від ПВЛ. Якщо брати загальний план і періодизацію подій, новгородський літописець за взірць узяв твори кола XVI, звідки запозичив опорні дати 6362 та 6428 рр. та два повідомлення про походи русі. Однак інформація про «руські» матерії в XVI не надто щедра, тому новгородський літописець змушений був зіпертися також на матеріал ПВЛ, звідки він узяв основний набір звісток. Стаття 6362 р. у НПЛмл величезна й увібрала матеріал із Введення ПВЛ, повідомлень 6360, 6374, 6370, 6415, 6390, 6488, 6411 рр., та ін. З першим датованим записом ПВЛ 6360 р. спільного дуже і дуже небагато. Всупереч усталеній думці про подібність перших статей обох зводів, можна назвати лише паралель «начало земли Руской»–«нача ся прозывати Руская земля»

та згадки походу русі за часів Михаїла. Специфіка новгородського літопису задовільно пояснюється без гіпотези про давні протографи, з наявних текстів зразка ПВЛ та ХВІ. Статтю НПЛмл можна розділити на кілька фрагментів, узятих з різних місць ПВЛ та хронографічних компіляцій (тексти див. Додатки).

а) Фраза, де використано матеріал статті ПВЛ 6360 р. стосовно початку Руської землі, пор. [63, с. 104; 73, стп. 17].

б) Уривок з недатованого Введення про полян, пор. [63, с. 104; 73, стп. 9].

в) Сюжет із Введення про братів Кия, Щека та Хорива [63, с. 104–105; 73, стп. 9].

г) Суміщаються вислів про слов'ян за часів поганства із Введення та пасаж щодо язичницьких звичаїв із «Промови Філософа», пор. [63 с.105.7-9; 73, стп. 14, 91].

е-f-g) Скорочений витяг з ХВІ [48, с. 503, 511] із вкрапленнями з ПВЛ. Тексти розглядалися вище.

h) З недатованого Введення про данину полян мечами [63 с.105.20-106.8], пор. [73, стп. 16–17]; «...изгибоша» на початку сюжету співвідноситься з паралеллю до ПВЛ у фр. j.

i) Оповідь про данину мечами зацикло, для переходу до наступного повідомлення ще раз повторено її початок пор. [63, с. 106; 73, стп. 16].

j) Скорочений переказ сюжету про Аскольда та Діра, пор. [63, с. 106; 73, стп. 20–21].

к) Переповідання двох виразів – з оповіді про полян та звістки про Олега і його взаємини з навколишніми племенами пор. [63, с. 106; 73, стп. 16, 24].

l) Прелюдія до оповіді про покликання варягів, використано елементи Введення ПВЛ: сюжет про розселення слов'ян, насилля дулібам від волохів та статтю ПВЛ 6367/859 р., пор. [63, с. 106; 73, стп. 6, 9, 12, 19].

м) Покликання варягів із ПВЛ 6370/862 р. з елементами попередньої статті 859 р. [63, с. 106; 73, стп. 19–20].

п) Повернення до випущеного фрагменту тієї ж статті 862 р., з невеличкою ампліфікацією [63, с. 107; 73, стп. 20].

о) Виклад (з перекомпонуванням) кількох відомостей про Ігоря та Олега, з виразами про «храбрих та мудрих» зі статті 6488/980 р. про варягів на службі у Володимира Святославича та «мудрих і смислених» полян із Введення [63, с. 107; 73, стп. 23, 29, 79, 9].

р) Переказ статті 6390/882 р. про захоплення Києва та смерть Аскольда і Діра, близько до тексту ПВЛ. Деякі вислови, напр., стосовно «подугорських гостей» замість найменування «Подъоугорское» виразно свідчать про пізнє походження НПЛмл [63, с. 107; 73, стп. 22–24].

г) Переповідання статті 6411/903 р. Ще раз використаний вираз про «мудрих та смислених», додано інформацію про сина Ігоря, Святослава (63, с. 107; 73, стп. 29, 9). Наступна стаття: «В лѣто 6428...».

Така обробка тексту Початкового літопису в НПЛмл передбачає копіювання, з деякими змінами, об'ємних фрагментів одночасно з конструюванням «редакторських» чи «авторських» доповнень із невеличких уривків або окремих висловів за пригадуванням. Спосіб роботи укладача дуже нагадує хронографічні компіляції. Специфічні риси НПЛмл не потребують припущення про «спільні протографи, давніші за ПВЛ», достатньо текстів зразка ХВІ та самої ПВЛ.

Отже, головні пункти розшуків навколо початкових статей ПВЛ, НПЛмл та паралельних літописам джерел наступні. Співставлення текстів виявило деталі, що дозволяють визначити співвідношення низки пам'яток інакше, ніж у традиційній концепції О. Шахматова та його послідовників.

1) Передусім, запропоноване О. Шахматовим пояснення походження першої дати НПЛмл, 6362 з 6363=«2-го лѣта царствования Михаила» є

коректним. Цілком виправдане й опертя на «Палею, соединенную с Хронографом полной и сокращенной редакции», або за сучасною термінологією на дві хронографічні палеї. Проте, застарів погляд на них як надзвичайно давніх свідків: Повна та Коротка палеї належать до «3-ї редакції ХВІ» й утворені у 1-й половині XV ст. Повідомлення палей 6363 р. являє собою контамінацію фрагментів «Сказанія о письменех» Черноризця Храбра та «Летописца вскоре» патріарха Никифора просторої редакції 2-ї половини XIII ст. й отже, написане пізніше останнього джерела. Щоправда, у викладі наступного 6428 р. у Повній палей відсутні кілька виразів з Амартола, збережених у інших текстах «родини ХВІ» та НПЛмл. Вірогідно новгородський книжник використав ранній список палей, що ще не ніс на собі ознак псування, або залучив додатково ближчу до протографа ХВІ версію.

2) Знайдено текстуальні свідчення того, що укладач НПЛмл під 6428 р. контамінував текст ХВІ та ПВЛ. Дата та основне тіло оповіді у статті 6428 р. взяті новгородським книжником із ХВІ, натомість із ПВЛ запозичено розрізненні вирази. Власне у ХВІ в оповіді 6428 р. про воцаріння Романа та похід русі на Константинополь не згадувалося ім'я князя Ігоря. Воно відсутнє у двох ранніх пам'ятках «2-ї» та «3-ї редакцій ХВІ» – Троїцькому хронографі та Повній палей. У двох інших творах цього кола, ЕЛ-2 та Короткій палей, ім'я Ігоря з'явилося під впливом пізніх літописів. У тім числі власне НПЛмл, що, до речі, свідчить про доволі пізню стадію формування версії ЕЛ-2 та Короткої палей. Автор НПЛмл безсумнівно користувався статтею ПВЛ 6415 р., що дає підстави припускати залучення й інших матеріалів Початкового літопису (тим більше, що подібні операції взагалі характерні для пізньосередньовічних книжників). Як можна припускати, новгородський книжник отримав інформацію про Ігоря з повідомлення 6449 р. В описі походу Аскольда і Діра 6362 р. співвідношення джерел у НПЛмл таке ж, як під 6428 р. В основу покладений ХВІ з додаванням окремих виразів із ПВЛ.

3) Протилежно до того, як вважається у традиційній концепції послідовників О. Шахматова, в оповіді про похід Ігоря під 6449 р. у ПВЛ не простежуються сліди користування ХВІ. В тому числі, хронограф не міг впливати через посередництво Початкового зводу, в ПВЛ бачимо лише повний переклад Хроніки Амартола. Сказане стосується також повідомлення 6374 р. про похід Аскольда і Діра, яке знов засвідчує тільки одну версію – повного перекладу Амартола.

4) Аналіз складу НПЛмл показує, що новгородський книжник компілював свої джерела за певною системою. Загальна побудова перших статей новгородського літопису повторює лінію ХВІ. З хронографа запозичені перші дві дати та реперні події початку історії Русі та походів на Константинополь. При цьому, однак, масу конкретного матеріалу взято з різних місць ПВЛ: Введення, перших річних статей, «Промови Філософа».

5) В усіх ранніх пам'ятках кола ХВІ бачимо літописні вставки у сюжетах з ранньої історії Русі. Старшими з них виявилися приписки у Троїцькому хронографі, взяті з двох статей ПВЛ, 6415 р. та 6452 р. Схоже на те, перші повідомлення про русь цікавили середньовічних книжників до такої міри, що вони були готові спеціально відшукувати додаткові оповіді, створюючи контаміновані варіанти.

Спостереження за хронографічними запозиченнями в інших частинах літопису підтверджують залучення у ПВЛ тільки повного перекладу Хроніки Амартола. Натомість НПЛмл демонструє складнішу структуру – у ній наявні витяги одночасно з хронографа та повного перекладу Амартола. Крім того, виявлені інші характерні риси залучення хронографічної літератури.

6) Як показано вище, немає достатніх підстав ідентифікувати серію цитат з Амартола під 1065 р. як приналежність ХВІ. Загалом особливості хронографічних запозичень у ПВЛ пояснюються впливом повних

перекладів хронік (Амартола та Малали). Ми не можемо закорінювати ХВІ у ПВЛ – тут немає надійних свідчень присутності цієї компіляції.

7) Важливо, що кілька хронографічних запозичень із різних частин ПВЛ (статті 1065 та 1114 рр., 1114 та Введення, Введення та «Промови Філософа») пов'язані одне з одним, і видають один задум і одну руку – власне укладача ПВЛ.

8) «Праці зі всесвітньої історії» справили вплив власне на манеру написання історії у Початковому літописі, вибір джерел та їх опрацювання. Тобто – на «ремесло історика». Автор ПВЛ, як піонер нової справи, найбільше переймався теоретичними підвалинами ведення літописання.

9) У НПЛМл справді маємо недвозначні свідчення використання текстів зразка ХВІ у записах за X ст. Разом з тим у статтях X–XI ст. на спільних із ПВЛ ділянках тексту зустрічаємо серію запозичень з повного перекладу Амартола. В останньому разі йдеться про такі фрагменти, що відсутні у хронографах, зокрема в текстах «родини ХВІ». Так спростовується думка щодо *простого* складу НПЛМл. З точки зору специфіки хронографічних включень вимальовується картина, діаметрально протилежна традиційній концепції. Тоді як у ПВЛ маємо цитати *тільки* з повного перекладу Хроніки Амартола, НПЛМл навпаки демонструє *складну* структуру і комбінування джерел: спільні з ПВЛ цитати повного перекладу Амартола сусідять із включеннями з хронографічної компіляції зразка ХВІ, характерними тільки для НПЛМл.

Висновки зачіпають загальні проблеми взаємовідношення ПВЛ та НПЛМл. У новгородському літописі використано якусь із версій ХВІ, а також літопис зразка ПВЛ та власні домисли книжника. Враховуючи час створення хронографічних палей, компілювання проведене, ймовірно, у 1-й половині XV ст. (якщо використаний якийсь протографічний варіант, радше наприкінці XIV ст.). Суттєво, що саме за зразком хронографа книжник моделював загальну структуру оповіді про древні часи. Чому

новгородський літописець віддав таку очевидну перевагу хронографічній версії, хоча йому була відома докладніша ПВЛ? Судячи з усього, тексти «родини XVI» набули в пізньосередньовічному Новгороді значної популярності. Їх знов і знов перекомпоновували і коригували. Про це свідчить як саме по собі створення за порівняно короткий період часу кількох пам'яток на одній основі (скажімо, поява двох текстів «3-ї редакції», ЕЛ-2 та Короткої палеї, нині пов'язується з Новгородом), так і зворотні зв'язки між компіляціями. Вірогідно, НПЛмл відображає ранній етап чи власне початок популярності цих творів у новгородському середовищі. Контамінація текстів зразка XVI та ПВЛ показує доволі пізнє походження цього новгородського зводу.

РОЗДІЛ 4

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИСНИЙ ЗВІД ПОЧАТКУ XIII ст.: ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ТЕКСТУ ТА ХРОНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

Київський звід, який називають ще «зводом 1200 р.», укладений на початку XIII ст. Це величезний за обсягом включеного до нього матеріалу літопис охоплює час від продовження ПВЛ 1111 р. до кінця XII ст. і є фактично нашим головним джерелом з історії багатьох давньоруських земель цього часу. Не лише Київської, а й Чернігівської та Переяславської, Полоцької, Волинської, Галицької, Туровської... Літописи—«конкуренти» для цього часу маємо тільки для Новгород та Володимира і Суздаля. Тим часом, етапи створення Київського зводу достеменно не встановлено, залучені укладачем джерела починають вимальовуватися лише зараз. В тому числі, йдеться про літературні джерела – зокрема, біблійні та хронографічні.

Літературні джерела послуговують безцінним матеріалом у різноманітних джерелознавчих студіях. У суто історичних студіях зовсім не нейтральним є питання, який відсоток літописних сцен «не є списаним безпосередньо з натури». Одна річ, якщо при заключенні миру з Володимирком Галицьким під 6652/1144 р. київський князь Всеволод Ольгович робить застереження від себе: «...се цѣль еси . ктомуу не съгрѣшаи» [74, стп. 316]. І дещо інша – якщо це слова з Євангелії, зі сцени «воскресіння триденного Лазаря», як то насправді є, бо київський літописець приписав Всеволоду євангельську цитату (Ін.5.14 [28, с. 43]). Одна річ, якщо у статті 6686/1178 р. князь Мстислав Ростиславич виголошує ним самим створені промови, а по його смерті «мужі» та прості «люди» хвалять його «своїми словами». І зовсім інша – коли літописець вкладає в уста князю та його мужам запозичення з Александрії Хронографічної. У першому випадку, під 1144 р., матеріал ще дозволяє припускати, що князь вільно цитував Євангеліє, оскільки у давньоруський

час Євангеліє, поряд з Псалтиром та Книгою прор. Ісайї, належало до найпопулярніших і знаних біблійних книг. Однак текст Александрії залишався більш раритетним, і у записі під 1178 р. вже з абсолютною певністю простежується діяльність історичного «референта» владущих – київського літописця.

Вплив хронографічних джерел на давньоруські літописи досліджували на матеріалі двох літописних зводів – ПВЛ та Галицько-Волинського літопису. Про ПВЛ йшлося вище; стосовно ГВЛ, напр. [308, с. 93–126; 186, с. 15–16; 312, с. 225–228]. Київський звід у цьому плані обділений увагою дослідників: до недавня фіксували лише два принагідно помічені запозичення. Тим часом, у зводі знаходимо значну кількість точних цитат, переповідань та сюжетних паралелей до кількох хронографічних творів. Руку поціновувача хронографії виявлено у багатьох місцях, і матеріал дозволяє приблизно визначити, на якому етапі роботи були опрацьовані твори із всесвітньої історії.

Цей літопис, безсумнівно, є складною компіляцією, створеною на матеріалі попередніх записів. Проте етапи київського літописання все ще точно не реконструйовані. Спроби визначення ділянок роботи різних літописців здійснювалися, напр., враховуючи тільки дослідження останньої третини ХХ – початку ХХІ ст., Б. Рибаківим, В. Франчук, П. Толочко, М. Котляром [342; 409; 404, с. 98–157; 262, с. 11–17]. Зокрема, припускалася участь осіб, чиї імена зустрічаються власне в цьому зводі: Петра Бориславича та ігумена Києво-Печерського монастиря Полікарпа. Варто зауважити, у ході попередніх студій накопичилися помилки, що суттєво впливають на хід думок. Зокрема, за традицією, починаючи від праць Я. Береднікова і до А. Насонова, співвідношення записів за ХІІ ст. визначено таким чином, що суздальський Лаврентіївський звід прийнято вважати скороченням київського Іпатіївського. Див. у передмові Я. Береднікова до першого видання ПСРЛ: «Лаврентиевский список, кроме Временника Нестора, вполне помещенного в первых его тетрадах... и

окончания, содержащего в себе сказание о Суздальском и других Северных княжествах, есть та же сокращенная Ипатьевская летопись» [74. с. VIII]. Така думка утвердилася надалі [300; 301; 302]. Проте укладач Київського зводу охоче доповнював і «переписував» історію, в тому числі більш як півстарічної давності [161]. Не маючи на меті повний перегляд реконструкції київського літописання XII–початку XIII ст. (що поки що не на часі), я намагатимусь надати матеріал для її суттєвого уточнення. Для цього необхідно, по-перше, ще раз співвіднести записи Лаврентіївського та Іпатіївського зводів, показати розбіжності їх версій на ділянках із спільними блоками тексту і розшарувати літописи, враховуючи ці свідчення. По-друге, потрібно якомога повніше виявити комплекс запозичень із хронографічних джерел і з'ясувати, чи корелюють нові дані з визначеними границями літописних пластів різного походження. Таким чином, ця глава поділяється на дві частини. У першій на кількох обраних прикладах показано співвідношення читань Іпатіївського та Лаврентіївського текстів і запропоновано уточнення до схеми укладення Київського зводу. Друга присвячена дослідженню цитат та паралелей у зводі до «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, Александрії Хронографічної, Хроніки Амартола та ін.

4.1. «Розшарування» Київського зводу. Співвідношення записів Лаврентіївського та Іпатіївського літопису за XII ст.

Лаврентіївський та Іпатіївський зводи після закінчення ПВЛ мають значну низку спільних фрагментів, що продовжується до 70-х років XII ст.; на окремі спільні повідомлення натрапляємо у 90-х роках XII ст. Що стосується характеру джерела, відображеного в обох літописах, вчені припускали, що велика доля спільних блоків тексту своїм походженням зобов'язана літописцю Переяслава-Руського. Іноді з уточненням: нібито переяславський книжник переробив ранній київський звід і додав місцеві переяславські та суздальські відомості. Так, О. Шахматов уважав, що

«смесь суздальских и южнорусских известий» походить із «Владимирского Полихрона» XIV ст., де використана пізня переяславська компіляція кінця XII ст. [419, с. 13–22, 52–53, 76–77; 414, с. 58]. М. Приселков відкинув гіпотезу Поліхрона, і зробив акцент на іншому припущенні О. Шахматова, про два літописці Переяслава-Руського XII ст. – «єпископський» та «князівський». У Лаврентіївському літописі (далі Лавр), як він вважав, відобразилися обидва літописця, через що окремі повідомлення зазнали дублікації, а в Іпатіївському (далі: Іпат) – залучався нібито тільки один, «князівський» [335]. А. Насонов детально проаналізував спільні та надлишкові повідомлення обох зводів XII ст., і переконливо показав, наскільки сумнівною є теза про дублікацію. Більшість фрагментів, визначених О. Шахматовим та М. Приселковим як дублі, що складають «пари» з короткої та просторої редакції, не є такими хоча б тому, що велика частина з них однаково короткі. А. Насонов схилявся до думки, що у Лавр використаний у переяславській обробці ранній київський звід, і вже від цього протографічного тексту відштовхувався редактор Іпат. Київський хроніст залучав нібито переяславські повідомлення, а Лавр – київські. Кроком вперед було те, що визначення походження фрагментів не було зіперте на прямолінійно оцінювану «місцеву приналежність». Так, спільні для Лавр та Іпат описи діянь представника суздальської династії Андрія Боголюбського, на яких будували найрізноманітніші висновки, А. Насонов відніс не до суздальських, а до київських записів [302, с. 467, 480–481; 300, с. 81–82, 132–137; 301, с. 366]. Євген Перфецький, а за ним Юрій Лимонов висунули гіпотезу, згідно якої у першому володимирському зводі використано київський літопис, доведений до початку 1170-х років; натомість другий володимирський звід вплинув уже на укладача Київського зводу [317, с. 41–42, 79; 274, с. 69–91]. Поряд із цим, Ю. Лимонов намагався реконструювати записи окремих князів: «Літописець Юрія (Долгорукого)», «...Ізяслава (Мстиславича)», «В'ячеслава

(Володимирича)», «Святослава Ольговича»... Треба сказати, всі ці «літописці» виявилися дещо віртуальними. Фактично єдиною підставою для реконструктивних операцій було схвальне або навпаки, неприхильне ставлення книжників до згаданих князів⁴¹. Додам, численні окремі питання співвідношення текстів Лавр та Іпат розроблені у книзі М. Бережкова, присвяченій літописній хронології [125]. Учені висловлювали також цікаві, хоча незрідка суперечливі припущення щодо походження окремих спільних сюжетів обох зводів [огляд: 404, с. 98–101, 148 та ін.].

А. Насонов підсумував міркування щодо співвідношення тексту Лавр та Іпат на своєму етапі й запропонована ним схема стала панівною. Вчений тримався думки, що Лавр є продуктом вторинним, скороченням київського зводу. Цю тезу прийняли за доведену, і надалі до проблеми не поверталися [409; 404, с. 98–156; 262]. Б. Рібаков приєднався до розмірковувань М. Приселкова про пізній володимирський звід 1193 р. і не погодився з Д. Ліхачовим щодо переяславських повістей у складі Лавр [342, с. 11, 13]. Розвиваючи ідеї А. Насонова, Б. Рібаков писав про «цесарський літописець» Андрія Боголюбського (Андрій нібито «царював» з Володимира-на-Клязьмі Києвом, за чим, здається, вгадуються далеко не медієвістичні, а модерні московські реалії [342, с. 30–31]), але окрім років «царювання» Андрія інші паралельні до Лавр свідчення Іпат його не цікавили.

Тим часом, тема ця вкрай важлива. У дослідженнях історичних творів продовжуваних жанрів (аннали, літописи, певні хроніки) увагу закономірно приділяють саме спільним фрагментам. Збіги і розбіжності в

⁴¹ Дослідник використовував такий додатковий критерій, як визначення характерної лексики. Проте внаслідок неповного залучення матеріалу його визначення ставали частковими й невірними. Напр., до літописця Андрія Боголюбського він відніс слово «ловити», хоча воно зустрічається не лише в епізодах «подвигів» Андрія, а й, напр., в описі київського князювання Мстислава Ізяславича 1169–1170 років.

таких випадках вважаються найважливішими текстологічними маркерами. Літописознавці віддавна намагаються реконструювати різноманітні складові Київського зводу. Серед них називають літописці окремих князів або обласні: Ізяслава та Ростислава Мстиславичів, Святослава Ольговича, Володимира Глібовича, переяславський, галицький тощо. Проте, якщо дослідник засновує свої висновки виключно на визначенні таких плинних показників як «тенденційність», стилістичні особливості, прояви місцевого патріотизму – вірогідним є невірне розшарування, оскільки надто багато показників літературної критики є амбівалентними. Якщо ж спільні блоки Лавр та Іпат належать до початкового чи протографічного тексту (спробую далі показати, що це саме так) – це суттєво полегшує завдання визначити ранні та пізні пласти. Дослідники уникнуть небезпеки перемішування спільних фрагментів Лавр та Іпат з працею власне укладача Київського зводу. Відтак, одному літописцеві вже не приписуватимуть ділянки тексту, утворення яких насправді розділено десятками років.

Пропонуючи пояснення походження спільного Лавр та Іпат (далі: ЛІ) тексту (пор. [73; 81; 75]), вчені зазвичай робили акцент на переяславських записах 1-ї половини – середини XII ст. Втім, ще одна його характерна риса – низка спільних володимиро-суздальських повідомлень 1160-х – 1170-х років та аналогічні поодинокі відомості за 1180-і – початок 1190-х років. Певною мірою раціонально (але, як виявилось, невірно) проблему володимиро-суздальських відомостей вирішував О. Шахматов, припускаючи таке джерело компіляції як Владимирський Поліхрон. Однак ця гіпотеза спиралась на постулати, що не можуть бути доведеними, і була спростована М. Приселковим. У свою чергу, теорія М. Приселкова про два переяславські літописці, «князівський» та «єпископський», ще менш придатна для пояснення спільного масиву володимиро-суздальських повідомлень. Дослідник вважав, що молодий переяславський князь Володимир Глібович (син Гліба Юрієвича, онук Юрія Долгорукого і

племінник Андрія Боголюбського), у літописці якого нібито поєднані обидві складові, надто залежав від свого дяді Всеволода Юрієвича [335]. Але ця теза заснована власне на тенденційній володимиро-суздальській редакції спільних блоків Іпат та Лавр. У розгляді окремих питань у М. Приселкова спостерігаються порушення логіки аргументації⁴². А. Насонов та Ю. Лимонов змістили акценти і намагалися реконструювати суздальські чи київські протографи, нівелюючи «переяславське посередництво». Вважали за можливе припускати зміну напряму впливу – у 1-й половині XII ст. (чи принаймні до 1170-х років) з Києва на Суздаль, а згодом навпаки – із Суздаля на Київ [302, с. 480–481; 300, с. 114, 134–137, 148, 146, 148; 274, с. 37–91]. Однак керувалися вони при цьому переважно критерієм «повноти» повідомлень, що не дає вирішення текстологічних проблем.

Деталізованість та повнота запису чи, навпаки, збереження короткої версії традиційно є одним із показників, за допомогою яких визначають співвідношення версій. Проте літописознавці, як правило, пропонують надто спрощене рішення: якщо на певній ділянці літописного тексту Іпат детальніше повідомляє про події (зокрема, київські) – значить, її редакція є початковою, а в Лавр маємо скорочення [226, с. 438, 447; 419, с. 16; 302, с. 474; 274, с. 91, 345]. Не враховують те, що просторі статті часто утворені за рахунок ампліфікацій та комбінування кількох джерел. Інша традиційна теза – що теми і лояльності автора записів мають послугувати основним критерієм у визначенні його походження. Однак місцеву приналежність далеко не завжди легко визначити за «прихильними» або

⁴² Напр., теза про два літописці, єпископський та князівський, в ученого спирається, в тому числі, на дублікацію повідомлення про похід Михалка Юрієвича на половців під 1169 р. і 1171 р. у Лавр та під 1172 р. і 1173 р. в Іпат. Але за схемою М. Приселкова, в Іпат мусить бути представлений лише один, князівський переяславський літописець. Тим часом, в Іпат присутні обидві версії походу Михалка.

«неприхильними» до когось повідомленнями. Яскраві події могли відобразитися у географічно далеких від епіцентру книжників, та й поняття «місцевого патріотизму» не є у середньовіччі однозначним. Скажімо, такий спосіб «ототожнення» автора зі своїми героями як слово «наші» в якості синоніму «перяславців» або «чернігівців» зовсім необов'язково мусить вказувати на перяславське чи чернігівське походження текстів; такий слововжиток має літературні взірці [163]. Хоча аналіз тенденційності справді іноді сприяє визначенню, звідки виходили ті чи інші записи, давньоруські книжники могли виявляти й «об'єктивність», похваляючи «чужих» князів та картаючи «своїх», доброзичливо описувати сусідів. Зокрема, це вірно для літописців київських, котрі звично демонструють доволі широкий кругозір, а також для пізніх редакторів, у яких вже відійшов пік емоційного сприйняття подій і переважала потреба у створенні взірців гідної поведінки в історії для належного наслідування «діянь».

Для визначення співвідношення зводів доцільно обрати інший шлях у рамках строгої текстології. Передусім, необхідно визначити місце спільного ЛІ тексту всередині зводів і співвідношення ЛІ шару з додатковими блоками Київського зводу. З'ясувати, чи не є «довші» й «повніші» київські повідомлення дво- чи трьохшаровими. Необхідно відмовитись від критерію «повноти» повідомлень як показника їх початковості й спробувати спростувати сталу тезу про Лавр як скорочення Іпат. Найбільш надійним показником вторинності версій є їх анахронічність та суперечливість. Аналіз неузгоджень враховує такі текстологічні маркери: помилки змістовні й розбіжності з реаліями, які виявляється з паралельних відомостей інших літописів чи цього самого зводу (модифікація складу учасників, розрив викладу та под.), граматичні (неузгодження числа, форми дієслів і т. ін.), хронологічні (зсуви у датуванні, дублікація, переставлення подій місцями). За показовістю маркери є, так би мовити, різнокаліберними – від псування одного-двох

слів до «швів» при з'єднанні значних блоків тексту. Однак у текстології значимі і ті й інші.

Треба одразу вказати, що досить часто початкову редакцію чи наближеність до протографічного тексту демонструє Лавр. Те, що знання цього літопису дозволяє пояснити певні обриви та недоречності Іпат, на прикладі окремих повідомлень відзначили давно; але систематично тезу не перевіряли. Звертали увагу й на очевидне редагування Київського зводу на користь Ростислава Мстиславича та його сина Рюрика Ростиславича, що також є непоганим маркером вторинності. І все ж таки, критерій «повноти» Іпат часто перевищував усі інші показники.

Отже, спробую на кількох (до десяти) прикладах показати, як співвідносяться версії Іпат та Лавр. У ході роботи вдалося знайти близько 40 паралелей з текстологічними маркерами [161] й низка їх може бути подовженою. Проте вичерпний аналіз усього матеріалу потребував би спеціального монографічного дослідження, тому зупинюсь на окремих яскравих прикладах. Для спрощення викладу далі фрагменти Лавр та Іпат подано у хронологічній послідовності. Історичні коментарії мінімальні, головну увагу зосереджено на текстологічних аспектах. Однак, оскільки головною темою багатьох повідомлень є боротьба за київський стіл, а події навколо Переяслава, Новгороду та ін. з нею тісно пов'язані, кілька слів з цього приводу. Спочатку за Київ змагаються Мономашичі – сини та онуки Володимира Мономаха, та клан чернігівських Ольговичів, нащадків онука Ярослава Мудрого, Олега Святославича. Згодом боротьба частіше проходить вже всередині Мономашичів, коли конкурують дядько та племінники, двоюрідні і навіть рідні брати. Накал може досягати такого ступеня, що аби його вгамувати, князям доводиться розподіляти владу на кшталт «дуумвірів». Так сталося, напр., тоді, коли Ізяслав Мстиславич, онук Мономаха, безкінечно воював зі своїм дядьком Юрієм Володимиричем Долгоруким. Справа закінчилася тим, що він запросив сісти з ним разом у Києві іншого дядька, В'ячеслава Володимирича. Більш

або менш тривалі «співправління» спостерігаємо також в останній чверті XII ст. Політичний контекст детальніше [389]. За ті 80 років, що охоплює Київський звід, політична ситуація, природньо, змінювалася безліч разів, деякі історичні коментарі подано нижче у розгляді паралельних повідомлень.

У записах Київського зводу 1110-х – 1120-х років укладач виявляє себе переважно у перекомпонуванні звісток та залученні додаткових джерел. Проаналізуємо один показовий сюжет. На закінченні просторої статті 6621/1113 р. Іпат оповідає про долю переяславського князівського столу. Тексти Лавр та Іпат [73, стп. 290; 75, стп. 276–277] див. Додатки, для зручності у таблиціх текст розподілений на окремі повідомлення, сегменти позначено латинськими літерами. Починається виклад з того, що Володимир Мономах після вокняжіння у Києві посадив свого сина Святослава у Переяславі (фр.а). Наприкінці року Мономах же (хоча ім'я князя не назване) нібито посадив тут-таки іншого сина, Ярополка (фр.ф). Куди подівся Святослав, не сказано. Під 6622/1114 Лавр та Іпат одночасно вміщують повідомлення про те, що Святослав помер і похований у Переяславі (фр.і). При цьому, в Лавр статті переважно ультраберезневі, натомість в Іпат – березневі, тому збігу дат не мусило бути. Далі в Іпат слідує доповнення, що у Переяславі знаходився стіл Святослава (і₁). З чого випливає, що він так і сидів у Переяславі, його нікуди звідси не відправляли. Отже згідно Іпат, у місті певний час мали князувати обидва Володимирічі, Святослав та Ярополк, що, наскільки мені відомо, несумісно з практикою розподілу князівських столів цього періоду. Вірогідно, такі дивні комбінації спираються не на реалії, а мають цілком текстуальне походження. Неузгодження Іпат сталося через суміщення різних стилів, ультраберезневого та березневого, під час компоновки різних джерел – ЛІ та додаткових. Лавр вміщує два повідомлення про поставлення єпископів (фр.g k) з точними денними датами, що має свідчити про близьку до подій фіксацію. З них в Іпат одне наведене у

скороченні (фр.g₁), дату випущено. Втрата «компенсована» записом про поставленням іншого єпископа, Нікити, але теж без дати (фр.h). Три додаткові повідомлення Іпат новгородські за походженням (фр.e l m). Пор. у НПЛ: «6621/1113. Семь же лѣтъ побѣди Мѣстислав... чюдъ. Въ то же лѣто заложена бысть церкви Новгородѣ святого Николы... 6624/1116. Въ то же лѣто Мѣстиславъ заложил Новгородъ болии първаго. Том же лѣтъ Павль, посадникъ ладожьскыи, заложил Ладогу городъ камянь» [63, с. 20]. Перша з відомостей Іпат (фр.e) не надто вдало стикується із записами про розподіл столів серед синів Мономаха. Виходить на те, що Мстислав заклав церкву у Новгороді, а потім посадив «сына своего (!) Ярополка» (фр.f). Очевидно, «посади сына своего» Мономах, а не Мстислав, котрий насправді був братом Ярополка. Ця частина не належить до ЛІ, але можна обережно припустити, що спочатку серія відомостей про розподіл столів серед Мономашичів їх батьком (фр.a b f i₂) складала певну цілісну одиницю, розірвану через уведення новгородської серії записів про Мстислава (фр.e l m). Тобто, в Іпат явно невдале компонування і протограф ЛІ краще збережений у Лавр (можливо, зі скороченнями).

З 1130–1140-х років з'являються дещо просторіші статті, де досить вагомою є наративна складова. Спільні ЛІ блоки київський книжник у деяких випадках дублює власною оповіддю. В оцінках і деталях, в тому числі, змістоутворюючих – виклад тих же подій у доданих фрагментах суттєво відрізняється від спільного з Лавр текстом.

Так, під 6648/1141 р. обидва літописи вміщують детальну оповідь про вигнання з Новгорода Святослава Ольговича, брата київського князя Всеволода Ольговича, та спробу посадження на його місці старшого сина Всеволода, Святослава [73, стп. 308; 75, стп. 307–308]. В Іпат вписаний додатковий фрагмент (фр.b), де Всеволод відмовляється прислати в Новгород сина через повстання новгородців. Безпосередньо за ним слідує ЛІ блок (пор. фр.c-c₁), де городяни ще раз просять у Всеволода замінити брата на сина, той посилає сина у Новгород, а вони порадилися

(«сдумаша») і просять дати їм когось із племені Володимерового, з нащадків Мономаха. Таким чином, у Київському зводі Всеволод Ольгович двічі збирається прислати новгородцям свого сина і двічі відмовляється (!), причому дві оповіді про це наявні в сусідніх блоках тексту. Крім того, в додатковому Іпат тексті змінено суб'єкт: спочатку йдеться про Всеволода, а починаючи від слів «и спрряя емоу» – про Святослава Ольговича. Хоча Іпат фр.в вміщений раніше від фр.с, перший є додатковим і саме він призводить до суперечливості викладу. Неузгодження, на жаль, не привертали увагу вчених [напр.: 302, с. 475, прим. 16; 300, с. 90; 125, с. 57, 140]. Вірогідно, так сталося тому, що київська компіляція нарощена великою кількістю живих додаткових деталей, що створюють враження запису по свіжих слідах за участю свідків подій.

Стаття 1146 року відкриває серію надзвичайно об'ємних річних записів середини 1140-х – 1-ї половини 1150-х років. З одного боку, від ХІХ ст. у науковій традиції усталилася думка про статті 6654–6662/1146–1154 років як цілісну оповідь про князювання Ізяслава Мстиславича. З іншого, вчені аргументовано припускали інтерполяції, в тім числі «чернігівські», в повісті про вбивство Ігоря Ольговича 6655/1147 р. та деяких інших [226, с. 445; 317, с. 40–41; 262, с. 34–36]. О. Шахматов відзначав південно-руські вставки, що розривають суздальські тематичні блоки в Іпат [419, с. 74–75]. Думку про те, що Лавр ще не має чернігівських інтерполяцій, розділяли й дослідники ХХ ст., зокрема, М. Приселков та А. Насонов [335, с. 91; 302, с. 475, 486; 300, с. 91, 101]. Деякі суперечності викладу Київського зводу виявив Ю. Лимонов [274, с. 38–57]. Справді, у цій частині 1140-х – 1150-х років прояви редакторського втручання нашого книжника доволі яскраві, покажу це на двох прикладах.

У вельми просторому описі подій 6657/1149 р. центральне місце займає похід Юрія Долгорукого на Переяслав та вирішальна битва з Ізяславом Мстиславичем. Версія Лавр збудована на основі ІІІ тексту, з невеличкими

варіаціями, натомість Іпат суттєво розширена [73, стп. 320–326; 75, стп. 372–394]. Сполучення Лі тексту та додаткових блоків Іпат викликало в Київському зводі неузгодження у хронології. Відзначимо хронологічні репери. «Мѣсяца иуля въ 24», на день св. Бориса та Гліба, Юрій виступив у похід, до нього підійшли союзники і стояли місяць біля Білої Вежі, чекаючи «покоренія» від Ізяслава. 23 серпня, справді майже рівно через місяць, стався бій під Переяславом, який Ізяслав програв. Слова «июля 24», «стояша мѣсяць», «августа въ 23» прочитуються однаково у Лавр та Іпат, тобто, належать до Лі тексту. Пор. фр.е у паралельних текстах 1149 р. (№ 3), фр.1 (№ 4) [73, стп. 321–322; 75, стп. 374, 377, 383]. Проте Іпат, на відміну від Лавр, між виступом у похід та прибуттям під Білу Вежу вміщує повідомлення про зустріч Юрія та Святослава Ольговича «на Спа^сшь» (Спасов) день, тобто, на 6 серпня (b₁). Уточнення пов'язане не з датою прибуття до Юрія, а з народженням дочки Святослава Ольговича («в недѣлю рано», тобто, в неділю рано вранці після святкування Спаса); пор. нижче, фр.b₁-х; можливо, походить із записів Святослава [154]. Відповідно, зустріч союзників та місяць «стояння під Білою Вежею» маємо відраховувати від 6 серпня, а не від 24 липня, що призводить до зсуву хронологічних вказівок [125, с. 148; 302, с. 490; 274, с. 38–40].

Поза цим, у тексті спостерігаються дрібніші перестановки та суперечності. Згідно Лавр, до Юрія підходять чернігівські князі Святослав Ольгович і Святослав Всеволодич. Із закликом виступити у похід проти «спільного ворога» Ізяслава Мстиславича до суздальського князя звертаються одразу обидва Святослава. В Іпат інакше: напочатку походу згадано тільки Святослава Ольговича, Всеволодич долучається пізніше (пор. № 3, фр.с-с₁). Тим часом, тут залишився спільний Лі текст «намъ ворогъ *всиль*», «брата нашего», і множина у дієсловах (фр.d), хоча якби мова йшла про Святослава Ольговича та Юрія, очікувалася б двоїна. Далі, за Лавр, Ізяслав посилає «по брата Смолинську и Володимерю» (фр.g). «Брата» – двоїна, йдеться про Смоленськ та Володимир-Волинський, де

княжили на той час Ростислав та Святополк Мстиславичі. У подібних випадках літописці мали на увазі, що князь очікує підхід військ своїх союзників. Натомість за Іпат, Ізяслав, потребуючи військової допомоги, відправляє «Володимерю» свої «полкы», послаблюючи свої сили. І вже очікувано, київський літописець, що тенденційно освітлював діяльність Ростислава Мстиславича, виопуклює видатну роль смоленського князя: Ізяслав нібито весь час радиться з ним, Ростислав виступає головним помічником (фр.f-f₁-f₂). Тексти див. Додатки.

За цим слідує опис поразки Ізяслава Мстиславича від Юрія, де Лавр знов являє собою цілісну несуперечливу нарацію, тоді як в Іпат подано два протилежних ракурси. Перший – з ЛІ блоків тексту, другий – із додаткових фрагментів. Ю. Лимонов помітив неузгодження, де змішано «рассказ победителя» з «рассказом побежденного» [274, с. 40–41]. Гіркоту поразки київський літописець намагається пом'якшити описом гідного ведення бою особисто Ізяславом та вказівкою на різні «об'єктивні обставини», що стали на перешкоді героїства: зраду переяславців, «смятіння» війська (фр.j₁-j₂). Тексти продовження оповіді див. Додатки.

Перехід від картини, яка предстала нібито перед очами героїського Ізяслава з додаткового Іпат фр.j₂: «и оузрѣ иже полци вси побѣгли», – безпосередньо до резюме битви з ЛІ у фр.k «и многы избиша», – незграбний і погано узгоджений. Дієслова вжиті поперемінно в однині та у множині, текст позбавлений зв'язку між неспорідненими синтагмами. Крім того, заміна «солнцю заходящю» Лавр на «солнцю вьсходящю» Іпат суперечить спільній інформації обох зводів, адже раніше вказано, що війська стояли «до вечера» [73, стп. 322; 75, стп. 381]. І знов оповідь рясніє великою кількістю нарад та інших деталей, що змушувало дослідників заплющувати очі на специфіку викладу Іпат.

Під 6659/1151 р. обидва зводи детально описують новий етап протистояння Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого і чергову серію походів та битв. Військові дії починаються з виступу Юрія під Київ та

підходу до нього союзників-половців. У Лавр біля Києва Юрія зустрічає і б'ється з ним лише сам Ізяслав, тоді як в Іпат на боці київського князя перераховано п'ятеро князів з дружиною, «кияне» та чорні клобуки, побіжно згадано їх нараду: «и тако угадавше». Проте після цього бачимо ЛІ блок тексту, де прочитується «а лодьѣ его», в однині [73, стп. 331; 75, стп. 424]. Тексти див. Додатки.

Сказане свідчить про те, що ЛІ виступає вихідним текстом або основою, з якою працював київський літописець. У ньому згадували тільки Ізяслава Мстиславича, додаткових дійових осіб введено вже під час редагування. Дослідники тут і далі знов захопилися обсягом залученого в Іпат матеріалу⁴³ й факт наявності «просторої деталізованої повісті» перевісив усі інші свідчення текстів. Суперечливість київської версії не відзначають [302, с. 478–479].

Так само трансформовано й доповнено вихідний ЛІ текст ще в кількох місцях. Найсуттєвіші правки виявлені через кілька аркушів. У Лавр прочитується дещо зіпсований фрагмент. Починається він з опису подвигів Андрія Боголюбського, від яких зроблений раптовий перехід одразу до дій його батька Юрія без зміни суб'єкту чи пояснювальної зв'язки. Від слів «бѣ бо ему вѣсть...» йдеться вже про Юрія Долгорукого, котрому на допомогу йшов «сват» Володимирко Галицький [73, стп. 333]. Ймовірно, у спільному протографі в результаті помилки випав рядок чи два тексту. В Іпат цей каркас збагачений деталями, але структура залишилася та сама, єдине, що укладач Київського зводу додав інформацію про Юрія. Найбільш показово втручання редактора проявилось трохи нижче. У Лавр фраза така:

⁴³ Крім того, намагалися визначити переяславську редакцію. Підставою реконструкції слугує зміна топографічних вказівок («по сеи» / «по онои странѣ» Дніпра, на це звертали увагу вже у дореволюційній історіографії, напр. [168].

«бѣ бо ему вѣсть тогда . оже иде^т ему в помощь сватѣ Володимерко . и поиде противу ему // Изяслав же слышавъ {то} [ту вѣсть]⁴⁴ поиде по не^м . блуда того дабы ся не снялъ с Володимерко^м . /// и постиже ѿ (тобто, Юрія – *Т.В.*) оу Перепетовыхъ . хотя битися с ни^м».

В Іпат пасаж розірвано величезними вставками, місця яких тут позначені значками «//» та «///». Текст нарощений інформацією про учасників коаліції Ізяслава Мстиславича, ведення нарад та переговорів, рух військ і навіть про віче. У додаткових фрагментах Іпат діє стандартна для редагованої оповіді трійка князів «В'ячеслав, Ізяслав та Ростислав», що зумовлює множину у дієсловах («поедемы», «поидоша», «сташа» і т.п.). Але у спільних ЛІ блоках присутній лише Ізяслав та його супротивник Юрій і, відповідно, залишаються форми однини («поиде», «постиже»...) [75, стп. 432–432]. Отже, фраза Лавр формує кістяк оповіді. Неузгодження Іпат недвозначно демонструють, що усі милі серцю історика додаткові деталі надбудовані над цією основою. Версія Лавр ближче до протографічної, і для статті 1151 р. окремі неузгодження у військових сценах відзначені дослідниками. Писали, напр., про те, що в Іпат про битву Ізяслава та Юрія «оу Перепѣтовыхъ» оповідається двічі [208, с. 171, прим.1; 302, с. 479; 274, с. 56–57; 125, с. 62, 153]. Бій почався у п'ятницю, і про цей день спочатку згадано у блоці ЛІ «свитающу же пятку», а через піваркуша в додатковому фрагменті Іпат «оутрии же днѣ в пято^к». Пор. [73, стп. 333; 75, стп. 435–436]. Позначення часу та обставин співпадає, але київський книжник продублював оповідання, та ще й урізноманітнив їх так, ніби маємо дві події.

Як уже відзначалося вище, гостра боротьба за Київ закінчилася тим, що в 1151–1154 рр. був сформований своєрідний дуумвірат Ізяслава Мстиславича та його дядька В'ячеслава Володимирича. Після смерті

⁴⁴ Так РА та ЛПС; ЛПС ту вѣсть, РА ту же вѣсть, Л то; читання РА та ЛПС близькі до ІХ.

Ізяслава Мстиславича описано демарш чернігівського Ізяслава Давидовича. Давидович виставив як привід підходу під Київ бажання «оплакати брата», а насправді зазіхав на київський стіл (див. Додатки, паралельні тексти 1154 р., фр.с-с₁) [73, стп. 342; 75, стп. 469–470]. Оповідається про запрошення у столицю Ростислава Мстиславича зі Смоленська В'ячеславом Володимиричем та старшим сином небіжчика Мстиславом Ізяславичем й охорону стольного міста від чернігівського суперника. Частина тексту спільна з Лавр, однак у Іпат вихідну версію розширено. Лавр звично вважають скороченням Іпат [302, с. 480], але насправді співвідношення зводів протилежне. Серед переробок Іпат, в тому числі – суттєво «скоригований» список головних діючих осіб, і неузгодження важко не помітити. Автор Київського зводу всіляко виділяв із загальної маси Ростислава Мстиславича та його дітей Ростиславичів, натомість ставлення до найближчого родича й сильного конкурента, Мстислава Ізяславича, було, м'яко кажучи, неоднозначним. Мстислава ніби й не варто було зображати в негативному ключі, однак укладач за допомогою різних засобів намагався применшити його роль. Він настійливо «прибирає» старшого сина Ізяслава Мстиславича геть з очей як тільки Ростислав починає боротьбу за Київ.

Як і в інших місцях, бачимо ніби «пиріг» з кількох шарів тексту. У додатковому Іпат фр.а Мстислав одразу після похорон батька від'їжджає у «свій Переяслав». Безпосередньо після цього вписано ЛІ фр.б₁ про прихід під Київ Ізяслава Давидовича та фр.с₁, як В'ячеслав «сдума» з Мстиславом та «мужами». З чого випливає, що Мстислав Ізяславич нікуди не їздив, а перебував разом з В'ячеславом Володимиричем у Києві [пор. 262, с. 134], вони разом радилися й вирішували, кому віддати київський стіл. Відтак, Мстислав «роздвоївся»: він нібито знаходиться у Переяславі за додатковою інформацією Іпат, і він же у Києві – згідно із сусіднім фрагментом ЛІ. Далі в Іпат у фр.д дописано про те, що В'ячеслав запросив у Київ чернігівського за походженням Святослава Всеволодича стерегти

столицю. Коли той приїхав, про князів сказано «быста» та «ждуча» у двоїні, тобто, знов немає жодного слова про Мстислава. Щобільше, в уста В'ячеславу вкладено слова про те, що Святослав Ростиславу Мстиславичу є «сынъ любимыи». Князь із чернігівської династії виявляється «улюбленим сином», а старшого племінника намагаються усіма засобами усунути зі сцени. Між іншим, промови тогочасного «патріарха» серед князів (якими б не були реальні особисті якості В'ячеслава) окреслюють й легітимізують ситуацію, характерну для кінця 1180-х – 1-ї половини 1190-х років, коли владу над Київською землею поділили Рюрик Ростиславич зі смоленської гілки та Святослав Всеволодич з чернігівської.

Далі події розгортаються у пришвидшеному темпі. Намагаючись запобігти зібранню сил ворожої суздальсько-чернігівської коаліції, новий київський князь Ростислав Мстиславич скликає союзників і йде до Чернігова на Ізяслава Давидовича. Та під час походу помирає В'ячеслав, Ростислав повертається у Київ і ховає дядька. Давидовичу у поміч від Юрія Долгорукого надходить син Гліб із половцями. Наляканий кількістю війська половців Ростислав починає торгуватися з супротивниками Києвом та Переяславом («поча даяти под собою...»). Розгніваний переяславський князь Мстислав Ізяславич йде від нього, битва призводить до суцільного краху. Велика частина тексту спільна в ЛІ, однак київський книжник теж непогано попрацював. Він намагався врівноважити невігідний для Ростислава виклад – зраду ним спільників та слабкість, розгром його війська – і зробив це за допомогою додавання епізодів героїчних діянь Ростислава та його сина Святослава. Тексти див. Додатки.

Дуже важливі змістовні зсуви в додаткових фрагментах Іпат [73, стп. 343; 75, стп. 474–475]. Замість миттєвої поразки під Боловесом біля Чернігова за Лавр, у Київському зводі оповідається про довгий бій, що розтягнувся на два дні. Редагування спровокувало неузгодження. За ЛІ, Мстислав Ізяславич кидає дядька і йде разом зі своїм полком (фр.g) [пор. 409, с. 81], але далі у додатковому блоці Іпат (фр.h) військо ще два дні

небезуспішно б'ється з половцями, половці нібито навіть «смятошась» (!). Не зважаючи на «см'ятіння» ворогів, за ЛІ полки Ростислава спішно тікають (фр.і). При цьому, Мстислав тікає разом з усіма, як не могло б статися, якби бій точився ще два дні після його від'їзду. У додатковому фрагменті Іпат Святослав Ростиславич рятує батька (фр.ј) [пор. 342, с. 295; 262, с. 136], а безпосередньо після цього у спільному ЛІ блоці він тікає разом із Мстиславом, окремо від Ростислава (І-І₁). Як бачимо, київський літописець оновлює сцени й перекидає своїх героїв на потрібне йому місце, не зважаючи великої уваги на обставини і час дій. У суздальському зводі цього дводенного періоду битви немає й епізоди поєднані натуральніше. Судячи з усього, саме Лавр краще зберігає протограф.

Подібні ознаки редакторської праці простежуються і далі. Після 1160 р. збіги Лавр та Іпат на певний час зникають, оскільки в суздальському літописі уриваються південноруські відомості. На наступний спільний фрагмент натрапляємо майже через 10 років, значні ЛІ блоки бачимо також у статтях 1170-х років.

Поглянемо на одну з яскравих нарацій – повість про вбивство Андрія Боголюбського під 6683/1175 (рік ультраберезневий, тобто 1174) р. Тексти Іпат та Лавр неодноразово ставали предметом спеціального вивчення, однак фахівці вже понад сто років не можуть дійти єдиної думки щодо співвідношення версій літописів. В Іпат почергово вписані ЛІ та додаткові фрагменти, доповнень так багато, що обсяг статті втричі перевищує Лавр. Суздальський звід також містить у невеликій кількості додатковий до ЛІ блоків текст. При цьому в Лавр спостерігаються певні недоречності та перерви у викладі, тоді як Іпат подає пригладжену й «повнішу» версію. Усе це послуговувало й послуговує підставою для тверджень про наявність початкового оповідання у Київському зводі та його скорочення у Лавр. Втім, у літературі сюжет оцінюється неоднозначно [347, с. 86–89,

142–145; 301, с. 379; 275, с. 242–243; 111, с. 15–17; 342, с. 79–81; 184, с. 49; 262, с. 37–38, 172–178].

Хотілося б звернути увагу на те, що додаткові блоки Іпат, як і в статтях 1140-х –1150-х рр., суперечать спільному тексту обох зводів, зокрема, у хронологічних свідченнях. Так, у Іпат бачимо яскраву сцену підготовки вбивства. «Пагубооубиистьвенни съвѣтъ» (нарада) заколотників нібито відбувся «на обѣдни» у п'ятницю. В той самий день, «пришедши ночи» (біблійний вираз, вживається в Апостолі та ін.), з п'ятниці на суботу, слуги Андрія пішли вбивати свого господаря [75, стп. 585–586]. Тексти див. Додатки.

Безпосередньо за цим вписаний ЛІ фрагмент, де прямо сказано не про п'ятницю, а про суботу (точніше, суботню ніч), пор. [73, стп. 369; 75, стп. 586]. Наявне очевидне неузгодження. Втім, спадає на думку, що вирази «пришедши ночи» та «постигши ночи суботнии» у принципі можна припасувати для позначення двох проміжків часу: з п'ятниці на суботу та з суботи на неділю. Чи не можуть варіації у текстах бути виявом подібної двозначності? Аналіз інших свідчень схиляє до негативної відповіді. Враховуючи те, що тіло князя було знайдене вранці в неділю, у початковій версії йшлося про ніч із суботи на неділю. Відтак, йдеться про невдалу синонімічну заміну. Пор. зведені хронологічні дані зі статті 1175 р.

1175 р., № 8. а₁) [73, стп.369] «Оубьен же бы^с . м^сця . июня . въ 29 днѣ б) на памя^т . стою ап^слу . Петра . и Павла . а₂) в су^бту на ночь...

[75, стп. 580] а₁) «Оубьень бы^с великии князь Аньдрѣи Суждальскии . с^на Дюрдева внука . Володимѣря . Мономаха . м^сца июня . въ 28.и днѣ . канунъ с^тыхъ ап^сль . а₂) днѣ бѣ тогда субота ...

[75, стп. 585–586] с) се же бы^с въ пятницю на обѣдни^и свѣтъ лукавыи... и свѣщаша оубииство на ночь . и

<p>d) постигши бо <u>ночи</u> <u>суботнѣи</u> вземше оружье яко звѣрьє дивии придоша идеже бѣ бл҃жнии князь . лежа в ложници...</p>	<p><u>пришедши ноци</u>... поидоша на нь... d₁) постигши бо <u>ночи суботнии</u> . b₁) на память . святую ап҃лу Петра и Павла . d₂) вземше оружье . яко звѣрьє дивии . пришедшимъ имъ к ложници . идеже бл҃жнии князь Андрѣи лежить...</p>
<p>e) оубьен же бы^с <u>в су^бту на ночь</u> . и о свѣте заоутра мертвъ <u>в не^длю</u> . на память 12 ап҃лу . Налѣзоша и подь сѣньми лежаша .</p>	<p>[75, стп. 589] e) оубьень же бы^с <u>в субботу на ношь</u> . и о свѣте заоутра <u>в недѣлю</u> . на память 12 ап҃лу . оканьнии же оттуда шедше ...</p>

М. Бережков відзначив ускладнення, що могло провокувати таку редакцію тексту: в Іпат вбивство Андрія датоване «на канунъ святыхъ апостолѣ» (усіх апостолів), а в Лавр – «на память святою апостолу» (Петра та Павла, у тексті двоїна). Свята йшли одне за одним, 28 та 29 червня. Слід додати, вираз «на память святою апостолу» присутній нижче також і в Іпат (фр.b₁, паралель до фр.b). Оскільки третій літопис, НПЛ, вказує на час смерті Андрія Боголюбського як 28 червня 6682/1174 р. (рік березневий, 63, с. 34, 223) «на канонъ святою Петру и Павлу в ношь», – М. Бережков запропонував наступне рішення. Плутанина виникла через відзначення двох «канунов», що відзначалися послідовно один за одним: апостола Петра і Павла та усіх апостолів [125, с. 314, прим.67]. Вчений відзначив також, що в Іпат 28 червня вибивається з низки хронологічних вказівок. Ця повна дата відповідає березневому стилю літосчислення, тоді як рік та інші дати подано за ультраберезневим, тотожно до Лавр [125, с. 192, пор. с. 70, 163]. І хоча в Лавр також вірогідні незначні переробки ЛІ тексту, але в Іпат сцена вбивства та підготовки до нього значно трансформована. Зокрема, додано ще вказівку на день тижня, «п'ятницю», що в поєднанні з «суботою» ЛІ та «неділею», коли було

знайдене тіло князя (фр.е) спровокувало неузгодження: ніч із п'ятниці на суботу та з суботи на неділю змішалася в одну.

Інші незграбні переробки трапилися в Іпат на закінченні повісті про вбивство Андрія. У Лавр йдеться про те, що князя «о свѣте заутра... налѣзоша ('наступного ранку, як розсвіло, знайшли' – *Т.В.*) под сѣньми лежаша». В Іпат фразу перервано: після світанку неділі літописець повертається до ночі й описує, що сталося «до свѣта». «О свѣте» можна прочитувати як «освѣте» – тобто, 'розсвіло'; на додачу, в Лавр можливе невеличке псування у фразі «налѣзоша... лежаша». Проте як би не трактувати тексти, за «о свѣте» / «освѣте» не може слідувати «до свѣта». Знову маємо справу з накинутим на каркас ЛІ додатковим текстом Іпат.

Поза хронологічними трансформаціями цікавий матеріал для порівняння зосереджений у сцені вбивства князя, добре пропрацьованої в Іпат, пор. [73, стп. 369; 75, стп. 586–587]. У київській версії бачимо не тільки книжні пасажі та витримки з біблійних текстів, а й цілком світські деталі, так би мовити, з «ефектом присутності». Детальніше про них далі, тут тільки відзначу, що додаткові блоки суперечать ЛІ тексту й підказані зовсім не очевидцем подій. Київський літописець відштовхувався від сцени вбивства перського царя Дарія з Александрії Хронографічної. Так, за Іпат, Андрій Боголюбський бореться з двома нападниками, тоді як в ЛІ убивць було двадцяттеро. В Іпат князь та вбивці «боряхуться», Андрію «даша» рани від списа («язвы копиинья»), хоча в ЛІ його «сѣкоша саблями и мечи». Саме в Александрії Дарія вбивають саме двоє його «боляр». Вони задумують убивство, «боряхуся» з царем, той отримує «язвы» від списа. Слід додати, додаткові блоки Іпат містять багато схожих «авторських» книжних виразів у різних місцях зводу, простежується спільний фонд біблійних цитат. Чимало такого матеріалу в описах убивства двох князів, Ігоря Ольговича 1147 р. та Андрія Боголюбського 1175(1174) р. Усі дані свідчать на користь того, що київський літописець писав по канві ЛІ тексту й виказав у своєму майстерному творі знання

численних джерел. Разом з тим, з великою вірогідністю вже ЛІ версія була редагована і місцями зіпсована, через що вже в ЛІ основі закладено суперечливість викладу.

Під 6689 Лавр та 6688/1181 р. Іпат відкривають нову картину калейдоскопу: князь із чернігівської династії Святослав Всеволодич править у Києві, його головними суперниками й, одночасно, союзниками виступають діти Ростислава Мстиславича, смоленські Ростиславичі, а також Всеволод Юрієвич (Велике Гніздо) суздальський. Трапляється конфлікт між головними дійовими особами, Святослав та Всеволод починають воювати один з одним. Обидва зводи вміщують оповідь про похід Святослава Всеволодича на Всеволода Юрієвича та протистояння військ на річці Влена. Як завжди, Іпат нарація набагато просторіша за Лавр. Представлено два ракурси, в даному разі – суздальський (ЛІ) та чернігово-київський (додатковий текст Іпат). ЛІ блоки виправдовують і уславлюють «благосердного Всеволода», натомість в інтерполяціях Іпат у виграшному світлі показано його супротивника Святослава. Стояння на Влені було спричинене тим, що Всеволод ув'язнив сина Святослава Гліба й закінчилося власне нічим: головні війська стояли по різні боки річки, рішучої битви не відбулося. Пор. [73, стп. 388; 75, стп. 618–620], тексти див. Додатки.

У ЛІ кровопролиття засуджене, бажання битися приписано «дружині Всеволода» (фр.б). Це прикметний хід: приписуючи ініціативу тих чи інших дій «людям» чи «дружині», літописці виправдовували невдачі чи злодіяння князів [157]. При цьому сам князь виступає «благосердним» миролюбцем. Натомість у додатковому Іпат тексті не схвалюється безрезультативне «стояння». Київський князь Святослав звертається до Всеволода з пропозицією перейти річку і розпочати битву, апелюючи до вищої справедливості: «да насъ Богъ росоудить» (фр.с). У своїй промові Святослав Всеволодич звертається до Всеволода Юрієвича як старший до меншого: «brate и сыну», нагадуючи про те, що «творил ему много

добра», за що йому віддали злом. Пропозиція впирається у мовчанку суздальського князя, котрий неблагогородно «изоима» (схопив) послів і нічого «не отвѣча». Усі ці деталі характеризують Всеволода Юрієвича зі знаком «мінус». Безпосередньо після ЛІ фр.в з «благосердними» заявами про небажання проливати кров вміщено фр.с з описом нападу на табір Святослава. Контраст іще підкреслює підступність військової «пакости», хоча це може бути й ознакою незграбного поєднання текстуальних шарів. Загалом у Іпат на місце причин моральних висувається фізична неможливість зійтися військам на бій, а також небажання Всеволода Юрієвича битися (a₁, d₁).

Нарешті, наведу останню серію спільних для суздальського й київського зводів повідомлень, що стосується «внутрішніх володимиро-суздальських справ» – народження і постригів синів Всеволода Юрієвича та оновлення церков за ініціативою єпископа Іоанна. Її датовано 6702 р. у Лавр і 6700/1193 р. в Іпат. Знову ближче до початкової версії виявляється текст Лавр, але справа ускладнюється тим, що маємо розбіжності серед списків цієї групи. Частина повідомлень про реконструкцію будівель присутня тільки у Лаврентіївському списку (Л), її немає в РА та ЛПС (фр. с-d-e-f повністю, в інших випущені окремі вирази) [напр.: 419, с. 12; 335; 390, с. 74–77]. Для нас важливо, що паралелі до Л простежуються у Київському зводі. Пор. [73, стп. 411–412; 75, стп. 674–675], тексти див. Додатки.

Наведений приклад – один із небагатьох, коли текст Лавр просторіший від Іпат, хоча він і не унікальний. Послідовність повідомлень у даній серії у суздальському та київському зводах в основному зберігається. При цьому, однак, в Іпат переплутано вислови з відомостей про оновлення церков: «извѣстью» з оповіді про суздальську Богородицю потрапило до сюжету про церков у Володимирі (пор. фр.с-f та с₁-f₁). І навпаки, «бысть яко нова» сказано про володимирську церкву (пор. фр.с-d та е₁-d₁), хоча

йдеться про суздальську. Назагал, маємо справу зі скороченням та невеличкою переплутанкою.

На цих повідомленнях 1193 р. завершимо розгляд фрагментів Іпат та Лавр з текстуальними маркерами. Проаналізовані десять уривків зі спільним ЛІ текстом та додатками Іпат, зрозуміло, не вичерпують весь текстуальний матеріал. Як уже відзначалося, можна було б залучити кілька десятків, вірогідно, до сотні подібних текстів. Проте серія репрезентативна і ґрунтовані на її матеріалі висновки цілком певні.

Поки що можна стверджувати, що ми маємо велику низку фрагментів київського та суздальського зводів, де при порівнянні Іпат та Лавр виявляється, що читання Лавр ближчі до вихідної версії, ніж Іпат. Нерідко там, де Іпат просторіша за Лавр, одночасно спостерігаються й численні редакційні правки, що призводять до неузгоджень. Вони наочно демонструють, що насправді не суздальський літописець скоротив просторий київський звід, а навпаки, київський зробив компіляцію, однією з важливих складових якої став спільний ЛІ текст. Отже, Лавр не можна вважати скороченням Іпат, як це традиційно вважають – це Іпат є розширенням і трансформацією ЛІ протографа, хоча вона зроблена із залученням ще кількох додаткових джерел. Серед них – ймовірно, новгородські записи, літописець Святослава Ольговича, але щодо походження більшості доповнень можна тільки робити певні здогадки.

Кілька обставин ускладнюють текстологічну картину. По-перше, певні критерії відкривають шлях до діаметрально протилежних інтерпретацій. Зокрема, такими є повнота або неповнота інформації, наявність «темних» місць для незнайомого з усіма обставинами перебігу подій (напр., віддаленого у часі) читача. По-друге, вже протограф ЛІ являв собою непросте джерело. В ньому часом спостерігається штучне компонування повідомлень, розриви викладу та невиправдані скорочення. У принципі, цього можна було б очікувати, оскільки ЛІ продовжений від 1110-х по 1190-і роки, і тому мусить відображати роботу кількох книжників. По-

третє, укладач Київського зводу був, за усіма ознаками, досить вправним літератором, і саме дописані та редаговані ним блоки мають власну чітку логіку. В Іпат додатковий текст кількісно переважає: київський книжник, так би мовити, гне свою лінію, а ЛІ фрагменти з нею не стикуються. Втім, обсяг тексту, «повнота» повідомлення, додаткові імена та деталі абсолютно не гарантують сучасного подіям запису чи близькості до початкової версії. Навпаки, найчастіше вони є результатом пізніх ампліфікацій та комбінування різних джерел. Не зважаючи на всі ці ускладнення, докладний аналіз серії паралельних текстів все ж таки надає недвозначні ознаки вторинності додаткових фрагментів Іпат. Серед них – анахронічність інформації, смислові та граматичні неузгодження. Оскільки суперечливим є уже протографічний ЛІ текст, а анахронізми Іпат мусимо виводити з порівняння джерел (при тому що Київський звід є головним джерелом з цього періоду), поодинокі приклади не завжди показові. На допомогу приходить серійність повідомлень, які складають систему. Хоча приклади розташовані нерівномірно, вони охоплюють майже весь звід, від початку до самого кінця.

Спільних ЛІ блоків багато у статтях 1110–1170-х років; останні сліди використання цього джерела – записи Іпат 6703–6704 та Лавр 6705/1196 р. в описі конфлікту Рюрика й Давида Мстиславичів зі Всеволодом Юрієвичем, Романом Мстиславичем та ін. [73, стп. 413; 75, стп. 686–697]. Звичайно, ЛІ займає бл. $\frac{1}{4}$ загального обсягу літописного тексту і є лише одним із джерел Київського зводу. Проте це джерело базове, до того ж, решта літописних складових цієї величезної компіляції для нас недосяжні, можна тільки з більшою чи меншою вірогідністю здогадуватися про їх склад. Про шар ЛІ поки що можна сказати наступне. ЛІ блоки редаговані як в Іпат, так і в Лавр. Редакторські виправлення Лавр у наведених текстах наводилися лише принагідно, бо вони набагато краще вивчені й у більшості своїй відзначені дослідниками [напр.: 419, с. 17; 335; 302, с. 479; 125, с. 77, 82]. Тобто, ЛІ текст слід вважати спільним протографом. При

цьому однак у Лавр відсутні значні ампліфікації, роль його укладача зводилася переважно до корекції, меншою мірою – скорочення та перекомпонування вихідного тексту. Натомість характерною рисою Іпат є значне розширення та синтез різноманітних за походженням джерел.

Що стосується манери обробки ЛІ фрагментів київським укладачем, можна виділити два головних способи: 1) компонування готових фрагментів; 2) значна переробка і дописування, тобто, введення нових блоків тексту. Перший спосіб передбачає переважно зміну послідовності включення окремих повідомлень разом із побіжним редагуванням. Його застосовано у коротких статтях 1110-х – 1-ї половини 1140-х років, записах про останнє київське князювання Юрія Долгорукого (1155–1157), київське князювання його сина Гліба (1169–1171), деяких інших. До речі, це означає, що укладач Київського зводу не був зацікавленим у нарощенні власне володимиро-суздальських відомостей, а також не надто переймався давниною, дальшою за Ізяслава та Ростислава Мстиславичів. Другий спосіб включає переробку свідчень, поєднання ЛІ та додаткових джерел, нарощення їх дописаними укладачем фрагментами (часом дуже просторими) і пасажами з книжних джерел. Така манера домінує з 2-ї половини 1140-х років. У розлогіх повістях про драматичну боротьбу за Київ кінця 1140-х – початку 1150-х фіксуються і найяскравіші приклади трансформації ЛІ тексту в Іпат. Показові помилки виникли вірогідно тому, що стрімке розширення обсягу річних статей призвело до послаблення контролю за процесом редагування.

Звідки походить ЛІ текст? Судячи з тематики, спільні Лавр та Іпат блоки репрезентують звід, що поєднував київські, володимиро-суздальські

та переяславські повідомлення. Деякі з київських та черніговських відомостей також мають володимиро-суздальське забарвлення. Закономірно виникає запитання, як ця редакція виявилася у столичному Києві? Хіба тут не велися власні літописи? Подальші міркування гіпотетичні. Можливо офіційний екземпляр літопису згорів чи був вивезеним під час розгрому Києва 1169 р. або у негараздах кінця XII – початку XIII ст., пов’язаних із протистоянням Рюрика Ростиславича та Романа Мстиславича. Відтак, київський укладач початку XIII ст. взяв за основу попередній київський звід із продовженням, який зазнав суздальсько-володимирської редакції. Судячи з деяких додаткових блоків Іпат, книжнику були доступні й інші літописні джерела, проте ЛІ текст мав ту перевагу, що у значній частині чітко проводив сюжетну лінію. Повідомлення не лише слідували один за одним, а впливали одне з іншого, складаючи доволі цілісну історичну картину.

Текстуально Київський звід розшаровується на три пласти. Це: 1) ЛІ текст-спільний протограф Лавр та Іпат; 2) фрагменти, написані рукою редактора-укладача Київського зводу; судячи з усього, укладач Київського зводу не тільки поповнив останню частину, а втручався також у записи за середину XII ст. та ін.⁴⁵; 3) додаткові джерела літописного характеру. Останні матеріали строкаті й не виключено, ніколи не зможуть бути визначеними скільки-небудь повно. Припустімо, у розпорядження київського книжника потрапили якісь записи з Новгород-Великого, новгород-сіверський (?) літописець Святослава Ольговича, та ін.

⁴⁵ Напр., Б. Рибаків і за ним В. Франчук писали про те, що «Петро Бориславич» – автор Київського зводу і рідкісний довгожитель – вів літописні записи і для Ізяслава Мстиславича та його сина Мстислава, і для Рюрика Ростиславича [342, с. 278–283, 294; 409, с. 15–53]. Тезу заперечує П. Толочко [404, с. 110]. У світлі спостережень над спільними ЛІ блоками та хронографічними включеннями у додатковому Іпат тексті, фактично, Б. Рибаків позначив піки активності укладача Київського зводу.

Лояльності укладача Київського зводу відбивають ситуацію кінця XII – початку XIII ст. Скажімо, сюжет стояння на річці Влені 1181 р. оброблений на користь Святослава Всеволодича, але такий ракурс був вигідним також його синам. Стаття 1154 р. сприяє позитивному іміджу Ростислава Мстиславича та Ростиславичів. Постійна увага до Святослава Ольговича йшла на користь самого Святослава, його дітей (напр., знаменитого Ігоря Святославича) та онуків. Назагал такі тенденції вказують на рубіж XII–XIII ст., коли родини Рюрика Ростиславича, Ігоря Святославича та Всеволода Юрієвича породичалися. З Іпат вимальовується книжник, лояльний до кількох князівських домів.

4.2. Хронографічні джерела Київського зводу

Формуючи Київський звід, його укладач суттєво розширив текст записів своїх попередників. Матеріал він почерпав не лише з літописних, а й книжних пам'яток, в тім числі, хронографічних. Додаткові блоки Іпат вміщують більшість включень із хронік та історій. Найбільш вагомими й паритетно значимими є запозичення з Александрії Хронографічної та Хроніки Амартола, дещо менший внесок зроблено з «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, роль Хроніки Малали, як буде показано нижче, мінімальна.

Тексти Амартола й Александрії відомі у версіях кількох хронографів, Амартол – також двох редакцій повного перекладу (Ам.тр. та Ам.с.). Це надає надійний матеріал для з'ясування природи запозичень. Оскільки в літературі звернули увагу на Александрію та «Історію Іудейської війни», натомість користування київського літописця Хронікою Амартола тривалий час залишалося непоміченим, розгляд почну саме з паралелей із Александрії. Далі досліджуватимуться запозичення з творів Флавія та Малали. Аналіз низки паралелей з Амартола завершатиме цей розділ. Спробую якомога повніше визначити комплекс точних цитат, запозичень у переказі, сюжетних паралелей і продемонструвати залежність викладу

літопису від хронік та історій. Варто також з'ясувати, які безпосередні джерела мав у своїх руках укладач Київського зводу. Обмеження матеріалу (як уже відзначалося, в усіх пізніших за ПВЛ літописах небагато об'ємних точних цитат з хронографічної літератури й у запозиченнях переважають парафрази та мікроцитати) нав'язують скромніше завдання. Необхідно відповісти на питання, користувався наш книжник наявними компіляціями-хронографами чи повними перекладами хронік?

4.2.1. Вставки з Александрії

Вставки з Александрії зафіксовані у статтях від 1140-х років по 1197 р. Передусім, звернімося до записів 1170-х років, які рясніють виразами та парафразами з Александрії. Стаття 1174 р. оповідає про сварку смоленських князів-Ростиславичів та Андрія Юрієвича (Андрія Боголюбського). У просторі літописну повість включено промови героїв, обмін посольствами, детальну оповідь про пересування військ, зіткнення та битви. Тут-таки знаходимо кілька запозичень із різних місць роману про Олександра Македонського. Найбільше їх у описі переговорів князів та облоги Вишгорода військами Андрія. У наведеній нижче таблиці курсивом виділено текст, для якого знайдені текстуальні паралелі, пор.:

Іпат [75, стп. 572–576]	Александрія
(Андрій Боголюбський) <i>«надѣся плотнои силѣ»;</i> (звернення Ростиславичів до Андрія) «аже еси съ сякими ⁴⁶ рѣчьми прислалъ . не акы къ князю но акы къ подручнику и просту члѣву»;	(Ал.1.18 [47, с. 21] супротивник Олександра на олімпійських іграх) <i>«плотнѣи силѣ надѣся»</i> (Ал.1.37 [47, с. 44], промова Олександра до послів Дарія) <i>«послалъ бо вы есть с тацѣми грамотами не акы црѣви, но акы къ начялникуо разбоинникомъ»;</i>

⁴⁶ XII такими.

(Андрій) «и възострися на рать . и бы^с готовъ»;

(наказ Андрія) «а Мьстислава емше не створите ему ничтоже приведете и ко мнѣ»;

(Андрій) «толикъ оумникъ сый»;

«располѣвья гнѣвомъ»;

(бій біля Вишгорода) «и бы^с мятежь великъ и стонава . и кличь рамня... от множества праха не знати ни конника ни пѣшьць»⁴⁷.

(Ал.3.2, [47, с. 81], Олександр) «възострилъ ны еси на рать»; [47, с. 57] «готовъ бѣ на брань»;

(Ал.1.39, [47, с. 46], наказ Дарія стосовно Олександра) «того оубо емше, приведете къ мнѣ, не сѣтворше тѣлоу его ничтоже зла»;

(Ал.1.16, [47, с. 19], Олександр) «оумникъ и бранникъ»; (Ал.3.3, [47, с. 82]) «оумникъ»; (Ал.3.23, [47, с. 94]) «оумникъ сый»;

(Ал.1.18. [47, с. 21], супротивник Олександр) «въсполевъ же ся гнѣвомъ»

(Ал.1.41, [47, с. 49], опис битви) «великоу кличу бывшю въ вои^х... не бѣяше же како познати... ни пѣша, ни конника, въ велицѣ прасѣ».

Вставки з Александрії зкомбіновані з іншими: біблійними виразами, запозиченнями з «Історії Іудейської війни» (про що нижче), та ін., що ускладнює текстологічну картину. Деякі вислови романа про Олександра передані точно, інші у переказі. Втім, більшість із них легко ототожнюються, оскільки належать до рідкісних чи навіть унікальних зворотів. Напр., «плотнѣи силѣ надѣяся» у літописанні більше ніде не зустрічається⁴⁸. Аналогічно, лише у Київському зводі двічі використано

⁴⁷ XII пѣшца.

⁴⁸ Прикметно, що цей зворот із світського романа про видатного воїна та дипломата царя Олександра дослідники сприймають як приклад «церковної сентенції». З приводу цієї цитати: «его /Андрія Боголюбського – Т.В./ поражение освещается с помощью церковных сентенций,

пасаж «располѣвсья гнѣвом» (при цьому, навіть «палѣти» та похідні від нього вживаються тут саме у вказаних двох виразах). Показовою є і рідкісна лексика. І. Срезневський, напр., наводить приклади використання слова «умникъ» лише з цитованої вище статті Іпат, Александрії та Пчоли [360, стп. 1219].

Як уже відзначено, під 1175 р. у повісті про вбивство Андрія Боголюбського Київський звід окрім спільних ЛІ фрагментів має додаткові блоки тексту. Оповідь розширено не тільки за рахунок благочестивих розмірковувань, переписані також світські епізоди. Пор. версії убивства князя в Лавр та Іпат:

Лавр [73, стп. 369]	Іпат [75, стп. 586–587]
а) «И силою отломиша двери оу сѣнии . блѣжнии же вскочи . и хотѣ взяти мечь . и не бѣ ту меча . бѣ бо вынялъ Анѣбаль того ⁴⁹ дни ключни ^к его . то бо мечь бѣше сѣа ^г Бориса .	а) «и силою выломиша двѣри . блѣжнии же вьскочи . хотѣ взяти мечь . и не бѣ ту меча . бѣ бо томъ дни вынялы ⁵⁰ . Амбаль ключникъ . его то бо мечь бѣшетъ сѣго Бориса .
б) оканънии же всовашася в ложницю вси .	б ₁) и вьскочиша <i>два</i> оканъная и ястася с нимъ . и князь повѣрже одного подъ ся и мнѣвше <i>князя повѣржена</i> . и оуязвиша и свои другъ . и по семь познавша . князя . и <i>боряху^с</i> с нимъ велми . <i>бѣшетъ бо силенъ</i> .
с) и сѣкше ⁵¹ его саблями и мечи»	с) и сѣкоша и мечи и саблями д) и <i>копиинья язвы</i> даша ему»

характерных для игумена Моисея» [409, с. 15].

⁴⁹ РА та ЛПС Амбаль томъ.

⁵⁰ ХІІ выняль и.

⁵¹ Л сѣкше, РА и иссѣкше, ЛПС иссѣкоша.

У додаткових блоках Київського зводу звідкись з'явилися «*двое окаянных*» (фр.b₁), хоча у спільному для суздальського та київського літописів ЛІ тексті зауважено двадцяттеро вбивць: «а всѣхъ невѣрны^x оубииць . числомъ 20» [73, стп. 369; 75, стп. 586]. В Іпат йдеться про «*копиинныя язвы*» (фр.d), тоді як у ЛІ йшлося лише про «саблі та мечі».

Подібні доповнення спонукали дослідників припускати включення запису очевидців [напр., 274, с. 90–91, прим. 79]. На те, що деталі літописного оповідання не завжди відбивають реалії, звернув увагу І. Данилевський. Дослідник вважає, що оповідь побудована за біблійними текстами (хронографічні не залучалися) [212, с. 232–233; 213, с. 85–86; 210]. Справді, враження від «живої сцени» оманливе. Київський хроніст відштовхувався від сцени вбивства Дарія з Александрії, де перського царя вбивають саме двоє його «боляръ», йдеться про «язвы» від списа, детально змальовано боротьбу та моління жертви. Пор. паралелі з романа про Олександра до додаткових пасажів у сцені вбивства Андрія в Іпат:

<p>Іпат [75, стп. 587] вьскочиша <i>два</i> <i>оканьная</i> мнѣвше князя <i>повѣржена</i> ... и <i>боряху^c</i> с нимъ велми . <i>бьшетъ бо силенъ</i> и <i>копиинныя язвы</i> даша ему</p>	<p>Александрія, Ал.2.20 [47, с. 68–69]. боляре Дарьевы... <i>оумыслиста</i> погоубити Дария оставите мя сице на быльи <i>повѣржена</i>... съпроста <i>боряхуся</i> с нимъ, <i>бѣ бо</i> <i>силенъ</i> <i>копиинни</i> же бяху емоу <i>язвы</i></p>
--	---

Отже, те, що розцінювалося як «усні свідчення» чи запис зі слів свідків, насправді є доречно використаними пасажами перекладної літератури, поєднаними з «домислами» самого книжника.

Під 1178 р. простора нарація з останнього року життя одного зі смоленських Ростиславичів, Мстислава, також насичена цитатами з Александрії. Досі впливів перекладної літератури не помічали й

гіпотезували місцеве походження жваво змальованих сцен. Микола Грушевський, напр., писав про те, що оповідь про Мстислава просякнута ідеологією «українського лицарства» [209, с. 60–61]. Багато запозичень із роману про Олександра у сцені підготовки до походу на північних данників новгородців, чудь, та у плачі новгородських «мужів» за своїм князем, що помер у розквіті сил, див.:

Іпат [75, стп. 607–611]	Александрія
<p>(Мстислав Ростиславич звертається до новгородців) «и рече имъ бра҃е . се обидять ны погании . а <i>быхомъ</i> оузрѣвше на бѣ и на стои бѣи помочь . помъстили <i>себе</i> . и <i>свободилѣ</i> <i>быхомъ</i> . Новгородскоую землю от поганыхъ» «и <i>совокоупивъ</i> Мъстиславъ . <i>воѣ</i> новгородскиѣ . и <i>сѣчтавъ ѣ</i> и <i>обрѣте</i> в нихъ 20 тысячъ»</p>	<p>(Ал.1.25 [47, с. 27] Олександр до мідян та еллінів) «рече. о людие градстии... да <i>быхомъ</i> пошли на варвары. <i>свободимъ себе</i> от прѣскыя работы» (Ал.1.26 [47, с. 28] Олександр) «<i>сѣвокоупивъ</i> прѣввья воя отца своего, и <i>сѣчте я</i>, и <i>обрѣте</i></p>

(новгородські «мужі» плачуть за Мстиславом) *«добро бы ны ѣне с тобою оумрети . створшему толикою свободоу новгородьцемъ . от поганыхъ . якоже и дѣдъ твои . Всеволодъ . свободил ны бяше от всѣхъ обидъ»*
 (з панегирика Мстиславу) *«и тако молвѣ дѣрзость . подаваше во емъ своимъ»*
«не бѣ бо тоѣ землѣ в Роуси которая же его не хотяшетъ ни любяшетъ . но всегда бо тосняшетъся на великая дѣла но преставися оунѣ... и плакашеся по немъ вся земля Роуская».

макидонъ *двѣ тмѣ и 5 тысящѣ»* (Ал.3.32, [47, с. 103] один із македонських воїнів проходить перед помираючим Олександром і каже) *«добре же бы и намъ с тобою оумрети, створшемоу макидонъ великую свободоу»*

(Ал.2.16 [47, с. 64]) *«и тако рекъ Александръ, дѣрзость подаа во емъ своимъ»*
 (Ал.3.32 [47, с. 103]) *«и не бѣ, иже не плакаша его, толика црѣ Александра»;* (Ал.3.35, [47, с. 105]) *«зане скончѣся оунѣ»;*
 (Ал.1.26, [47, с. 28]) *«на великыя дѣла окоушашется».*

Цитати «добро бы... свободоу» та ін., бачимо у промовах новгородців, що повторюють слова воїна-македонянина, мовлені у присутності отруєного одним із слуг царя Олександра. Разом з тим, наявні й вільні переповідання. За ними також можна упевнено ідентифікувати джерело, адже у складі запозичень, напр., такі рідкісні вирази, як «свободити» когось у світському значенні цього слова⁵². Цікаво, що «сѣчтати» воїнів

⁵² У Київському зводі «свободити» у світському контексті зустрічається лише в цьому місці. В іншому значенні («~ся») – у промові Ростислава Мстиславича про бажання постригтися та «свободитися от маловременного и суетного жития» та в оповіді про його сина Давида [75, стп. 530, 704]. У ПВЛ – лише книжне «свободихо^мся от грѣха» в оповіді про хрещення Руської землі [73, стп. 120]. У ГВЛ – в описі смерті князя

оцінюється позитивно. Тим часом, за спостереженнями І. Данилевського, у цитатах із біблійних книг, запозичених до літописів, обрахунки підданих, війська, народу супроводжуються негативною оцінкою [213, с. 214]. Швидше за все, на Іпат черговий раз позначився вплив Александрії, пор. оповідь про початок військової кар'єри Олександра з позитивними оцінками дій царя (Ал.1.26).

Сцена убивства Дарія надала київському літописцю літературний матеріал не лише для написання повісті 1175 р. про смерть Андрія Боголюбського. Книжник використав її і в попередніх статтях, зокрема, під 6655/1147 р. у повісті про вбивство князя Ігоря Ольговича. Тут у Лавр та Іпат багато спільного ІІІ тексту, але виклад київського літопису набагато просторіший. Давно відзначили текстуальні аналогії у статтях 1147 та 1175 років [напр.: 347, с. 143; 221, с. 119–121; 480, р. 284; 398, р. 30]. Порівняння з Лавр показує, що усі подібності трапляються винятково у додаткових фрагментах Іпат, отже, йдеться саме про «авторський текст» укладача Київського зводу. У доповненнях Іпат ідентифіковано і книжні пасажі, серед джерел можна назвати Александрію.

Іпат [75, стп. 351–353]	Александрія
«они же оустрѣмиша ^с на нь . яко звѣрье сверѣшии... он же ре ^ч имьпочто яко разбоиника . <i>хочете мя оубити</i> »	(Ал.2.19, [47, с. 68]) «сверена свѣри душою имѣя... якоже оувидѣ и ^х Дарии оустрѣмившеся на нь съ ороужиемъ, и рече к нима Дарии. о мои вл ^д цѣ, бывше раби мои. что

Володимира Васильковича під 1289 р., де однак запозичений фрагмент Київського зводу. А саме, пасаж-переробка вищенаведеного плача за Мстиславом Ростиславичем 1178 р.: «...плакахуся по немь лѣпшии моужи . володимерьстии рекоуче добры и ны г^сне (ХП добро бы на^м г^сдне) . с тобою оумрети . створшемоу толикую свободуу . яко же и дѣдъ твои Романъ . свободиль бяшетъ от всихъ обидъ» [75, стп. 920].

«и доведе и Володимиръ вороть . м̄тре своя . и тоу *начаша Игоря оубивати*»
Игорь же побиваемъ *re^c* вл^дко в *роуцѣ* твои *прѣдаю* тебе *дх̄* мои»

«и ѣще живоу соуцоу емоу ругающесея *цр̄ьскомоу* и сщ̄еному *тѣлоу* ... «вѣдоуще яко *мьстителъ* есть *б̄* и *взицеть* крови *неповиньнаго*»; «и *покрывахоуть* . наготоу *телесе* его *своими* одежами».

вы зло сътворихъ, да *мя хочете погоубити*»
(Ал.2.20, [47, с. 69]) «они же, не послоушавше молениа *цр̄ва* Дарьева, *начаша его оубивати*»
(Ал.2.20, [47, с. 70]) «и се *рекъ* Дарии, *издъше дх̄* *прѣда* Александрови в *роуцѣ*»
(Ал.2.20, [47, с. 69]) «аще бо пришедъ Александръ нынѣ, *цр̄ь* макидонскыи, обрящет мя оубиена, *цр̄ь цр̄евом тѣломъ мьстити* иматъ... оставивша Дария еле *жива суца*»; «и хламидою *своею покрываше тѣло* Дарьево».

Паралелі до Александрії дещо менш виразні, ніж у 1170-х роках. До того ж, пасажі з роману про Олександра контаміновано з іншими джерелами. У повість про вбивство Ігоря Ольговича вплетено ще цитати з борисо-глібського циклу, Євангелій, Апостола, Книги Йова⁵³, Ізборніка 1073 р.⁵⁴ та запозичення з Книги Буття [146]. Наведу кілька прикладів розподілу мікроцитат та парафраз. Зворот «звѣрие свѣрѣпии» [75, стп. 351], вірогідно, утворено під впливом ПВЛ, де у 1015 р. читаємо «звѣрье дивии» [73, стп. 134], та «сверѣпа свѣри душо имѣя» з Александрії (останнє увійшло також до Сказанія про св. Бориса та Гліба)⁵⁵. Далі

⁵³ Докладно паралелі до повісті Іпат 1147 р. з Євангелій, Книги Йова та борисо-глібського циклу розібрані у [480, р. 280–285].

⁵⁴ [75, стп. 350; 44, арк. 109b].

⁵⁵ У свою чергу, укладач Сказанія був знайомий з текстом Александрії, звідки запозичив слова перського царя про Олександра: «...яко прииде на

бачимо «почто яко разбоиника...». За припущенням Герхарда Подскальського, це парафраз Лк.22.52; «хочете погоубити» / оубити» знов нагадує Александрію. «Преда дх̄ъ» [75, стп. 352] походить, ймовірно, з Лк.23.46, однак використане також у Читанні про св. Бориса та Гліба [29, с. 27, 191] та в Александрії. «Крови неповиньны» – пор. Мт.27.4, при цьому, «мъщение» саме «царському тілу» сходить до Александрії.

Усі паралелі перевірені на предмет уживаності й виявилися доволі рідкісними, що підвищує вірогідність запозичення. Напр., на позір простий вираз «начати убивати» або «...губити» [75, стп. 352] в інших літописах взагалі не зустрічається, а у Київському зводі використаний лише двічі. Крім 1147 р., ще під 6643/1135 р. у промовах чернігівських князів, котрі звинуватили своїх суперників Мономашичів: «вы *начали есте* . перво насъ *гоубити*» [75, стп. 297]. При цьому в статті 1135 р. простежуються сліди втручання пізньої руки, що дозволяє припускати редакцію попередніх літописних записів або й пряме дописування історії укладачем початку XIII ст. [161, р. 33–34]. Далі унікальним є доповнення щодо помсти «царському тілу», й приклади можна продовжити.

Окремі паралелі з Александрії розсіяні наскрізно усього тексту Київського зводу. В інших літописах такі характерні вирази не

мя макидонъ, сверепа звѣря душо имѣя». Раніше ця паралель дослідниками не відзначалася. Текст [29, с. 11, 29, 65, 82, 106, 128]. У XIII ст. «сверепа звѣря душо имѣя», ймовірно, через посередництво Сказанія, використаний літописцями в описі нашестя Батия. Треба додати, Хроніка Амартола має неповний аналог: «сверѣпу дш̄ю имѣя» [48, с. 200].

зустрічаються. Назагал звірка паралелей з низкою джерел показує їх рідкісність або й унікальність. Перелік вірогідних запозичень такий.

Під 6654/1146 р. Ізяслав Мстиславич Ігорю Ольговичу: «ни отвѣта емоу не дасть . противоу тои рѣчи . *ни посла к нему поусту*» [75, стп. 322]. – Ал.1.46, жителі Фив не відповідають на пропозицію Олександра Македонського: «они же *ни сла* своего *послаша къ нему*» [47, с. 52].

Під 1147 р.: чернігівські князі Давидовичі, звинувачені у зраді, «ничто же могоша отвѣщати . толико *съзрѣшася . и долго молчавше*» [75, стп. 346]. – Ал.2.15: «многоу же оубо *мльчянию бывшю*» [47, с. 62]. Також в іншому епізоді, Ал.2.8: «взьемъ же Александръ чяшю и дръжа десною роукою *дльго, и нача зрѣти* на Филипа» [47, с. 55]⁵⁶.

У статті 6656/1148 р. новгородці захоплено вигукують до Ізяслава Мстиславича: «ты нашъ кнѣзь, ты *на^м Володимиръ . ты на^м Мьстиславъ*» [75, стп. 370]. – В Александрії родичі Дарія пишуть до Олександра з подякою за благородні вчинки, Ал.2.22: «нынѣ вѣмъ Александръ новаго Дария соуща *намъ... своего нынѣ Дария* видѣхомъ, Александра великаго црѣя» [47, с. 73].

Під тим же 1148 р. син Юрія Долгорукого Ростислав, котрого облудно звинуватили у зраді, заявив Ізяславу Мстиславичу: «пакы ли на мя кто молвить . кнѣзь *ли* которыи . а се *я к нему*» [75, стп. 373]. – В Александрії безвинно звинувачений у спробах отруїти царя лікар промовляє до Олександра, Ал.2.8: «виж^дь, како мя смрѣти злѣ хотять предати, *азъ ли к тобѣ*» [47, с. 55]. До речі, в обох випадках вираз «азъ къ тобѣ» чи «...къ нему» не цілком зрозумілий. Як припускав В.М. Істрін, в Александрії

⁵⁶ У Київському зводі більш-менш близький мотив зустрічається ще двічі, під 1111 р. та 1148 р. [75, стп. 265, 375I], хоча психологічно напружена сцена з Давидовичами – все ж таки не має аналогу. В інших літописах мовчання має інше значення. «Молчальное житие», «муж молчалив» – мається на увазі церковна чеснота. Так у статтях ПВЛ 1089 р. та 1091 р. [73, стп. 208, 213] та ін.

пасаж виник через переставлення фрагментів, тобто, ця конструкція має пояснення в історії давньослов'янського перекладу роману про Олександра [47, с. 55, прим. 11].

У статті 6658/1150 р., Ізяслав Мстиславич скликає союзників. Угорський «король же то слыша и посла по всеи своеи земли . по свою дружину и *по* всѣ свои *полкы* . и тако скупя *всю силу свою* король» [75, стп. 405]. – Ал.1.42, заклик до союзника: «сущаа под тобою *полкы и всю силу събравъ*, оускори приити к намъ» [47, с. 50].

Під 6669/1161 р. Святослав Ростиславич дорікає на повсталих новгородців: «а что есми имъ зло створиль . оже мя хотять яти» [75, стп. 510]. – В Александрії Дарій звертається до заколотників «бояр», Ал.2.20: «что вы зло сътворихъ, да мя хочете погоубити» [47, с. 68].

У тій же статті у промовах чернігівських «мужів» до Святослава Ольговича прочитуємо: «се не лжа ти есть . оже» [75, стп. 514]. – В Александрії, точніше, у додатку до Александрії зі Слова Паладія «О рахманех», Ал.3.7: «се не лжа е^с реченное, яко» [47, с. 107]. Пор. віддалений аналог у Хроніці Амартола: «по правдѣ не лжа се есть створена» [48, с. 353].

Під 6677/1169 р. Святослав Ростиславич радиться з дружиною, обговорюючи зрадницькі наміри новгородців його «яти» (схопити). Сказано, що князь піддав інформацію перевірці: «кнѣзь же *испытавъ извѣсто* . о собѣ и о нихъ» [75, стп. 537]. – Аналогічно, на нараді з приводу отримання грамот Олександра з оголошенням війни Дарій «испытавъ *извѣсто* о мудрости Александровѣ», Ал.1.39 [47, с. 46].

Під 6688/1180 р. після вдалих військових дій Рюрика Ростиславича спеціально підкреслюється така чеснота князя як відсутність погорди: «Рюрикъ же аче побѣдоу возма нъ *ничто же горда* оучини» [75, стп. 623]. – В Александрії після перемоги над Дарієм Олександр: «и толики славы сподобися, *ничего же грѣда* не створи», Ал.1.39 [47, с. 49].

Вдалося також знайти одне досить об'ємне буквальне запозичення з Александрії у передостанній статті Київського зводу 6705/1197 р. Точніше, йдеться про уривок зі слова Паладія «О рахманех», яке входить до складу Александрії у більшості її редакцій. Слово Паладія нині складає 7–16 глави 3-ї книги у грецькому тексті Псевдо-Калісфена редакції α . Проте його немає у редакції β , з якої, як вважають, зроблений давньослов'янський переклад. Виходячи з того, що за мовою твір Паладія та Александрія відрізняються, В.М. Істрін вважав, що вони були поєднані вже на давньоруському ґрунті [47, с. 121–122, 126]. У хронографах місце вставки «О рахманех» у основний текст роману про Олександра непостійне. Слово Паладія присутнє в Іудейському хронографі (не повністю⁵⁷) у 3-й книзі, в ЕЛ-1 воно вміщене перед початком Александрії, в ЕЛ-2 – знов у 3-й книзі (з додатками з інших джерел), взагалі випущено його лише у Троїцькому хронографі. Оскільки у композиції хронографів немає єдності, визначити точно час включення «О рахманех» до Александрії неможливо. Однак тексти поєднані у I-й та III-й редакціях роману, тобто, Іудейському хронографі, ЕЛ-1 та ЕЛ-2. На доволі ранньому етапі побутування кілька давньоруських книжників об'єднали Александрію з твором Паладія, відтак, існує доволі висока ймовірність того, що київський літописець початку XIII ст. користувався вже якоюсь подібною версією. Він запозичив кілька рядків, пор. [75, стп. 705–706] та Ал.3.15 [47, с. 122–123], тексти див. Додатки.

Загалом, запозичення з Александрії у Київському зводі йдуть від 1140-х років і продовжуються до останніх статей. Більше за все паралелей

⁵⁷ Починаючись з Ал.12, текст Іудейського хронографа уривається на Ал.14, після чого маємо велику прогалину аж до Ал.23. Прочитується: «се бѣ бо паче жити оуне . а не инѣ^x оубивати . и оумр̄шо инѣхъ бл̄жити . ꙗ̄ толики Антигона рече же Кандакы». Після відзначених у Віленському списку хрестиком слів – перехід одразу до сюжету з гл.23 про царицю Кандакію та Олександра [1, арк. 491 зв.].

припадає на 1170-і роки, де головними героями виступають смоленські Ростиславичі. Пасажі з Александрії найчастіше переповідаються, іноді близько до тексту, часом включено мікроцитати. Як правило, оповідь має світський характер. Серед церковно-книжних – лише одна розлога цитата під 1197 р. зі Слова «О рахманех». Хоча в наявних нині хронографах Слово Паладія вміщено в різних частинах Александрії, воно присутнє в більшості редакцій. Можна припускати, що твір Паладія вже на досить ранньому етапі побутування перебував у конвої тексту роману про Олександра Македонського, або входив безпосередньо у склад Александрії. Для благочестивого розмірковування-похвали Господу під 1197 р. треба припускати точне копіювання, але інші цитати та парафрази з Александрії введені до літопису радше за пригадуванням.

4.2.2. Запозичення з Хроніки Малали та «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія

Якщо порівняти Київський звід із ПВЛ, співвідношення паралелей із Хроніки Малали та Александрії виявиться оберненим. Тоді як у ПВЛ бачимо багатий матеріал із Малали і непевні ототожнення з Александрії, у Київському зводі – навпаки, численні паралелі до роману про Олександра супроводжуються окремими непоказними мікроцитатами та сюжетними аналогами до тексту Малали. Простежити співвідношення Александрії та Хроніки Малали тим важливіше, що віддавна припускали входження обох творів до однієї хронографічної збірки вже на ранньому етапі побутування. Якщо розмістити паралелі до Хроніки Малали за хронологією літописних статей, отримаємо таку низку фрагментів.

6621/1113 р., опис повстання киян після смерті Святополка: «и вси людье ради быша . и мятежь влече» [75, стп. 276]. – пор. Мал.7.1 [246, с. 19], історія Ромула та Рема та неспокою у місті Рим: «и вляже мятение народа».

Під 6644/1136 р. оповідається про битву князів Володимиричів, тобто, Мономашичів з Ольговичами: «и бы^с брань люта . и мнози от обоихъ падаху» [75, стп. 298]. Див. також про події у Галичі 6653/1145 р.: «и мнози падаху от обоихъ» [75, стп. 317]; опис битви під Друцьком 6667/1159 р.: «и бяхутся крѣпко . и много от обои^x падаху» [75, стп. 494]. – Знайдено, так само, кілька аналогів у Хроніці Малали. Напр., Мал.5.6: «и многымъ падшимъ от них от обоихъ» [245, с. 7]; Мал.16.1: «падоша мнози от обоих, и по семь бы^с миръ» [251, с. 14]. Щоправда, подібний вираз присутній також у ПВЛ у Повісті про осліплення Василька Тербовльського, при цьому достеменно відомо, що автор Київського зводу використовував попередній літописний матеріал. Див. під 6605/1097 р. про битву Василька зі Святополком на полі Рожні: «брани же велицѣ бывши . и мнзѣмъ падающи^m от обою полку» [73, стп. 270]. Віддаленіший аналог містить Хроніка Амартола, з опису облоги Єрусалима Веспасіаном: «боряхоу крѣпко и бывши и крѣпцѣи брани . и избъени бывше от обою полкоу множество много» [48, с. 265].

Під 6659/1151 р. у зверненні Ізяслава Мстиславича та його дядька В'ячеслава до угорського короля: «но пусти на⁵⁸ помочь . любо таку же паки а силнѣишу того поусти на» [75, стп. 421]. – Пор. Мал.18.1: «и пусти емоу многоу помочь и стратилаты 3» [251, с. 26]. Вираз, втім, стандартний, аналоги присутні, знов-таки, у Хроніці Амартола. Напр.: «въпроси бж^ствѣнаго Оуалентияна брата своего . дабы послалъ емоу воя в помочь . онъ же не дасть емоу» [48, с. 366]; «дамъ ти воя и придамъ ти помочь» [48, с. 376].

У Повісті про вбивство Андрія Боголюбського 1175 р. оповідається про хаос, що наступив після смерті князя у Володимирі: «...грабители же и ись сель приходяче грабяху» [75, стп. 592]. – Див. сюжетну паралель до опису бідувань антиохійців, коли спалене вулканом місто зазнало пограбувань, Мал.17.4: «Друзии же от уцѣливших гражданъ...

⁵⁸ Двоїна, XII тут і далі: «на^m».

избѣгоша... срътахуть я ратаи и иже хождааху странници грабить и отимахуть имъ» [251, с. 22]. Втім, текстуальної подібності немає.

Стаття 6695/1187 р. змальовує ситуацію перед смертю Ярослава Володимировича, коли він зібрав людей Галицької землі: «и тако плакашеться по три дни *передо* всіми сборки . *и передо* всіми людми» [75, стп. 657]. – Аналог знаходимо у Мал.17.4. Імператор довідався про руйнування Антиохії від виверження вулкану: «*плачяся пре^о бояры и пре^о гражд^даны, и вси бояры в желѣиныя ризы оболкѣлися бяхоу*» [251, с. 24].

Мушу визнати, наведені аналогії не надто виразні. Цілком можливо, вони вказують не на сліди знайомства з Хронікою Малали, а походять з напрацьованого спільного літописно-хронографічного формуляру. Тим часом саме текст Малали покладений в основу таких ранніх хронографів як Іудейський, Софійський та ЕЛ-1 і добре репрезентований у Троїцькому. Відповідно, відсутність точних запозичень із Хроніки Малали у Київському зводі побічно свідчить про користування його автором повними перекладами різноманітних хронік та історій, а не якогось хронографа. Не підтверджується і висловлена в ХІХ ст. ідея про раннє поєднання Александрії та Хроніки Малали. Принаймні, в Київському зводі за характером виразно протиставлені паралелі до Александрії, доволі точні (деякі з них – просторі) та до Малали, короткі й невиразні. Це робить знаходження їх в одній збірці украй сумнівним. Скоріше за все, київський літописець звертався до Александрії як такої.

Щодо «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, загальна картина запозичень у Київському зводі наближується до ситуації з Александрією. Хоча їх дещо менше, більшість паралелей кваліфікуються як рідкісні. Як уже відзначалося, завдяки зусиллям О. Орлова вже відзначено одну мікроцитату під 6682/1174 р.

Іпат [75, стп. 576]

«Історія Іудейської війни», [45, арк. 413в. 36–37]⁵⁹.

«и ту бѣ видити ломъ .

«и бысть видѣти ломъ копиинии

Можна вказати іще кілька мікроцитат-вірогідних запозичень із Флавія. Найраніше з них, під 6648/1140 р., вміщене напочатку пасажу, що пояснював дії київського князя Мстислава Великого. Йшлося про заслання у Візантію неслухняних полоцьких князів, які наводили половців на Русь: «и оупорозьяся Мьстиславъ от рати...» [75, стп. 304]. Він позбавив князів їх землі, всадив у човни та й відправив. – Пор. «Історія...» [45, арк. 453г.1], цесарь пообіцяв віддати воїнам «стяжания» (майно): «егда упряднится от рати».

Під 1147 р. у промовах киян та курян до київського князя Ізяслава Мстиславича та його сина Мстислава з відмовою взяти участь у поході прочитуємо: «не можемъ на Володимире племя руки възняти⁶⁰» [75, стп. 344]. – Пор. «Історія...»: «от земець ^ж никто ^ж не възхотѣ въздвигати руку противъ (римлян)» [45, арк. 472б.38–39].

Під 6691/1183 р. суздальський князь Всеволод Юрієвич заявляє київському митрополитові з приводу поставлення у Володимиро-Суздальську землю небажаного єпископа: «не избраша сего людье землѣ нашѣ . но же еси поставиль . ино камо тобѣ годно тамо же и дежи . а мнѣ постави Лоукоу...» [75, стп. 629–630]. – Пор. «Історія...», після узяття Єрусалиму розподілили полонених: «и Агрипѣ отда 2000 и^ж быша от пр^ор^очествиа его, да камо ему годно, тамо же сия дежеть» [45, арк. 420б.6-9]. Сюжет про поставлення єпископа спільний для Іпат та Лавр (у Лавр – під іншим 6693/1185 р.). Проте в суздальському зводі виділений пасаж відсутній, тобто, йдеться виключно про додатковий Іпат текст.

У сумних розмірковуваннях та молитвах Ігоря Святославича після поразки в знаменитому поході на половців 1185 р. зустрічається

⁵⁹ Тут і далі при цитуванні запозичень з Флавія поклики на аркуші Архівського списку за цим виданням, де список обрано за основний.

⁶⁰ Так XII, I въздаяти.

незвичний вислів: «не поганьская дерзость . *обломи силоу* рабъ твоихъ» [75, стп. 649]. – Пор. в описі захисників Єрусалиму, «Історія...»: «нуж^а бо и страхъ *обломиста силоу* и^х» [45, арк. 463б.36–37]. Зворот унікальний – це єдиний випадок, коли у літописанні з’являється «обломити(ся)» у непрямому смислі слова, «обломи силу» (хоча може бути використано у буквальному сенсі: обломилася крига та ін.). Пор. грецьк. відповідник: ... *κατεάυησαν γὰρ ἤδη τὴν ἰσχύον* [45, с. 652].

Серед сюжетних паралелей та рідкісних мотивів можна назвати такі. Під 1151 р. вміщено пряму мову Ізяслава Мстиславича з жартом чи, радше, знуцанням над своїми супротивниками, Юрієм Долгоруким та Ольговичами: «и ре^ч Изяславъ . да же ны б̄ъ поможетъ а ся ихъ отобъемъ . то ти не *крилати* соуть . а перелетѣвше за Днѣпръ сядуть же» [75, стп. 428]. – Пор. «Історія...»: «рекъ яко аще *крыла* възрастоуть въ римлянъ . и не могутъ прелѣсти Иер̄с̄лмъ стѣнь» [45, арк. 423в.15–18]. Мотив крил, літання у військових сценах маємо ще у Київському зводі в оповіді про похід Ігоря Святославича під 6693/1185 р. Дружина умовляла Ігоря, котрий не встигав на загальний військовий збір, призначений його дядьком, київським князем Святославом Всеволодичем: «княже . потьскы . не можешъ перелетѣти» [75, стп. 637]. Більше в літописах він ніде не зустрічається, та й узагалі не надто поширений Звичайно, якщо не йдеться про ангелів, херувимів, серафимів та под. У Псевдо-Калісфена на грифонах до сонця намагався злетіти Олександр Македонський, однак цей сюжет не увійшов списки Александрії I-ї редакції, і з’являється лише в ЕЛ-2, тобто, в III-й редакції. Поза цим, у Хроніці Малали оповідається про Дедала та Ікара. У Хроніці Амартола бачимо пасаж з урочистої похвали апостолам: «внезапоу прелетѣти всю вселеноую с похвалами и побѣдами провѣщавая» [48, с. 47]. Інші контексти також книжні й часом дещо несподівані для сучасного читача. Див., напр., в Ізборнику XIII ст. (цитата з Мф.24.28): «Что есть идеже боудеть троупъ . тоу събероуть ся орли .

Т[ѣлкѣ] тѣло Х̄во на распятѣи . орли же ап̄ли . събраша ся по въскр̄сеніи . на проповѣданье въ вся языки . яко крилати» [110, арк. 63в.–7].

У статті 6676/1168 р. смолянни влаштували зустріч київському (за походженням – смоленському) князю Ростиславу Мстиславичу: «...и начаша и срѣтати лутшии мужи смолняны . за 300 верстѣ . и за тѣмъ оусрѣтоша и внуци и за тѣмъ оусрѣте и снѣ Романъ . и еп̄пъ Мануиль . и Внѣздъ . и малѣ не весь градъ . изиде противу ему...» [75, стп. 528]. – Пор. «Історія...», при підході сина римського імператора Веспасіана Тита: «антиохиане бо... потекоша на оустретение . и вынидоша от града 30 *врѣстѣ*» [45, арк. 468б.31–468в.5]. Знову йдеться про унікальний у літописанні вислів, у Київському зводі «версты» ніде більш не зустрічаються, немає подібних деталей і в інших літописах. Прикметно, що відстань у Київському зводі збільшено у 10 разів: не 30, а 300 верст (до речі, надзвичайно довгий шлях).

Отже, список паралелей до твору Йосифа Флавія не надто розлогий, однак включає рідкісні та просто унікальні (напр., «обломити силу») вислови. Порівняння текстів Київського зводу та Флавія переконливо доводить факт знання літописцем «Історії Іудейської війни». Відтак, невірною є думка Анатолія Алексеєва про те, що «Історія...» перекладена лише у 1-й половині XIII ст. [112]. Виправдане датування перекладу XII ст. [45, с. 10, 39 та ін.]. Це перший літопис, де простежуються запозичення з Флавія. Зі старших хронографів текст «Історії...» Флавія присутній тільки в Іудейському, тобто, належить уже до 2-ї половини XIII ст. В Іудейському хронографі фрагменти «Історії...» перемішані з включеннями з Хроніки Малали, чого у нашому випадку не спостерігається. Як уже відзначалося, порівняння Іудейського та Софійського хронографів дозволяє припускати в них якесь спільне ядро, але це ядро не включає жодного фрагменту з творів Флавія. З чого робимо висновок, що текст «Історії Іудейської війни» не входив до попереднього «спільного протографа», і в Іудейському хронографі є інновацією. Усе це схиляє до

думки, що укладач Київського зводу користувався повним перекладом «Історії», а не компіляцією.

4.2.3. Запозичення з Хроніки Амартола

Хроніка Амартола є ніби пробним каменем у спробах визначити природу джерел, якими користувались давньоруські літописці, тому їй варто приділити особливу увагу. Текст Амартола у Київському зводі також представлений мікроцитатами та сюжетними аналогами. Далі у хронологічній послідовності літописних статей Київського зводу наводжу віднайдені паралелі до Хроніки Амартола. Почну з тих, де маємо текстуальну подібність. Оскільки йдеться про мікроцитати, які часом складаються з двох–трьох слів, до кожної паралелі навожу порівняльний матеріал. Важливо продемонструвати наявність чи відсутність аналогів наведеним висловам у літописах, хронографії, окремих біблійних книгах та деяких інших джерелах. Серед останніх переважно такі, користування якими вже засвідчено у Київському зводі, як от Ізборник Святослава 1073 р. Наскільки дозволяє матеріал, спробую показати, що наведені паралелі належать до рідкісних, іноді – до унікальних.

№ 1. Під 6654/1146 р. Юрій Долгорукий надсилає Святославу Ольговичу війська: «присла емоу Гюргии . в помочь *тысячу бернистець*⁶¹ . дружини бѣлозѣрское» [75, стп. 338]. – в Амартола Антіох йде на Єрусалим і шикуює війська: «пристави къ коемуждо слонови 1000 мужь *бронистець*» [48, с. 203]. «Бронистець» та «бернистець» виникли з «брънистьць», маються на увазі воїни у броні. Треба зауважити, тисяча бронників – це дуже багато, тому вираз належить радше до розряду легендарних перебільшень, так характерних для військових повістей, де типовими є згадки про сотні тисяч війська і т.п. Власне слово «брънистьць» доволі рідкісне, що також підвищує вірогідність

⁶¹ Так ХП, в I зіпсоване: «бренидьець», вихідне читання, вірогідно: «брънистець».

запозичення з Амартола. Завдяки помилці Іпатіївського списку («бренидьець») слово «бернистець» Київського зводу не завжди розпізнають. У словниках найчастіше наводять приклад із Троїцького збірника XII–XIII ст., Хроніки Амартола та «Іудейських Старожитностей» Флавія [358, стп. 177, 183].

№ 2. Під 6655/1147 р. у повісті про вбивство Ігоря Ольговича натрапляємо на скорботні розмірковування князя Ігоря про підготовку істинного християнина до смерти (князь нібито передчував власну загибель). Смерть Ігоря у Київському зводі змальовано як мучеництво, тож у повісті використано чимало біблійних цитат та інших книжних джерел. До тих, що вже вказані дослідниками, можна додати також вираз Хроніки Амартола з оповіді про кончину імператора Феодосія Великого зі словами про «правовірних царів». Далі в Київському зводі вислів повторений ще в кількох некрологах: під 1168 р. в описі останніх днів Ростислава Мстиславича та 1175 р. в повісті про загибель Андрія Боголюбського. Пор.:

Київський звід, 1147, 1168, 1175 рр.	Хроніка Амартола [48, с. 389, 392]
« <i>стїи правовѣрнии цѣри</i> прольяша крови своя» [75, стп. 350]; « <i>вси правовѣрнии цѣри</i> пострадаша . и прияша възмъздиє» [стп. 530]; «самого . <i>правовѣрнаго цѣря</i> Костянтина . слыша ^x глѣвша» [стп. 531]; « <i>стїи правовѣрнии цѣри</i> прольяша крови...» [стп. 588].	«доиде <i>правовѣрномуу цѣрю</i> » (Феодосію); «на добрѣе преиде житѣе, съ <i>правовѣрными цѣри</i> възприимъ чѣсти страньныхъ».

Вираз «правовѣрньни цѣсарь / царь» не належить до уживаних. У літописанні він ніде більше не зустрічається, відсутній у інших

хронографічних текстах⁶². Єдине, «правовѣрнии цѣрь / цѣриця» відзначено у Пролозі (де простежується вплив Амартола), причому вже у старших списках [349, с. 70–71, 690].

Нижче, на завершенні повісті про вбивство Ігоря прочитуємо про киян, які прийшли споглядати вбитого князя: «и покрывахоуть . наготову телесе его своими одежами... види повержена Игоря мѣртваго» [75, стп. 353]. – У Хроніці згадано усіляки нещастя, голод і смерті за часів Максиміана: «тѣмь мѣртва . и нага . тѣла за дѣни многы непогребена пометана . видѣние мало . и оканьно подаваше видящимъ» с 330].

№ 3. Під 6657/1149 р. описується нетипова ситуація: чернігівські князі Давидовичі не зрадили київського князя Ізяслава Мстиславича і відмовилися перейти в коаліцію Юрія Долгорукого (тоді як до того відбулося кілька таких «переходів»). Своє рішення вони вкрасили промовою зі словами з Хроніки, де за покликом хроніста нібито вміщено переказ писань ап. Павла. Пор.:

Київський звід, 1149 р. [75, стп. 377]	Хроніка Амартола [48, с. 249]
«с тѣми же хочевѣ быти а <i>дѣшею</i> не	«не толико ему подобаеть

⁶² Натомість у Хроніці Амартола вирази зі словами «правовѣрие», «правовѣрнии» часто уживані [48, с. 15, 165, 354, 360, 366, 369, 386, 402, 408, 459, 461, 462, 469, 479, 480, 484].

можевѣ *играти* . и отрѣкостася».

приносити оугожение . яко
играти дїею».

Вже слова «игра» та «играти» в літописах рідкісні, а «играти душею» – вислів унікальний [164]⁶³. Він виник внаслідок певного непорозуміння або зміни значення при запозиченні. У грецькому оригіналі Амартола прочитується: «οὐ γὰρ τοσαύτην αὐτῷ προσφέρειν δεῖ θεραπείαν, ὡς κατασκιρτᾶν τῆς ψυχῆς» [455, р. 359]⁶⁴. Йдеться про «угожение» Господу, в сучасному перекладі: «адже не лише таку Йому належить приносити службу (=«угожение»), як *радїти / грати* душею». Аналогів немає в Апостолі [Матичин Апостол], у таких хронографічних творах як Хроніка Малали⁶⁵, Александрія⁶⁶, в Йосифа Флавія⁶⁷, Словах Григорія Богослова з

⁶³ Слова «игра», «игрище», «играти» у записах Лавр за XII ст., напр., жодного разу не зустрілися. В НПЛ є лише «игрища» у цитаті з прор. Ісайї під 1299 р. [63, с. 90]. В Київському зводі ще тричі відзначене «играти». Під 1150 р.: «тогда же оугре на фарехъ и на скокохъ . играхуть на Ярославли дворѣ» [75, стп. 416]; 1185 р.: «сторожемъ же его играющимъ и веселящимся» [75, стп. 651]; 1187 р. у біблійній цитаті: «Дѣвѣ веселия исполнися . скакаше играя» [75, стп. 656]. У ГВЛ «обнажившоу мѣчь . свої играя на слоугоу королева . иномоу похвативши щить играючи» [75, стп. 762]; «играющимъ же птичамъ» [75, стп. 802].

⁶⁴ Крім того, в Амартола знаходиться схожий, але не тотожний вираз: «бж^ствною властию *играюще*»; подібність лише у слов'янському перекладі, [48, с. 496] – пор. τὰ θεῖα κατ' ἐξουσίαν παίζουσαν [455, 789].

⁶⁵ В Малали «играти» зустрічається кілька разів, але в буквальному значенні – спортивних, військових ігор: Мал.2.7, 7.1.

⁶⁶ В Александрії Хронографічній «игра», «играти» – у значенні дитячої гри [35; 1, арк. 298d, 300с, 305a].

⁶⁷ «играти» – двічі [45, арк. 369в.14, 427в.28; 45, с. 108, 257; 46, с. 47], «играти душею» немає.

коментарями Нікити Іраклійського⁶⁸, у біблійних книгах⁶⁹ та ін. Багато прикладів на «игра» та «играти» у Житті Андрія Юродивого – зокрема, 25 «играти» [61, с. 702]. Часте вживання викликане тим, що Андрій юродствовав, «грав(ся) собою» та іншими. Кілька разів, переважно в буквальному значенні, вживається в Ізборнику Святослава 1073 р. [44, арк. 79d, 118a, 161a, 240c].

№ 4. 391.16-17I, під 6657/1149 р. стикаємося з дещо несподіваною похвалою Володимирку Галицькому, котрий замирив дві ворогуючі коаліції: «кн̄зь Володимиръ . братолюбиемъ свѣтѣся . миролюбиемъ величаяся». Кажу несподівану, бо цей князь не належав до взірцевих охоронців тиші та спокою. Здається, цьому ситуативному епеномію сприяв вислів Хроніки Амартола про чисте стримане життя есеєвлян: «оуча не растити языка истиною свѣтитися . и не величати^c словесы различными дерзоу хытростію» [48, с. 73]. Цікаво, що В. Франчук кілька на той час ще неідентифікованих запозичень із Хроніки Амартола приписує різним реконструйованим літописцям. Так, паралель про «правовірних царів» дослідниця відносить до руки і стилю ігумена Мойсея, а «братолюбієм свѣтѣся...» – до творіння Полікарпа [409, с. 23, 39]. Враховуючи те, що усі вирази взято зі статей 1140-х років і вони походять з тексту Амартола, така реконструкція видається невиправданою.

№ 5. У статтях Київського зводу 6660/1152, 6669/1161 та 6686/1178 років бачимо характерний вираз – «вередити серце». Київський

⁶⁸ Хоча зустрівся вираз «...от всѣхъ играющихъ истиною» [10, арк. 20d]. Крім того, «и доброчестьюною цр̄квью надолзѣ игравше» [10, арк. 301c].

⁶⁹ Власне слово «играти» у Псалтиру зустрічається двічі в переносному значенні: Пс.113.4 «Горы възиграша ся яко овъни» (те ж Пс.113.6) [92]. Кілька прикладів з «играти» бачимо у Восьмикнижжі та Царствах (у сенсі музичної гри, військової, театралізованої). Вих.32.6, Суд.16.25, 2Цар.2.14, 2Цар.6.5, 6.16, 6.20-21. Слово відсутнє в Євангелії [28, с. 359–360]. Пор. [366, с. 246].

літописець використав його у трьох епізодах: прямій мові Володимирка Галицького до угорського короля у дипломатичних переговорах, описі дій Святослава Ростиславича в конфлікті його з новгородцями та в оповіді про Мстислава Ростиславича, котрому старший брат Роман заборонив похід на Полоцьк. Подібні пасажі (без повноголосся: «врѣдѣти си...», «вредити...») бачимо у Хроніці Амартола. Йдеться про страждання прор. Мойсея, котрому не довелося ступити на землю обетовану, та строгі устави «есеѣвлянь», схожі на чернечі.

<p>Київський звід, 1152, 1161, 1178 рр. «а язъ ся каю того королю оже есмь тобѣ <i>срѣце вередиль</i> и пакы оже противу сталь тобѣ» [75, стп. 450]; «он же не <i>вередя</i> имь <i>срѣца</i> выведѣ брата» [стп. 510]; «онъ же не хотя <i>вередити срѣца</i> братоу своємоу старѣшомоу . возвратися в Новѣгородъ» [стп. 609].</p>	<p>[48, с. 105, 229] «(Мойсей землю) відѣвъ издалеча и болма <i>вредивъ</i> си <i>срѣце</i>»; «(есеѣвляни) и къ члѣкомъ правдивии храниті вся нелицемѣрно ни по воли же <i>вредити</i> <i>срѣце</i> комоу».</p>
---	--

Знову маємо справу з украй рідкісною (можливо, унікальною) мікроцитатою. Власне слово «вредити» / «врежати» один раз зустрілося в ПВЛ під 6582/1074 р. в оповіді про пагубу ченцям від бісовських «помислів», 184.1-2Л: «и тѣми врежаеми бываю^т имь млтвы». Воно взагалі відсутнє у Лавр за XII–XIII ст. та ГВЛ XIII ст. НПЛмл копіює ПВЛ на ділянці початку 1170-х років і відповідно, повторює «врежаеми» під 1074 р. Під 1245 р. про повернення новгородців з погоду ще мовиться «нѣчим же вреженѣ» [63, с. 198, 303]. У Хроніці Малали, Євангелії, Апостолі, Паремійнику – слова немає, в Александрії та в Йосифа Флавія лише «врежатися», «вредитися»; те ж стосується Ізборника 1073 р. [44, арк. 168d]. У Повчанні Володимира Мономаха два рази зустрілося «вередихъ» («роуцѣ и нозѣ») и одного разу «вредитися» [73, стп. 251–252]. Саме такого вислову «вредити серце» ніде немає.

№ 6. 6666/1158 р., після смерті Юрія Долгорукого кияни повстали: «други дворъ его за Днѣпромъ . разграбиша . его же звашеть самъ Раемъ» [75, стп. 489]. – у Хроніці Амартола, з оповіді про Навуходоносора та Вавілон: «древеса выспрь насадивъ плодовитыхъ яко подобна гоустыхъ лѣсъ . висящий *раи его* ^{жс} *наре*...» [48, с. 185].

№ 7. 6664/1156 р., після перемін на князівському столі змінився митрополит. На місце руського Климента Смолятича із грек прийшов Константин, котрий з «изверженным» із митрополії колишнім головою церкви яро ворогував усі роки своєї недовгої кар'єри аж до смерті. Константин «отда» (відпустив) дияконом поставлення Климента Смолятича в обмін на якісь цидули: «*писаша* бо к нему *рукописание* . на Клима» [75, стп. 485]. – Пор. Хроніка, з оповіді про вселенські собори, засудження єретиків та прийняття «въ общение» тих, хто спокутував провину: «Феодорита ^ж и Иоанна и Василиа Селеоукіиска^г приаша *исписавшимъ роукописание*» [48, с. 418]. У ранньому літописанні слово «рукописание» більше не зустрічається, те саме стосується хронографії.

№ 8. Ще один вислів – «всьею / вьсякою добродѣтелью оукрашень» – зберігся у Київському зводі в кількох некрологах: Святославу Ростиславичу (1172), Андрію Боголюбському (1175), Мстиславу Ростиславичу (1178), Роману Ростиславичу (1180), Володимирі Глібовичу (1187), Давиду Ростиславичу (1197, про повторювані вирази з князівських некрологів, напр. [398], а також в описі церкви св. Богородиці з Повісті про смерть Андрія Боголюбського (1175). Аналоги знаходимо в Амартола, також у кількох місцях: описі церкви святих Апостол, характеристиці св. Антонія Великого, портреті вчителя дітей імператора Феодосія, Арсенія, в оповіді про сестру Феодосія Полхерію та про патріарха Павла Кипріянина. Пор. Київський звід [75, стп. 550, 581, 584, 610, 617 (2 рази), 653, 703; 48, с. 340, 351, 378, 402, 484].

Вираз поза Київським зводом у літописах не зустрічається. Не відзначений він і в низці інших розповсюджених у давньоруській

книжності текстів⁷⁰. Виняток складає Пролог, а також Житіє Василя Нового. У списках Прологу виявлено три подібні фрагменти⁷¹, в Житії знайдено один аналогічний зворот [32. Ч. II, с. 352].

№ 9. Інше запозичення, «показати мужьство», вміщене в кількох похвалах: смоленському князеві Мстиславу Ростиславичу (1174), чернігівському Всеволоду Святославичу (1185) та переяславському Володимирі Глібовичу (1187). Вірогідно, використаний фрагмент з опису діянь біблійного Самсона. Пор. Київський звід та Хроніку [75, стп. 577, 642, 653; 48, с. 116].

Подібний вираз знаходимо у пізнішому ГВЛ [75, стп. 935], але він зустрічається саме в тій частині, де маса запозичень із попередніх літописів, ПВЛ та Київського зводу [159]. У решті літописів такі звороти відсутні; серед хронографічних текстів можна назвати Александрію («величьество мужьства вашего покажете» [14, арк. 301a]), крім того, знову аналог виявлений у Пролозі. Див. «Успение Иисуса Навина, воеводы жидовскаго», 1 вересня (7): «на мнозѣхъ ратехъ бывъ мужьство свое и доброн^равие показавъ» [349, с. 14].

№ 10. У статті 6697/1189 р. митрополит умовляє київського князя Святослава Всеволодича та його «свата» і співправителя Рюрика Ростиславича вчинити похід на Галич, «потрудитися» за «отьчину». На укладача Київського зводу, вірогідно, справила враження промова

⁷⁰ У Житії Андрія Юродивого «оукрасився добрымъ нравомъ и обычаймъ» (рядок 3018 [61, с. 302]).

⁷¹ У «Страсти св. мчн. Кирилла, епископа Гортинского острова» «всею добродѣтелию оукрашень», читання на 6 вересня (14); «Слове о некоем игумени, иже моляшеса Богу о своих чернецах» 24 вересня (11) «всякою добродѣтелию оукрашень»; «Слове от старческаго о отци Пинуфии» 11 липня (10) «всякими добродѣтелями оукрашена соуца» (усне повідомлення Маріни Чистякової).

імператора Романа до вельмож, яку той за Хронікою Амартола виголосив під час великої військової небезпеки, походу болгар. Пор.:

Київський звід, 1189 р. [75, стп. 663]	Хроніка Амартола [48, с. 555–556]
«се иноплеменьници о ^т яли отчиноу вашу . а лѣпо вы бы потрудитися».	«оучаше а и повелѣваше на противныа изыти и отчѣствия ради потрудитися . си же сложишя ^с готови цр ^с твѣиа сего ради и хр ^с тианъ ради оумрети».

Мікроцитата дає змогу впевнено вказати на Хроніку Амартола як на джерело Київського зводу. Навіть слова «трудоитися» та «потрудоитися» – рідкісні в літописанні⁷² та хронографії⁷³. «Трудоитися» заради «отчѣства» чи «отчѣины» – таке сполучення у відомих мені пам’ятках зустрілося тільки в тексті Амартола.

Можна відзначити також не текстуальні, а сюжетні аналогії. Один із прикладів наводить О. Толочко: обрання братією Печерського монастиря

⁷² ПВЛ «потрудоитися» немає, «трудоитися» зустрічається 4 рази: під 986 р., 1074 р. та 1091 р. [73, стп. 113, 192, 210]. У Київському зводі кілька разів використано «трудоитися» та «сѣтрудоитися». «Потрудоитися» ще тричі, під 1150 р.: «оже ся еси потрудиль моя дѣля ч^сти и своя» [75, стп. 407]; «и тобѣ брате и ны^н потрудити^с опячь моя дѣля ч^сти и своя» [75, стп. 408]; «потрудися к нама сѣмо» [75, стп. 422]. Саме такого виразу «потрудитися заради отчини» більше немає. У Лавр за XII ст. – слово відсутнє, у XIII ст. на нього натрапляємо 1 раз, під 1207 р. «трудоишася» [73, стп. 431]. В НПЛ за XII ст. – немає, за XIII ст. під 1230 р. (трудоиша^с); 1240 р. (трудоишася), 1263 р. (потрудися) [63, с. 70, 77, 84, 278]. У ГВЛ трапилося двічі: «истоудилася», «оутрудоидився» [75, стп. 773, 824].

⁷³ У Флавія – 1 раз, [45, арк. 419б.1, с. 231]. У Хроніці Малали двічі, Мал.1.1, Мал.7.1. В Александрії 1 раз, Ал.2.11 [14, арк. 308b].

нового ігумена, Василя зі Щекавиці, ймовірно, мало за взірць поставлення єпископа Амвросія Медіоланського у Хроніці [397]. Нижче наведені інші подібні паралелі.

№ 11. Під 1156 р. новгородський єпископ Нифонт, прибуваючи до Києва, бачить незвичний сон. Нібито хтось із небесної, як потім виявляється, братії показує йому засновника Печерського монастиря – «отця Феодосія». Невдовзі по тому Нифонт помирає. У Хроніці натрапляємо на схожу сцену, коли гаряча молитва єпископа Аделфія викликала «мужа зъло красна» (так часто позначали ангелів та небесні сили), котрий показав йому церковних вчителів; більше за все Аделфій бажав побачити Іоана Златоустого.

Київський звід, 1156 р. [75, стп. 483]	Хроніка Амартола [48, с. 398]
<p>«и молящю ми ся много съ слезами . престѣи бѣи да быхъ видиль отца Федосья . и сбирающимся много братьѣ въ црѣкви и приступивъ единъ ре^ч ми . хощеш ли видити отца Федосья . мнѣ же отвѣщавшю . аще оужможно есть покажи ми . и поемъ мя и въведе въ олтарь . и ту показа ми отѣца Федосья . и шедъ поклонихся ему . и вѣставъ нача блгсвяти мя . и обѣять мя руками своима . и начать цѣловати мя».</p>	<p>«молящюся ємоу . единою вънезапоу бы^с въ оужасти . и відѣ^x мужа зъло красна . и имъ мя за десною роукоу то доведе мя на мѣсто свѣтло и преславно . показая ми црѣквныя оучителя . азъ же смотряхъ видѣти его же жelahъ . великаго Іоана възлюбленаго своего . яко же показа ми всѣхъ и комоуж^до ихъ имя ми повѣда».</p>

Треба зауважити, аналогічне видіння присутнє також у Житті Василя Нового [32. Ч. II, с. 412], а корпус доступних укладачеві Київського зводу

агіографічних текстів поки що точно не визначений. Проте оскільки маємо серію запозичень, ймовірніший все ж таки вплив Хроніки Амартола.

№ 12. Одним із «добродіянь» київського князя Ростислава Мстиславича був звичай годувати на своїх обідах монастирську братію, особливо під час Великого посту. Про це йдеться у панегіричному описі вчинків князя з останнього року його життя. За Амартолом, подібний звичай завів собі імператор Роман, і це також особливо відзначається серед добрих вчинків цього правителя.

Київський звід, 1168 р. [75, стп. 530]	Хроніка Амартола [48, с. 564]
«оу великии постъ . въ всякую субботу и в не ^л лю . сажаше на обѣдѣ . оу себе 12 чърньца . трети на десять игумень Поликарпъ . и тако тѣ ^х накорми нищихъ ⁷⁴ отпущаше .»	«но и по вся д̄ни три от оубогы ^х обѣдати с нимъ повелѣ... в сре ^д же и в пя ^т три оубозіи мниси обѣдахоу».

Цікаво, що, як і у випадку з «30-ма верстами» у Флавія та «300-ма верстами» у Київському зводі, тут також наявне збільшення кількості. Якщо у Хроніці милостиво нагодованих на обіді у правителя троє, то в літописі таких уже 13 (число символічне, пор. 12 апостолів та Христос).

№ 13. В описі останніх днів Ростислава Мстиславича подибуємо кілька пасажів, де мова заходить про сферу відповідальності князів. Ростислав бідкається, що духовний батько «возборони ему» від постриження у ченці, хоча того бажала душа. Печерський ігумен Полікарп відповідає князеві настановою, як правителям «Бог повелѣ быти на семь свѣтѣ». Аналогічні повчання у Хроніці Амартола вписано кілька разів. Від пустельника Антонія Великого – імператору Константину Великому, єпископа Амбросія Медіоланського – Феодосію Великому та від св. Євфимія

⁷⁴ ХП и не тѣщи^х.

Ставрокійського – імператору-іконоборцю Льву (Леону) Армянину.

Пор.:

Київський звід, 1168 р. [75, стп. 529–530]

«тобѣ (духовнику Ростислава, Семьюну – *Т.В.*) въздати слово . о томъ к бѣ занеже възборони ми от пострижения»; (слова Полікарпа) «вамъ бѣ тако велѣль быти . *правду дѣяти на се^м свѣ^т* . въ *правду су^о* судити . и въ хр^стномъ цѣлованьи выстояти».

Хроніка Амартола [48, с. 352, 383, 490]

«и о правдѣ пещися и о нищихъ . яко хотяше имъ области своеи . къ бѣ въздати имъ слово»; «о нем же послѣже вѣмалѣ слово въздаси . црви црствоующимъ»; «тебѣ бо градскыи оуставъ вданы е^с и вои».

Щоправда, зміст напучувань Полікарпа доволі стандартний. «Правду дѣяти» та ін. знаходить біблійні паралелі (1 Цар.2.10 та ін.). Їх неодноразово переказували й перефразовували, в тому числі, й у Хроніці. Див., напр., з характеристики царя Давида: «цртова Дѣдъ въ Изли и бѣ *творя соудъ и правдоу*» [48, с. 129]; або з оповіді про Іоана Хрестителя: «межю собою *правдоу творити* и къ бѣ блгочтѣ имѣти и крщние свѣдати» [48, с. 225]. В одному з наведених вище фрагментів маємо і текстуальну подібність, «къ Богу въздати слово». Останній вислів не є рідкісним у книжних пасажах [366, с. 612], хоча унікальний в літописанні. У відповідь Ростислав виголошує сентенцію, схожу за змістом на промови «друга» Прова, Вікторина. Перед зверненням до імператора Вікторин викидає у море пояс і входить до царя без нього – жест символічний, оскільки пояс був ознакою соціального становища людини. По закінченні цього історичного анекдоту повідомляється, що Пров задовольнив прохання друга і звелів Вікторину жити тихо, «особь».

Київський звід [75, стп. 530] | «княжение и миръ не можетъ .

Хроніка Амартола [48, с. 326] «о собѣ се створихъ, испросися, да

безъ грѣха быти».

никогда же владѣти никоею же
вещью. всяка бо власть ре^ч . съ
бѣдою и с виною есть»

Жива сцена Київського зводу з діалогами реальних історичних діячів провокувала дослідників оцінювати її як зліпок з натури. Висловлювалася думка, що вираз належить до «простих слів, висловлених князем» [409, с. 23]. У світлі виявленого аналогу з Амартола це припущення є невірним. Крім усього іншого, воно наочно показує, наскільки хиткими є «стилістичні» критерії у намаганнях «розшарувати» літописи.

№ 14. Вже згадуваний Мстислав Ростиславич Хоробрий у серйозному конфлікті Ростиславичів з Андрієм Боголюбським 6682/1174 р. відзначився тим, що постриг голову та бороду послу Андрія Міхну. Цією символічною дією Мстислав принизив як посла, так і його володаря. Не виключено, взірцем послугували погроза Анастасія, майбутнього імператора, такому собі «гонителеві еретиків» Євфимію з Александрії.

Київський звід, 1174 р. [75, стп.
573]

«повелѣ Андрѣва посла
емше постричи голову передь
собою . и бороду».

Хроніка Амартола [48, с. 409]

«аще не молча пребываеши, главы
твоея власы постригоу и пре^д
народомъ пороуганъ боудеши».

Між іншим, це єдиний випадок у Київському зводі та взагалі у літописанні, коли «постричи» вжито не у сенсі «постригти(ся) у ченці», а в буквальному значенні⁷⁵.

⁷⁵ Див. показчик лексики Київського зводу, укладений І.С. Юрієвою (режим доступу – http://www.lrc-lib.ru/rus_letopisi/Kiev/index.php): «ся постричи», «постриже» [75, стп. 337, 573, 680, 628]. Див. також показчик до ПВЛ О. Творогова [73, с. 671, 726], та тексти НПЛ і Лавр.

№ 15. Під 1196 р. у Київському зводі йдеться про те, що «нечестивые» половці «обрадовались кровопролитью». За вірець, мабуть, узятє звернення імператора Романа до болгарського царя Симеона під час особистої зустрічі володарів. Імператор апелював до почуттів Симеона і закликав, аби він як щирий християнин не уподібнювався нечестивим варварам, які радіють «крови проливаемѣ».

<p>Київський звід, 1196 р. [75, стп. 700] «ни дикымъ половцемъ . ажъ бяхоуть на се готови . и оустремилися на <i>кровопролитъе</i> . и <i>обрадовалися</i> бяхоуть свадѣ в роускыхъ князехъ . избави бѣ крѣтянъ от роукъ <i>нечтвыхъ</i> . и оканьныхъ агарянъ».</p>	<p>Хроніка Амартола [48, с. 558] «зане бо любы [богъ] бы^с же и глѣтся, <i>нечестивы^м</i> и невѣрны^м <i>радоватися</i> о оубіствѣ и <i>крови бес правды проливаемѣ</i>. аще бо истинныи хрѣтианинъ еси...».</p>
---	---

Здається, той самий вираз відобразився й у недатованному Введенні ПВЛ, де йдеться про вихваляння половців пролиттям крові [73, стп. 16], тим більше що тут багато прямих цитат і переказу тексту Хроніки Амартола. Зворот Київського зводу, втім, ближчий.

У кількох випадках натрапляємо на рідкісну лексику або рідкісні нетипові сполучення (особливо цікаві тоді, коли мова сильно формалізована). Самі по собі такі приклади не мали б великої ваги, проте у світлі виявлених паралелей вони також набувають значення. Див. напр., у 6644/1136 р. київський князь Ярополк після сутичок з невдоволеною його політикою братією вирішив не чинити більше кровопролиття і замирився: «но оубояся соуда бия *створися мнии* в нихъ» [75, стп. 299]. У 6648/1140 р. В'ячеслав Володимирич відступив Київ сильнішому за нього чернігівському за походженням князю Святославу Всеволодичу: «(не хотя крове проляти .) но *створися мнии* . и высла к нему» [75, стп. 302]. – Пор. про дії Романа Лакапіна у конфліктній ситуації: «Роман' же паракимомумена , *мнии ся творя* , присрѣте и с любовию» [48, с. 549].

Як правило, якщо мова заходить про мир, то в літописах мир треба «творити», «просити», «хотѣти», «взяти». Лише у Київському зводі у кількох випадках прочитується: «любити миръ». У 6656/1148 р. Ростислав відповідає брату Ізяславу Мстиславичу: «то я люблю бра^т миръ . лѣпле» [75, стп. 365]; 6688/1180 р. Рюрик «возлюби мира паче рати» [75, стп. 623]; 6701/1193 р. Рюрик каже Святославу Всеволодичу: «се брате мира еси не оулюбиль» [75, стп. 676]; 6704/1196 р. Всеволод Юрьевич «любя како бы с ними оумиритися . Дѣдъ же не любяшеть мира» [75, стп. 699]. – Специфічний варіант, вірогідно, веде до Хроніки. Пор. сюжет, де Симеон Болгарський «слы къ Олександроу посла , мира прося , яко любя мира и радоватися и почтену быти» [48, с. 541]. Той же Симеон звертається до імператора Романа, і його прохання прийняте з радістю: «црѣ оубо о се^м зѣло възрадовася , любя миръ» [48, с. 557].

Під 6663/1155 р., Святослав Всеволодич просить пробачення в Юрія Долгорукого: «оудари ему челомъ . река . избезумилься есмь» [75, стп. 477]. – Вираз не надто поширений навіть у Хроніці Амартола, де вдалося знайти лише два приклади. Див. про поклоніння еллінським божествам: «о нихъ ^ж и ап^сль вѣщае^т избезоумишася замышлении своими и омрачиша^с неразумная ср^дца ихъ» [48, с. 63]. один з священнослужителів «научаетъ» царя Романа, нагадуючи йому старозавітні події (натяк на те, що цар не послухав мудрої поради, що призвело до повалення і заслання): «да не и ты потерпиши моукоу , яко ^ж Іліи , дѣтии ради безакониемъ и-безоумишия^с» [48, с. 570].

В уже згадуваному конфлікті 1174 р. Мстислав Ростиславич невдоволений Андрієм Боголюбським, що той до нього посилає посла з «сякими речами», «не акы къ князю но акы къ подручнику и просту члѣвку» [75, стп. 573]. – Слова «подручникъ» / «поручникъ» кілька разів зустрілися в оповіді про часи неодноособового правління Константина Багрянородного: «в цр^твіи оставлен бы^с, по^д пороучники повиноуяся» [48, с. 543]; «примъ оубо полатноюю власть патриархъ Никола , яко ^ж и са^м

подрочникъ сии с магістро^м Стефано^м и Елада Іоанна магістра» [48, с. 542].

Загалом серія із двох десятків мікрозапозичень та сюжетних паралелей, сподіваюся, достатньо репрезентативна, хоча київський літописець і не виписав жодного просторого фрагменту з Хроніки. Судячи з характеру використання тексту, пасажі з Хроніки потрапили в літопис за пригадуванням. Укладача Київського зводу приваблювали окремі яскраві вислови переважно зі «світських описів», а не книжних розмірковувань Амартола, яких у багатогранній праці мніха Георгія також чимало. У пам'яті літописця закарбувалися деталі та сюжетні знахідки Хроніки, які він доцільно використовував у сценах битв та переговорів.

Дуже суттєво те, що з фрагментів, що піддаються ідентифікації [48, с. 63, 69, 73, 105, 116, 185, 203, 229, 249, 296, 326, 330, 340, 348, 351, 352, 378, 383, 389, 392, 398, 402, 404, 409, 418, 484, 490, 513, 517 (2), 518, 541–543, 549, 555–556, 557–558, 564, 570] – абсолютна більшість не може походити з хронографів. У Троїцькому хронографі знаходимо лише два уривки цієї серії, останній у переказі [48, с. 339–340, 490; 372, с. 268, 273]. Те саме стосується інших компіляцій, де присутні лише поодинокі витяги з Хроніки (напр., [48, с. 185] – у хронографічних палєях та ЕЛ-1). Відповідно, з абсолютною певністю можна стверджувати, що джерелом укладача Київського хронографу послугував повний переклад Хроніки Амартола. Цей висновок значущий для історії укладення хронографів в цілому.

4.2.4. Порівняльний матеріал до Київського зводу із суздальського літопису за XII ст.: паралелі до Хроніки Амартола

Усі розглянуті вище хронографічні паралелі належать до тих фрагментів Іпат, які не мають відповідників у Лавр. При цьому Київський звід має значні ІІІ блоки, спільні з Лавр, що являють собою записи попереднього літопису, використаного і київським, і суздальським

укладачем. Прикметно, що в ЛІ тексті немає жодної (!) цитати з Александрії Хронографічної та «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія. Що стосується Хроніки Амартола, все ж таки можна відшукати кілька паралелей. Їх не так багато, як у додаткових блоках Іпат, і вони не дають матеріалу для надійного висновку про використання тексту Амартола. Проте, вірогідність залучення Хроніки залишається. Звернімося до текстів. Як і раніше, їх подано у хронологічній послідовності. Нагадаю також, що часто трапляються розбіжності у датах спільних повідомлень Лавр та Іпат в 1–3 роки.

У вже згадуваній історії вбивства Ігоря Ольговича 1147 р. повідомляється про спробу порятунку Ігоря молодшим братом тодішнього київського князя Володимиром Мстиславичем. Він залишався у місті, коли Ізяслав Мстиславич виступив у похід. Володимир дізнався, що кияни вирішили вбити Ігоря, і намагався їх випередити:

Лавр [73, стп. 317]	Іпат [75, стп. 349]
«Володимеръ всѣдъ на конь погна . и идяхуть людье по мостоу . оубити Игоря . онъ же не мога ихъ миноути»	«Володимеръ всѣдъ на конь погна . и народи идяхоу по мостоу . онъ же не мога ихъ миноути»

Пор. аналогічну невдалу спробу порятунку під час заворушень у Константинополі: «сиа доуксь Костянтинъ оувѣдавъ , яко мятежь много бивъ , и коня погна . конь ^ж , по мостоу каменноу поползоувся...» [48, с. 543]. Втім, схожість найімовірніше ситуативна.

Вище під тим же роком у літописах описаний початок походу Ізяслава Мстиславича. Київський правитель довідався про те, що чернігівські князі об'єдналися проти нього й вирішили визволяти свого брата Ігоря. Спонукаючи киян на військові збори, він виголошував звинувачувальні промови, акцентуючи роль одного зі своїх швагрів: «и Всеволодичь Сѣславъ . емоу же азъ много добра створихъ» [73, стп. 316; 75, стп. 348].

Пор. діалог у легендарній історії про те, як «Поулат» (Пилат) володів Таврікією та водив дружбу з таким собі «Златорукуым»: «и Златорукуи ре^ч къ Поуладиви : что ти зло створи^х? се же к немуу : *много добра* ми еси створи^х» [48, с. 521].

Під 6659/1151 р. літописи оповідають про звитязство Андрія Боголюбського. Князь вирвався на коні попереду війська свого батька Юрія Долгорукого і мало не потрапив у засідку. Врятував його і повернув назад якийсь «половчин» із союзних загонів (можливо, навіть його родич, адже відомо, що Юрій Долгорукий та його син Андрій одружилися на половчанках). Так само, Лавр під 6677/1169 та Іпат під 6680/1172 р. описують поїздку київського на той момент князя Гліба Юрієвича «на снемъ» до половців. До Гліба дійшла звістка, що половці порушили угоди і воюють. Він збирався йти на них у похід, але «свої погані», берендичі, відрадили князя і він послав відбивати полонених брата Михалка Юрієвича та берендичів. В обох прикладах сцени повернення володаря майже ідентичні.

Лавр	Іпат
[73, стп. 333] «едін же половчинъ ятъ конь под ним за поводъ . и възврати и лая дружинѣ своеи».	[75, стп. 431] «единъ половцинъ . я конь под нимъ . и възврати и лая дружинѣ своеи».
[73, стп. 359] «берендѣеве же яша за поводъ . рекуще . княже не ѣзди».	[75, стп. 556] «берендѣевѣ яша коня за поводъ рекуще . княже не ѣзди».

Аналогічну спробу відрадити від військового геройства пор. в оповіді про імператора «Оуалента» (Валента): «Исходящю же емоу на воиноу . Исакьи ст̄гии мнихъ . имъ за броздоу ц̄рва коня ре^ч къ немуу . кде шествоуеші . о ц̄рю» [48, с. 370]. Втім, текстуальної відповідності немає, схожість знову може бути ситуативною.

Під 6677/1169 р. у Лавр та 6681/1173 р. в Іпат бачимо запис про похід суздальців на Новгород. Андрій Боголюбський збирає велике військо, посилає свого воєводу Бориса Жирославича та купу підлеглих князів, які беруть в облогу Новгород. Мати Божа плаче у трьох церквах і рятує місто, у нападників трапляється «морь вь конех», військо відступає. Наприкінці оповіді вписано розмірковування з приводу «вольності» новгородців та порушень ними затверджених хрестоцілуванням зобов'язень.

Лавр [73, стп. 362]	Іпат [75, стп. 561]
«не глѣм же прави суть новгородци . яко издавна суть свобожени новгородци . прадѣды князь наши ^x . но аще бы тако было то велѣли ли имъ преднии князи крѣть <i>преступити</i> . или внуки или <i>правнуки</i> . соромляти . а крѣть чѣтныи цѣловавше . ко внуко ^m ихъ . и к <i>правнукомъ</i> . то преступати».	«не глѣм же прави суть новьгородци . прадѣдъ князь нашихъ . но злое невѣръствие в нихъ вкоренилося . крѣть къ княземъ <i>преступати</i> и князѣ внуки и <i>правнуки</i> . обеществовати и соромляти . а крѣть чѣтныи к нимъ цѣловавѣши преступати».

Пор. з пригадуванням біблійного епізоду, коли жителі Гаваона зламали дану Ісусу Навіну клятву. Мораль оповіді така: «подобаше оубо *правноукомъ* кленѣшимъся не *престоупати* клятвы и жертвы» [48, с. 133]. Оскільки «правноуки» та переступлення обіцянок, клятви, та ін. згадані поряд у давньослов'янських текстах зовсім нечасто (власне, мені не вдалося відшукати точних паралелей), існує ймовірність того, що цей пасаж модельовано за Хронікою Амартола.

Під 1169 р. Лавр та 6680/1172 р. Іпат вміщують оповідь про «звѣроядивого» владику «Федорьца», котрого Андрій Боголюбський врешті-решт відіслав з Ростовської землі у Київ до митрополита, де Федорця «осѣкоша» у Песієму острові. Книжник обумовлює: він виклав усе це задля того, «да не наскакають нѣции *на* святительскыи сань» [73,

стп. 357; 75, стп. 554]. – В Амартола у схожих висловах викладено історію антиохійських патріархів, коли Мартурія змінив Петро Білильник: «Семоу же отстоупившю Петръ Белилникъ . на престоль силою въскочи» [48, с. 406]. Текстуальної подібності немає, хоча вираз, треба сказати, неординарний, та й літописні й хронографічні тексти взагалі не так часто змальовують церковні суперечки.

Про того ж таки Федорця повідомляється, нібито владика був настільки лихим, що за його влади у Ростові жителі землі «и сель *изнебыша* . оружья и конь» [73, стп. 355; 75, стп. 552]. – Рідкісне слово «изнебыша» [358, стп. 1070; 345, с. 48] вжите в оповіді про сумний фінал походу імператора Василя на сарацин: «и различными бранми с ними бився , побѣжден бы^с и мнози от грекъ *изнебыша*» [48, с. 520].

Таким чином, в Лавр та ЛІ взагалі не побачимо запозичень з Александрії та Йосифа Флавія, але, здається, є кілька мікроцитат з Амартола. Втім, абсолютна більшість паралелей до Амартола не є рідкісними, чимало з наведених прикладів з тексту Хроніки виявляють лише сюжетну подібність. Отже, не можна виключати того, що хтось із літописців 2-ї половини XII ст., чиї записи увійшли в ЛІ, знав такий популярний твір як Хроніка Амартола – але чітко довести це також неможливо.

4.2.5. Компонування хронографічних текстів у Київському зводі

Якщо звести в одну таблицю виявлені в київському літописі паралелі з різних історичних творів, виявиться, що на деяких ділянках його текст рясніє цитатами. Сусідять виписки з Александрії Хронографічної, Хроніки Амартола, «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, біблійні фрагменти, повторно використаний матеріал з попереднього зводу-ПВЛ, та ін. Так, Повість про вбивство Ігоря Ольговича місцями настільки щільно укомплектована запозиченнями, що до неї можна застосувати тезу про «центонний принцип побудови» (див. паралель до Амартола № 2;

щодо центонної побудови [214]). В оповіді 1156 р. про Нифонта цитовано Хроніку Амартола та Апостол (паралель № 12 та Євр.2:13 [58, арк. 156 зв.]). Під 1174 р. – поряд з Амартолом використана стаття ПВЛ 1019 р., Александрія та «Історія Іудейської війни» (див. паралелі до тексту Амартола № 9 та № 15 [164]). Крім того, у цих же сюжетах використано біблійні цитати. У статті 1174 р.: «Аньдрѣи же то слышавъ от Михна . и бы^с образъ лица его попуснѣль» [75, стп. 573]. Пор. Дан.3:19: «и зракъ лица его опуснѣ» [40, арк. 92]. В Іпат під 1174 р. процитовані слова з апостольського послання 1 Петр.5:5, помилково приписані ап. Павлу: «яко же Павелъ глѣть гордымъ бѣ противиться а смиреннымъ даеть бл̄годать» [75, стп. 574; 146]. Комплекс джерел єдиний, що свідчить про обробку всього Київського зводу однією рукою й окрім іншого, вказує на масштаб роботи його укладача.

Неважко помітити, що на початку та в кінці цієї величезної літописної компіляції зафіксовано не так багато паралелей. Книжник підсипав хронографічні доповнення до статей того періоду, які були для нього особливо важливими, але для змальовування яких він мав обмаль матеріалу. Ця риса поєднує його з автором ПВЛ. Як ми бачили, той також компенсував провали інформації чи скудість відомостей за допомогою хронографічних текстів. Для укладача Київського зводу рубіж середини 1140-х років знаменував початок актуальної історії. Дещо раніше його зацікавила боротьба Мономашичів, Мстиславичів та Ольговичів за Київське князівство, але граничним пунктом став початок серії повідомлень про життя Ізяслава та Ростислава Мстиславичів, а також їх синів, Ростиславичів та Ізяславичів. Наприкінці, у статтях 1180-х – 1190-х років, київський книжник вже більше спирався на свідчення очевидців та власний досвід, що зменшило вагу книжних домішків. Не виключено, відіграла свою роль і наявність хронологічної дистанції. Часовий бар'єр додавав сміливості у «переписуванні» та дописуванні подій, натомість оповідь про безпосереднє минуле вимагала більшої строгості.

Суттєвим є питання – знайомився укладач Київського зводу з хронографічними творами за повними їх перекладами, чи використовував якийсь хронограф? Комплекс з Александрії Хронографічної, «Історії...» Йосифа Флавія, хронік Амартола та Малали нагадує набір джерел Іудейського хронографа. Проте останній було створено у 2-й половині XIII ст., що виключає можливість безпосереднього запозичення з нього у Київський звід початку XIII ст. Щоправда, порівняння двох хронографів, Іудейського та короткого Софійського, дозволяє припускати наявність у них спільного протографа. Якщо це припущення вірне, така компіляція могла бути укладеною напочатку XIII ст. Разом з тим, судячи зі спільного тексту та розбіжностей, основу цього гіпотетичного раннього протографа мала складати Хроніка Малали, тоді як «Історія...» Флавія взагалі не була включеною [148]. Відтак, подібність складу Київського зводу та цієї ймовірної реконструкції XIII ст. насправді дуже приблизна.

Можуть заперечити, і таке зауваження буде справедливим: «Історію...» Флавія могли залучити з повного перекладу, тоді як решту текстів – з компіляції. Такому припущенню, однак, суперечить характер запозичень у Київському зводі. З маси хронографічних включень тут вирізняються цитати не з Йосифа Флавія, а з Александрії. Запозичення з роману про Олександра Македонського зроблено частіше, вони просторіші, їх передано точніше. Тим часом, звернення до творів Флавія та Амартола простежуються лише за мікроцитатами, переповіданням чи сюжетними запозиченнями. Атрибутувати їх вдалося завдяки винятковій рідкості яскравих виразів, а скільки-небудь певні сліди Хроніки Малали взагалі не знайдені. Виникає запитання – чому за характером запозичень вирізняється саме Александрія? В цьому питанні ми змушені обмежитися більш або менш вірогідними здогадами. Не виключено, київський книжник роман про Олександра прочитав останнім і враження від нього залишалися свіжішими. Можливо і таке, що порівняно легко написане героїчне оповідання про завойовника «всьеи вселеньной»

особливо сподобалося літописцю, котрому імпонували рясні діалоги та описи битв та посольств... Фактом залишається те, що запозичення у Київському зводі з Александрії серед усіх хронографічних текстів найвиразніші.

Абсолютно однозначними є висновки щодо характеру включень із Хроніки Амартола. У жодному з наявних нині хронографів подібного до Київського зводу набору ексцерптів з тексту Амартола не знайдемо. Відтак, крім чистої фантазії, немає жодних підстав припускати якийсь ранній «протографічний хронограф», що мусив містити саме такий склад фрагментів із Хроніки Амартола. Це означає, що укладач Київського зводу початку XIII ст. використав повний переклад Хроніки.

Уміло зроблені композиції із цитат та парафраз хронік та історій вкотре ставлять дослідників перед фактом «літературності» історичної оповіді. Численні хронографічні запозичення включені в оповіді про дипломатичні переговори та військові походи і загалом обумовили характерні риси Київського зводу: масу діалогів та детальних описів мало не з погодинною фіксацією подій. Хронографії ми багато в чому зобов'язані виразному викладу та насиченості промовами й посланнями. Про багатство мови Київського зводу напр. [263, с. 265]. З Александрії та деяких біблійних книг потрапив такий прийом, як переповідання вже один раз викладеного у «речах» та «грамотах». Див., напр., в Александрії оповідь про смерть Дарія та похід Олександра на Схід, а потім виклад тих самих подій у листах Олександра до його дружини Роксани та матері Олімпіади [47, с. 72, 74 та ін.]. Аналогом йому в Київському зводі є докладний звіт про битви Ізяслава Мстиславича з чернігівськими князями та Юрієм Долгоруким, з наступним переповіданням подій у листах до брата, Ростислава Мстиславича. У цьому плані цікавим є те, що укладач ГВЛ також звертався до хронографічних творів, але на нього більший вплив справила Хроніка Малали та «Історія Іудейської війни» Флавія, і прийом «переповідання» у грамотах та промовах він не перейняв. Нарешті, дещо

суперечливе поєднання тенденційності й пристрастності київського літописця з певним потягом до об'єктивності також почасти пояснюється впливом творів із всесвітньої історії. Очевидно, масштаб оповіді, змалювання круговороту людських долі, злету та падіння царств – усе це сприяло широкому кругозору і ставало на перешкоді тенденційності.

Дослідники ще довго будуть битися над вирішенням вічної проблеми: що належить до реалій, а що – до «віртуального» світу літописця. Звичайно, якщо у мові князя простежується пряма цитата з романа III ст. н.е. Псевдо-Калісфена про Олександра Македонського або із Хроніки Амартола, важко повірити в такий буквальний збіг. Втім, людина здатна іноді проживати деякі частини свого життя «за текстами», а часом – навіть «книжно» моделювати власну смерть [402]. Поки що можна обережно припустити, що велика кількість літописних сцен все ж таки не є «списаною з натури». І що у діалогах та «посольських речах» простежуються не стільки документи князівської канцелярії, скільки робота вправного і добре освіченого київського літописця [481, р. XXVIII], знайомого з великим колом літератури, включно з кількома повними перекладами хронографічних творів.

Отже, текст Київського зводу при порівнянні з Лавр та дослідженні його літературних, передусім хронографічних джерел, розшаровується на два основні пласти. Передусім це блоки спільних ЛІ повідомлень, та додатковий текст укладача Київського зводу. Для останнього властива певна анахронічність переробок та редагування, через що виникають неузгодження із залученими ним записами його попередників. Саме додаткові блоки Іпат містять комплекс хронографічних джерел з Александрії, «Історії» Йосифа Флавія та Амартола. Численні паралелі до творів із всесвітньої історії у складі Іпат зустрічаються у тексті, який можна кваліфікувати як «авторський» текст укладача Київського зводу. Відтак, вони послуговують надійним індикатором діяльності нашого

книжника. Для історії хронографів найсуттєвіше те, що, судячи з комплексу хронографічних цитат та манери компонування, Хроніка Амартола, Александрія Хронографічна та «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія були доступні книжнику у вигляді окремих пам'яток, а не узяті з компіляції-хронографа. Тобто, ще напочатку XIII ст. немає слідів хронографа, який знали би й використовували давньоруські літописці, перші такі спроби з'являються пізніше, і характерні для післямонгольського літопису, ГВЛ.

РОЗДІЛ 5

ХРОНОГРАФИ: ДАТУЮЧІ ОЗНАКИ

Хронографічні компіляції – речі настільки складі та різнопланові, що кожна з них може стати предметом окремого дослідження. Центральною проблемою порівняльних студій літописів та хронографів є реконструкція раннього етапу розвитку хронографії. Одним із складних завдань є датування пам'яток, адже йдеться про хронографічні компіляції, які укладені майже виключно з перекладних текстів. Творча активність їх укладачів та редакторів проявлялась у переробці та скороченні обраних фрагментів повних слов'янських перекладів, і лише зрідка – у введенні зв'язок між ними. Грецькі оригінали та давньослов'янські переклади належать до відносно раннього часу. Напр., Хроніка Малали написана у VI ст., перекладена у давньоболгарський період X ст.; Хроніка Амартола з Продовжувачем – середини X ст., перекладена вірогідно на Русі в XI ст.; перші книги Біблії – грецька версія з'явилася у III–II ст. до н.е., слов'янський четій переклад зроблений в епоху царя Симеона початку X ст., і т.д. Така рання поява вихідних текстів дає широкий простір для датування компіляцій. Постає питання, як дізнатися – давньоболгарський за походженням переклад X ст. запозичений укладачем XII, XIII чи XV ст.?

Появу того чи іншого хронографа вдається пов'язати з певним часом переважно за непрямими ознаками: наявністю у їх складі нечисленних пізніх авторів або пізніх перекладів чи їх редакцій; слідами взаємодії з оригінальними руськими творами певного періоду; включеннями у компіляціях, що надаються на датування. Якщо твір відомий у кількох версіях, ранні запозичення з нього набувають особливої ваги. Попри нашарування неминучих інновацій та помилок, ці запозичення часто дозволяють побачити давні зрізи тексту.

Усі списки великих або повних хронографів порівняно пізні. Напр., старший із них, Троїцький № 728, скопійовано зовсім не в XI і навіть не у XII ст., а вже напочатку XV ст. (раніше його датували кінцем XIV ст.). У їх основі, втім, лежать раніші протографи. З ранніх компіляцій передусім треба назвати Еллінський і Римський літописець 1-ї редакції (ЕЛ-1). Дата появи його невідома, але він, безсумнівно, належить до низки найдавніших. До ранніх належить також Іудейський хронограф, безпосередньо в тексті якого вміщено хронологічну вказівку на дату укладення 2-ї половини XIII ст. ЕЛ-1 та Іудейський репрезентовані списками XV–XVI ст. Значущою є група північно-східноруських текстів «родини XVI», частина з яких є новгородськими. Якщо обмежитись часом до середини XV ст., наявні чотири таких компіляції: Троїцький хронограф, Повна та Коротка хронографічні палей та Еллінський та Римський літописець 2-ї редакції (ЕЛ-2). Вони мають спільне ядро, а разом з тим, містять досить суттєві змістовні й структурні розбіжності. Так, обидві хронографічні палей збудовані у першій своїй частині на основі Толкової палей – збірника тлумачень вітхозавітних книг – хоча суттєво поповнені біблійними та парабіблійними фрагментами. Троїцький хронограф та ЕЛ-2 значно відрізняються як від палей, так і один від одного. Зокрема, у початковій частині з викладом біблійної історії Троїцький вміщує четий текст Восьмикнижжя, натомість у ЕЛ-2 натрапляємо на компіляцію зі скороченого викладу з Малали, Нікити Іраклійського та ін. У другій (власне хронографічній) частині палей, Троїцького хронографа та ЕЛ-2 велика кількість складових є спільною. Стале ядро певних елементів повторюється в усіх чотирьох названих творах, чим вони для дослідників і цікаві. За класифікацією О. Творогова, Троїцький хронограф належить до «2-ї редакції XVI», решта пам'яток – до «3-ї редакції XVI». Щодо «1-ї редакції», вона нібито мусила з'явитися в XI ст. і відобразитися у запозиченнях «Початкового зводу», тобто ПВЛ та НПЛмл. Проте, як показано в II-й главі цієї книги, хронографічні

запозичення ПВЛ зроблено з повного перекладу хронік Амартола та Малали, а вставки НПЛмл ведуть не до XI ст., а до часу після 2-ї половини XIII ст. (ймовірно, до кінця XIV або початку XV ст.). Відтак, «1-а редакція» ХВІ XI ст. – річ суто реконструктивна і насправді примарна. Отже, спробуємо зосередитися на тих реальних збірках, що дійшли до нас та характерних рисах їхніх складових. Головним завданням є визначити, які критерії існують для визначення датування викладів всесвітньої історії і до якого часу вони ведуть.

Тексти «родини ХВІ» 3-ї редакції належать до 1-ї половини XV ст. ЕЛ-2 містить вставки ймовірно з якогось із новгородсько-софійських літописів та самої НПЛмл, і виявляє ознаки новгородського походження. Коротка хронографічна палея залежить від Повної хронографічної палеї, окремі риси вказують на знання її укладачем тексту ЕЛ-2. Крім того, у Короткій палеї використана редакція Хроніки Амартола Ам.с. групи А, що є чітким маркером пізнього часу укладення. Повна палея має «чернетку» – Барсовську палею, що збереглася в одному рукописі. За філігранями цей кодекс датований кінцем XIV – початком XV ст. У хронографічних палеях, і зокрема, у Короткій палеї, простежуються новгородські риси. Таким чином, серед кандидатів на ранні компіляції «родини ХВІ» в нас фактично залишилася одна, а саме, Троїцький хронограф із «2-ї редакції ХВІ».

Своєю чергою, представник іншої гілки хронографії Іудейський хронограф представляє для нас цінність тим, що дата його укладення 2-ю половиною XIII ст. послуговує репером, від якого можна відштовхуватися, вибудовуючи приблизну хронологію. Таким чином, поки що у невизначено ранній час «провалюються» ЕЛ-1, спільний протограф творів ХВІ та спільний протограф списків Троїцького хронографа. Як відзначено напочатку цієї глави, основний масив їх складових може бути датований лише у вельми загальних рамках, що охоплюють майже півтисячоліття: від часу перекладу на слов'янську (X–

XI ст.) до появи старшого рукопису (XV ст.). Чи можна ці рамки уточнити? Четверта глава присвячена саме звуженню й уточненню схем компілювання творів із всесвітньої історії.

Одним із надійних способів датувати компіляцію є виявити у ній твір пізнього автора. На жаль, у хронографах до середини XV ст. подібний твір фактично один – це коментарі Нікити Іраклійського на Слова Григорія Богослова. Другий спосіб нанести датувальні ознаки є визначити пізню або ранню, в оптимальному випадку – датовану певним часом – редакцію тієї чи іншої складової. Матеріал для градації ранніх-пізніх редакцій разом із їх приблизним хронологічним пов'язанням надають, знов таки, не багато текстів, що включені до хронографів. Серед них Александрія Хронографічна та біблійні книги Восьмикнижжя. Дані хронік Амартола та Малали у цьому сенсі практично нерелевантні. Єдину «зачепку», як побачимо далі, знаходимо в об'ємному запозиченні з Хроніки Амартола в Александрії Хронографічній. Натомість Хроніка Малали розпадається на версії компіляцій, у яких її збережено. Тобто аби датувати компіляції за текстом Малали, потрібно спершу датувати текст Малали за компіляціями – отримуємо герменевтичне коло. Стосовно Хроніки Амартола традиційно вважають, що усі її версії, включно з так званою «другою редакцією» або Ам.с., належить датувати домонгольським часом. Відтак, усі вони постають як «ранні». Перегляд текстуальних свідчень інтерполяції в Александрії дозволяє утворення «другої» редакції Амартола, або Ам.с. перенести з домонгольського на пізніший період, 2-ї половини XIII ст. Втім, абсолютно чіткої хронологічної шкали встановити все одно не вдається.

Специфіка комплектації ранніх хронографів додає іще одне утруднення: з тих складових, що несуть на собі датувальні ознаки – Александрія, коментарі Нікити Іраклійського, Восьмикнижжя – жодна не присутня одночасно в усіх нині відомих давніх компіляціях. Александрію містять Іудейський та Троїцький хронографи, ЕЛ-1 та ЕЛ-2, однак її немає

у хронографічних палєях. Ексерпти з Нікити Іраклійського знаходимо в Іудейському та обох редакціях Еллінського літописця. Восьмикнижжя вміщено в Іудейському та Троїцькому хронографах, витяги присутні у палєях (при цьому редакції нетотожні). О. Творогов у своїй схемі розвитку пам'яток ХВІ мусив вирішувати цю проблему, тим більше, що вона заторкнула не лише названі вище тексти, а й декілька інших важливих складових, напр., «Сказаніє про Софію Цареградську», книги прор. Даниїла з коментарями Іполита Римського... Питання було запропоновано розв'язати таким чином: вважати, що ті складові, які скопійовані крім Троїцького та ЕЛ-2 також у палєях, мають своїм походженням ХВІ, а наявні тільки у Троїцькому та ЕЛ-2 мусять походити з «конвою» збірника, де початково знаходився найдавніший хронограф [372, с. 88, 237–304; 86, с. 290; 374, с. 160–163]. Варіант, що тексти Александрії, Сказання про Софію, пророцтв Даниїла, тощо було випущено у хронографічних палєях – з якоїсь причини не розглядався. Як видається, все ж необхідно взяти до уваги такий фактор як жанрова специфіка палєй. Одним із головних завдань цього типу збірок було тлумачити вітхозавітні книги. Особливості їхньої композиції пояснюються тим, що в основі першої біблійної частини лежить Толкова палєя з нарощеними над нею четіями біблійними та парабіблійними текстами. Хронографічні складові переважають лише у другій частині. Між іншим, що стосується Александрії Хронографічної – до палєй включене Слово «О рахманех» Паладія, долучене до роману про Олександра Македонського на ранньому етапі побутування тексту. Відтак можна припускати, що у палєях роман дійсно був випущеним через досить великий обсяг і не надто тісний зв'язок із біблійною історією.

Як правило, пишуть про «спільний протограф ХВІ». Однак ми мусимо рахуватися з іншою можливістю – прямого взаємовпливу різних компіляцій, а не сходження їх до спільного ядра. Період XV ст. охарактеризований інтенсивною роботою книжників: у цей час утворюються найрізноманітніші збірники, простежуються

різноспрямовані впливи (із тих, що мають значення для нас – новгородсько-московських літописних зводів на ЕЛ-2, ЕЛ-2 на Коротку палею). Існує небезпека переплутати свідчення походження від спільного ядра та безпосередньої взаємодії текстів. Якщо звернутися не лише до «родини ХВІ», а до ранніх хронографів в цілому, часткова представленість певних складових у них взагалі не мусить дивувати, оскільки компіляції не проросли «з одного кореня»: Іудейський та Софійський хронографи не залежать від «родини ХВІ», ЕЛ-1 відобразився у ЕЛ-2, однак також не має відношення до пам'яток ХВІ. Отже, спробуємо ранжирувати ці складні джерела й визначити, бодай приблизно, хронологічні рамки їх утворення.

5.1. Версії Александрії Хронографічної

Один із текстів, які надають матеріал для датування хронографічних компіляцій – Александрія Хронографічна. Передусім слід розглянути співвідношення редакцій. Перший давньослов'янський переклад елліністичного роману Псевдо-Калісфена про Олександра Македонського зберігся в кількох редакціях, жодна з яких не відображає протограф абсолютно точно. Існують 4 групи списків з ранніми версіями Александрії: Іудейського хронографа, ЕЛ-1, Троїцького хронографа та ЕЛ-2.

Історія вивчення Александрії Хронографічної і класифікації її редакцій пов'язана з іменами В. Істріна та О. Творогова. На думку В. Істріна, перша редакція збереглася в Іудейському хронографі та ЕЛ-1 у дещо відмінних, але загалом близьких версіях. Друга редакція Александрії, за В. Істріним, репрезентована ЕЛ-2. Вченим були визначені також третя та четверта редакції, але вони дійшли у пізніх хронографах, що виходять за рамки цього дослідження. Александрія Троїцького хронографа (тих списків, що були йому відомі – Троїцький № 728 та Ундольського № 1) не становила для вченого самостійної цінності. Дослідник був упевнений, що її текст

являє собою проміжний або контамінований варіант: перші дві третини Троїцької Александрії скопійовано нібито зі списку II-ї редакції, тобто з ЕЛ-2, натомість остання третина списана з I-ї редакції [47, с. 248]. Підставою для такого висновку послугувало те, що напочатку й у середині роману, версії Александрії у Троїцькому хронографі та ЕЛ-2 близькі, однак на закінченні картина різко змінюється. В ЕЛ-2 вміщено доповнення з додаткових джерел, які не знаходять відповідників у тексті Псевдо-Калісфена, тим часом як читання Троїцького не мають цих додатків і наближені до I-ї редакції Александрії [47, с. 241]. Втім, уже В. Істрін писав, що подеколи варіанти з Троїцького «кращі» за ЕЛ-2 і вірніше відображають грецький текст [47, с. 106, 155]. Учений визнав, що Александрія присутня у Троїцькому та ЕЛ-2, а фрагмент «О рахманех», поєднаний з романом на початку його побутування, має також Повна палея. Що не заважало категорично заперечувати входження Александрії у ХВІ [242, с. 112–113].

Пізніше О. Творогов кваліфікував Троїцький хронограф як самостійну пам'ятку і підтвердив наявність початкових читань у Александрії Троїцького та вторинних у ЕЛ-2 [372, с. 86–87; 374, с. 162]. Разом з тим, у суперечності з отриманими ним особисто даними, вчений наслідував думку В. Істріна про «проміжну редакцію» у Троїцькому [86, с. 290; 374, с. 162–163]. Можливість безпосереднього впливу цього хронографа на ЕЛ-2 він відкидав. Вирішення протиріч було знайдене в гіпотезі, що укладачі обох копій копіювали з одного великого збірника, який містив також ХВІ. Нібито Александрія «входила до конвою ХВІ» й укладачі брали вже «готову» версію з цього «конвою». Схему доповнювало припущення, що автор Троїцького хронографа мав справу з дефектним екземпляром Александрії [372, с. 86–88] й мусив відновити оповідь за списком I-ї редакції. Нібито роман був обірваний, завдяки чому книжник наприкінці переключився на I-у редакцію Александрії. Таким чином у працях О. Творогова маємо справу якби з «буфером» для нівелювання протиріч між

старою схемою співвідношення текстів, за якою ЕЛ-2 «створений раніше» за Троїцький хронограф, та новими текстологічними спостереженнями, що продемонстрували у Троїцькому початкові читання.

Запропоновані пояснення не можна прийняти з огляду на обставину, що залишилася непоміченою В. Істріним та О. Твороговим. Річ у тім, що ЕЛ-2 відображає не лише текст Александрії, близький до Троїцького хронографа. У ньому поєднані читання *двох* версій Александрії: перша – «зразка Троїцького», друга – «зразка ЕЛ-1». Точніше, виявити, що це читання «зразка ЕЛ-1», вдається не завжди, однак завжди добре видно, що в ЕЛ-2 відтворені варіанти I-ї редакції Александрії. Йдеться про очевидні *контамінації*: їх близько сотні й вони присутні лише в ЕЛ-2, у Троїцькому немає жодної. Саме контамінації змушують переглянути співвідношення текстів і загальну схему формування редакцій. Пізньою складною версією Александрії треба вважати не текст Троїцького хронографа, а ЕЛ-2. Що, між іншим, відповідає приблизним датам утворення пам'яток: Троїцький постав у XIV ст. або, принаймні, на самому початку XV ст., а ЕЛ-2 – у 2-й чверті XV ст. Наведений нижче матеріал підкріплює тезу, що III-а редакція Александрії репрезентована текстом ЕЛ-2, II-а редакція – Троїцьким хронографом, місце I-ї лишається незмінним. При такому співвідношенні, не виключено, Александрія Троїцького хронографа є одним із джерел ЕЛ-2.

5.1.1. Співвідношення текстів трьох редакцій Александрії

Співвідношення найбільш показове у випадках контамінацій у ЕЛ-2. На цих ділянках порівняння варіантів I-ї редакції двох груп, тобто Іудейського хронографа (Ia) та ЕЛ-1 (Ib), зазвичай виявляє точну відповідність до грецького оригіналу, тоді як II-а редакція Троїцького хронографу від нього відхиляється. У III-й редакції, ЕЛ-2, бачимо сполучення читань групи Ib та II-ї редакції. Нижче подані найбільш цікаві приклади контамінації, яких близько 3-х десятків. Текст I-ї редакції

Александрії відтворюється за публікацією В. Істріна [47, с. 5–127], ЕЛ-2 – за виданням О. Творогова та ін. [54] (якщо трапляються різночитання у групах списків ЕЛ-2, вони подані через косу риску (/) або позначені як ЕЛ-2ч), грецький текст Псевдо-Калісфена – за виданням редакції β Ляйфа Бергсона [93], II-а редакція – за моєю публікацією Троїцької Александрії. Далі спиратимусь на цю роботу, що включає повний текст роману з різночитаннями за списками усіх редакцій, що робить його зручним при аналізі версій [33; 34; 35; 36]. Оскільки давньослов'янський переклад буквальний, грецький текст добре виконує контрольну функцію – виявляє та підтверджує початкові та вторинні варіанти. Слід додати, що грецький текст Псевдо-Калісфена також дійшов у кількох редакціях. Вони можуть бути досить суттєвими, однак ситуація, коли одна група грецьких списків підтримує один варіант давньослов'янських, а друга – інший – украй рідкісна. Усі тексти з цього параграфу див. Додатки.

Ал.1.3. Один із перших сюжетів Александрії: останній фараон (давньослов. «царь») Єгипту, провидець Нектонав, волхвуючи на воді, побачив нашість іноземців на його країну. «Цар» дізнався, що напад підтримується єгипетськими божествами і в нього не залишилося жодних шансів, переодягнувся і втік. Жителі Єгипту дивуються, куди він подівся, тут і далі тексти див. Додатки. У I-й редакції дослівний переклад тексту Псевдо-Калісфена (ὁ βασιλεὺς Αἰγύπτου: «(царь) єгипетський»). У Троїцькому вираз замінено на «ихъ же Нектонавъ», натомість ЕЛ-2 сполучає обидва варіанти. При цьому імені Нектонаба немає в жодному з грецьких списків.

Ал.1.8. Нектонав прибуває у столицю Македонії Пелу, знайомиться з царицею Олімпіадою і стає її придворним астрологом. За відсутності царя Філіпа, котрий перебував у військовому поході, він удає із себе бога Амона і «перельщає» царицю. Олімпіада завагітніла й побоюючись повернення чоловіка, спитала астролога, як їй бути. Нектонав запевнив її,

що бог Амон явить Філіпові знак чудесного батьківства, що знаменує зачаття сина, майбутнього Олександра, від божества.

Початковий варіант дійшов до нас у I-й редакції, але він здається, одразу ж став «темним місцем». Давньослов'янський перекладач надто дослівно передав складну синтаксичну конструкцію, внаслідок чого без оригіналу зміст малозрозумілий. Сучасний близький до дослівного переклад: «...адже збентеженою була Олімпіада, не довіряючи (οὐ θαρροῦσα) Нектонабу на зроблене (з приводу того, що буде зроблене) ним щодо Філіпа». Дієприкметник θαρροῦσα (θαρροῦσα від θαρρέω, 'маю відвагу', 'насмілююся, 'повністю довіряю') був перекладений як «надфющися», що у сполученні зі зворотом «сътворшееся его ради» провокувало далі невірні прочитання усієї фрази. Наступні переписувачі, серед яких і «творчий» укладач Троїцького хронографа, намагалися якось витлумачити темне місце з контексту. Так у Троїцькому з'явився пасаж «послати вѣсть», що не має жодного відповідника у грецькому оригіналі. В ЕЛ-2 версії I-ї та II-ї редакції об'єднано за допомогою редакторського додатку «си вся възвѣсти». Він хоча й не прояснював повністю зміст, однак заглажував непогоджені синтагми.

Ал.1.19. Вже у дитинстві Олександр виявляє надзвичайні здібності, а юнаком вирішує випробувати свої сили на колісничних змаганнях на олімпійських іграх. «Агон»—'змагання, боротьба' у перекладі передано як «брань», що спровокувало «військові» доповнення Троїцького хронографа («брань строити» та ін.). Епізод з опису змагань на колісницях показує співвідношення текстів, аналогічне попередньому прикладу: точний відповідник у I-й редакції, відхилення у II-й, контамінація у III-й (ЕЛ-2).

Ал.1.20. Переможець олімпійських ігор Олександр входить у залу в олімпійському вінку. Там святкують весілля його батька, Філіпа, котрий розлучився з Олімпіадою і побрався з молодою дружиною. «Олімпійські змагання» та «олімпійський вінок» нечасто потрапляли на очі давньоруським переписувачам. Книжники часто псували або замінювали

незрозуміле слово «алоумпииский». «Пилусииский» – винахід укладача Троїцького хронографа. Вірогідно, він пригадав назву столиці Македонії «Пела» і контамінував її з назвою іншого відомого міста, «Пилоусии». У свою чергу, автор ЕЛ-2 спочатку пішов за читанням І-ї редакції й написав «алумпииский», а далі про всяк випадок вирішив додати ще й варіант із Троїцького, «пилусииский».

Ал.1.24. Вельможа Павсаній збирається вбити царя Філіпа й захопити його дружину Олімпіаду просто у столиці. Він вичекав, коли їх син Олександр йде у похід, а Філіп разом з дружиною та іншими глядачами спостерігає олімпійські змагання. У І-й редакції Александрії й очевидно у спільному протографі слов'янського перекладу рідкісним «дача» перекладене грецьке ἄγων – ‘боротьба, змагання’. У словниках («Материалах» І. Срезневського, «Словаре древнерусского языка XI–XIV вв.» та ін.) слово не фіксується. О. Страхов вказує подібне значення серб. «дача» [369, р. 178]. До того ж, йдеться одночасно про «Алумпиаду»-дружину Філіпа і матір Олександра, і про «позорище алумпиево», тобто – про стадіон де провадили олімпійські ігри (Ὀλυμπίῳ θεάτρῳ). Укладач Троїцького хронографа знов перетлумачив малозрозуміле йому місце, як міг – деінде переказав, деінде скоротив. При цьому він архаїзував мову, напр., «храбрих мужів» перетворив на «храбровъ» («храбрь» та «храбрыи» у давній слов'янській писемності позначало ‘воїн’, у такому значенні зберігається напр., у гімнографічних творах. Всупереч читанню Троїцького, у грецьких списках Псевдо-Калісфена згадані «мужі» – ἄνδρῶν γενναίως або γενναῖοι ἄνδρες). Укладач ЕЛ-2 сполучив обидві версії дещо складнішим способом, ніж попередні. Він продублював сцену прибуття Павсанія «въ позорище» й одночасно, перетворив темне «дачи» у «да чти», тобто – «да чести». Можливо, додаткову увагу книжників до цього місця привернуло те, що за сюжетом, Павсанію таки вдалося смертельно поранити Філіпа. Від смерті батька Олександр у романі виступає як самостійний володар.

Ал.1.26. Характеристика здібностей Олександра. Коректно текст зберігся в ЕЛ-1, «вазнивѣ». Укладач Троїцького хронографа, схоже, не достатньо розумів смисл рідкісного виразу ‘кращої вдачі’ (від «вазнь» – ‘везіння, добра удача’), про що свідчить невірний словоподіл «вазнивъ . и». Не зважаючи на таке утруднення, він спробував скоригувати значення вислову і додав «на рати». Це доповнення не підтримується грецьк. текстом, де бачимо лише εὐτυχέστερος. ЕЛ-2 відтворює варіанти Троїцького та І-ї редакції (скоріше, групи Ів з ЕЛ-1, оскільки у списках Іудейського хронографа тут також помилка: «вазнивъ оу отца» або «вазнивъ отца» замість «вазнивѣ отца»).

Ал.1.28. Починається опис походів Олександра вже в якості завойовника усієї «вселеньної». Олександр у Фракії. В 1-ї редакції його «приймають з вінцями» міста, у другій детально оповідається про військові міроприємства царя. Укладач Троїцького хронографа велику увагу приділяв процесу управління підкореними землями, зокрема – збиранню данини. Ось і в цьому випадку він кардинально переробив коротку й нейтральну ремарку збереженого в І-й редакції початкового тексту Александрії, що точно відповідає грецькому оригіналу. Фактично, він увів простору авторську інтерполяцію. Судячи з деяких правок, цей книжник прочитував роман наперед і багато працював з іменами та назвами [147]. Щодо укладача ЕЛ-2, він без «швів» чи доповнень вдало й несуперечливо сполучив вираз І-ї редакції і пасаж Троїцького хронографа.

Ал.1.29. Олександр на Сіцилії підкорює землю і прямує до Італії. Цей приклад подібний до попереднього: точний переклад у І-й редакції, великі зміни у II-й, економна контамінація у III-й (лише з деякими переставленими виразами, але без доповнень).

Ал.1.30. В Африці Олександр «отиде не въ котороую /нѣкоую весь», тобто, село чи поселення, грецьк. ἐλί τινα κόμην. Далі у версіях розбіжності: в одній «Лоувиискую...», в іншій йдеться про створення Александрії та ін. міст. Читання І-ї редакції та Троїцького хронографа не

мають між собою жодного спільного слова. У першій точна відповідність грецькому тексту, тоді як укладач Троїцького інформацію щодо місцезнаходження поселення і становища Олександрового війська замінив на пасаж про будівництво міст. Судячи з усього, міська тема його широкіше цікавила. Можливо, він не розумів, що таке «весь» (див. нижче Ал.1.35 про здобуття Тира, де три «веси» під час редагування перетворилися на «трьох мужів»). До того ж, далі в романі про Олександра дійсно описувалося створення Александрії Єгипетської й у такий спосіб він розширив і «вирівняв» виклад. В ЕЛ-2 бачимо нехитре поєднання версій з невеличкими змінами («с̄зида̄я» замість «зижа», додано «бо их̄»).

Ал.1.33. Після здобуття дельти Ніла будують місто Александрію. Зафіксований у I-й редакції послівний переклад знову призвів до появи не цілком звичних для слов'янського вуха виразів (як от «повелѣние градское» – τὰ μὲν τῆς διαταγῆς τῆς πόλεως). Укладач Троїцького хронографа намагався гармонізувати та витлумачити незрозумілі читання. Відповідно, у хронографі випущена перша фраза й перероблена наступна – підкреслено ретельність майстрів, додано позитивні характеристики «граду». Укладач ЕЛ-2 початок вписує за I-ю редакцією, далі сполучає обидва варіанти.

Ал.1.34. Олександр прямує в єгипетське місто Мемф, де офіційно отримує єгипетський трон («престолъ»). В. Істрін вважав, що в Архівському тобто Іудейському хронографі тут зайве «на престолъ» [47, с. 35, прим. 6]. Однак, читання Іудейського та ЕЛ-1 точно відповідають грецькому оригіналу, за умов, що переклад здійснювався без довгого обдумування. Вірогідно, ἐνεθρονίασαν ('надали трон / престол') передане як «посадиша на престолъ», а далі εἰς θρονιστήριον / θρόνον через неуважність перекладача утворило тавтологію «на... престолъ». Укладач Троїцького хронографа розширив сцену покори єгиптян, а також замінив «Ифестовъ» ('Гефестове') на зрозуміліше з контексту «Нектонавовъ». Див. вище Ал.1.3 та Ал.1.8: за сюжетом Александрії, цар Єгипту Нектонаб

полишає свою країну, тікаючи від непереможних ворогів, прямує до столиці Македонії і стає придворним астрологом, магом цариці Олімпіади і справжнім батьком Олександра. Обчитаний у міфологічних сюжетах автор ЕЛ-2 з двох варіантів – «Ифестовѣ відомо, що у хронографічній літературі Гефеста вважали засновником єгипетської династії. (Зокрема, ім'я присутнє у Хроніці Малали, з якою укладач ЕЛ-2 багато працював. Цей уривок, до речі, відображено у ПВЛ під 1114 р.). При» та «Нектонавовѣ» – обрав перший. Ймовірно, йому було цьому, однак, розширену сцену покорі єгиптян з Троїцького він теж залучив у свій текст.

Ал.1.35. Уві сні Олександр отримує попередження, аби не удавав із себе власного посла, як він це любляв робити, перед жителями Тира. І вчасно, бо городяни незабаром стратили усіх його посланців. У І-й редакції як завжди буквальный переклад, тоді як у Троїцькому хронографі попередження розширене, йдеться одночасно і про «зло» від турян, і про відправлення в місто «Тоурь» (Тир) послів. Неможливо з'ясувати, виходив укладач Троїцького з читання «зла» або «сла», чи просто увів доповнення про послів із контексту. Єдине, що можна стверджувати – початково у давньослов'янському перекладі мало бути «съла» (посла), пор. варіант ЕЛ-1 та грецьк. ἄγγελον. Укладач ЕЛ-2 за допомогою зв'язки «ни» контамінує короткий вислів групи Ib (саме у варіанті ЕЛ-1 додано вираз: послы с грамотами, що відобразився також в ЕЛ-2) та просторішу промову з Троїцького.

Ал.1.35. Після відмови городян покоритися і владнати справу миром, Олександр іде війною на Тир. Йому допомагають перебіжчики з трьох «вьсьи» (як уже відзначено, «вьсь» – 'село', 'поселення', κώμη). В І-й редакції дослівний переклад, у Троїцькому хронографі – кардинальні зміни, вірогідно, його укладач не зрозумів, що таке «трьми вьсьми». До речі, у списках це слово має варіанти: «вьсьими», «вьсьмы» та ін., так що, не виключено, помилка трапилася вже в антиграфі. Трохи вище книжник

вписав невеличкий епізод про перехід на бік Олександра трьох «в'язьших мужів»—«турян», а не трьох поселень [14, арк. 298b], а в цьому місці продовжив розробку теми. В ЕЛ-2 практично всю сцену складено на основі Троїцького, від І-ї редакції узято лише вислів «помогшиим Александрови».

Кілька контамінацій трапляються у вставці в Александрію з Хроніки Амартола, де описане «Входження Олександра Македонського в Єрусалим». Різні редакції Александрії, в тім числі, групи Іа та Іб вміщували її між главами 30 та 35 І-ї книги. Цю інтерполяцію з Хроніки Амартола вміщують усі редакції Александрії, однак komponують її з основним текстом Псевдо-Калісфена неоднаково: в Іудейському хронографі після Ал.1.35, в ЕЛ-1 після Ал.1.30 (що розриває виклад тексту; можливо, у протографі ЕЛ-1 були переплутані аркуші), у Троїцькому хронографі після Ал.1.33. Що стосується укладача Троїцького хронографа, він кардинально перебудовує текст у цьому місці. Переставлено місцями глави, додано великі фрагменти зі Слова Єпіфанія Кипрського «Про дванадцять каменів у ризи єрусалимського першосвященника» та оповідь про царя «Буза», засновника «града Вузантия» (Константинополя). В останній використане Одкровення Мефодія Патарського разом із фрагментом Хроніки Амартола й вірогідно 8-а книга Хроніки Малали. Мабуть, внаслідок такої складної роботи з текстом деякі уривки, що засвідчені І-ю редакцією, були випущені. Зокрема, у І-й редакції вставка з Амартола завершується епізодом про «доброго» стрільця на ім'я Мосомах, Ам.46, якого бракує у Троїцькому хронографі. Укладач ЕЛ-2 виправив лакуну Троїцького й відновив оповідь про Мосомаха. При цьому він використав ЕЛ-1, про що свідчать характерні читання: «утулилася» замість «оулютовавъ си» та ін. Хоча загалом переробки та розбіжності у версіях на цій ділянці дуже об'ємні, ЕЛ-2 демонструє недвозначні контамінації і в тих фрагментах вставки з

Хроніки Амартола, що присутні в усіх редакціях [48, с. 45–46; 56, с. 137–138]. Наведу лише два прості приклади.

Олександр вклоняється єрусалимському первосвященнику, через що оточення ним вельми невдоволене. В одній версії це сирійські царі та ін., в іншій – «бояре». І-а редакція точно відтворює текст Хроніки Амартола. У Троїцькому хронографі сцену «негодования на Александра» скорочено, при тому, сирійських «царів» замінено на «бояр». Точну причину такої трансформації вказати важко, однак, імовірно, укладачеві вдалося дивним, що «царю Олександру» підкорюються інші «царі», а не «бояри». На нього могло також вплинути «Одкровення» Мефодія Патарського, де у подібній сцені фігурують саме «боляре» [50, с. 91]. Автор ЕЛ-2 майже весь епізод вибудовує за І-ю редакцією, проте на закінченні замість останньої її фрази вписує читання Троїцького.

Далі, македонський цар «въ градъ Іерусалимъ вниде», його зустрічають і тлумачать йому пророцькі книги. Співвідношення текстів подібне до попереднього. У І-й редакції бачимо точне відтворення Хроніки Амартола, у Троїцькому хронографі – переробку, цього разу типовішу для пам'ятки, бо сюжет розповсюджено. Композиція ЕЛ-2 багат шарова. Її укладач починає з читання І-ї редакції, включає варіант Троїцького, і закінчує оповідь знову виразом із І-ї редакції.

Ал.1.38. Від вставки з Амартола повернімося до основного тексту роману про Олександра. Македонський та перський царі влаштовують словесні (точніше, письмові) баталії. Дарій пише листи Олександру, той йому відповідає. У тім числі зазначає, що Дарій даремно називає себе «богом», приписуючи собі силу безсмертних. Надто буквально відтворення і, вірогідно, неповне розуміння грецького тексту призвели до появи дещо дивного вислову силу, яку «на ся въскладая на земли» (так у І-й редакції). Дослівний сучасний переклад: «і тих сили (владу) над землею (на) себе покладаючи (собі приписуючи)». Укладач Троїцького хронографа з темного місця зробив типову відповідь середньовічного

книжника щодо неприпустимості прирівнювання смертної людини до Бога. Автор ЕЛ-2 утворив контамінацію з двох шарів: почав висловом І-ї редакції, а тоді вписав промову з Троїцького.

Ал.1.38 Ще одне докоряння Олександра у листі: навіщо Дарій розповідає про свої багатства, вихваляючись, скільки в нього золота і срібла:

Подібні вихваляння, мовляв, призведуть тільки до того, «да оувѣдѣвше мы, крѣпльше боудемъ на брань, да възмемы то». Текстуальне співвідношення подібне до попереднього прикладу: точний переклад у І-й редакції, переробка у Троїцькому хронографі, просте сполучення двох версій у ЕЛ-2.

Ал.1.44. Промови Олександра до македонян після того, як він у поході звелів забити і з'їсти коней і тим врятував військо від голодної смерті. Відповідник грецькому тексту знаходимо у І-й редакції. Промова Олександра у Троїцькому хронографі яскравіша, проте ніяк не співвідноситься з оригіналом. Додано нові мотиви – зокрема про те, що тварини підпорядковуються людині, а не навпаки, і що людина є «честнѣишою» за Вищим Промислом. Хоча укладач ЕЛ-2 свій виклад будує переважно на підставі тексту Троїцького хронографа, він долучає ще окремі вислови з І-ї редакції.

Ал.1.46. Жители Фів висилають до Олександра посольство з 500 «мужів», що мають оголосити цареві пропозиції городян. У грецькому тексті та І-й редакції йдеться про те, що посольство фівян рішуче заявило, щоб Олександр або розпочинав битву, або йшов геть від міста, не затаюючи справу. Укладач Троїцького хронографа додав пасаж про «допомогу» жителів Фів (проти самих себе: «...на помощь»). Скоріше за все, недоречне доповнення спровокував сюжет: якщо у хроніках чи літописах прочитується «посла» чи «послаша», то мова може піти про посольство чи військову допомогу. Але оскільки вказано 500 осіб – це більше схоже на військовий загін ніж на дипломатичну місію. Що цікаво,

укладач ЕЛ-2 не виправив смислово суперечність і знову поєднав впереміш обидві редакції.

Ал.1.46. Олександр бере в облогу Фіви. У І-й редакції дослівний переклад, однак сцена облоги Фів не має закінчення, у тексті взагалі відсутні близько половини 46-ї глави 1-ї книги. Так у групах Ia та Ib першої редакції, тому, найвірогідніше, маємо справу з лакуною у перекладі Псевдо-Калісфена чи з раннім псуванням спільного протографу. Далі у грецькому тексті Псевдо-Калісфена оповідь про облогу та взяття Фів продовжено: Διὰ δὲ τριῶν ἡμερῶν πᾶσα ἡ Φηβαίων πόλις ἐτυρπολεῖτο. πρώτη οὖν διαρρήσεται ἡ καλουμένη Καλμία πύλη... Не можна виключати, що початково закінчення цієї глави було перекладане давньослов'янською, однак згодом був втрачений аркуш чи два тексту. У будь-якому випадку, обрив сюжету засвідчений читаннями одночасно обох груп списків першої редакції – Іудейського хронографа та ЕЛ-1. Укладач Троїцького хронографа був дуже уважним до військових сцен. Він на свій розсуд дописав завершення оповіді, що не має жодних відповідників у грецькому оригіналі. ЕЛ-2 почав із читань Ib (пор. Синодальний № 280 «порочєю» та ЕЛ-2 «порочами» замість «пращами» Іудейського), а тоді звернувся до доповнень Троїцького.

Ал.2.7. Воеводи Дарія на військовій нараді описують перському цареві вигляд і характер Олександра: «по храброму его дръзновению образъ...», – «лева» в одній версії чи якогось «хороброго» звіра в іншій версії. Банальний образ лева коректно відображений у І-й редакції, але він не задовольнив укладача Троїцького хронографа. Книжник вимальовує швидкість та хоробрість уявного «звіра» у яскравіших порівняннях. ЕЛ-2 знову сполучає варіант І-ї редакції зразка ЕЛ-1 (про це свідчить дрібне вторинне читання «имѣя»; В. Істрін вважав, що у перекладі мало читатися «имать». [47, с. 53, прим. 10]) та версію Троїцького.

Ал.2.13. В усіх редакціях оповідається: «Александръ же силоу многуо имѣя, прииде въ Пръскоую страну». Далі у списках розбіжності. І-й

редакція знову відображає початковий переклад, хоча надто буквально слідування за грецьким не сприяє ясному розумінню. Близький до дослівного сучасний переклад: «(адже те, що) стіни міста прилучилися бути високими, стало ясно македонянам». Можливо, це спровокувало укладача Троїцького хронографа ввести у військові сцени додаткові деталі та пояснення «з голови». Нібито Олександр, не доїжджаючи до міста Вавілона, розбиває табір у луці, їде на розвідку з невеличким загonom, бачить силу перського війська. Хоча всі пасажі цілком вигадані, деякі нові топоніми в них реальні, бо їх запозичено з інших частин Александрії. Скажімо, про «Исиаковъ лоукъ» книжник міг прочитати у листі Олександра до матері, «Вавілон» згадано неодноразово у багатьох місцях роману. ЕЛ-2 зшив читання обох редакцій максимально просто й додав лише неоковирне «видѣ» після «макидоном же явѣ ся створи». Те, що стіни міста дуже високі, мало «явѣ ся сѣтворити» усім македонянам, а не лише цареві. Однак укладач ЕЛ-2 підпорядкував читання I-ї редакції версії Троїцького хронографа, де йдеться саме про дії Олександра, чим і треба пояснювати граматичні колізії.

Ал.2.13. За оглядом фортифікацій іде опис військових хитрощів македонського царя, котрий зміг буквально «пустити пил у вічі» ворогам, і налякав їх примарною чисельністю свого війська. I-а редакція відповідає грецькому тексту навіть у дрібних читаннях, тоді як укладач Троїцького переставив хитрощі Олександра місцями. Спочатку він вписав про наліплення свічок на роги скоту, а потім – про здійснення пилу. Навіщо це зроблене, важко сказати, та виходячи з того, що опис хитрощів із свічками сильніше перероблений, можливо малися на увазі літературні паралелі. Для цієї частини існує аналог із Книги Суддів – Самсон прив'язав лучини до лисиць і створив велику шкоду філістимлянам. Щоправда, біблійний герой діяв не для омани супротивника, а задля того, аби запалити поле з достиглою пшеницею (Суд.15.4-5). Не виключено і таке, що цей пасаж нашого книжника банально більше зацікавив. У грецькому оригіналі та у

I-й редакції Александрії виклад відповідає природньому порядку речей: спочатку пил, який можна побачити вдень, а після настання вечора наліплення свічок, бо вогні краще видно вночі. ЕЛ-2 сполучає обидві версії, хоча опис тут дещо скорочено. Незграбні читання накопичуються, оскільки хитрість зі свічками подвоєна: спочатку наліплення свічок, тоді пускання пилу, і знову свічки. Відповідно, в ЕЛ-2 повторюються «луцѣ и свѣща» за групою Ib (ЕЛ-1 «лучи», ЕЛ-2 надає варіант з новгородським цоканням: «луцѣ») та «свѣща и лучница» за II-ю редакцією. Загалом у версіях бачимо кілька характерних помилок: «ложь» замість «лучи» в Іудейському хронографі, «лучница» у Троїцькому; в останньому також «полно» замість «поле» (звідти «пльно» потрапило в ЕЛ-2) та «бо и» замість «вои».

Ал.2.13. Після демонстрації сили та хитрощів біля «перського града» Олександр облаштовує військовий стан. Між I-ю та II-ю редакціями Александрії немає нічого спільного. Укладач Троїцького хронографа натрапив на улюблену військову сцену й вирішив, що «поблизу града перського» має означати поблизу Вавілона, хоча його здогад не підтверджується грецьким оригіналом, де лише: πλησίον τῆς πόλεως Περσίδος. Додав він і вказівку на «50 поприць», чого немає в оригіналі та у I-й редакції. ЕЛ-2 перемішує обидва варіанти, а щоб логічно їх поєднати, доповнює власний виразом «отступи от града». Відбуваються деякі подальші зміни та поновлення у тексті. Скажімо, слово «сыны» (давньослов'янське 'башти') Троїцького хронографа укладач ЕЛ-2, вірогідно, не зрозумів і перетворив на «слоны».

Ал.2.15. Сцена упізнання Олександра у стані ворогів, коли він за своєю небезпечною звичкою видавати себе за власного посланця приїхав до Дарія («самъ собѣ сѣтворися сѣломъ»). Перський «игемонъ», тобто вельможа Параггис, котрий колись бував у Македонії й бачив Олександра на власні очі, придивляється до нього. У I-й редакції коректно відображений текст оригіналу, за винятком «гемонъ» групи Ia та «сѣ

гемонь» групи Ib (мало б бути «игемонъ», ἡγεμών). Укладач Троїцького хронографа замінив «(и)гемонъ» на «властель», а головне, увів додатковий вислів про «образъ... на дъщици», портрет Олександра. Мабуть він пригадав епізод з I-ї книги Александрії, де послі Дарія замовили якомусь «иконьнику» написати обличчя Олександра (Ал.1.23 [14, арк. 287с]). Автор ЕЛ-2 сполучив версії пошарово й цілком безхитрісно. Що цікаво, повторюється і помилковий варіант ЕЛ-1 «сь гемонь» (у [47, с. 62, вар. і] варіант Син-280 помилково зазначено як «властель»), і читання Троїцького «властель». Книжник не усвідомив, що маємо справу з синонімами.

Ал.2.15. Після викриття у ставці Дарія Олександрю доводиться тікати. Співвідношення текстів аналогічне попередньому прикладу, і знову в ЕЛ-2 знаходимо дублі. Вони виникли внаслідок сполучення варіантів ЕЛ-1 та Троїцького хронографа: «в вратѣх» – «у врат» та «прѣтя» – «убивь». Якби не точні відповідники двом різним версіям, повторення можна було б витлумачити і так, що вирази не виглядатимуть продубльованими: ‘і перетяв охоронника-перса навпіл (дія)’, ‘і вбив його’ (результат)’. Втім, «перетяти» мало наслідком смерть, тому таких уточнень у джерелах, як правило, не побачимо, пор. у Київському зводі, 379I). Вірогідно, тому вони й не збентежили укладача ЕЛ-2, але порівняння текстів I-ї та II-ї редакцій робить контамінацію в ЕЛ-2 опуклішою.

Ал.2.16. Дарій після чергової поразки від Олександра тікає. У I-й редакції нейтральний точний відповідник грецькому тексту, в Троїцькому сцену розширено новими деталями – вказівкою на місце та обставини втечі. «Полата», де він сховався, на думку нашого книжника, мала знаходитися у Вавілоні, а спочатку цареві ще треба було «затворитися в градъ». Укладач ЕЛ-2 сполучив читання вміло, імітуючи синтаксичні конструкції давніх перекладів («бѣжавъ прииде, затворися... влѣзь»).

Ал.2.17. Олександр порядкує у захопленому ним перському місті, зокрема, займається полатами Ксеркса. У оригіналі та I-й редакції йдеться

лише про наміри і вчинки Олександра, а про полати Ксеркса мовлено сухо і загально: «добри суща». Укладач Троїцького хронографа розквітчує опис й, одночасно, додає пасаж про взаємини царя та македонян. Македоняни «чюдящєся красотѣ» полат, Олександр зглянувся на почуття соратників і скасував своє попереднє рішення знищити будівлю. ЕЛ-2 бере за основу докладнішу версію Троїцького, однак двічі вкрапляє читання І-ї редакції, з невеличкими стилістичними виправленнями.

Ал.2.19. Дарій прагне взяти реванш, збирає союзників, розсилає листи з проханням допомоги. Перський цар обіцяє тим із своїх «друзів», хто погодиться йому допомагати, багато усілякого добра. Співвідношення текстів подібне до попередніх. Обіцянки Дарія у І-й редакції та в Троїцькому хронографі відрізняються, в ЕЛ-2 контамінація двох версій.

Ал.2.20. Дарія смертельно поранили власні вельможі-заколотники, Олександр без опору вступає у його царство. Співвідношення текстів типове, у Троїцькому знову розповсюдження. Варто враховувати, що далі в Александрії вміщено розмову Олександра та Дарія, котрий помирає буквально на руках в македонського царя. Укладач Троїцького драматизує сюжет. Він замінює скупе «и вниде Александръ в царство Дариево» І-ї редакції на цілу сцену прибуття звістки про смерть перського царя і швидкої реакції Олександра. Усі нові пасажі, як і раніше, не відповідають грецькому тексту. ЕЛ-2 звично сполучає фрагменти обох редакцій, додає тільки зв'язку: «и приспѣвахоу ближе к градуу».

Опис смерті Дарія знаменує певний рубіж, після якого значно зменшується кількість характерних читань Троїцького хронографа. Хоча вони не зникають остаточно, але стають набагато «дрібнішими» й радше стилістичними. З'являється схильність до скорочення, а не деталізації, як це спостерігається всередині роману. Специфіка Троїцького позначилася на ЕЛ-2. Контамінації в ЕЛ-2 зникають, за винятком поодиноких виразів, які не становлять системи.

Підсумовуючи спостереження над версіями Александрії, слід відзначити, що у I-й редакції груп Ia та Ib незмінно бачимо точні відповідники грецькому оригіналу. За винятком нечастих випадків псування тексту, I-а редакція коректно відображає початковий переклад роману. В деяких випадках цей послівний переклад є надто буквальним, що провокувало переписувачів «коригувати» виклад. Автор II-ї редакції, тобто, Троїцького хронографа вніс суттєві зміни в оповідь. Він зробив «авторські» доповнення та виправлення, але користувався і додатковими джерелами та матеріалом із різних місць роману. У III-й редакції ЕЛ-2 наявні десятки контамінацій. Укладач мав у своєму розпорядженні два списки Александрії – один зразка ЕЛ-1 (група Ib) й інший зразка Троїцького хронографа. Ймовірно, в ЕЛ-2 скопійовано якусь ранню копію Троїцького хронографа, де ще не було кількох дрібних помилок, які перейшли потім у відомі нам кодекси цього хронографа. Деякі спільні помилки Троїцького № 728 та НСРК F15 в ЕЛ-2 не повторюються. Разом з тим, в цілому текст ближчий до Троїцького № 728.

Прості контамінації у ЕЛ-2 зроблені за схемою поєднання варіантів I-ї та II-ї редакцій без якихось скорочень чи змін. Втім, незрідка трапляються складніші узгодження. Часом частину тексту Троїцького хронографа чи I-ї редакції Александрії випущено, або навпаки, додано вирази, що виконують роль узгоджувальних зв'язок. Якщо в ЕЛ-2 сполучаються значні перероблені фрагменти, укладач тексти кожної з редакцій розбиває на кілька невеличких частин і «переплітає» їх оден із одним почергово. Іноді у таких випадках читання якоїсь із редакцій береться за основу (якої саме – залежить від обставин), а з іншої він залучає лише окремі вислови. Треба сказати, назагал автор ЕЛ-2 працював досить вправно, на недоречності натрапляємо нечасто. Варіант ЕЛ-2 стилістично може виглядати навіть кращим, ніж у Троїцькому хронографі. Так сталося, припустімо, тому, що укладач Троїцького сильно трансформував текст перекладу Александрії у ході переробок, паралельно намагаючись ще

архаїзувати мову, аби його творіння виглядало автентичним. Завдання укладача ЕЛ-2 було простішим: він працював із наявними висловами двох редакцій і мав змогу звертати увагу на стилістику.

З усього сказаного випливає важливий висновок: спосіб обробки тексту, що спостерігається у II-й та III-й редакціях, передбачає активну роль їх укладачів. Таке щільне редагування означає, що Александрія не могла бути скопійованою «у готовому вигляді» з конвою збірників ХВІ, як припускав О. Творогов. Не виключеним є й такий варіант, що йдеться не про спільний протограф ХВІ, а протограф наявних зараз списків Троїцького хронографа, і треба припускати безпосередній вплив останнього на ЕЛ-2.

Що стосується того, чому в останній третині Александрії в ЕЛ-2 не відчувається впливу II-ї редакції, це пояснюється характером редакторської роботи укладачів. Виникненню розбіжностей між Троїцьким хронографом та ЕЛ-2 прислужилися дві різноспрямовані тенденції. Укладач Троїцького більш за все розробляв сцени битв та мудрого правління македонського царя, тобто середину роману. Про це яскраво свідчать хоч би наведені паралелі. Якщо на початку Александрії автор Троїцького хронографа вводить або змінює одне–два слова, а укладач ЕЛ-2, відповідно, комбінує невеличкі вислови, то в середині Александрії трансформації підлягають вже цілі речення та фрагменти тексту. Натомість коли на черзі стали сцени походу на край світу та мандрювань у далеких краях, укладач Троїцького звів втручання у текст роману до мінімального. Щодо причин зміни манери опрацювання ми можемо тільки робити більш або менш вірогідні припущення, відштовхуючись від наведених фактів. Можливо, цього книжника не цікавили далекі краї, або він не мав матеріалу для переробки й доповнення цих сюжетів. Описи баталій та державного управління можна знайти у багатьох джерелах: «історичних» книгах Старого Завіту, хронографах, літописних зводах та ін., тим часом описи далеких країв – рідкісніший

матеріал. Навпаки, укладача ЕЛ-2 захопили сцени мандрювань, описи незнайомих місцевостей, тварин та чудес, і він зробив великі додаткові включення саме в цій останній частині роману. Троїцький хронограф, текст якого на закінченні Александрії мало відрізнявся від І-ї редакції, що була у його розпорядженні (групи ЕЛ-1), став зайвим. Треба враховувати й те, що давнім книжникам складно було працювати більш ніж із двома антиграфами одразу. Передусім фізично – як правило, середньовічні збірники були досить важкими великоформатними томами, які треба було покласти перед собою при переписуванні. Тому, залучаючи третій чи четвертий текст, писці часто облишали, тимчасово або назавжди, попередні свої джерела. Отже, те, що дослідники розглядали як показник особливостей укладення Александрії Троїцького хронографа, насправді є показником розбіжних тенденцій у роботі двох книжників – укладачів Троїцького та ЕЛ-2. Один із них або не мав джерел для поповнення оповіді про похід у далекі краї, або не цікавився новою темою подорожей і став менше виправляти. Інший, натомість, цінував описи «чудес світу» і переключився на більш інформативні джерела.

Уточнення схем В. Істріна та О. Творогова заторкнули II-у та III-у редакції, роль I-ї перегляду не підлягає. Як бачимо, Александрія Троїцького хронографа не є версією проміжною. Вона є самостійною другою редакцією тексту, а ЕЛ-2 насправді репрезентує *третю* редакцію, і саме ця остання містить десятки контамінацій. Не виключено також, що Александрія Троїцького послуговувала одним із безпосередніх джерел ЕЛ-2. Принаймні, гіпотезу про «конвой» збірки із XVI треба визнати некоректною.

5.1.2. Характерні читання Александрії Іудейського хронографа

Поглянемо ще раз на особливості роботи слов'янських книжників із текстом перекладу роману про Олександра у кожній із ранніх версій на дещо іншому матеріалі. Оскільки варіанти усіх трьох редакцій

співставлялися при розгляді контамінацій у ЕЛ-2, список різночитань наводити немає сенсу. Натомість зосередимось переважно на особистих іменах та позначеннях. У незнайомих найменуваннях під час копіювання траплялася найбільша кількість помилок. Вони показують рівень ерудиції укладачів та копіїстів, й одночасно являють собою матеріал спеціального інтересу для істориків. Наведені нижче приклади добре демонструють обсяг знань, чи навпаки – незнання давніх книжників в області історії та історичної географії.

Звернімося до специфіки редагування імен та географічних назв у редакції Іа чи Іудейському хронографі. Передусім натрапляємо на вперті невірні найменування, коли укладач хронографа дає дивну модифікацію якоїсь назви, а далі слідує за цим невірним написанням. Ім'я єгипетського бога Аммона пише як «Амнонь» більш як десяток разів. Далі спираюсь переважно на моє видання Александрії Троїцького хронографа. Щодо читання «Амнонь-Аммонь», див. Ал.1.4–1.33. Перший подібний випадок: Ал.1.4, Арх Віл «с лоувииски^м Амноно^м», Тр ЕЛ-2 «...Аммономъ», τῶ τῆς Λιβύης Ἀμμωνί [33, р. 122]. Востаннє зустрічається: Ал.1.33 [34, р. 171]. Дочку перського царя Дарія дружину Олександра Македонського Роксану спочатку називає «Раскана», згодом «Роскана» і лише після великої перерви, коли пам'ять про помилку в імені, мабуть, згасла – більш-менш правильно «Раксана». «Раскана»-«Роскана» згадана в Ал.2.20-22, а «Раксана» – наприкінці останньої книги роману, Ал.3.32 [35, р. 188; 35, р. 193–195; 36, р. 195]. Існує ще кілька подібних прикладів. Скажімо, у третій книзі Александрії «черпця» (виночерпія) Олександра, що змовився з іншими вельможами про отруєння царя й приготував зілля, названо «Иль», тоді як потрібно «Иуль». Зустрічається кілька разів в Ал.3.31 [35, р. 193–194]. Що може здивувати, невірно відтворено назву «Європа». Замість кальки «Еоуропия» з грецьк. Εὐρωπία тричі прочитується «Еоутропия» Ал.1.21, Ал.1.28, Ал.1.35 [33, р. 138, 146; 34, р. 189]. При цьому укладач Іудейського хронографа був обізнаний із хроніками

Малали та Амартола, де наявні «Еуропися» та «Асия». «Европъ» або «Еоуропьскыя страны» з десятків разів зустрічається у запозиченнях з Малали на початку Іудейського хронографа [напр.: 1, арк. 26 зв., 34 зв., 36, 47, 47 зв.]. Хоча, звичайно, від праці над фрагментами з Хроніки Малали та копіюванням Александрії мало пройти кілька місяців. Хроніка Амартола також згадує «Европии» та «Европскую страну» [48, с. 583].

Помилки зроблені також у поодиноких назвах, причому вони стосуються досить відомих речей. Відомих – якщо брати до уваги типове коло читання середньовічного книжника: з Пролога, апостольських послань, патристичної літератури, палей, перекладних патериків... Зокрема, в Ал.1.35 слово «Соурьскую» (сірійську, Συρίας) вписане як «Коурьскоую» [34, р. 189]. Ал.1.28 «Памфоулю» – як «Панфоулю» [33, р. 146]. Ал.2.8 «Киликию» – «Ликинию» [35, р. 157]. Ал.2.7 «Месопотамии» – «Мсапотамии» [35, р. 157]. Ал.2.11 «Пефлагонии» – «Пеглагонии» [35, р. 163]. В Ал.1.26 укладач Іудейського хронографа лакедемонян (спартанців) охрестив «лакедемами» [33, р. 145], а в Ал.3.35 «Троаду» – «Траадою» [36, р. 199], явно не ототожнюючи її з Троєю, не зважаючи на те, що Троянській війні присвячені дві книги Хроніки Малали, переписані ним раніше. Незнайомим для нього залишилося і таке поняття, як Олимп, оселя грецьких богів та реальна місцевість – Ал.2.14 прочитується «Ампия» замість «Алоумпия». Щоправда, з цією назвою труднощі виникали в багатьох переписувачів [35, р. 169]. Надзвичайно рідкісні втім свідомі правки. Із синонімічних замінів у назвах трапилася лише одна: Ал.2.18 «афинѣистии» (афінські) змінено на «елиньстии»: «...моужии елиньстии . възпиша къ Александроу» [35, р. 183].

Що стосується імен, виявилось незрозумілим слово «Диево» (від «Дии» – Дій, ім'я Зевса у непрямих відмінках), прочитане як «людіе» (Ал.3.34 [36, р. 197]). Укладач хронографа не виявив обізнаності також з історією легендарних амазонок. В одному з листів Олександра до амазонок останніх названо «имазанами»: Ал.3.26 «црѣ Александрѣ . имазаномѣ

радоватися» [36, р. 182]. Книжник послідовно не розуміє, хто такий «Омиръ» (Гомер, Ὀμηρος). Ім'я Гомера тричі він вписує з помилкою. Намагається або представити його як словосполучення: «о мирѣ», «от мира», або залишає дещо зіпсований текст. Пор. звернення якогось творця, тобто поета, до царя: Ал.1.42, «лоучше омира^м напише^м твоя дѣяннѣя» [34, р. 206]. Треба: «...лоуче Омира мы напишемъ...». При тому що «Омир» згаданий перед цим у фрагментах із Хроніки Малали без помилок («...яко ж̄ м̄дрѣи Омиръ нариче^т»; «яко ж̄ ре^ч Омиръ творець о нѣмь»; «Омиръ списа^т прем̄дрѣи» [1, арк. 32, 34, 37]), очевидно, укладач хронографа не знав і не запам'ятав ім'я. У Хроніці Малали він з контексту здогадався, що йшлося про мудреця чи «творця», а складні пасажі Александрії витлумачити не зміг.

Цікаво, як в Іудейському хронографі передані деякі спеціальні терміни, кальковані з грецької. Напочатку роману про Олександра в Ал.1.4 згадуються «часнии стражеве» (грецьк. ὀρόσκοποι, 'гороскопи', буквально – 'часу спостерігачі'). Укладач хронографа перетворює їх на «частнии стражеве» [33, р. 120]. Він знав, що є таке поняття як «часть» – 'доля', і вирішив, що йдеться про неї, оскільки слово трапилося в яскравому описі зустрічі волхва Нектонава з македонською царицею. Далі, в Ал.1.32 транслітеровано ἱερόν – 'храм, святилище'. Про Олександра мовилося: «поставляюще врата иерова» ('ставив браму храма'). Наш книжник невірно написав «иерова» як «єроова», а «врата» перетворив на «брата» [34, р. 170]. Йдеться не лише про такі рідкісні античні речі. У запозиченому з Хроніки Амартола фрагменті про 12 дорогоцінних каменів у вбранні ієрусалимського першосвященника наведено назви цих каменів. Велику частку з них укладач Іудейського хронографа відтворив невірно: «амѣстофунь» (перекручене «амѣфустонь» – аметист [34, р. 176]), «фрусолофонь» (має бути «хроусолифь» – хризоліт [34, р. 176]), «инухионь» («онухионь», онікс). В іншому місці невірно названий діамант: «адамати», коли потрібно «адамантинь» (Ал.3.23 [34, р. 178]).

Йдеться про досить важливий показник, адже уривок про 12 каменів був популярним у давньослов'янській книжності й певною мірою демонстрував освіченість того чи іншого автора. Тут таки невірно переданий опис убрання ієрусалимських ієреїв: «коусини» замість «воусини» («вусь», вид тканини [34, р. 183]), «епондить» замість «ипеньдить» (назва однієї з деталей вбрання архієрея [34, р. 175]). Ще цікавіше, укладач Іудейського хронографа сам для себе мусив пояснювати не лише складні, а й доволі елементарні матерії. Лише в Архівському та Віленському списках Александрії бачимо словосполучення «одежоу рызоу», тоді як у решті рукописів тільки «ризоу» (Ал.3.25 [36, р. 178]).

Втім, загалом укладач Іудейського хронографа копіював Александрію досить точно, мало дозволяв собі втручатися в текст і мало чим крім помилок себе проявив. Не додав практично нічого, змінював конструкції фраз лише зрідка, навіть пропущені фрагменти, як правило, являють собою приклад гаплографії. Точні написання свідчать про непогану механічну пам'ять. У цьому параграфі я зосередилася головним чином на помилках, однак маємо і такі випадки, коли вірне читання саме в Іудейському хронографі. Навожу лише один приклад з Ал.1.31. В оригіналі маємо складну гру назвами, яка слов'янськими переписувачами могла відтворюватися лише за умов точного копіювання. Віл.: «не наречеть же ся Єрмоуградъ . но Ормоугра^д», Арх проп., Син-280 «и се наречеть же ся Ермуград но и Ермуград», Тр «яко того дѣля нарицається Ермоуградъ», ЕЛ-2 «и не наречеть же ся Ермоуград / Ермоград». Грецьк. οὐ καλεῖται δὲ 'Ερμούπολις, ἀλλὰ 'Ορμούπολις ('адже не називається місто Гермеса, а пристань-місто') [34, р. 168]. Натомість помилки показують невисокий, сказати б, містечковий рівень книжності. Не лише незнання грецької мови, античної міфології та географії (цього не знала абсолютна більшість давньоруських авторів), а й необізнаність в ординарних для книжників того часу речах. Пор. помилки у назвах дорогоцінних каменів чи пояснення «одежа-риза». Маємо справу з «неофітом», котрому до рук

потрапили нові цікаві тексти: четіі історичні біблійні книги, хроніки Амартола та Малали, «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія, Александрія – і він зробив із них величезну компіляцію. Або додав «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія та деякі інші джерела і переробив уже наявний простіший раніший хронограф.

5.1.3. Версія Еллінського літописця 1-ї редакції

Ця версія зберігає багато початкових читань. Зокрема, велика кількість назв та імен відтворена вірно. Трапляються навіть випадки, коли в ЕЛ-1 читання точне, тоді як усі інші списки містять перероблені варіанти.

Ал.1.18, юний Олександр Македонський з'являється на Олімпійські ігри зі своїм другом «Ифестиономь». Так прочитується лише в ЕЛ-1. В Іудейському та частині списків ЕЛ-2 «Фестиономь», Троїцькому та іншій частині списків ЕЛ-2 «Филистиономь»; грецьк. 'Ηφαιστήωνι [33, р. 135].

Ал.1.35, дорослий Олександр йде у похід на «страноу Соурьскоую». Так тільки ЕЛ-1, що відповідає грецьк. ἐλὶ τὰ μέρη Συρίας. В Іудейському тут «Коурьскоую», Троїцькому та залежному тут від нього ЕЛ-2 – «Перьськоую».

Ал.2.19, Дарій звертається до індійського царя Пора, аби той зібрав військо з усіх підвласних народів, починаючи «от Каспияцьскы^x врать». Такий варіант із новгородським цоканням виник мабуть із «Каспияцьскыx», легко вгадуються Каспійські врата. Натомість в Іудейському хронографі «скипиятьскихъ» чи «скипіат'скихъ», Троїцькому «аскапиатьскихъ», ЕЛ-2 «скапияцьскыx / скапидьскыx»; грецьк. ἐλὶ τὰς Κασπιακὰς πύλας [35, р. 184].

Разом з тим, ЕЛ-1 має власні відхилення від початкового перекладу, які унааявнює порівняння з іншими версіями Александрії. Частина помилкових читань перейшла в ЕЛ-2. Напр., Ал.1.13, серед вчителів юного Олександра названо музику: «гоуденью же Леоукипь». При цьому в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 Левкить; пор. коректні імена в Іудейському та Троїцькому

хронографах та грецьк. Λεύκιπλος [33, р. 129]. Далі, Ал.1.39, Цар Дарій пише листа воєводам «иже об оноу страну Таоура». Так у I-й редакції, натомість ЕЛ-1 та ЕЛ-2 «...Тоура» пор. грецьк. ἐπέκεινα τοῦ Ταύρου [34, р. 198]. Подібних читань чимало. При цьому яскравих інновацій в ЕЛ-1 все ж таки практично немає.

5.1.4. Специфіка Александрії Троїцького хронографа

В Александрії II-ї редакції Троїцького хронографа зроблено величезну кількість виправлень та доповнень. Укладач вводить уже не поодинокі слова, а цілі вирази та фрагменти, змінюючи та поновлюючи текст. Яскраві приклади були наведено вище в аналізі контамінацій ЕЛ-2, зараз звернімося до інновацій у географічних назвах та іменах.

Ал.1.26, у Троїцькому хронографі зауважено активність жителів міста Фіви: «и начаша фивѣи въевати Макидонью». В інших групах списків Александрії немає нічого подібного, прочитується (у певних списках з невеличкими похибками) лише «и възоунися Єладская земля», що відповідає грецьк. ἐνεωτέρισεν ἡ Ἑλλάς [33, р. 145]. Найближче до грецького оригіналу I-а редакція, і зокрема списки Іудейського хронографа (група Ia). Νεωτερίζω – ‘уводити нові порядки, замишляти недобре’ – сприйняте було перекладачем буквально як ‘ставати молодим’, «оунымъ», тобто, «въз-оунитися».

Ал.1.28, Троїцький хронограф вміщує велике доповнення про молодого Олександра, котрий тільки-но перейняв царство від батька. Згадано «Ефесь» та «Асию»: «и градъ Ефесь пришедъ взя . силою многою . и просто рещи поплени всю Асию . мьщая отца своего Филипа . грады раскоповая . а оу инѣхъ дани емья . и посадьники сажая . и вся земля трепеташе». – В Іудейському хронографі та ЕЛ-1 замість цього коротка фраза: «вси же гради приимахоу его съ вѣнци». Вона є дослівним перекладом грецьк. πᾶσαι δὲ αἱ πόλεις ὑπεδέχοντο αὐτὸν στεφανοῦσαι. В ЕЛ-2 контамінація I-ї та II-ї редакцій [33, р. 146]. Для нас важливе те, що

укладач Троїцького хронографа у створенні ним доповнення вкрапляє нові назви.

Далі коротко перерахую інші подібні доповнення з назвами та іменами, що не мають відповідників у I-й редакції Александрії та грецькому оригіналі. Див.: «жиды... Аравию и Соурьскую землю» на закінченні вставки з Амартола, перед Ал.1.34 [34, р. 185–186], «от Асия и Памфилия . и Врѣтанія до Сикелия великаго острова . и Рима , и Калаврия . доже и до Оузантия» в Ал.1.35 [34, р. 191–192], «Ар̄мению» в Ал.2.9 [35, р. 160], «Мидьскую землю... градъ Ватанъ Перськыя области» в Ал.2.17 [35, р. 180], «Мидью» в Ал.2.19 [35, р. 183], «Перьсидоу» в Ал.2.20 [35, р. 186], кілька разів «Вавилонъ». У зв'язку зі згадкою «Африкии» (Африки) дописано «градъ Картаганъ» (Карфаген) в Ал.1.30 [35, р. 166]. У звістці про вавілонські чудеса в Ал.2.18 додане ім'я Соломона та згадано Ноев ковчег [35, р. 182; 47, с. 178–187]. Іноді з відомих йому географічних найменувань укладач Троїцького створював нові. Напр., із не позначеного конкретно «перського града» він зробив «Перьсь градъ» [34, р. 185], а з міста «Вурита» скомпонував «Вуритьську область», де нібито знаходилося місто «Тоурь» (Тир) в Ал.1.35 [34, р. 188]. Так само часом утворювалися власні імена. Так, тричі згадувана жриця «Флония» з'явилася в результаті звичайної помилки. Книжник гармонізував «хфониемь извъщениемь», з грецьк. διὰ χθονίου χρησμοῦ ('хтонічного проречення'), у «Флониевомъ». А далі вже, виходячи зі свого розуміння «Флонії» як імені, він дописав два вирази: «волхва именемъ Флонии» та «волхва Флонии» (Ал.1.15, 1.17 [33, р. 132, 134]).

В укладача Троїцького хронографа спостерігається очевидний нахил до конкретизації оповіді. Він неодноразово уводить імена замість займенників «онъ», «его» та под. I-ї редакції, що точно відповідають грецькому оригіналу. Найчастіше, імена згадані у попередніх пасажах, тобто визначені ним за контекстом. Напр.: Ал.1.24, «Филипъ же рече»; у решті списків «онъ же ...»; ὁ δὲ λέγει; при цьому раніше згадувався батько

Олександра Філіп [33, р. 143]. Це добре демонструє співвідношення виразів напочатку роману, Ал.1.3, яке вже наводилося вище. В Іудейському хронографі та ЕЛ-1 єгиптяни не можуть дізнатися, «камо ся є^с дѣль црѣь єгипетьскыи», при грецьк. ...ὁ βασιλεὺς Αἰγύπτου. У Троїцькому натомість прочитується «...цѣсарь . *и^х же Нектонавъ*». «Царя» Єгипту, точніше, фараона і справді звали Нектонавом, та додати ім'я прийшло в голову власне нашому автору. Подібних випадків чимало. Спроби ідентифікувати явища іноді призводять до цікавих наслідків. Книжник уточнює, про що чи про кого йдеться – «градъ», «рѣку», «бога» чи «болвана» (статую). Часом вони цілком вдалі. Див. Ал.1.19, Троїцький хронограф «алоумпиискии бѣъ Зеоусъ» – Іудейський, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 немає «богъ», точно до грецьк. παρὰ τῷ Ὀλυμπίῳ Δί [33, р. 137], проте Зевс і справді вважався богом. Ал.1.28, Троїцький «да съзижють и первое *градъ* Иоунию» – Іудейський, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 «...при мори . Иоунию»; грецьк. τὰ παραθαλάσσια... τὴν Ἰωνίαν [33, р. 146], – але Іонія дійсно була містом. Ал.1.29, Троїцький «в Сикелью . *великии островъ*» – Іудейський та ЕЛ-1 тільки: «Сикилию», що відповідає оригіналу: εἰς Σικελίαν [33, р. 147]. Ал.1.43, Троїцький «Александръ видѣ *болвана тоу стояща . именемъ* Вептавея» – пор. Іудейський та ЕЛ-1 «Видѣв же Александръ ептавея»; грецьк. θεασάμενος δὲ τὸ ἑπταβόειον Ἀλέξανδρος [34, р. 205]. У цьому місці роману алюзія на Гомерівський епос (7-ї пісні Іліади), «ептавеи» – ‘із семи бичачих шкір’. Укладач Троїцького не надто точно, але в принципі доречно додав про «блввана»-статую. Маємо й інші подібні приклади.

Втім, іноді назви розшифровані у такий спосіб, що демонструє міру нерозуміння укладача Троїцького хронографа. Рідкісне «въ адоутѣ» в Ал.1.34 має пояснювальну ремарку «въ адоутѣ *градѣ*». Тим часом, грецьк. ἄδυτον позначає ‘священне місце’, жодним чином не «градъ». Описуючи маршрут Олександра з Тавра у Фрігію, в Ал.1.42 згадано про «Ахелеуса» (Ахілла гомерівського епосу). Укладач Троїцького вирішив, що йдеться про сучасну «царю Олександру» особу й дописав «*воевода его*», тобто,

уявив собі Ахілла воєначальником Олександра Македонського. Нібито цар «пришедъ на Скомандроу рѣкоу идеже препочи . Ахелеоушь *воевода его* препочи тоу». – Пор. Іудейський та ЕЛ-1 «прише^д на Скамандроу рекоу . идѣже препочи Ахелеоушь . препочи и ты», що буквально відповідає грецьк. καὶ ἐλθὼν εἰς τὸν Σκάμανδρον ποταμόν, ἔνθα ἦλλατο Ἄχιλλεύς, ἐνήλλατο καὶ αὐτὸς, [34, р. 205]. Як уже відзначено, автор Троїцького не зрозумів, що таке три «вѣси» (κώμη, ‘поселення’, ‘село’), і у сцені допомоги македонському цареві в облозі міста Тир Ал.1.35 склав цілу невеличку історію про «прескочивших» трьох «*вѣщъшихъ моужь*» «турянь»-перебіжчиків [34, р. 191].

Не менш сміливо він втручався у географію. Напр., Ал.1.31, назву річки «Агафодемоня», що складається з двох коренів ἀγαθός ‘добрий’ та δαίμων ‘божество, дух, демон’, книжник спростив до «Огафоне» [34, р. 169]. Пор. також уже згадуваний зворот з Ал.1.34, Троїцький «на престолѣ *Нектонавовѣ*» – Іудейський та ЕЛ-1 «на Ифестовѣ престолѣ»; грецьк. ἐνεθρονίασαν... εἰς τὸν τοῦ Ἡφαίστου θρονιστήριον [34, р. 186]. Мався на увазі Гефест, легендарний засновник єгипетської династії, та укладач Троїцького змінив на більш зрозуміле йому з контексту роману позначення. Далі, у запозиченні з Хроніки Амартола бачимо таке: Троїцький «*гречьски* же словесно» – Іудейський, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 «еллинскы же словесное явленное» [34, р. 180]. Звідти ж: Троїцький «*жидовьски*» – Іудейський, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 «евреискыи». Зазвичай назви трансформовано так, аби вони стали краще упізнаваними. Карію укладач Троїцького перетворив на Кесарію (поширена в Амартола та у Пролозі, Ал.1.28 [33, р. 146]), Амонікію – на Амонію (пор. постійні згадки єгипетського бога Аммона, Ал.1.30 [34, р. 166]), «Мефонью» – на «Мефодию» (Ал.1.23 [33, р. 140]). В Ал.2.18 «Навъназара» він замінив на «Навуходоносора» (Набонасар – вавілонський цар 747–743 роки до н.е., котрий увів нове літосчислення; був знаним ученим грекам, які цікавилися проблемами

хронології; ім'я Навуходоносора, 605–562 роки до н.е., більш поширене, оскільки відоме з біблійних книг та хронографії).

Укладач Троїцького міг суттєво змінювати форму назви, що теж свідчить про упевненість у власних силах. Так, на місці «Аристотелись» І-ї редакції в Ал.1.13 з'явилося «Аристатель» [33, р. 129], відкидання закінчення виявляє певні елементарні знання грецької. Далі замість «римскыя воеводы» в Ал.1.29 бачимо «римляне» [33, р. 147], «Персиды» – «земли Перьсьстѣи», Ал.1.39 [34, р. 199], і таких прикладів близько десятка.

Хоч і не в такій кількості, як в Іудейському хронографі, існують «вперті» невірні написання. Приміром, перед одним з чужоцянців Олександр Македонський удає із себе власного «воеводу» Антигона, однак у Троїцькому послідовно вписане «Антиногена» й «Антиногоне» (Ал.3.19-3.23). Царицю веройську Кандакію в Ал.3.18 двічі названо царицею «Веронию», коли треба: «Верои» [36, р. 166–167]. Ординарними є звичайні розрізненні помилки, хоча і серед них натрапляємо на дивні варіанти. Так, на початку Александрії кілька разів спотворене ім'я царя-вохва Нектонава: «Нектанъ», «Танови» (замість «Нектоनावови»), «Нектовавъ». «Кориньтський» (коринфський) в Ал.1.19 він перетворив на «Керенитський» [33, р. 136], ім'я Птолемея з'явилося у вигляді «Потолъмѣи» [14, арк. 283а]. Трансформації відбулися з іменами деяких грецьких богів. Див.: «Инифестови» замість «Ифестови» (Гефесту) та «Ардени» – так книжник хибно зрозумів вираз «Ареи д̄ни 30», де напочатку йшлося про божество війни, Ареса, Ал.3.25 [14, арк. 332с; 36, р. 180]).

Кілька слів треба сказати щодо спеціальних позначень. Укладач Троїцького хронографа додавав та змінював терміни, і ця операція також певною мірою накреслює коло його знань та зацікавлень. Скажімо, не зважаючи на те, що він зіпсував кілька назв дорогоцінних каменів: «сардонихи и тоумипазия» (сардонікс та топаз), «самфоръ» (сапфір), «амефусъ» (треба: «амефустонъ», тобто аметист), «апсисъ» (треба:

«иаспии», яшма) [14, арк. 294а, 294d, 195b], в Ал.2.17 він розширив опис одного з чудес Вавілону – палат Ксеркса – власне за рахунок згадок хрустала та сардонікса: «полаты... чюдны бывша . дѣланы мѣди чистыя . покровъ имоуще от *хроустала и сарѣдонихья*» [35, р. 181]. Втім, інші кальки з грецької у позначеннях, як правило, зіпсовані.

Що можна зрозуміти з неправильних написань Троїцького хронографа? Схоже на те, його укладач не володів грецькою, хоча, не виключено, мав якісь приблизні уявлення про мову. Він виявив бажання розібратися зі стародавніми матеріями і дещо засвоїв із античної географії та історії. Александрія викликала в нього величезну цікавість, про що свідчать численні виправлення та вдумливе компілювання її з іншими текстами. Проте його ресурси залишалися обмеженими, а коло читання, судячи з усього, було типовим для середньовічного слов'янського книжника. Назагал Александрія Троїцького хронографа репрезентує інший принцип відтворення тексту – творчої переробки, а не копіювання, як в укладачів Іудейського хронографа та ЕЛ-1. За таких умов хибні інтерпретації проявляються рельєфніше, а кількість помилок, зрозуміло, набагато вища.

5.1.5. Використання у Троїцькій Александрії додаткових джерел

Як уже відзначено, укладач Троїцького хронографа залучив до своєї праці чимало нових текстів. Деякі фрагменти він інтерполював буквально, як напр., великий уривок Слова Єпіфанія Кипрського «Про 12 каменів у ризи ерусалимського першосвященника...»; запозичення відзначив А. Попов [333, с. 79–82; 14, арк. 294а–295с]; текст зі Слова Єпіфанія ідентичний тому, що прочитується в Ізборнику 1073 р. [44, арк. 152в–154а]. Однак у більшості випадків вихідні тексти піддано переробці чи скороченню. Напр., в Ал.1.34 бачимо вибірку з уривку Слова Іполита Римського «Про 16 пророків» [33, р. 113–115]. Йдеться про прор. Єремію та Олександра «Македона» (Македонського), через що пасаж, вірогідно, і набув цінності в очах укладача Троїцького хронографа. Співставлення

твору Іполита за текстом Ізборника Святослава 1073 р. [44, арк. 257г–258а] та Троїцької Александрії див. Додатки⁷⁶.

Деяко інакше перероблено невеличкий уривок з Восьмикнижжя. Пор. Ал.1.11 «малолѣтень оумреть . *подъ костянымъ небомъ . а на желѣзної земли*» [14, арк. 280с]; «не доидеть но оумреть . *на желѣзної земли . а подъ костянымъ нѣмъ*» [14, арк. 280d]. Відчутний вплив Втор.28.23: «і будеть тебѣ *нѣо* надъ главою тв^оєю мѣдяно . і *земля* под тобою *желѣзна*» [9, арк. 153b]. З інверсією, близько також у Лев.26.19: «положу *нѣо* вамъ акы *желѣзно* . и *землю* вашу яко мѣдяноу» [12, арк. 125а]. В. Істрін відзначив, що джерело цього пасажу Александрії йому невідоме, але подібне висловлювання фіксується в одній грузинській легенді про Олександра Македонського [47, с. 148–151]. Ймовірно, обидва автори виходили з тексту Второзаконня.

Укладач Троїцького хронографа проявив уміння майстерно поєднувати два–три додаткові тексти в єдине ціле. Цікавий приклад знаходимо у I-й книзі Александрії перед великою вставкою з Хроніки Амартола «Входження Олександра в Єрусалим», вміщеною в усіх редакціях роману. Давно помітили, що тут бачимо інтерполяцію з Одкровення Мефодія Патарського та Хроніки Амартола [333, с. 79–82; 47, с. 140, 159–161; 48, с. 42; 50, с. 89–91], нарощену ще авторським текстом. Книжник включав поперемінно вирази з Амартола, Одкровення Мефодія і знову з Амартола, але спромігся синтезувати тексти і створити єдиний наратив.

Тут-таки укладач включив невеличке доповнення з 8-ї книги Хроніки Іоана Малали. На жаль, початок Mal.8 відсутній в інших хронографах, тому відповідники можемо шукати лише у грецькому тексті. Пор.

⁷⁶ «Слово про 16 пророків» входило також у блок прикінцевих слів збірників, що вміщували твори про хронологію, «Літописець вскорє» патріарха Нікіфора, «Слово про пророків та пророчиць», про македонські, римські та под. назви місяців Іполита Римського... Проте варіант Ізборника 1073 р. є найдавнішим.

Троїцький: «приложи оттолѣ имя Макидонъи въ свое имя . и нарече ю Александрѣя . великая» [14, арк. 293а] – та Mal.8.1 ἦν αὐτὸς ἐκάλεσεν εἰς ἴδιον ὄνομα Ἀλεξάνδρειαν, θυσιάσας κόρην παρθένον, Μακεδονίαν παρ' αὐτοῦ κληθεῖσαν [99, р. 146]. Читання Троїцького може видатися своєрідним – якщо точно слідувати змісту, впливає, що Олександр Македонський перейменував Македонію «въ свое имя», тобто надав їй ім'я Александрії? Така особливість могла виникнути через невдале скорочення, хоча не можна повністю виключати того, що вже давньослов'янський переклад Малали був не зовсім коректним.

Крім того, вплив Хроніки Малали, ймовірно, позначився ще на одній деталі. Власне у вставці про царя Вуза згадку «Соурии» (Асірії) не вдається пояснити з Одкровення Мефодія Патарського чи з Хроніки Амартола. Натомість вона присутня в аналогічному сюжеті з Малали. Пор. Троїцький: «дерзостью вояя землю Соурьскоу» [14, арк. 293с]; «и Соурьскоую землю . поустоу положи воюя» [14, арк. 296d] – а також Mal.8.1 παρέλαβεν αὐτὸν καὶ πᾶσαν τὴν βασιλείαν αὐτοῦ καὶ πᾶσαν τὴν χώραν Ἀσσυρίων.

Вірогідне мікрозапозичення ідентифіковане також в Ал.2.7, Троїцький «и соущихъ въ Месапотомии *межю рѣками*» [14, арк. 305с]. Своєю появою ця глоса у тексті зобов'язана, скоріше за все, Хроніці Амартола – «Месопотамиискою, *рекше Межюрѣчье*» [48, с. 92].

Крім названих вище джерел, які в цілому є типовими для хронографічної літератури, ідентифікується ще один доволі розповсюджений текст поза цим. Судячи з усього, серію запозичень Троїцького хронографа зроблено з Пролога. Маю на увазі зміни у географічних найменуваннях або вставки додаткових географічних пунктів. Таких нововведень декілька, причому читання Пролога пояснюють редаговані пасажі, походження яких раніше не піддавалося ідентифікації. Слід зробити застереження: усі наведені далі приклади надають непрямі свідчення. Крім того, поодинокі паралелі можна дібрати

до кількох різних пам'яток. Однак у жодній з них ми не побачимо такого комплексу читань, як у Пролозі. Тобто, застосований принцип економності. Якщо комплекс паралелей віднайдений в одному джерелі, вірогідність такого запозичення вище, ніж поодинокі паралелі до кількох чи навіть багатьох джерел.

Отже, у Ал.1.29 Троїцького повідомляється, що Олександр, прямуючи на схід, прийшов у «Сикелью . великии островъ» [14, арк. 289d]. Визначення «великии остров» відсутнє у I-й редакції та грецькому оригіналі, де тільки: καὶ διεπέρασε καὶ ἦλθεν εἰς Σικελίαν. Натомість воно трапляється у Пролозі, «от Сицилия великаго острова» [349, с. 464б]). Щоправда подібний вислів присутній ще в одному доступному укладачеві Троїцького хронографа джерелі – Хроніці Малали, пор. Мал.5.11: «Секелию . островъ же бѣ великъ» [245, с. 18]. Однак вираз із Прологу ближчий. Прикметно, що слова про «Сикелию великий острів» повторюються в об'ємній вставці укладача Троїцького хронографа до Ал.1.35, де бачимо кілька характерних найменувань. Після оповіді про упокорення міста Тира автор Троїцького додає своєрідну характеристику молодого Олександра Македонського, котрий предстає взірцевим правителем і воїном. Пишний додаток не прочитується у I-й редакції Александрії та у грецькому тексті й не належить до початкового перекладу. Див. Троїцький: «якоже во всѣхъ градѣхъ наченъ воевати от Асия и Памфилия . и Врѣтания до Сикелия великаго острова . и Рима , и Калаврия . доже и до Оузантия . оустремляяся на вѣсточныя грады . акы левъ . или рещи . леопарѣдъ . неоукротимыи звѣрь . ловя брашна вѣсхитити . такъ же бяше и съ . но оутробоу . млѣтивоу къ всѣмъ . подобенъ моужьствомъ звѣри . грады бо взимая . не вѣдяше жены и дѣтии но избирая от нихъ воя . поимаше съ собою на брань . а въ градѣ посадники своя посажая . оу инѣхъ же градъ дань взимая . вся бо вселеная трепеташе . слышаще слово его» [14, арк. 298с; 34, р. 191–192]. О. Творогов зараховує доповнення до проявів активності укладача ЕЛ-2, тоді

як воно присутнє вже у Троїцькому [373, с. 28]. Укладач Троїцького перемішав тут, судячи з усього, різноманітні джерела: Хроніку Амартола, де згадана «Асия» [48, с. 36, 50, 143, 190], «Вретания» [48, с. 50, 59, 309, 325, 329, 339, 374], «Калаврия» [48, с. 522, 526], «Памфилия» [48, с. 59, 143, 359], «Оузантии» (у легенді про царя «Вуза» та ін.) та Рим, матеріал самої Александрії (пор. Ал.1.35 про те, що йдучі з Тира, македонський цар «посади в немъ *посадникъ*»), а також і Пролог. Що важливо, саме у Пролозі кілька географічних найменувань «прив'язано» до Сіцилії. Пор. уже згадуваний вираз «от Сикилия *великаго острова* . от града Соуракоуса» [349, с. 464б] та «иже имъ родъ от *Калаврия Сикелиискыя*» [349, с. 353]. Крім того, інші згадки екзотичних для Русі топонімів.

Памфілії: «града Памъфилииска»; «Памъфилиискыя епархия», «Памъфилиискымъ»; «от града Пергия . Памфилиискаго» [349, с. 674а, 712б, 802б].

Сіцилії: «и Сикельскыя епархия»; «приде въ Сиракоувъ градъ . Сикельскыи»; «еп^а Соуракоуьска ...бъ от Сиколъе . /в ін. списках: Сикелья»; «Сикелиискаго... Купрьскаго»; «бы^с от Кюпрьскаго *острова великаго*» [349, с. 312а, 372б, 654а, 738б, 448а-б].

Рима: «ветхаго Рима»; «бы^с от Италия блізъ Рима» тощо [349, с. 40а, 82а]

Візантія: «шедь въ Селоунъ . таче въ *Вюзантии*» [349, с. 374а].

Повертаючись до Ал.1.29 та Сіцилії, звідки Олександр попрямував у Рим та Італію отримувати знаки пошани від місцевих жителів. Наступним пунктом стала Африка. Укладач Троїцького хронографа уточнює, що йшлося про місто Карфаген. Ал.1.30: «приде въ Африкию . *въ градъ Картаганъ*» [14, арк. 290а], в усіх інших редакціях тільки: «въ Африкию». На рядок нижче у хронографі прочитується «воеводы же *гартагеоньскыя*» – тоді як у решті списків «...африкиискыя» або «афракиискыя». Очевидно,

початково в Александрії йшлося про Африку, без вказівки міста, пор. грецьк. παραΐνεται εἰς Αφρικὴν. οἱ δὲ τῶν Αφρικῶν στρατηγοὶ... [93, s. 44]. Доповнення були внесені саме укладачем Троїцького хронографа. Кілька подібних згадок Карфагена знову знаходиться у Пролозі, див. «ведень въ *Картагенъ*»; «от града *Картагенъска*»; «от града *Картагенъскаго*» [349, с. 798а, 594а, 604б]. Щоправда, аналог присутній в одному з пасажів Хроніки Амартола: «и въ Кратагенский же град^д африкийский» [48, с. 439]. Вислів з'являється напочатку оповіді про «нѣкогого блоуднаго воиньника», котрий згодом покався і потрапив до раю. Сюжет Амартола мав приваблювати середньовічного читача, однак слід підкреслити, це єдина згадка цього африканського міста у Хроніці. Тим часом у Пролозі потрібних виразів декілька, а одне з них – зі «страсти *Альксандра* . моученаго въ *Фракии*» [349, с. 796б]. У давнину співпадіння імен вважали знаковим, при цьому давньоруські книжники досить часто плутали «Фракию» та «Африкию» (напр., у написаннях «фракиистѣ» та «африкиистѣ», що часто представало як «афракиистѣ»). Таким чином, сюжет мав запам'ятовуватися і через подібність серії імен: «Александр», «Фракия»-«Африкия», «Картаген».

У сцені закладення Александрії Великої Єгипетської, Ал.1.32, Олександр Македонський нібито пише п'ять «грамотъ». Укладач Троїцького додає, що «грамоты» були «философийскими». В оригіналі йшлося про літературну гру в чистому вигляді. «Листи» царя Олександра вміщували одне–два слова за першими літерами грецької абетки Α Β Γ Δ Ε⁷⁷: τὸ μὲν Α Ἀλέξανδρος, τὸ δὲ Β βασιλεὺς, τὸ δὲ Γ γένος, τὸ δὲ Δ Διὸς, τὸ δὲ Ε ἔκτισε πόλιν ἀείμνηστον (сучасний переклад: 'Α – Александр, Β – цар, Γ – рід, Δ – Зевсов, Ε – створив місто незабвенне / безподобне'). Див. Троїцький [14, арк. 291d–292a]: «написа грамоты *философийския* . пять . ā . ḅ . ḡ . ḍ . ē . казающа . азъ оубо Александръ . вѣдѣ же цѣрь . глаголь же .

⁷⁷ Тобто, 1 2 3 4 5. В Александрії було п'ять кварталів, що називалися за першими літерами абетки. Таким чином, легенда обіграє цей розподіл.

родъ . добро же Диевъ . есть же созъда градъ». Слова «философииския» немає у I-й редакції та грецькому тексті. Троїцький книжник вирішив підкреслити значення пасажу і приписав йому серйозний непрофаний смисл. Хоча слововжиток для тих часів не є екстраординарним, цілком імовірно, автора Троїцького хронографа надихнув у цьому знов-таки текст Прологу. Див. у вступі до Пролога: «мнози *философиею* велмі в̄сиявше». Далі «отца нашего философія чю^лтворца» (зам. Филофея); «бл̄городнь и б̄ать философъ . и в̄льхвъ»; «Дарию философицю . от Афинъ», тощо [349, с. 2а, 72а, 146а, 218б].

На закінченні інтерполяції з Хроніки Амартола «Входження Олександра в Єрусалим» у всіх списках прочитується «и жида съ собою поимъ» [48, с. 46]. Далі в I-й редакції вміщено сюжет про стрільця Мосомаха, що є продовженням вставки з Хроніки, а у Троїцькому хронографі бачимо редакторське доповнення. Див. Троїцький: «иде на Дария . и в̄ 4 ц̄ртва свое^е . и поб̄ди и в̄ *Перьсѣ градѣ* прише^д же Александръ съ жида . и попл̄ни Аравию . и Соурьскоую землю . поустоу положи воюя» [14, арк. 296d]. «В 4 л̄ѣто царства», вірогідно, запозичено з тексту Амартола, що передує «Входженню в Єрусалим»: «по Филипѣ ц̄ртова в̄ Македонии Александръ , с̄н̄ъ е^г... в̄ 4-е же л̄ѣ^т ц̄ртва его възведе б̄ асоуряны и персяны и мидяны и парфаны съ Александромъ , македоньска^г ц̄ря, иже и в̄ороуживься на Дария...» [48, с. 42]. У Хроніці Амартола можна було знайти також «Аравию» та «Соурию» [48, с. 59, 194, 205, 207, 241, 369, 420, 453; с. 34, 36, 37, 49, 50, 57, 59, 196 та ін.], але «Перське місто» тут відсутнє. Відповідник «градъ Прьсида» згаданий у Малали [243, с. 475¹], але він неточний. Натомість подібний точний пасаж має Пролог, де взагалі надзвичайно популярна перська тема, згадуються «пърси», «пърська страна», «пърський ц̄ри». Див. «изволенъ бы^с еп̄п̄мь быти . в̄ *Перьстѣмь градѣ* . ид̄же пр̄ркъ *Даниль* вид̄ние вид̄» [349, с. 342б]. Варто звернути увагу на те, що «Входження в Єрусалим» з Амартола увінчане власне пророцтвом Даниїла [48, с. 46], тобто сюжет

Пролога пов'язаний з текстом роману подвійними узами. Якщо в Ал.1.29 ланцюжок асоціацій включає «Александр – Фракия/Африкия – Карфаген», тут: «прор. Даниїл – Перський град».

Напочатку Ал.1.35 оповідається про маршрут Олександра: він ходив до єгиптян, повернувся до Сирії, а тоді ніби піде у «градъ Туръ . Воуритьскыя области» [14, арк. 297с]. У I-й редакції Александрії лише «въ Тоуръ», грецьк. так само εἰς Τύρον [34, р. 188]. При цьому назва «Воурить» не належить до розповсюджених. У перекладах хронік Амартола та Малали, напр., не зустрічається (щоправда, вміщена в «Історії Іудейської війни»: «Оуритоу», «Воуритоу», «Оутироу» [46, с. 440], проте у Троїцькому хронографі не простежується знайомство укладача з твором Йосифа Флавія). Місто кілька разів згадане у Пролозі, перший раз – в описі життя знаменитого Романа «сладкопѣвця». Див. «Романъ бѣше от Суриа . от Емесиискаго града . дяконъ бывъ въ Вуритѣ (ἐν Βηρυτοῦ)»; також «поусти ю въ Иерѣлмъ . по семь въ Вюрить»; «епѣпъ . града Вюритьска бывъ»; «пославъ я въ Воурить градъ» [349, с. 142б, 322б, 330б, 672а]. Відзначена й «область», щоправда, «Кивоурьотська»: «въ область Кивоурьотскоу. кораблю срациньскомоу великомуу явльшюся» (грецьк.: τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν) [349, с. 690б]. Якщо укладач Троїцького хронографа свій запис робив за усним пригадуванням, незначні варіації не грали великої ролі, адже подібні за написанням та звучанням назви змішувалися.

Інше велике географічне доповнення зроблене в Троїцькій Александрії після опису останньої вирішальної битви Олександра з Дарієм та обміну царів листами, Ал.2.17. Дарій нібито спокушав Олександра багатствами, аби той відступився від Персії. На що македонський цар відповів його послам, що сам захопить усі скарби. У I-й редакції прочитується лише: «повелѣ имъ Дарьєви повѣдати вся си», що підтримується грецьким текстом. Натомість у Троїцькому хронографі виклад розширено: «(... повѣдати все .) разоумѣвъ же Дарии яко нѣсть емоу сѣсенія от

Александра . оубоявся и побѣже из града Вавилоня . въ Мидьскоую землю . въ градъ Ватанъ . соуща еще Перьскыя области» [14, арк. 313с; 35, р. 180]). Стикаємося з одним із численних домислених укладачем хронографа пасажів, і сліди знову ведуть до Пролога. На тому самому аркуші, звідки запозичено про Сіцилію «великий острів», згадано «град Катан» (τὴν πόλιν Κατάνης). Див. «от Сицилия великаго острова... иде въ градъ Катанъ» [349, с. 464б]. При цьому літери «к»-«в» у рукописах подібні, переплутанка «Катанъ» / «Ватанъ» легко пояснюється палеографічно. Власне у географічному пасажі з Ал.2.17 бачимо кілька додаткових елементів. Поява таких позначень як «Вавилонъ», «Мидская земля» и «Перская область», ймовірно, спровокована Хронікою Амартола: «преять цѣртво его /Дарія – Т.В./ и всю Перьскоую и Мидьскоую и Паротьскоую (вар.: Парфьскоую) и Вавилоньскоую страну» [48, с. 46–47]. «Ватан» узятє з Пролога. Припущєння про включєння «града Ватана» самє з цього джерєла тим бїльш виправданє, що укладач Троїцького хронографа далї не зрозумїв і «вїдкоригував» назву столицї Дарїя Екватан власнє в Александрїї Ал.2.19: «слышавъ же яко въ Ватанѣхъ єсть Дарии». У бїльшостї списків корєктнє читання, й лишє у Троїцькому в цьому мїсці зїпсованє: «и яко слышавъ в таинѣхъ...» [14, арк. 315а; 35, р. 185]⁷⁸.

Можливо, до цієї ж серії слїд зарахувати ще двї змїни назв. Мїсто, де проводилися змагання на колїсницях в Олімпїйських іграх за участї юного Олександра, в Александрїї має назву Піса. Відповїдно, в усїх групах списків, крім Троїцького хронографа, в Ал.1.18 йдеться про те, що Олександр вирушив і «приде на Письскыи съборъ» – ἐλήλυθεν τὸ Πισαῖον στάδιον. У Троїцькому «Письскыи» переправленє на «Пилоусьскыи» [14, арк. 284d; 33, р. 136]. В Ал.1.20 зауважено, що Олександр прийшов

⁷⁸ Очікувалося б «Екватанѣхъ», але у перекладах прийменники та артиклї могли приєднуватися до назв або навпаки, невиправдано відриватися. Хоча, напр., у Паралїпоменї Зонари без помилок: «...пришед же оттуду во Екватаны» [377, с. 39].

першим й отримав олімпійський вінок. Втручання нашого редактора тут іще помітніше: він змінив «алумпииский» на «*пилоуисииский*» [14, арк. 285d]. «Пилусии» одного разу згадане далі в Александрії [14, арк. 297с], але поширені згадки Пилусії саме у Пролозі. Пор.: «Епи́маха еп̄па . *пилоуисиискаго*»; «Сидора *Пилоуиата*»; «...бѣ от града *Пилоуиsia* г̄лемаго»; «горы близъ прилежащая *Пилоуиsia*» [349, с. 276а, 710а, 710б, 712а].

Як бачимо, трансформації тексту в II-й редакції Александрії ґрунтувалися не лише на здогадах книжника, укладач Троїцького хроноґрафа використав і численні додаткові джерела. Найсуттєвіші переробки у Троїцькому хроноґрафі зосереджені у главах 1.33–1.36, навколо старої вставки з Хроніки Амартола, наявної вже у I-й редакції. Що важливо, одним з нових джерел виявляється Пролоґ. Широка ерудиція нашого редактора базувалася, в тому числі, на цьому дуже розповсюдженому в середньовічній Русі богослужбовому збірнику. Судячи з усього, пам'ятку залучено за приґадуванням. Точних запозичень немає, однак укладач Троїцького використав серію назв, підсипаючи нові деталі у «поліпшений» ним роман про Олександра. Залучення Пролоґа надає пункт відліку для приблизного датування Троїцького хроноґрафа – після XII ст. – і як побачимо далі, узгоджується з іншими даними. У будь-якому разі, у Троїцькому хроноґрафі, що є на сьогоднішній час найдавнішим збереженим представником XVI, ми бачимо не «першу», а «другу» редакцію Александрії Хроноґрафічної. Отже, старша гілка XVI репрезентує відносно пізній, значно перероблений варіант роману про Олександра Македонського.

В цілому стосовно характеру різночитань в усіх трьох ранніх редакціях Александрії можна сказати наступне. Перша редакція, як визначив уже В. Істрін, найближча до початкового давньослов'янського перекладу грецького тексту Псевдо-Калісфена, що визнають доволі точним і переважно послівним. Версії двох груп списків: Іудейського хроноґрафа

(Ia) та ЕЛ-1 (Ib) дещо відрізняються. У другій редакції, збереженій у Троїцькому хронографі, у початковий текст давньослов'янського перекладу введено сотні доповнень та змін. Укладач Троїцького залучив кілька додаткових джерел: легенду з «Одкровення» Мефодія Патарського про царя «Буза»-засновника міста «Вузантия», тобто Константинополя; Слово «Про шістнадцять пророків» Іполита Римського; «Про дванадцять каменів у ризи єрусалимського першосвященника» Єпифанія Кипрського; хроніки Амартола та Малали. Порівняння з грецьким текстом Псевдо-Калісфена показують, наскільки часто варіанти Троїцького хронографа відхиляються від грецького оригіналу, тоді як у першій редакції незмінно бачимо точні відповідники. Зазвичай укладач Троїцького намагався зробити оповідь більш плавною і послідовною, і щільніше пов'язати різні сюжетні лінії роману. Він гармонізував й дещо осучаснював читання, аби зробити їх більш зрозумілими й, одночасно, драматизував виклад. Великі зусилля книжник доклав до «поліпшення» сюжетів битв та державотворчості царя Олександра, тоді як подорож «на край світу» привернула набагато менше уваги. Через це у другій половині роману про Олександра різко зменшилася кількість правок та змін.

У третій редакції Александрії, що дійшла до нас у ЕЛ-2, також бачимо значні переробки, головне – присутня маса контамінованих читань. Маса читань Троїцького перейшли у III-у редакцію, й одночасно ЕЛ-2 базується на тексті ЕЛ-1 (або I-ї редакції групи Ib). Що стосується звичайних доповнень, багато їх на закінченні роману, в описах подорожей Олександра Македонського. Тут укладач ЕЛ-2 використав «Фізіолог», «Сказаніє про Індійське царство» та ін. До перекладу роману про Олександра не увійшли або потрапили лише у скороченому вигляді такі популярні «фантастичні» сюжети як політ Олександра на небо на грифонах, сходження на дно моря, та ін. В ЕЛ-2 їх відновлено, а також включено додаткові відомості про чудеса світу, чудернацьких тварин та ін.

5.2. Текстологічні маркери версій Хроніки Амартола на прикладі «Входження в Єрусалим Олександра Македонського» з Александрії Хронографічної

Уточнення співвідношення ранніх і пізніх версій Хроніки Амартола та перевірка висловлених раніше гіпотез надзвичайно важливі для вивчення як раннього літописання, так і хронографії. Надійний матеріал, що дозволяє простежити текстуальні показники версій Амартола, надає вставка «Входження в Єрусалим Олександра Македонського» в Александрії Хронографічній. Об'ємний уривок із Хроніки Амартола присутній в усіх редакціях Александрії, в тому числі, у першій і репрезентує ранній зріз текстів. Для текстуального аналізу суттєвими є два фактори. По-перше, Хроніка Амартола досліджена краще за інші хронографічні твори, виявлені її редакції і групи. По-друге, Александрія входить до складу датованої пам'ятки – Іудейського хронографа. Відтак, «Входження в Єрусалим» послуговує добрим полігоном для експериментальної перевірки й корекції текстологічних маркерів. Усе сказане обумовило вибір саме цього уривку.

«Входження в Єрусалим Олександра», як це видно з назви, описує «въшествие» Олександра і зустріч македонського царя першосвящеником та населенням Священного міста. В Александрію вставка була включена на давньоруському ґрунті: перекладач або котрийсь із перших переписувачів використав уже готовий слов'янський переклад Хроніки Амартола, повторної звірки з оригіналом не проводилося.

В. Істрін вважав, що роман про Олександра перекладено в давньоруську добу чи не в XI ст., хоча деякі з аргументів дослідника були дещо умоглядними. Спочатку вчений припускав, що час та місце перекладу не можуть бути визначеними з точністю, однак у XII ст. Александрія вже напевно існувала [47, с. 139]. Пізніше появу цієї пам'ятки В. Істрін відніс до часів Ярослава Мудрого й зарахував оригінал роману

Псевдо-Калісфена до низки завезених до Києва для перекладу книг [49, с. 308–309]. Давньоруські книжники виявляють знайомство з текстом досить рано. Ймовірно, Александрією користувався вже автор ПВЛ. Важливі з цієї точки зору запозичення у Сказанні про св. Бориса та Гліба початку XII ст. та Київському літописному зводі початку XIII ст. [156; 164]. Александрія збереглася у складі хронографічних компіляцій як «родини ХВІ» (Троїцький хронограф та ЕЛ-2), так і поза цією родиною (Іудейський хронограф, ЕЛ-1). Відповідно, «Входження в Єрусалим» є цінним свідком побутування Хроніки Амартола, найраніші повні списки якої дійшли від XIII та XIV ст.

На думку В. Істріна, точніше першооригіналу перекладу Хроніки Амартола відповідає Троїцький список, який нібито зберіг першу або «троїцьку» редакцію Ам.тр. Інші повні списки складають другу редакцію Ам.с. Хронографічні компіляції нібито мають зберігати проміжний між першою та другою редакціями Амартола текст версії Ам.хр. Вставка «Входження в Єрусалим» у схемі В. Істріна відігравала досить важливу роль: вона прив'язувала наявні редакції до дати появи «Іудейського хронографа». Надзвичайно суттєвим було визначення, що версія вставки віддаляється від «першооригіналу» перекладу Хроніки. Текст запозичень із Амартола нібито наближений переважно до читань Ам.с., натомість близькі до Ам.тр. варіанти набагато рідкісніші [49, с. 395, 399–403]. Припускалося, що «Входження» було включене в Александрію Хронографічну не пізніше кінця XII ст. Підставою для такого твердження було те, що В. Істрін датував пам'ятки, що містили Александрію, Іудейський хронограф та ЕЛ-2, XIII ст.

Нині ця схема потребує корекції. Зокрема, О. Творогов та Є. Водолазкін не погодилися з положенням про вторинність хронографічної редакції. Вчені обґрунтовують ту точку зору, що Ам.хр. незалежно від Ам.тр. сходять до першооригіналу перекладу Хроніки Амартола [372, с. 99–110; 180; 174]. Треба сказати, висновки В. Істріна щодо «Входження в

Єрусалим» у сучасній науковій літературі не переглядали, не зважаючи на корективи багатьох ланок схеми вченого. Утворення редакції Ам.с. дослідники, відтак, мусять датувати доволі раннім періодом XII ст., близьким до часу укладення ПВЛ. Що тягне за собою наступні міркування: текст Хроніки Амартола буцім-то почав розділятися на редакції мало не з початку його побутування у давньоруській книжності, версії виникали не внаслідок поступового накопичення варіативних читань у процесі, що тривав кілька століть, а внаслідок одномоментного редагування. Усе це передбачає наявність усіх нині відомих редакцій Хроніки (Ам.тр., Ам.с. та Ам.хр.) вже у домонгольський час, і нівелює спроби розмежувати ранні та пізні компіляції.

Тим часом існують певні перешкоди для того, аби прийняти висновки В. Істріна. Аргументація дослідника на перший погляд переконлива: у «Входженні в Єрусалим» В. Істрін відзначив 45 прикладів, коли текст Амартола в Александрії збігається з редакцією Ам.с., і лише 3 таких, коли він тотожній до Ам.тр. Тобто, збіги з Ам.с. нібито у п'ятнадцять разів (!) перевищують Ам.тр. [49, с. 399–401]. Текстологічні маркери визначено на підставі зіставлення давньоруських списків та порівняння з грецьким Амартолом, а у складних випадках, коли оригінал Хроніки не надає матеріалу для з'ясування початкових варіантів (тобто, коли обидва варіанти слов'янських списків у принципі відповідають грецькому тексту і немає недвозначних ознак помилки чи переробки) – також з урахуванням ступеня архаїчності виразів. Однак, свої висновки В. Істрін базував майже виключно на тексті Архівського списку Іудейського хронографа та ЕЛ-2. Не залучалися читання Віленського списку й кодекси Троїцького хронографа, лише в одному випадку вчений використав варіант із ЕЛ-1 [49, с. 400]. Такий підхід не є коректним – усі ці читання не можна оминати. Як спробую показати далі, вони часто засвідчують початкові варіанти, зокрема, показовою в цьому плані є версія ЕЛ-1 з її регулярними збігами з Ам.тр. Ще цікавіше те, що Ам.тр. у багатьох випадках

відхиляється від грецького тексту Амартола, тоді як Ам.с., Ам.хр. та певні списки Александрії виявляються ближче до оригінальних читань.

Хоча В. Істрін виявив важливі вузли різночитань, внаслідок неповноти залученого рукописного матеріалу він запропонував невірні інтерпретації. Простіше кажучи – неправильно оцінив початкові та вторинні читання. Проаналізуємо різночитання, залучаючи матеріал «Входження в Єрусалим» за кількома пам'ятками ранніх редакцій та груп Александрії, а також повних списків Амартола. Для спрощення знаходження цитат в Александрії, поклики роблю на сторінки та рядки за виданням В. Істріна (напр., 38.24 означає [47, с. 38, рядок 24]). Таку схему виробив В. Істрін і використовував її у кількох роботах.

З наведених ученим 45 прикладів, коли варіанти з «Входження» Александрії наближені до редакції Ам.с., на його думку, однозначно вторинними є 14 [47, с. 38.24, 39.15, 39.21, 40.5, 40.9, 40.18 (2), 41.10-11, 41.12-13, 42.1, 42.7 (2), 42.15, 42.20]. Це досить значна кількість для уривка з кількох аркушів. Крім того, В. Істрін вказує ще 14 прикладів, коли в Александрії та Ам.с. початкові варіанти, а в Ам.тр. – вторинні. Останнє не є показником зближення редакції Ам.с. та «Входження» з Александрії, оскільки вихідні читання трапляються у неспоріднених групах списків. Проте подібна риса черговий раз засвідчує віддаленість від Ам.тр. Далі, дослідник наводить 17 таких прикладів, коли неможливо визначити, що прочитувалося в першооригіналі перекладу Хроніки Амартола. При цьому, знов-таки, варіанти з Ам.с. та «Входження в Єрусалим» близькі або просто тотожні [49, с. 399–401].

Передусім звернімося до спільних з Ам.с. читань Александрії, кваліфікованих В. Істріним як «однозначно вторинні». Залучення нових свідків тексту, окрім Архівського списку, наочно демонструє, що з цієї низки прикладів більшість визначені як вторинні некоректно. Зокрема, десять з чотирнадцяти виразів [47, с. 39.21, 40.5, 40.9, 40.18 (2), 41.12-13, 42.1, 42.7 (2), 42.20] насправді не відхилялися від початкового перекладу.

Або відхилення спостерігаються лише в Іудейському хронографі, Архівський список якого був обраний за основний, або дослідник невірно визначив початкову та вторинну версію. У більшості прикладів В. Істріна маємо справу зі специфічними варіантами однієї пам'ятки – власне Іудейського хронографа – і тоді очевидно є наявність в ЕЛ-1 та ЕЛ-2, а подеколи і в Троїцькому хронографі початкового варіанту. Іноді, навпаки, недвозначно позначилася вторинність Ам.тр., що пов'язано з уведенням у науковий обіг маси текстологічного матеріалу. З'явилася можливість залучити низку нових важливих свідків тексту. У новому виданні Хроніки Амартола В. Матвієнко та Л. Щеголевої додатково до рукописів, урахованих у В. Істріна (1920), підведено читання зі списків Ермітажного, Уваровського № 1305(966) та Чудовського № 352 (позначені як Ам.ув та Ам.чуд), Кирило-Білозірського № 7/1084 та Синодального № 1008 та № 732 (Ам.кб та Ам.син) [56, с. 46; 57]. Перш за все, наведу прості вузли різночитань. Див. варіанти у «Входженні в Єрусалим» з кількох редакцій Александрії та повного перекладу Хроніки Амартола [47, с. 38.3–42.8; 48, с. 42–46; 34, с. 182–186].

40.	Арх Віл Ам.с. ЕЛ-2ч	Тр Нтр Син-280	[455, р. 29] του
5	(«ины въпросы) г̄ля»	ЕЛ-2ч Ам.тр. г̄ня /	κυρίου
		г̄ня	

У давньослов'янських текстах певні слова звично скорочували, і в першому прикладі рядка 40.5 записи під титлами відрізняються лише однією літерою, «г̄ня» або «г̄ня» проти «г̄ля». Насправді різниця доволі суттєва: «Господня» проти «глаголя», і в оригіналі τοῦ κυρίου означає саме 'Господа'. Правильний варіант «Господня» прочитується у Троїцькому хронографі, ЕЛ-1, частині рукописів ЕЛ-2 та Ам.тр.

40.	Арх Віл Тр Нтр	Син-280 с̄фло;	[455, р. 29]
-----	----------------	----------------	--------------

9	Ам.с. <i>прон.</i> (тільки: «и оужасе ^с ср ^д це его»)	ЕЛ-2 Ам.тр. зѣло; Ам.кб. зило	σφόδρα
---	---	----------------------------------	--------

У наступному прикладі з 40.9 грецьке σφόδρα передане як «зѣло», що засвідчено Еллінським літописцем обох редакцій, Ам.тр. та Ам.кб. В Іудейському та Троїцькому хронографах, а також Ам.с. спостерігається поширене в копіюванні явище – скорочення-пропуск.

40.1 8	Арх Віл Ам.с. самаряне	Син-280 ЕЛ-2 Ам.тр. самаритяне	[455, р. 29] Σαμαρεῖται
-----------	-----------------------------	-------------------------------------	----------------------------

Назва «самаритяне» з 40.18 ближче до Σαμαρεῖται оригіналу, ніж «самаряне» Іудейського хронографа та Ам.с. Перший варіант прочитується в Еллінському літописці обох редакцій та Ам.тр.

42. 1	Арх Віл Ам.с. Парфению;	Син-280 Пармѣнию; Ам.тр. ЕЛ-2 Пармению;	[455, р. 31] Παρμενίου
----------	------------------------------	--	---------------------------

В 42.1 перед нами знов простий вузол різночитань, помилка в написанні імені. В Іудейському та Ам.с. зіпсоване «Парфению», тоді як у Еллінському літописці та Ам.тр. «Пармению». Останнє відповідає грецькому Παρμενίου й недвозначно свідчить про те, що подібне до Ам.с. відхилення містить тільки Іудейський хронограф.

5) 42. 7(1)	Ам.с. Арх (образомъ симъ ^ж) архиереомъ; Віл Ам.кб архиерѣемъ;	Тр Нтр Син-280 ЕЛ-2 Ам.тр. архиерѣовомъ	[455, р. 31] τοῦ ἀρχιερέως
-----------------------	--	---	-------------------------------

У рядку 42.7 образом чиїм – «архиерѣвовомь» із Троїцького хронографа та Еллінського літописця обох редакцій точно відповідає грецькій конструкції τὸ σχῆμα... τοῦ ἀρχιερέως, тоді як в Іудейському хронографі, Ам.с. та Ам.кб, копіїсти, очевидно, не вповні зрозуміли текст і перетворили на «симъ же... архиереомъ». Подібні дрібні правки могли проводитися різними писцями незалежно один від одного.

42.7(2)	Арх Віл Ам.с. б̄гъ г̄ля . и дръзнуоти	Син-280 ЕЛ-2 Ам.кб б̄гъ и дръзнуоти Ам.тр. б̄гъ и дерзати	[455, р. 31] ὁ θεὸς καὶ θαυρῆϊν
---------	--	---	---------------------------------------

У рядку 42.7 (друге читання) грецький текст засвідчує, що в Іудейському хронографі та Ам.с. зайве доповнення «г̄ля». Вірне читання: «б̄гъ и дръзнуоти» (ὁ θεὸς καὶ θαυρῆϊν), як у Син-280 ЕЛ-2 та Ам.кб. Варто додати, Троїцький хронограф, на перший погляд, подібний до Іудейського. Однак далі у Троїцькому гаплографія, тому важко встановити, що прочитувалося до втрати фрагменту.

Подібне співвідношення текстів, коли ЕЛ-1 або ЕЛ-1 вкупі з ЕЛ-2 зберігають початкові варіанти, а контрольний грецький текст чітко вказує вихідні та вторинні читання, можна поповнити низкою не відзначених В. Істриним виразів, як от [47, с. 39.3]: Арх Віл амѣстофоунъ; Ам.с. амѣстоуфонъ. Хоча в Іудейському хронографі та Ам.с. похибки не повністю тотожні, але досить близькі, трапилася перестановка складів у малозрозумілому для книжників позначенні дорогоцінного каменя. При цьому в Син-280 ЕЛ-2 Ам.тр. вірне амѣфоустонъ (аметист); грецьк. ἀμέθυστος. Аналогічний випадок див. нижче [47, с. 41.3]: Арх Віл Ам.с.

вноутрь оубо; Ам.тр. ЕЛ-2 Син-280 вноутрьоудоу ('всередині'), що точно відповідає грецьк. ἔνδοθεν.

Інші наведені В. Істріним приклади складніші. Знов у переважній більшості йдеться про хибно визначені вченим відхилення від початкового тексту. Зокрема, численні інновації, що не обмежуються зміною чи пропуском або доповненням якогось слова, і передбачають шість вузлів різночитань, бачимо у фразі з [47, с. 41.12-14]. Особливо значущим варіантом є лексична заміна «одѣти» / «оукрасити». Аналіз показує, що Син-280 ЕЛ-2 Ам.тр та Ам.кб вміщують початкове читання «одѣти» (περιτιθέναι), в Іудейському та Ам.s. – вторинний варіант «оукрасити». Цікаво також і те, що в усіх повних списках Хроніки Амартола у цих рядках невірне «тако», а у «Входженні в Єрусалим» «яко», що точно відповідає грецьк. ὅπως; у повних списках випущене «ю» (стосовно душі), яке у «Входженні» присутнє, пор. грецьк. αὐτή. Це означає, що списки Александрії донесли деякі початкові читання, тобто, вставка «Входження в Єрусалим» була включеною до псування тексту.

Скомпліковані зміни зафіксовано в [47, с. 39.21], де в усіх редакціях фраза звучить по-різному. Найважливіший вузол різночитань такий: зайве доповнення «боудоущая» чи «боудоущее» після «предъявляя» прочитується в Іудейському хронографі та Ам.s., тоді як у Тр Нтр Син-280 ЕЛ-2 Ам.кб. додаткового слова немає. Знов-таки, більшість свідків не підтверджують похибок Іудейського хронографа та Ам.s.

У кількох випадках залучення грецького тексту не вирішує проблему початкових та вторинних читань, оскільки в принципі, дозволяє різні варіації перекладу. При цьому, однак, в ЕЛ-1 або одночасно в обох редакціях Еллінського літописця бачимо читання, що наближаються до Ам.тр. [47, с. 40.18, 42.20]. Крім того, деякі зміни форми слів, пропуски та дрібні заміни легко виникали в різних переписувачів. Проте в цілому наведені вище випадки наочно демонструють наявність точних відповідників грецькому оригіналу в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 Троїцькому

хронографі, Ам.кб. Саме вони відображають початковий вигляд «Входження в Єрусалим» – зріз того часу, коли уривок з Хроніки Амартола було включено до Александрії. Ще раз підкреслюю: В. Істрін більшість із наведених варіантів визначив як «пізні» невірно. Особливо багато в нього таких, коли вторинні читання зразка Ам.s. зафіксовані лише в Іудейському хронографі, тоді як списки ЕЛ-1 та ЕЛ-2, Троїцького хронографа вміщують початковий текст.

Отже, залишилися 4 випадки зближення з Ам.s. в усіх редакціях та групах Александрії, які В. Істрін вважав вторинними. Співставлення текстів схиляє до більш обережної інтерпретації, оскільки маємо справу з не цілком буквальним перекладом з грецької (що визнавав сам В. Істрін [49, с. 399]). Напр., у 39.15 назва каменю діаманта прочитується так:

Арх Віл Син-280	Тр Нтр	Ам.тр.	[455, р. 28]
ЕЛ-2 Ам.s.			
адамантинь	адамантиь	адаманть	ἀδάμαντα

Не виключено, варіант усіх гілок Александрії та Ам.s. вторинний, оскільки «адаманть» з Ам.тр. ближчий до грецьк. ἀδάμαντα. Варто однак відзначити, що і перед тим, і в наступних фрагментах в оповіді про камені у вбранні єрусалимського першосвященника усі списки, включно з Ам.тр., неодноразово згадують «адамантинь», «адамантина» і т.п. Тобто імовірнішим є невеличке скорочення в Ам.тр., що призвело до викривлення стандартної назви «адамантинь».

Далі, В. Істрін вважав, що Ам.тр. зберігає початковий варіант у фрагменті [47, с. 41.10-11], де прочитується «облече я», тоді як у решті списків «обльчень», пор. грецьк. περτιέθεικε. Проте грецький текст не має відповідника для займенника «я» («їх») з Ам.тр. Загалом спостереження показують складну картину у вузлах різночитань. Виникає сумнів, чи вірно вчений визначив початковий та вторинний варіанти. Аналіз контексту дозволяє зробити припущення, що ми маємо справу з

вірогідною помилкою на початкових етапах побутування твору і подальшим відхиленням в Ам.тр.

Нарешті, в останньому випадку [47, с. 42.15] дослідник однозначно невірно кваліфікував читання Ам.тр. «всѣхъ иерѣи» як початкове. З грецьким оригіналом краще сполучаються варіанти Віл Син-280 Ам.с. та Ам.кб., що зберегли початковий варіант перекладу.

Таким чином, з відзначених В. Істріним «спільних вторинних» читань «Входження в Єрусалим» в Александрії та редакції повного перекладу Хроніки Амартола Ам.с. насправді як вторинні варто визначити лише два чи три, аж ніяк не 15. Ймовірно, вони з'явилися під пером редактора, котрий інтерполював «Входження» у текст роману, або котрогось з перших переписувачів Александрії. Крім цієї серії, ученим вказані також спільні початкові читання, але вони непоказові, оскільки можуть зберігатися в представників неспоріднених редакцій та груп. «Сумнівні» випадки у переліку В. Істріна дійсно є сумнівними.

Суттєво проріджений список спільних відхилень у Ам.с. та Александрії, що не містить *жодного* яскравого характерного варіанту, наврядчи може свідчити про утворення редакції Ам.с. в ранній час побутування Александрії Хронографічної (XI? – 1-а половина XIII ст.). Судячи з усього, «Входження в Єрусалим» потрапило до Александрії ще на тому етапі, коли не існувало визначених нині дослідниками редакцій Хроніки Амартола. Принаймні, віднайти контури версій Ам.тр. та Ам.с. не вдається.

Звичайно, активність укладачів хронографічних компіляцій дещо ускладнює текстологічну картину. У списках кожної з редакцій Александрії маємо власні характерні читання. Причому йдеться саме про яскраві помилки та поновлення окремо в Іудейському, Троїцькому хронографі та Еллінському літописці. Ці інновації набагато суттєвіші за зближення з Ам.тр. чи Ам.с. Зокрема, багато випущеного та переробленого в Троїцькому хронографі, але манера його укладача

аналізувалася вище, і ще раз зупинятися на цьому не буду. Укладач Іудейського хронографа відзначився в цьому плані дещо слабше. І все ж таки, за моїми підрахунками, в Іудейському хронографі у «Входженні в Єрусалим» маємо понад 90 змін та помилок, характерних лише для цієї групи. Див.: «фроусолофонъ» зам. «хрусолифъ» (хризоліт); «из-лично» зам. «и явѣ различно»; «достоиновѣрно» зам. «достолѣпно» [47, с. 39.4, 40.6, 42.16], тощо. В ЕЛ-1 та ЕЛ-2 кількість вторинних варіантів менша, бл. 30 прикладів, але серед них також трапляються доволі яскраві. Див., напр.: «на наячницоу» чи «наядницу» зам. «наплечницю»; «Моусамахъ стѣи» зам. «Мосомахъ богатъ» [47, с. 39.16, 42.18], та ін.

Меншою є «амплітуда коливань» у повних списках Хроніки Амртола, хоча деякі переписувачі також дозволяли собі вольності. Всупереч традиційній думці, досить багато відхилень демонструє саме Ам.тр. Особливості варіацій тексту дозволяють спростувати положення про те, що укладач Ам.тр. точно йшов за початковим перекладом Хроніки. Маємо справу зовсім не із слухняним копійстом – навпаки, вимальовується схильний до інновацій книжник. Це спостереження важливе ще й тому, що більшість спільних читань Ам.с. та Ам.хр., відтак, мусять пояснюватися кардинально інакше, ніж це робив В. Істрін. За таких умов від «першооригіналу перекладу» *віддаляється* саме Ам.тр., тоді як Ам.с. та Ам.хр. відображають початкові читання. Якщо варіанти належать до початкових, тоді не можна твердити про спільність Ам.с. та Ам.хр., або про належність Ам.хр. до групи посередньої між Ам.тр. та Ам.с.

Висновки В. Істріна щодо «початковості» Ам.тр. фактично залишалися неперевіреними і приймалися на віру. Однак у Ам.тр. маса прикладів інновацій у вставці «Входження в Єрусалим». Повний список варіантів включає як суттєві (лексичні заміни, доповнення), так такі, що можуть видатися дріб'язковими. Втім, це явище характерне для багатьох видів пам'яток, де розбіжності в текстах накопичувалися не внаслідок одномоментного редагування укладача, а через довге побутування і

специфіка різночитань у тексті Амартола змушує дослідника враховувати деталі. На чотирьох аркушах Ам.тр. зустрічаємо довгу низку інновацій (бл. 50 прикладів), серед яких 10 випадків доповнень та лексичних замін: «риза» зам. «одѣжа», «рече» зам. «отвѣща», «назадъ» зам. «въспятъ» та ін. Це, як для картини різночитань у текстах Хроніки Амартола, де переважають дрібні та ще дрібніші варіанти, – надзвичайно багато. Частина похибок Ам.тр. викликана неухважністю писця або поганим станом антиграфа. Напр. такі, коли випущений склад: «простими» зам. «прости сами», «имя» зам. «имяше». Однак, навіть незначні включення сполучника «и» чи частки «же», часто є свідченням свідомого втручання у текст, важливі навіть пунктуаційні знаки. Архаїчність мови та вік найдавнішого повного рукопису Хроніки Амартола, Троїцького, спонукали вчених шукати в ньому точний відбиток початкового перекладу, але ці риси сполучаються в Ам.тр. з масою інновацій.

Звичайно, на відтинку «Входження в Єрусалим» багато виправлень і в редакції Ам.s., хоча вторинних читань тут все ж таки менше, ніж в Ам.тр. Список інновацій більш ніж удвічі коротший (бл. 20 пунктів), доповнень та лексичних замін нараховується п'ять. Варіації накопичувалися і далі, в окремих підгрупах редакції Ам.s.

Чим пояснити такий сплеск редакторської активності? Скоріше за все, переписувачів цікавив легко впізнаваний предмет оповіді. Схожі сюжети наявні в паралельних текстах інших авторів: опис одягу єрусалимського першосвященника та дорогоцінних каменів у його одязі був відомий давньоруським книжникам також зі «Слова про 12 каменів» Єпифанія Кипрського та Книги Вихід (Ех.39.10-14). Хоча майже не побачимо спроб відкоригувати помилкові читання за іншими джерелами (зокрема, у хронографах не виправленими лишилися назви дорогоцінних каменів), тема, схоже, викликала жваве зацікавлення.

Що стосується версії «Входження в Єрусалим», що збереглася в Іудейському хронографі, тут справді багато вторинних читань зразка Ам.s.

Загалом їх 15, хоча з характерних варіантів цієї редакції увійшли не всі. Крім того, в Іудейському відобразилися і поодинокі відхилення певних груп всередині Ам.с., 5 прикладів. Вторинних читань зразка Ам.тр. менше, 4 приклади. Як правило, у таких випадках припускають, що на якомусь з етапів побутування тексту зроблено звірку з певним списком або списками. Час проведення такої ймовірної звірки – від 2-ї половини XIII ст., утворення Іудейського хронографа, до початку XV ст., відгалудження протографа Архівського та Варшавського списків. Враховуючи наявність різночитань окремих груп Ам.с., скоріше треба припускати пізній період. Частина інновацій можна також пояснити незалежними правками. Навіть у прикладах лексичних заміन йдеться про природні для слов'янського книжника варіанти до виразів Амартола, надто дослівно перекладених з грецької. Напр., зворот «красотою украсити» для переписувачів, ймовірно, мав переваги перед «красотою одѣти», а «будущая» – очікуване доповнення до «предъявляя». В інших випадках йдеться про заміну однієї–двох літер: «г̃ня» / «г̃ля», «приложени» / «положени» і т.п. Беручи до уваги загальну велику кількість інновацій в оповіді «Входження до Єрусалиму» в усіх відомих нині версіях, можна припустити, що схожі риси виникли внаслідок інтенсивної роботи редакторів та копіїстів.

Таким чином, «Входження в Єрусалим» з Александрії, як воно реконструюється на матеріалі Іудейського і Троїцького хронографів та Еллінських літописців, у порівнянні з повними списками Амартола, є близьким до «першооригіналу» перекладу Хроніки. Мається на увазі реконструйований текст «Входження», характерні читання окремих версій, очевидно, виникли пізніше. Враховуючи наявність вставки з Амартола у всіх редакціях та групах роману про Олександра Македонського, високою є ймовірність того, що текст був інтерпольований на дуже ранньому етапі побутування Александрії. Не виключено, навіть ще перед тим, як роман про Олександра увішов у хронографи.

Маємо кілька різночитань, де уривок з Амартола в Александрії *ближчий* до грецького оригіналу, ніж у повних списках Хроніки. Як правило, варіанти відрізняються 1–2–3-ма літерами. У таких випадках у «Входженні в Єрусалим» усіх редакцій Александрії або окремих груп цієї пам'ятки точніше відтворені назви або специфічні позначення, збережено займенники чи сполучники і т.п. Загалом подібних прикладів нараховується близько 15.

Найсуттєвішим для історії хронографів є те, що укладення «другої» редакції Хроніки Амартола або Ам.с. не можна тепер датувати XII ст. чи 1-ю половиною XIII ст. Судячи з усього, в цей час редакція Ам.с. іще не склалася. Проведене співставлення читань, між іншим, змушує замислитися і над «наперед заданим характером» текстологічних висновків. Звірка рукописів у XIX – напочатку XX ст. вимушено була неповною, а результати роботи залежали від уявлень про еталонні «ранні» списки (до яких належав і Троїцький). Тим часом давні висновки досі продовжують впливати не тільки на текстологічні, а й на історичні студії, шлейф від них тягнеться в сучасних роботах.

При перегляді аргументів схема, запропонована В. Істріним щодо тексту Хроніки Амартола в Александрії Хронографічній, виявилася невірною. Утворення редакцій слов'янського Амартола необхідно зсунути на пізніший період, ніж це раніше уявлялося. Це надзвичайно важливо, враховуючи ту роль, яку цей текст відіграє при аналізі пам'яток хронографії та літописів. Судячи з характеру різночитань, такий важкий і занадто буквальний переклад із грецької, яким була Хроніка Амартола, переписувачі намагалися копіювати точно. Варіанти накопичувалися поступово, протягом століть. Загалом маємо вагомі підстави датувати процес формування версій тексту Амартола періодом пізнішим порівняно з історією перших давньоруських літописних зводів.

5.3. Коментарі Нікити Іраклійського до «Слів» Григорія Богослова в ранніх хронографічних компіляціях

У початковій частині трьох хронографічних пам'яток: Іудейського хронографа, ЕЛ-1 та ЕЛ-2, бачимо фрагменти з тексту Нікити Іраклійського, порівняно пізнього візантійського автора 2-ї половини XI ст. Переклад на давньослов'янську його коментарів до «Слів» Григорія Богослова з'явився бл. середини (?) XII ст., запозичення з них припускають уже в творах Климента Смолятича [*Понырко И.В.* Был ли Климент]. Для XIII ст. наявний кодекс з уривками коментарів Нікити: так званий «Ізборнік XIII ст.». До цього ж століття віднесли утворення Іудейського хронографа. У першому випадку йдеться про реальний кодекс «Ізборника», у другому – про спільний протограф списків Іудейського хронографа [133]. На відміну від інших складових хронографічних компіляцій, твір Нікити ідентифікований порівняно пізно. В описі складу Іудейського хронографа В. Істріна саме в цьому місці, на жаль, багато неточностей [47, с. 328]. Великий уривок приписаний до Хроніки Малали, тим часом як насправді маємо справу зі складною компіляцією з кількох джерел [167]. Д. Буланін ототожнив фрагменти з Нікити Іраклійського в Іудейському хронографі [136, с. 158], ексцепти в Еллінському літописці вказав Франсіс Томсон [493], однак ця інформація, на жаль, не потрапила до опису складу ЕЛ-2 [373, с. 8–9]. У початкових главах Іудейського хронографа, ЕЛ-1 та ЕЛ-2 поєднані, скорочені та відредаговані фрагменти Хроніки Малали, «Збірника 16 слів» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, деякі інші джерела.

Давньослов'янських книжників цікавило походження «еллинської прельсти» у розумінні «еллиньства» як 'поганства', тобто, в сучасних термінах – виникнення політеїзму. Відповідь на нагальне для того часу питання, яким чином люди «почаша кумиры творити» й офірувати різним божествам, літописці та хроністи знаходили в перекладних грецьких хроніках – у тому числі в Амартола, де подібні розмірковування навіть

надто велеречиві. Подієво легендарна «еллінська» історія найдетальніше подана у Хроніці Малали (книги 2–3), включення з якої традиційно входили у відповідні підрозділи хронографів. Проте Іоан Малала писав про Зевса, Діоніса, Крона та інших божеств як про давніх реальних грецьких, ассірійських та єгипетських героїв та царів. Такий евгемеричний підхід улаштовував далеко не всіх книжників. Тому твір Малали доповнювали іншим джерелом – «Словами» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, де про Зевса та ін. оповідається саме як про богів. Склад залучених в Іудейський хронограф та ЕЛ-1 і ЕЛ-2 фрагментів нетотожній, хоча на перший погляд кореляція існує. Так сталося не тому, що Іудейський хронограф та Еллінський літописець мають спільний протограф. В інших частинах навіть приблизної кореляції складових немає, ці компіляції за складом надто різні. Річ у тім, що конкретні деталі про «еллінство» можна було запозичити з небагатьох джерел, і давні книжники незалежно один від одного обирали та синтезували в одне ціле більш-менш подібні фрагменти. Розглянемо вказані ділянки цих пам'яток окремо, а потім порівняємо їх між собою.

5.3.1. Твір Нікити в Іудейському хронографі

Напочатку Іудейського хронографа бачимо строкатий колаж. Він включає фрагменти Збірника 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, хронік Малали та Амартола, Книги Буття, а також так званої Легенди про Совія – міфологічного сюжету на литовські мотиви з відносною датою укладення хронографа [465; 167]. Слід відзначити, «поганського» більше за все саме у тлумаченнях Нікити (у слов'янських рукописах вони позначені словом «толкъ»), а не власне у словах Григорія Богослова. Укладач Іудейського хронографа залучив «Слово погребове» Василю Великому та «На святе Хрещення» (Богоявлення). При цьому лише одного разу засвідчене не тлумачення Нікити, а основний текст

Григорія Богослова [1, арк. 26 зв.; 10, арк. 24а]. Тема еллінської «прелести» є головною.

Іудейський хронограф належить до тих компіляцій великого обсягу, які поділялися укладачами чи переписувачами на глави та «слова», в Іудейському вони пронумеровані, колаж що нас цікавить, вміщений у словах 16–19⁷⁹. Однією з особливостей хронографа є те, що далі така складова як Хроніка Малали повніше й послідовніше скопійована у слові 20 та наступних. Композиція у словах 16–19 є прикметною – подібні до неї містять також Еллінські літописці, але ця схожість пояснюється не спільним походженням, а однаковими завданнями укладачів. Аби продемонструвати це, потрібно ретельно співставити певні ділянки обох компіляцій.

Деякі фрагменти у Словах 16–19 Іудейського хронографа скопійовані із джерел точно, в інших бачимо вибірку чи вільне переповідання тексту. Скорочену компіляцію знаходимо, напр., в оповіді про створення у незапам'ятні часи Вавілона, про Хуса-«мурина» (ефіопа), його сина Неврода, котрий став першим вавілонським царем, а також Крона, Дія (Зевса) та Афродіту. Нижче у таблиці для кращого візуального сприйняття «авторські», власні слова укладача Іудейського хронографа виділено курсивом, додане переписувачем Віленського списку (Віл) і відсутні в інших списках – підкреслено пунктиром, відновлене за Арх В – у квадратних дужках []. Контрольними текстами у правій колонці виступають фрагменти Хроніки Малали у повній версії (фрагменти Хроніки Малали, що нас цікавлять, у хронографі вписано двічі: у скороченій версії в компіляції про «еллінські вчення» і дещо нижче у повній версії, див. Слово № 20 хронографа). «Слово на Богоявлення» Григорія Богослова наведене за рукописом Троїце-Сергієвої Лаври № 8

⁷⁹ Поділ на «Слова» у компіляціях міг бути відносно пізнім, однак він все ж таки відбиває певну тематичну єдність, як її собі уявляли середньовічні книжники, і використовується дослідниками.

(Тр-8). Текст «Слів» Григорія Григорія Богослова у повному обсязі не видавався, залучаю саме цей ранній кодекс, де представлено другу редакцію. Про список див. [Каталог. 2014, с. 134–135], текст фрагментів третьої редакції виданий [136, с. 332–364]. Третя редакція пізня, мову поновлено, тому нижче у різночитеннях відзначені лише найголовніші варіанти.

<p>№ 1. Композиція зі скороченої версії Мал.1.14 та коментарів Нікити Іраклійського, Іудейський хронограф, Слово 17 [1, арк. 26].</p>	<p>Джерела: Хроніка Іоана Малали (за Іудейським хронографом та ЕЛ-1) а також «Слово на Богоявлення» з коментарями Нікити</p>
<p>а) <i>сі иже по потоѡ . Хоусь моуринь ро^{ди} Неврода гиган'та . и^ж сътвори^л Вавило^н . его же глѣють прьси ба бѡв'ша . и соуца въ звѣзда^х нб^сны^х . его ^ж наричють кроужиліа . то^т прѣж^{де} настави^л ловити звѣрь . и даяше всѣ^м сверину ясти . старѣи^{ши} прьсо^м црѣи^х .</i></p>	<p>Мал.1.14, Іудейський хронограф, Слово 20 [1, арк. 31 зв.]: <i>роди же ся инь от колѣна Хамова , Хоусь , имене^м , муринь . и^ж ро^{ди} Неврода гиган'та . и^ж сътвори^л Вавило^н . его же глѣють прьси бѡв'ша ба , и соуца въ звѣзда^х нб^сны^х . его ^ж наричю^т кружиліа . то^т прѣвее настави ловити звѣрь . даяше всѣ^{мъ} свѣрину ести . и старѣи прьсо^м от того ^ж племене Симова . обладав'шаго Соурією и Прьсидою , и инѣми странами</i></p>

<p>б) вѣщаша <i>древни</i>⁸⁰ яко Кронъ вѣста на оца своего глѣмаго <i>Даміа</i>⁸¹, и отрѣзавъ оуды его таинныя вѣверже ^{ихъ} в море . <i>приплювшѣ</i>⁸² ж тайны^х оудовъ отрезаніе к' берегу Афроу⁸³ відѣвши и и взя^т и^х . да овог^да творяше моужьская . а друг^ды стра^дша женьскаа⁸⁴ . тако оубо та стоуд^днѣи поро^днѣи четется <i>бѣгъни</i>⁸⁵ . паки блоуд^дны^х ра^днѣи смѣшеніи скверны^х тайнъ ,</p>	<p>вѣсто^чными : Слово на Богоявленія [10, арк. 24б-с]: Вѣщаша⁸⁶ яко Кронъ вѣста на оца своего глѣмаго⁸⁷ . и отрѣзавъ оуды его таинныя . вѣверже въ море . плодъ же блудныхъ оудовъ и отрѣзание Афродитѣ бы^с яко оубо та студнѣи породіе . чѣтетъ же ся паки блудныхъ ради смѣшеніи . и скверныхъ тайнъ .</p>
<p>с) <i>тѣ</i>^н же Кронъ нареченъ бы^с от Даміа оца своего . въ имя прѣхо^дняя свѣз^ды . бѣ^ж страшень всѣ^м . яко лють ратникъ сѣкии вся .</p>	<p>Мал.1.14 [1, арк. 31 зв.]: Ро^дся от прѣваго сѣна Ноева . члѣкъ гиган^тска рода . имене^м Кронъ , нареченъ бывъ от Даміа оца своего въ имя прѣхо^дняя свѣз^ды . бѣ^ж же силенъ сѣло . тотъ^ж показа прѣж^де цр^стовати . рек^сше власти дръжа^т</p>

⁸⁰ Доповнення Іудейського хронографа; пор. φασὶν ὅτι ὁ Κρόνος ἐπλανέστη...

⁸¹ Грецьк. інакше: κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, τοῦ Οὐρανοῦ λεγομένου, ім'я батька Крона «Даміи» (Δαμνῶς) зустрічається тільки в Малали.

⁸² Тр-8 пор. грецьк.: καρπὸς δὲ τῶν ἀσελγῶν ἐκείνων μορίων καὶ τοῦ κύματος.

⁸³ Віл пізніше на берегах приписане: Афродита; Арх Афродитъ, В Афродитоу.

⁸⁴ Арх В зам. підкресленого: и бы^с . (пор. Тр-8 та грецьк.: 'Η Ἀφροδίτη γίνηται καὶ οὕτω...).

⁸⁵ Доповнення Ід; грецьк.: τιμᾶται δὲ πάλιν ἀίσχρῶς διὰ ἀσελγῶν μίξεων...

⁸⁶ У 3-й редакції: Сиче о сем реша (яко) [136, с. 353].

⁸⁷ У 3-й редакції додано: Дамія.

	<p>. и ины чл̄кы⁸⁸ . и цр̄цова то^т въ Асуріи прѣвѣ лѣта многа . и повиноу всю землю Перси^д , от Асуріа наречень⁸⁹ . бѣ^ж страшень всѣмъ яко лють рат^никъ , сѣкыи вся .</p>
<p>d) баю^т бо баснословци елиньстїи . яко отвѣтъ прїемъ [Кронъ] оц̄ь Дыевъ . яко остати^с ємоу званиа цр̄ка^{то} от єдинаго от дѣтїи его . елико ражаше ємоу моу^жскъ поль жена его . Ира . а онъ и^х пожираше . ро^двши^ж Дыя и мїлоующи красоты его ра^ди . оукра^дши въ Критъ и отслала . <i>си^ж бляди гл̄и и^х бг̄ы я нарицаху⁹⁰</i> .</p>	<p>Слово на Богоявлення [10, арк. 23b]: Бають⁹¹ ба^{сно}словци елиньстїи . яко отвѣтъ прїемъ Кронъ оц̄ь Дыевъ яко оставитися єму цр̄тва . от єдиногo дѣтїи его . пожираше елико ражаше єму мужеск̄ поль Ира нѣкогда же родивши Дыя . и мїлоующи и красоты ради . оукра^дши въ Критъ отсла и . и приведе куриты бѣсы нѣкыя...</p>

Порівняння з повними текстами наочно демонструє, як робилася вибірка. Залишаючи осторонь те, що додав вельми творчий переписувач Віленського списку, котрий збагатив текст багатьма глосами та власними доповненнями, неважко помітити, що укладач Іудейського хронографа випускав деталі. Часом він вписував лише початок та закінчення обраного ним уривка джерела. Наприкінці наш книжник додав фразу про облуди,

⁸⁸ Грецьк. τὸ βασιλεύειν ἦτοι ἄρχειν καὶ κρατεῖν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων (в Арх Віл слова переставлено місцями, у початковому перекладі Малали мало бути: власти и держати ины чловѣкы).

⁸⁹ Так само Арх В та у Забелінському хронографі (аналіз читань Малали у Забелінському [271]). У Еллінському літописці обох редакцій у цьому фрагменті Хроніки Малали «начень», що відповідає грецьк: (ἀπὸ τῆς Ἀσσυρίας) ἀρξάμενος.

⁹⁰ Доповнення Іудейського хронографа; грецьк. καὶ εἰς Κρήτην ἐξέπεμψεν καὶ περιέστησεν αὐτῷ Κουρήτας δαίμονάς τινας ...

⁹¹ У 3-й редакції: Глаголют убо [136, с. 351].

через які видатних людей давнини елліни помилково найменували божествами. Подібних «типово середньовічних» доповнень у тексті хронографа декілька, і вони демонструють сферу інтересів укладача. Що важливо для наших досліджень – це компоновка, де впереміш вміщені уривки з Малали та Нікити Іраклійського. Така композиція подібна до ЕЛ-1, проте спостерігаються й суттєві відмінності.

Вільно оперує своїми джерелами укладач Іудейського хронографа далі, в записі про Геракла («Иракла») та Діоніса («Дионусия»). Він сполучає тут включення з обох «Слів» Григорія Богослова, а крім того, знов вводить кілька власних коментарів та утворює зв'язки між фрагментами. Остання фраза цього уривку авторська, вписана хроністом [1, арк. 26 зв.]. Тексти див. [155, с. 393].

Незрідка в Іудейському хронографі трапляються і значні за обсягом буквальні запозичення з коментарів Нікити. Напр., точно відтворений великий фрагмент «Слова погребового» Василю Великому, разом з невеличким доповненням з Хроніки Малали в оповіді про походження кількох античних знатних родів: «О Пелепонидъ . и Кропиде...» («Слово погребове» Василю Великому, Мал.1.21 [1, арк. 26 зв.–27, 33; 10, арк. 240b–241a]).

Книжні мотиви й деталі простежуються нижче у легенді про Совія (хоча буквальних цитат немає). До одного з її уривків, знаходимо паралель у коментарях Нікити до Слова «на Богоявлення» [1, арк. 27–27 зв., 10, арк. 24с]. Глумачиться сходження Діоніса в пекло, див. [155, с. 394]. Епізод сходження в пекло з сюжету про Діоніса в Нікити поданий в іншому контексті, ніж у легенді про Совія – він послуговує поясненням походження штучних фалосів, використовуваних у містеріях. Разом з тим саме завдяки паралельному тексту прояснюється дивний вираз «стоудно даяше пищу» легенди в Іудейському хронографі. Адже в описі сходження в пекло у Совії немає нічого гідного сорому, на відміну від подорожі Діоніса з коментарів Нікити, де згадуються «уды таинные» та «мьзда

блужения» (тобто, «блужение» як своєрідна плата «дѣтищу»-провіднику). Сходні й деякі рідкісні конструкції відповідного місця Іудейського хронографа та коментарів Нікити в уривках. Пор. «Ни Совьєва многаго родоу...» напочатку прикладу № 3 та вступні пасажі кількох уривків, в тому числі, збережених в «Ізборнику XIII ст.»: «Ни гоулная словеса оустыдѣти ся створиша»; «Ни гриппъ Александрова въздухохожения», «ни время а^лкионитьскаго ражания и въздраста», тощо [110, арк. 165–166].

Доповнення та зміни у текстах джерел, як і завжди, свідчать про інтенції та головні акценти уваги автора / редактора тексту. З тих авторських слів, які укладач Іудейського хронографа увів у свій «поганський» колаж з Малали та Нікити Іраклійського, впливає, що його цікавила тема виникнення еллінізму та відходження від істинного Бога. Це: «бѣсовское дѣиство», «еллинская прельсть», пояснення, з яких причин того чи іншого персонажа давньої історії облудно «обожнили». Уся композиція має велике значення для текстологічних студій, адже на подібну, але нетотожню серію текстів за участю коментарів Нікити натрапляємо напочатку ЕЛ-1 та ЕЛ-2.

5.3.2. Вставки з Нікити Іраклійського у вступній частині Еллінського літописця I-ї та II-ї редакцій

В ЕЛ-1 та ЕЛ-2 також сполучаються фрагменти Хроніки Малали, Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити, Хроніки Амартола та ін. Деякі з них виявляють текстуальну подібність до палей. Вступна частина в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 майже тотожня, у ній засвідчені лише незначні різночитання. Натомість композиція Іудейського хронографа, не зважаючи на частковий збіг складових з ЕЛ-1 та ЕЛ-2, суттєво відрізняється. Зокрема, в Еллінських літописцях використані інші, ніж у Іудейському, безпосередні джерела, серед яких Толкова палея.

Перша половина витягу з Мал.1.14 з оповіддю про «Хуса мурина» в Еллінському прочитується в редакції «Додатку до палей» і продовжена

текстом Толкової палеї. Пор. [65]; у Повній хронографічній палеї [19, арк. 65b] текст тотожній; у цьому сюжеті палей використано ПВЛ [171]. «Додаток до палеї» частково виданий О. Твороговим [272, с. 201–206]; для ЕЛ-1 зроблений опис складу [372, с. 275], нас цікавлять фрагменти 22 та 23. Щоправда, вчений не ототожнив запозичення зі «Слів» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, і не враховував також «Додаток до палеї». Тому опис складу Еллінського літописця потребує уточнень. Пор. тексти (фрагмент «Додатку до палеї» виділено курсивом, паралелі до Толкової палеї – шрифтом bold):

№ 4. ЕЛ-1 [20, арк. 11/8]	Толкова палея [65, арк. 58a, 57d]	Додаток до палеї
22) «О столпѣ . Роди же ся инъ от колѣна Хамова . Хоусъ именемъ муринъ . иже роди Неврота гиганта.		<i>«О столпѣ холаньском , создану от Неврода гиганта . Роди же ся инъ от колѣна Хамова Хусъ именемъ, муринъ, иже роди Неврода гиганта,</i>
23) <i>иже създа стлпѣ съ инѣми . их же языки бгѣ размѣси . А Еверъ не приложися к безоумию и^x . бы^c же Еверъ 5.и по Нои . и роди Фалека . и умре живъ лѣ^t 200 и 40».</i>	«Аверъ же единъ не приложи ^c къ безумью ихъ . но рече сице . аще бы члѣвкомъ бѣ реклъ столпѣ на нѣо дѣлати . то повелѣлъ бы самъ бѣ словомъ . яко же створи нѣо и землю . и вся видимая и невидимая . бысть же всѣхъ лѣтъ Аверовъ .ф. с̄ и м̄ [500 200 и 40] бы ^c же Аверъ 5.и по Нои»; «Аверъ же роди Фалѣка и Нектана»	<i>иже созда столпѣ съ инѣми, их же языки Богъ размѣси».</i>

Хоча в основу композиції покладено початок Мал.1.14, безпосередніми джерелами виступають палейні пам'ятки, пор. заголовок «О столпѣ» у фр.22 та текст фр.23, сконтамінований зі слів «Додатку до палей» й Толкової палей.

Продовження Мал.1.14 сполучається з уривком «Слова на Богоявлення» з коментарями Нікити (за нумерацією О. Творогова, для ЕЛ-1 це фр.28–29). Частина тексту скорочена. Пор. тексти: курсивом у ній виділяю вирази з «Додатку до палей», підкресленням – з повного тексту Хроніки Малали (що відсутній у «Додатку»), шрифтом bold – точні відповідники до коментарів Нікити, де особливо багато переказаного.

№ 5. ЕЛ-1 [20, арк. 11–11 зв./8–8 зв.]	Додаток до палей	Мал.1.14, Іудейський хронограф, Слово 20 [1, арк.31 зв.]
<p>28) <i>О Кронѣ</i> . Родиша же ся от перваго с̄на Ноева ч̄лкъ гигантьска рода . именемъ Кронъ . наре^чнь бывъ от Дамиа о̄ца своего во имя преходныя свѣзды . бѣ же силенъ с̄ло . тѣи преждѣ показа ц̄ртовати . рекше <i>владѣти</i> ч̄лкъ . и ц̄ртова тѣ пръвѣ въ Асирии много лѣ^т . и повиноу всю землю Перси^д . от Асириа начень . бѣ же страшень всѣ^м яко лють ратникъ .</p>	<p><i>О Кронѣ</i> . Роди же ся от прваго сына Ноева ч̄ловѣкъ гигантьска рода, бѣ же силенъ зило. Тѣ преже показа царствовати, рекше <i>владѣти</i> ч̄л^кы, и ц̄ртова тѣ пръвѣ въ Асурии лѣ^т много, и повиноу всю землю Перси^д и облада, от Асуриа начень. Бѣ страшень всѣ^м, яко лють ратник.</p>	<p>Ро^дся от прваго с̄на Ноева . ч̄лкъ гиган^тска рода . имене^м Кронъ , наречень бывъ от Дамія о̄ца своего въ имя прехо^лняя свѣз^ды . бѣ же силенъ с̄ло . тотъ * показа прѣждѣ ц̄ртовати . рек^{ше} власти дрѣжа^т . и ины ч̄лкъ . и ц̄ртова то^т въ Асурii пръвѣ лѣта многа . и повиноу всю землю Перси^д , от Асуриа на{ре}чень . бѣ * страшень всѣ^м яко лють рат^никъ , с̄къи вся .</p>

29) г̄лют^о же яко волхвовавшю Кронуу . кто прииметь е^т ц̄ртво . и

Слово на Богоявлення [10, арк. 23b]: Бають [Глаголют убо еллинстии любомудрецы .

дано бы^с емоу про^ре^чние . яко с̄н̄ь
его прииме^т . да т̄м разгн̄ѣвася
Кронъ пожираше вся д̄ѣти яже
раждааше емоу жена его Ариа .
егда же б̄ѣ еи родити нарицаемаго
Пика Зевеса⁹² . еже е^с Дии . събра
кюриты н̄которыа б̄сы гл̄сяща и
поюща и въ ороужие звоняща . да
облазнится Кронъ не слышавъ
плача отрочяте и умедли . отрочя
же дано в Критъ въскормити . а в
него м̄сто камень повивше
положиша . да усмотр̄ѣвъ от
облакъ Кронъ съше^л пожре камень
мня отрочя да ту абие изблева и
прежние пожертыя .

паче же рещи⁹³ ба^{сно} словьци елиньстии . яко
отв̄ѣтъ приемъ Кронъ о̄ѣ Дыевъ яко
оставитися ему цр̄тва . от единого д̄ѣтии его
. пожираше елико ражаше ему мужескъ поль
Ира н̄когда же родивши Дыя . и м̄люючи и
красоты ради . оукрад̄ыши въ Критъ отсла и .
и приведе куриты б̄сы н̄кыя гласяща и
плещюща . въ ороужии . и пляшюща . еже
гл̄еться огня гласъ . да гримании ороужия .
възможетъ покрыти младенца . б̄у плачющю
. да некако съ н̄бсе оуслышавъ Кронъ
пожрети и . повив̄ыши же камень в роженаго
м̄сто . положи и мужеви пожрети и . егда
же камень пожре яко Дыя . изблева и преже
пожреныя .

Вплив «Додатку до палеї» знову проявився заголовком «О Кронъ», що відсутній у Хроніці Малали, та різночитанням «влад̄ѣти» проти «власти [и] держати» (грецьк. ἄρχεiv καὶ κρατεiv). Запозичення з Нікити суттєво перероблене, маємо справу радше з переповіданням.

Порівняння відповідних місць Іудейського хронографа та Еллінських літописців показує, що композиції їх вступних частин дещо подібні, однак не ідентичні. Якщо порівняти приклад № 1 з № 4 та № 5, в Іудейському скорочено оповідь Мал.1.14 про «Хуса мурина», батька Неврода гіганта: випущене «именемъ» та спрощено синтаксис (№ 1, фр.а). Натомість далі оповідь про Неврода гіганта копіюється точно. Виклад продовжений уривком «Слова на Богоявлення» про повстання Крона на свого батька «Даміа» (фр.б). Далі укладач повертається до Мал.1.14, пригадане «нареченіє Крона» батьком і дана характеристика йому як «лютому

⁹² Пикъ Зевсъ – позначення з Хроніки Малали. Див., Мал.1.15: «имъ же с̄на Кронъ имене^м Пика . и^ж от родите^л наре^чся Зевесь» [1, арк. 31 зв.].

⁹³ Так зам. «бають» у 3-й редакції Слів Григорія Богослова [136, с. 351].

ратнику» (фр.с). Ще раз зацитоване «Слово на Богоявлення», цього разу – епізод про народження «Дыя»-Зевса (фр.d). Його скопійовано неповно, завершується тим, як «Ира» (богиня землі Гера) відіслала новонародженого «Дыя» на Крит. Хоча укладач Іудейського хронографа вводить у коментар Нікіти окремі слова та вирази, в цілому його праця наближується до буквального копіювання.

Тим часом в Еллінських літописцях сюжет про Хуса вписаний у редакції «Додатку до палеї». Спочатку Хроніку Малали в цьому місці зацитовано більш-менш точно (№ 4, фр.22), проте далі слідує доповнення про Неврода: «иже създа стльпъ... размѣси», – яке не має грецького відповідника і не прочитується у повній версії давньослов'янського перекладу Хроніки Малали. Порівняння показує, що воно походить з «Додатку» (фр.23). За цим у скороченні слідує текст із Толкової палеї стосовно «Евера та Фалека». Потім виклад повертається до Мал.1.14 (фр.23), за чим уведено ще кілька палейних фрагментів. Нарешті, чергове повернення до решти Мал.1.14 (фр.28) зроблене в сюжеті про Крона. Запозичення просторіше, ніж в Іудейському хронографі (пор. № 1, фр.с та № 5, фр.28), заголовок «О Кронѣ» співпадає з «Додатком до палеї» (варіант «владѣти» зам. «власти дръжати» також видає палейне походження). За цим слідує епізод про народження Дия-Зевса з коментарів Нікіти (фр.29), де від вихідного тексту залишилося дуже мало, фактично маємо справу з переказом з окремими вкрапленнями точних виразів. Втім, фрагмент коментарів вдвічі більший за обсягом, ніж в Іудейському. Так, в оповіді про пожирання Кроном своїх дітей в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 йдеться не лише про виховування Зевса на Криті, а й про малих демонів-куритів, що брязканням зброї та галасом перешкодили батькові почути немовля, і Крон проковтнув замість дитини камінь.

Схематично співвідношення текстів Іудейського хронографа та ЕЛ можна представити таким чином (нумерація фрагментів ЕЛ-1 – з опису О. Творогова).

Іудейський хронограф	Еллінський літописець обох редакцій
фр.а Про Хуса мурина, початок Мал.1.14 скороч.	фр.22 Про Хуса мурина, початок Мал.1.14 точно.
фр.а Про його сина Неврода, продовження Мал.1.14 точно.	фр.23 Про його сина Неврода, «Додаток до палеї», продовження Мал.1.14 зі змінами; про Евера та Фалека, Толкова палея, [65, арк. 58а, 57d].
фр.б «Древнії» про повстання Крона на Дамія, Слово на Богоявлення [10, арк. 24b-c]	фр.24 «Зиж ^д ему же столпоу к высотѣ...», Толкова палея ⁹⁴ [65, арк. 58a-b]; фр.25 «А мѣра столпа того халаньскаго», «Додаток до палеї»; фр.26 «дѣлаемоу же столпоу», Толкова палея [65, арк. 58a]; фр.27 «Бы ^с же от потопа до раз ^д ѣленія языкъ», Толкова палея, [65, арк. 58c].
фр.с Наречення Крона Дамієм, продовження Мал.1.14 зі скороченням.	фр.28 Наречення Крона Дамієм, продовження Мал.1.14 точно, заголовок – з «Додатку до палеї».
фр.д Народження Дия-Зевса, Слово на Богоявлення точно, але з доповненнями укладача [10, арк. 23b].	фр.29 Народження Дия-Зевса, Слово на Богоявлення у переказі, обсяг вдвічі більший [10, арк. 23b].

⁹⁴ Толкова палея, у свою чергу, має складну структуру, у цій частині в ній відтворено запозичення з «Християнської Топографії» Козьми Індікоплова.

Я зупинилась лише на одній невеличкій ділянці навколо запозичень із Мал.1.14, але таке ж співвідношення версій Іудейського хронографа та Еллінських літописців спостерігається і в інших місцях. Це означає, що вони *не* походять з одного спільного протографа, а скомпоновані різними книжниками незалежно один від одного. Частковий збіг композиції пояснюється бідністю джерел. Репертуар доступних на Русі текстів із всесвітньої історії був обмеженим. Якщо укладачі ставили собі більш-менш подібні завдання, вони часто мушили звертатися до одних і тих же авторів. Перегляд обраних ділянок вступної частини Іудейського хронографа та Еллінських літописців наочно демонструє, наскільки складним є аналіз хронографічних збірок. Ситуація дещо подібна до тієї, що спостерігається при аналізі перших річних статей ПВЛ та НПЛмл. Аби не сплутати безпосередні джерела, потрібно враховувати найменші деталі. Наявність утворених на основі одних і тих же текстів версій підвищує небезпеку хибно стверджувати про спільне походження компіляцій, які насправді не походять з одного ядра.

З'ясуванню текстологічних взаємин груп текстів, у яких використано коментарі Нікити Іраклійського, таке значне місце надане тому, що це один із небагатьох «свіжих» візантійських творів у давньоруській книжності. Оскільки Нікіта є автором 2-ї половини XI ст., давньослов'янський переклад не може бути зроблений до початку XII ст. Таким чином, спростовано спроби датувати Архівський хронограф, ЕЛ-1 та ін. X-м століттям [напр.: 462; 315]. Така тенденція простежується переважно в сучасних болгарських дослідженнях – наближати все до «золотого віку» царя Симеона або хоча б до Самуїла [напр.: 406]. Знову, як і в аналізі Александрії, підтверджується пізнє походження однієї зі складових кількох хронографічних компіляцій. Цього разу – Іудейського хронографа, ЕЛ-1 та ЕЛ-2.

Украй важливо й те, що у вступній частині Еллінського літописця обох редакцій залучаються «Додаток до палеї» й Толкова палея. Палеї є

пізнішими за ПВЛ, і це ще один аргумент на користь того, що формування протографічної версії Еллінського літописця припадає на порівняно пізній час. О. Творогов стверджував, що спільна для ЕЛ-1 та ЕЛ-2 вступна частина приєднана до ЕЛ-1 пізно [372, с. 124]. Однак, приймаючи це твердження, ми виходимо за рамки операцій, дозволених текстологією. Якщо у двох наявних в нас редакціях прочитується однаковий фрагмент чи композиція, припущення про необхідність «вилучити» їх у гіпотетичному «спільному протографі» верифікації не піддається.

Отже, ще одна компіляція, у складі якої збереглися добрі архаїчні версії перекладів хронік Амартола та Малали, Александрії, тощо виявилася насправду не надто ранньою. На жаль, абсолютних дат ми не отримали, однак проведене дослідження заперечує традиційну думку про архаїчність ЕЛ-1. Можна вказати приблизний репер, від якого можна відштовхуватися – після початку XII ст., тобто після перекладу Нікити та появи палей, пізніших за ПВЛ. Що стосується Іудейського хронографа, дата укладення останнього 2-ї половини XIII ст. корелює з включенням до його складу коментарів Нікити.

5.4. Восьмикнижжя у хронографах та літописах

Іншою складовою хронографів, точніше, цілим комплексом текстів, що дозволяє проставити відносні хронологічні маркери, є перші вісім книг Вітхого Заповіту. Хронографічні компіляції містять не лише Восьмикнижжя, а включають різноманітні біблійні книги. В Іудейському та Троїцькому хронографах скопійовано також повністю 4 Царства, значні частини великих пророків (Даниїла, Ісаї) та безліч невеличких уривків з Біблії. В ЕЛ-1 – окремі старозавітні книги (напр., 3–4 Царств) та витяги з них, у Повній палей маємо уривки з Восьмикнижжя, Царств та пророків, у ЕЛ-2 – фрагменти пророцьких книг. Чому зроблений вибір на користь Восьмикнижжя? Таке рішення обумовлюється кількома причинами.

По-перше, цитати з Восьмикнижжя щедро введені в текст літописів, у тому числі ними рясніє ПВЛ. Можливе, відтак, порівняння запозичень у літописах з відповідними місцями біблійних збірок. При цьому Царства літописці залучали скупі, точні цитати практично відсутні. Натомість Книги пророків репрезентовано в літописах добре, однак із ними виникає інша складність. У слов'янській книжності пророки дійшли в різних перекладах різного часу. Візантійські й давньослов'янські автори насичували свої твори пасажами про «покликання язик», появу Христа, руйнування Єрусалиму, добираючи матеріал з новозавітних та пророцьких книг. Такі запозичення були настільки популярними протягом усього середньовіччя, що вони, по суті, складають «відкриту традицію»: тексти постійно поповнювали та видозмінювали, простежуються різноманітні впливи, в тому числі перехресні та зворотні. За таких умов практично неможливо встановити точні джерела запозичення й потрібна ціла низка досліджень для того, щоб розібратися у цій круговерті різноманітних версій. Натомість Восьмикнижжя являє собою закриту традицію: текстологія його списків дозволяє впевнено виділяти редакції та групи, впливи інших текстів. Щоважливіше – воно надає можливості приблизного датування версій. Існують кілька ранніх контрольних зрізів тексту: чимало матеріалу подає вже ПВЛ, скопійоване воно й у старших хронографах: Іудейському та Троїцькому. Можна обережно припустити, що текст Восьмикнижжя був наявний у XVI, хоча зараз міститься лише в одному рукописі 2-ї редакції «родини XVI». Ремарка Повної палеї щодо «хронографа по великому изложению» включає опис складу компіляції, де, між іншим, сказано: «...от *палѣа* и от тратовасиліа /зіпсоване тетровасиліа, тобто 4-х Царств – *Т.В./...*». Слово «палея» у середньовічний період позначало не лише збірник тлумачень на старозавітні книги, а й власне перші книги Старого Завіту. Оскільки поряд згадано «тетровасиліа», радше йдеться про Восьмикнижжя та Царства. Усе

сказане робить перші біблійні книги незамінними при порівнянні старших гілок давньоруської хронографії та київського літописання.

Вважають, що четій переклад Восьмикнижжя зроблено у Давній Болгарії за часів царя Симеона (1-а половина X ст.). У хронографічних та біблійних збірках він репрезентований трьома редакціями: хронографічною, російською та південнослов'янською, які у свою чергу розподіляються на групи. Ситуація ідеальна для текстолога: варіанти лише зрідка розкладаються 50% на 50% так, аби складно або неможливо було визначити початкове та вторинне читання.

Оскільки Восьмикнижжя є значним комплексом (в Іудейському хронографі воно, напр., обіймає більше як 200 арк.), для вивчення обрано дві його складові: Книгу Вихід та Ісуса Навина. Може виникнути запитання – чому не перша книга – Буття? Річ у тім, що Буття добре досліджене О. Михайловим, що залишає мало простору для самостійних студій. Головне ж – на цю початкову книгу Біблії та історії (у середньовічному розумінні) розповсюджуються усі застереження, пов'язані з «феноменом початку», тобто, надлишкова увага переписувачів та маса різноманітних переробок. Крім того, у четієму Бутті найбільша доля запозичень з іншого типу біблійного тексту: службових чи паримійних читань, що заплутує текстологічну картину. Якщо врахувати те, що у Паримійник загалом увійшло близько половини Книги Буття, це досить серйозна перешкода. Відповідно, кращим «полігоном» дослідження виступає Вихід. Що стосується Книги Ісуса Навина, з неї починається старший список Троїцького хронографа, Троїцький № 728 (де все П'ятикнижжя втрачене). З огляду на те, що інші два списки хронографа у біблійній частині скопійовано з протографів, неспоріднених із його текстами, вірогідним є припущення, що саме Троїцький № 728 репрезентує початковий вид «ХВІ 2-ї редакції». Спостереження над старшим рукописом надають інформацію про ранню версію ХВІ, і варто залучити збережену в ньому частину Восьмикнижжя, кращим

репрезентантом якої є Книга Ісуса Навина (Книга Суддів – має складну історію грецького тексту, що також утруднює дослідження слов'янського перекладу).

5.4.1. Книга Вихід: редакції повного або четієго перекладу

На матеріалі Книги Вихід розроблено класифікацію редакцій четієго давньослов'янського перекладу. В її основу покладені напрацювання О. Михайлова та А. Пічхадзе, уточнення внесені автором цієї книжки.

Четій текст Восьмикнижжя досі вичерпно не був досліджений. Джерелознавчих та текстологічних проблем вчені торкалися у працях, присвячених давньослов'янській Біблії та Толковій Палей [322; 494, р. 729–735; 293; 348, с. 128–132], натомість біблійна частина хронографів практично не вивчалася. Одним з небагатьох винятків є стаття, присвячена Книзі Вихід в Іудейському хронографі [368]. Варто однак відзначити, що у цій праці текст Іудейського хронографа порівнюється не зі списками інших груп та редакцій, а з Вульгатою, Синодальним російським перекладом та Септуагінтою, внаслідок чого змішані різночитання різних рівнів. Дослідження В. Істріна та О. Творогова зосереджені на хронографічній літературі у вузькому смислі слова: хроніках Амартола, Малали та ін. Досі не з'ясовано загальні питання – які версії старозавітних книг використовували укладачі компіляцій, коли вони виникли, і т.п.

Напочатку ХХ ст. О. Михайлов на матеріалі Книги Буття визначив дві головні редакції четієго давньослов'янського перекладу Восьмикнижжя: російську («русскую») та південнослов'янську, і виокремив також списки «проміжної групи» [297, с. 322–324]. Поділ на ці три нерівні гілки прийняли сучасні дослідники – А. Пічхадзе, Франсіс Томсон, О. Алексеев [322; 494; 115]. У працях Франсіса Томсона та О. Алексеева «русская» редакція отримала назву «восточнославянської». Однак використання останнього позначення може призвести до плутанини, оскільки хронографічна редакція за походженням також є східнослов'янською.

Тому я залишаю традиційну назву «російська редакція». Традиційно вважають, що «проміжна група» виникла внаслідок звірки списків російської редакції зі списками південнослов'янської [322, с. 13; 494, р. 730]. Проте така процедура, як правило, має наслідком велику кількість спільних вторичних читань а незрідка – також і контамінацій. За моїми спостереженнями, у хронографічній версії обидві ознаки вторинності відсутні. Колація та дослідження варіантів виявили, що «проміжна група» насправді є самостійною гілкою, що зберігає початкові читання. Відтак її слід вважати ще однією – третьою редакцією Восьмикнижжя, на додаток до російської та південнослов'янської. За списками Іудейського хронографа, які складають одну з її груп, їй надано назву «хронографічної».

Усі три редакції четієї давньослов'янської Книги Вихід мають власний набір характерних читань, але зберігають і низку початкових варіантів. Це виявляє порівняння різних версій між собою, а також звірка з грецьким оригіналом – 2-ю книгою Септуагінти [текст: *Septuaginta*. 1991; порівняння читань: 153]. Така картина вказує на те, що кожна з редакцій незалежно від інших походить від архетипу перекладу.

Оскільки твердження про дві редакції – російську та південнослов'янську – давно усталилося в науковій літературі, і лише хронографічна визначена дисертантом, головну увагу звертатиму на останню. *Хронографічна редакція* донесла до нас низку початкових читань і в цілому виявляє незначну кількість інновацій. Її репрезентують п'ять рукописів: три списки Іудейського хронографа та два П'ятикнижжя із зібрання Троїце-Сергієвої Лаври (РДБ). Старше у цій групі знамените Лаврське (Троїцьке) П'ятикнижжя № 1 кінця XIV – початку XV ст. Верхньою межею утворення архетипу хронографічної редакції є XIII ст. Виникнення її не можна датувати пізніше відгалудження в Іудейському хронографі, який пов'язують із часом бл. 1262 р.

Характерні риси хронографічної редакції такі (книга Вихід [25, арк. 89 зв.–111; 1, арк. 96–126; 26, с. 291–370; 9, арк. 56d–91c; 13, арк. 55–98 зв.]. Загалом маємо більше як 40 пропусків окремих слів та виразів: див. Ех.1.22 2.16 3.8 4.3 4.6 4.7 7.19 8.13(8.9) 8.17(8.13) 8.21(8.17) 9.9 9.21 9.34–35 10.2 10.9 12.23 16.16 16.33 17.14 19.2 21.10 21.35 22.5(22.4)⁹⁵ 22.31(22.29) 26.21 27.14 30.32 33.2 34.6 35.19 36.21(39.14) 36.37 (39.29) 36.1d⁹⁶ 36.3d 36.14(39.7)d 36.25(39.17)d 36.27(39.19)d 36.30–34(39.22–26)d 36.37(39.29)d 36.39(39.30)d 37.1(36.8)d. Крім того, виявлено кілька лексичних заміни. Напр.: Ех.4.26 «с̄на» зам. «д̄ѣтища», 5.13 «т̄щахоуся» зам. «т̄гъщахоу я», 6.13 «изведеть» зам. «испоустить» (ἐξαποστῆλαι), 8.3(7.28) «м̄ѣста» зам. «т̄ѣста»; 8.5(8.1) «лоукоу» зам. «лоугы»; 16.36 «трии менше» зам. «трии м̄ѣръ б̄ѣаше», 19.7 «в̄ѣща» зам. «зав̄ѣща», 26.27 «западномоу» зам. «заднемоу» (τῷ ὀπισθίῳ)⁹⁷, 28.29(28.33) «д̄ѣля» зам. «дол̄ѣ», 39.11 «и бы^с точном̄ѣ» зам. «избыточном̄ѣ», тощо. Різничитання наведені за підготовленим виданням [260].

Однією з найважливіших рис хронографічної редакції є збереження вихідних четіих читань там, де в інших гілках бачимо заміни на службові

⁹⁵ Подвійні номери віршів подано там, де наявні розбіжності у нумерації Септуагінти та сучасного перекладу на українську та російську мови (український переклад І.І. Огієнка, російський – Синодальний). Першим проставлений номер за Септуагінтою, оскільки давньослов'янський текст залежить від грецького. Слід враховувати, що у Септуагінті окремі вірші та одну з глав (гл.38) пропущено. Крім того, напр., після Ех.32.8 йде 32.10, після 35.14 – 35.16 – 35.19, після 40.6 – 40.8, і т.д.

⁹⁶ У слов'янських списках Книги Вихід у главах 36–37 відбулося дублювання. Продубльовані вірші мають нумерацію з доданою латинською «d» (36.1d, 36.33(39.25)d, і т.п.).

⁹⁷ Див. [9, арк. 80d; 13, арк. 83 зв.; 1, арк. 115; 25, арк. 103c; 26, с.343a]; вторинне «заднему» також у південнослов'янській редакції [8, арк.114 зв.; 4, арк. 63 зв.].

варіанти. Перш за все, дуже мало включень із паримійного тексту. У цій редакції крім того захована четія версія 15-ї глави Книги Вихід, яку в російській повністю, а у південнослов'янській частково змінює версія слідуваної пісні з Псалтиру [92, р. 142–143]. Щоправда старший зі списків, Троїцький № 1, має значні інтерполяції з Паримійника⁹⁸, але це індивідуальна риса цього рукопису. Решта списків у найбільш «чистому» вигляді репрезентує четій текст, паримійні запозичення поодинокі. Численними є початкові читання, що збереглися у хронографічній редакції на «непаримійних ділянках», тобто у главах та віршах, які ніколи не входили у Паримійник, і засвідчуються порівнянням з грецькою Септуагінтою та ін. редакціями. Докладний перелік цих та ін. різночитань див. [260], тут навожу п'ять таких варіантів:

Ех.4.16 «а ты боудеши к нему / буди ему к боу» – у російській та південнослов'янській редакціях тут бачимо «яко б̄» / «яко же б̄», тоді як у грецьк. αὐτῷ ἔσῃ τὰ πρὸς τὸν θεόν.

5.17 «праздныя десте . праздни есте» – в інших редакціях проп. «праздни есте», пор. грецьк. σχολάζετε, σχολασταί ἐστε.

6.26 «со силою ихъ» – в інших «съ славою», σὺν δυνάμει.

11.10 «Моисеи же и Аронъ сътвориста всѣми знамении / вся знаменіа . и чудеса в земљи Египетъстѣи» – в інших гаплографічний проп. усього виразу чи частини, грецьк. Μωυσῆς δὲ καὶ Ααρων ἐποίησαν πάντα τὰ σημεῖα ταῦτα ἐν γῆ Αἰγύπτου .

18.10 «(и рече) Иоторъ блгнь г̄. и^{юс} избави люди своя от роуки егупетъскы . и от руки фараоня» – збережено тільки тут, пор. грецьк. Ιωθор Εὐλογητὸς κύριος ὅτι ἐξείλατο τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐκ χειρὸς Αἰγυπτίων καὶ ἐκ χειρὸς Φαραω.

Слід додати, що з довгої низки початкових читань лише один приклад, Ех.4.16, відзначений дослідниками [322, с. 13; 494, р. 733]. Проте численні

⁹⁸ Паримійна версія Книги Вихід видана та фундаментально досліджена А. Пічхадзе [322; 327; 67].

збережені в хронографічній редакції вихідні читання свідчать про те, наскільки важливим свідком вона є для реконструкції початкового вигляду перекладу Восьмикнижжя. Її текст поділяється на дві групи. Першу складають списки Іудейського хронографа, другу – Троїцькі П'ятикнижжя № 1 та № 45. Характерні варіанти обох груп не можуть свідчити про незалежне сходження до архетипу давньослов'янського перекладу, оскільки у представників цієї редакції наявні виразні спільні вторинні читання, проте вони доволі показові.

Визначною рисою Книги Вихід *Іудейського хронографа* є кілька додаткових читань-глос, зроблених, вірогідно, від впливом небіблійних перекладних джерел. Зокрема, в Ех.14.5 14.9 14.18 14.23 14.25-26 14.28 йдеться про те, що фараон для переслідування синів Ізраїлевих узяв «оружие» (ἄρματα, 'колісниці'), в Ех.14.7 згадано «тристатов» (τριστάτας, 'візирів'). Укладач хронографа намагався витлумачити складні слова. Скоріше за все, в його часи «оружие» не позначало вже 'колісницю', а використовувалося тільки на позначення 'зброї', калька «тристатъ» була незрозумілою. Тому в Ех.14.5 він увів доповнення, якого не містить жодна інша група слов'янських списків чи грецька Септуагінта. Після скарг фараона та його «мужів» на те, що сини Ізраїлеві тікають («и рѣша что се сътворихо^м . да отпоустихо^м сѣны іїля. да не работаютъ намъ»), додано: «*оружие дѣють колесница^м . на кони^х же тачяють . четырма кони*». Що цікаво, паралель до цього виразу (хоч і не буквально) відшукуємо у Словах Григорія Богослова, де також «...на колесници точаховѣ» [30, арк. 42a]. В Ех.14.7 замість виразу «и тристаты надъ всѣми», що точно відповідає грецьк. τριστάτας ἐπὶ πάντων, прочитуємо: «*и три стоятъ на колесници . два борета . а единъ держитъ бразды коньскыя . а три стояще на задѣ колесници да бьютъ^с отъ всѣхъ*». Щоправда, так у Віленському списку, тоді як у Архівському та Варшавському наприкінці лише: «а три стоящаа на всѣхъ». В Іудейському хронографі зафіксовано також продубльовані вирази, лексичні заміни, цікаві орфографічні особливості

(акання та ін.). У багатьох випадках варіанти Іудейського хронографа протистоять решті списків, особливо багато випущеного. За моїми підрахунками, в Іудейському хронографі порівняно з іншими групами списків, найбільша кількість випущених виразів: 77, пор. у Троїцьких П'ятикнижжях – проп. 15 виразів, в російській редакції – 45, у південнослов'янській – 39. Крім того, тут висока кількість лексичних замінів, близьких за звучанням та написанням (як то «инъ не» з «и нынѣ», «поустыни» з «поусти» та под.): 97 прикладів. У Троїцьких П'ятикнижжях таких – 33, в російській редакції – 55, південнослов'янській – 43. Разом з тим, в Іудейському хронографі найменша кількість доповнень (додані лише 3 вирази та 31 окреме слово – пор. у найбільш «творчого» південнослов'янського укладача – 25 виразів та 96 слів). Усе це обумовлюється, вірогідно, тим, що хоча текст копіювався переважно механічно, хронограф не був власне Восьмикнижжям, що дозволяло випускати зайві, з точки зору його укладача, деталі. Втім, з великих фрагментів випали тільки два: Ех.22.23–31(22.22–30) та 36.30–34(39.22–26)d, інші прогалини у тексті не перевищують одного–двох рядків. Поновлення лексики побіжне, введення нових лексем та форм пояснюється переважно помилками прочитання. Виявлено більше як 30 інновацій, що не зустрічаються в інших редакціях та групах: бразды, вдѣлающе, весло, вонящии, вооружитися, гадание, дѣльно, елижьды, жадилникъ, зазлащень, изменъно, искоущей (зам. ищюу..), коньскыи, кочати/тачати, лоука, навьклъ, постящеса, пръвое, прѣславъныи, прѣтваряти, распригоша, ревнитель, свободою, съмущение, тщетно, оувѣдати, оумалити, оутреня, чадна, шьствие, обитникъ (зам. обитал...) [260].

Разом з тим, Іудейський хронограф часто зберігає початкові читання. Кілька прикладів (докладніше див. [260]):

Ех.8.19(8.15) «*прѣсть бѣгии есть*» – в інших списках «*прѣсть бѣгия*» чи «*прѣстьныи бѣгъ*», пор. *δάκτυλος θεοῦ*;

12.21 «*требите* пасхоу» – у решті рукописів інакше: «заоутра бо ядите», «требно ядите»; «пожрѣвши ядете», грецьк. саме: *θύσατε* (τὸ πασχα).

Згадки дорогоцінних каменів та ін. Спеціальні позначення: 25.6(25.7) «саардськія»; 28.18 «сапфирось»; 30.23 «сиклоусь»; 30.34 «халванинь» – в усіх випадках краще збережено кальковану назву, пор. грецьк.: *σαρδίου*; *σάπφειρος*; *σίκλους*; *χαλβάνην*.

36.20(39.13) «*и* *связани* *златомъ*» – у решті рукописів вираз випущений, пор. *καὶ συνδεδεμένα χρυσίῳ*.

Усе сказане мусить означати, що західно-руський укладач Іудейського хронографа використовував в біблійній частині версію досить давню й консервативну, але копіював не надто ретельно і вніс певні зміни.

Група *Троїцьких рукописів* складається з найранішого Лаврського П'ятикнижжя, кінця XIV або початку XV ст. (Троїцький № 1), та одного порівняно пізнього XVI ст. (Троїцький № 45). Їх текст виявляє чимало вторинних читань, що і дозволило виділити окрему групу. Див., напр.: Ех.4.21 «се три» Троїцького № 45 чи «се 3» Троїцького № 1 зам. «смотри» (ὄρα) у решті рукописів; 6.1 «*егунетьскыя*» зам. «своєя» / «его» (αὐτοῦ), 6.16 «Каоуть» зам. «Каатъ», 7.14-15 зайве доповнення: «люди *Иизля* :· *Ре^ч з^ь к Моисѣю* иди» зам. «люди . иди» (τὸν λαόν. βάδισον). Спостерігаються прогалини у тексті, напр.: 7.18 8.2(7.27) 8.5-8.6(8.1-8.2) 8.29(8.25) 9.7 9.20-9.21 9.25; заміни: 7.11 7.21 8.20(8.16) 9.19 9.34 10.14; невиправданні доповнення: 7.10 8.9(8.5) 8.23(8.19) 9.34 10.7 та ін. Одне з них виявляє варіант, характерний для Повної хронографічної палей: Ех.16.3 «егда сѣдяхомъ на^д котлы мясѣ *свины^х*». Пор. у палей «котлы *свины^х* мя^с» [89, арк. 208d] – та у решті слов'янських рукописів Книги Вихід «котлы мясными», що точно відповідає грецьк. ἐπὶ τῶν λεβήτων τῶν κρεῶν. Проте систематичних збігів з Повною палесю немає. Слід відзначити великий пропуск у Троїцькому № 1 та Троїцькому № 45 – після Ех.37.5(36.37) відсутній текст аж до 39.3(38.26). Скоріше за все, це пов'язане зі спробою

позбутися дублювання в описі шкіни та одягу жерців, зробленому наприкінці Книги Вихід. Дубль сходить до спільного протографу слов'янських списків, оскільки відображений в усіх інших редакціях та групах.

Початкові читання, збережені у Троїцькій групі, див., напр.:

Ех.4.4 «и просте^p роукоу и ять и за ошы^b . и бы^c паки жезломъ в роуцѣ его» (так у Т45) – в інших списках або «и простеръ...» та «и бысть...» переставлено місцями, або відбулося скорочення, пор. грецьк. ἐκτείννας οὖν τὴν χεῖρα ἐπελάβετο τῆς κέρκου, καὶ ἐγένετο ῥάβδος ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ;

18.10 «(от руки) *езупетьскы . и от руки фараоня*» – у решті списків вираз випущений, є у грецьк.: ἐκ χειρὸς Αἰγυπτίων καὶ ἐκ χειρὸς Φαραω;

33.1 «к Моисѣю взиди» – в інших лише: «изыди» або «възыди», пор. πρὸς Μωυσην πορεύου ἀνάβηθι.

Отже, ця група також зберігає значення для реконструкції читань давньослов'янської Книги Вихід. У ній бачимо початкові варіанти хронографічної редакції там, де Іудейський хронограф відхиляється від вихідного тексту. Хоча це порівнянно рідкісні випадки, вони важливі для реконструкції текстологічної картини.

Підкреслити наявність великої кількості вихідних варіантів у хронографічній редакції та її окремих групах було необхідно тому, що її до цього часу недооцінювали. Саме ця версія у ряді випадків зберігає початковий вигляд давньослов'янського біблійного перекладу і є важливим свідком Книги Вихід.

Що стосується *південнослов'янської редакції*, відомо близько десятка її списків [297, с. XXVIII, XLV, ССХСІІ; 43, с. XXI–XXV; 322, с. 21; 222]. Я враховую 4 з них. За моїми спостереженнями, наближаються одне до одного Севастіянова № 1-1431 та Григоровича № 1, Барсовський № 3 та Рум'янцевський № 29 репрезентують іншу групу⁹⁹ [8, арк. 76 зв.–135 зв.;

⁹⁹ Натомість О. Михайлов вважав, що близькі один до одного Михановича та Григоровича № 1, з одного боку, та Севастіянова № 1-1431 і

4, арк. 43–75 зв.; 17, арк. 45–80; 7, арк. 43–71 зв.]. Приналежність списків до двох груп дозволяє досить надійно виокремлювати індивідуальні читання, редакційні зміни у різних гілках й варіанти спільного протографа.

Визнано, що праця укладача південнослов'янської редакції характеризується значним числом інновацій [494, р. 730], що загалом характерне для південнослов'янських списків [напр.: 406, с. 139; 406, с. 166–181, 182–191; 252, с. 353, 356; 288, с. 90]. Рукописи виявляють сербські та середньоболгарські орфографічні риси, значно поновлена лексика. Місцями це призвело до знищення рис давньоболгарського перекладу – так званих «преславізмів», тобто ознак перекладу преславської літературної школи X ст. часу болгарського царя Симеона. Напр., такий преславізм як сполучник «ти» регулярно замінюється на «и»; «дѣля» виправляється на «ради»; характерне «рачити» замінюється на «въсхотѣти» (8.32(28)), «треба» – на «жрътва» (12.48 13.15 22.20(19) 29.18), «покова» – на «николиже» (9.24), «рухло» – на «одежди избрании» (10.10) чи «имѣние» (10.24). Відзначали, що у південнослов'янській редакції частіше, ніж в інших, змінені числа (бл. 30 прикладів, в інших редакціях та групах вони поодинокі), що дозволяє припускати переписування з глаголичного протографа [311, с. 39–41].

Появу цієї редакції Восьмикнижжя не можна віднести до раннього періоду. Повні її списки після Книги Руф містять додаткову статтю, укладену на матеріалі Історичної палеї, з тотожним початком: «Сие книги бытиа небоу и земли» [297, с. XXVII–XXIX, LXIII, LXXVII] (зачин Історичної палеї «Се книги Бытия небеси и земли» є парафразом Бут.5.1).

Рум'янцевський № 29, з другого [60, с. 44–46; 297, с. LXXVII]. Мое уточнення зроблено на підставі порівняння Книг Вихід, Буття та Ісуса Навина. Слід додати, О. Михайлов керувався переважно порівнянням проміжних заголовків, а цього матеріалу недостатньо для визначення вузлів різночитань.

Що суттєво, включення з Історичної палеї знаходимо й власне у тексті біблійних книг Буття, Вихід, Ісуса Навина [297, с. 302; 322, с. 15; 70]. Історична палея є південнослов'янським перекладом із грецької. Появу її тексту найчастіше пов'язують з 1-ю половиною XIII ст. [352, с. 160]. Робилися спроби задавнити створення [напр.: 364], див., однак, критику [482, с. 45–75]. Це вказує нижню межу виникнення південнослов'янської версії Восьмикнижжя.

З характерних читань-лексичних замінів див.: «дръжалие» зам. «ошибъ» ('хвіст', Ех.4.5), «жестость» зам. «нарои» (32.22, 'стремління'), «соукани» зам. «прядени» (28.33, 31.5 та ін.), «объщстити» зам. «огноусити» (5.21), «палица» зам. «жъзль» (4.4), та багато інших. Для деяких із них («дръжалие», «палица» та ін.) знайдені аналоги в Історичній палеї. За моїми підрахунками, у південнослов'янській редакції уведено понад 60 лексичних інновацій. Для порівняння: в російській редакції таких бл. 30, у Троїцьких П'ятикнижжях – понад 15, в Іудейському хронографі – 30, у хронографічній редакції в цілому – бл. 20. В Ех.27.8 натрапляємо на цікаву глосу в тексті: зам. «дщанъ» – «чаны, сирѣчь коуфи»¹⁰⁰. Крім того, південнослов'янська редакція має два значних пропуски тексту, загальний обсяг яких складає більше двох глав: Ех.18.1–25; 24.1–25.14.

Початкові читання, збережені лише у цій редакції:

Ех.9.9 «(на чл̄вцѣ^x) и на скотѣхъ» – в інших випущене «и на скотѣхъ» або весь вираз, грецьк. (ἐν τε τοῖς ἀνθρώποις) καὶ ἐν τοῖς τετράποσιν;

36.12(39.5)d «(по своей емоу) твары» – в інших «воли» чи проп. фрагмента, (κατὰ τὴν αὐτοῦ) ποιήσιν;

¹⁰⁰ «Коуф» – болгарське запозичення з грецького κοῦφος [358, стп. 745, 1383; 139, с. 163].

39.7(38.29)d «(πε^τ σβ^τ) σικль» – в інших помилково «доскъ», (πεντακόσιοι) «σίκλοи».

Звичайно, на матеріалі коротких вибірок різночитань це складно показати, однак повні текстологічні таблиці демонструють, що південнослов'янська редакція зберегла найменше початкових читань. Вірогідно, це пов'язано з уже відзначеною високою активністю її укладача, котрий у XIII ст. трансформував текст симеонівського четієго перекладу Восьмикнижжя X ст.

Представники *російської редакції* найчисленніші, ця родина репрезентована кількома десятками списків. Всередині редакції, за класифікацією А.А. Пічхадзе виділяють: 1) ранню групу, що включає три рукописи: Троїцький № 44, Ундольського № 1¹⁰¹ та Доброхотова № 13 (текст Книги Вихід [12, арк. 53–87; 15, арк. 42–69; 3, арк. 46–82 зв.]; 2) пізню групу [5, арк. 56–99 зв.; 21, арк. 33–59; 16, арк. 95–124]; 3) пізню з виправленнями за єврейським текстом та глосами; остання в дослідженні не залучалася, про залежність її від пізньої групи російської редакції див. [322, с. 20]. Усі списки російської редакції мають у своєму складі запозичення з пізнього / афонського виду Паримійника. Ця версія Паримійника з'явилася у середньоболгарський період (XIII–XIV ст.), так що спокусливо було б датувати виникнення російської редакції вказаним часом. Проте в одному з рукописів ранньої групи, Доброхотова № 13, великого масиву службових запозичень немає, присутні лише включення окремих слів та виразів з обох версій Паремійника: давньої та середньоболгарської. Характер запозичень (розбіжності у складі службових читань з рештою списків, варіанти з різних видів Паримійника) показує, що в Доброхотова № 13 їх внесено на якомусь із пізніх етапів побутування тексту. Наявність цього кодексу перешкоджає гіпотезі про

¹⁰¹ Слід обумовити, що Ундольського № 1 (Ун) у цій частині наближається до Троїцького № 44 (Т44). Про джерела Ун [напр.: 259, с. 65–68]. У Т44 та Ун повторюються однакові помилки.

інтерполяції з пізнього Паримійника уже в архетипі російської редакції. Відтак, її укладення, на жаль, неможливо датувати. Однак дві з трьох груп – пізня та пізня з давньоєврейськими глосами – утворилися однозначно після XIII–XIV ст., оскільки чітко засвідчують вплив середньоболгарської версії Паримійника.

У російській редакції інновації досить помірковані, спроби систематичного виправлення «преславізмів» не простежуються. Помітні оказіональні заміни застарілих незрозумілих слів – «благоухание» зам. «воня», «влъхъвование» зам. «балование», та под. Частина з помилок пояснюється невірним прочитанням близьких за написанням та звучанням лексем: «боязньно» зам. «болѣзньно», «врѣхъоудоу» зам. «въноутрѣоудоу» та ін. Значних пропусків тексту немає, стосовно цього аспекту ця родина найбільш справна. Є приклади діттографії (Ех.25.34–36, 26.20–21); небіблійні вставки відсутні. Збережені початкові читання у російській редакції див., напр.:

Ех.4.6 «(в пазоухоу си .) и *въвлече роукоу въ пазоухоу свою*» – у решті повний або частковий пропуск та поновлення, пор. грецьк. καὶ εἰσῆνευκεν τὴν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τὸν κόλπον αὐτοῦ;

12.19 «въ странны^x (и тоземцихъ)» – в інших «страже^x», грецьк. ἐν τε τοῖς γειώραις (καὶ αὐτόχθοσιν τῆς γῆς);

21.22 «не обличень» – у решті випущене «не» чи зміна виразу, μὴ ἐξεικονισμένον;

26.21 «(на обою концоу) ємоу. *двѣ же стоялѣ друугомоу на обою концоу ємоу*» – у решті пропуск або заміна виразу, αὐτοῦ καὶ δύο βάσεις τῶ στύλω τῶ ἐνὶ εἰς ἀμφότερα τὰ μέρη αὐτοῦ.

Загалом російська редакція є досить важливим свідком реконструкції початкового перекладу Книги Вихід та історії побутування біблійних збірників у давньослов'янських землях.

Що стосується її відгалуджень, рання група представляє особливу цінність у тих частинах, де в четієму тексті не відбулося паримійних

замін, тобто, в 1–3 главах Книги Вихід (де в пізній групі уже систематичні правки за Паримійником). Характерні помилкові читання на непаримійних ділянках див., напр.:

Ех.1.11 повторення назви міста: «и Онъ и Онъ» – у решті списків дублікації немає;

3.5 «мѣсто бо *свято*» – в інших немає «свято», ὁ γὰρ τόπος;

21.3 випущене «*то самъ единъ отидеть*» – в інших пропуска немає, καὶ μόνος ἐξελεύσεται;

21.18 *съжалить* – зам. «*съляжеть*», κατακλιθῆ; та ін.

Відхилень у ранній групі не так багато, але їх наявність показує, що вона не тотожня архетипу російської редакції.

Зокрема, вказаних помилок немає у пізній групі, хоча й початкових читань у ній зовсім небагато. Див., напр., Ех.18.16 «пря ти», грецьк. ἀντιλογία καὶ – тоді як в усіх інших списках зміни: «прѣтися», «прѣти», «пря. то», «прийти. то», «приитися»; 23.18 «(квасъ) крові», ζύμη ἄμα – в ін. «кравіи» з варіаціями. Пізнє походження групи засвідчене надійно, та не зважаючи на це, її варіанти також значущі і їх потрібно враховувати.

Таким чином, дослідження рукописної традиції четієго тексту Книги Вихід дозволяє з'ясувати, що одне з її відгалуджень виконувало не «проміжну», а цілком самостійну роль. Відтак, маємо три редакції: хронографічну, південнослов'янську та російську. Кожна з редакцій у свою чергу розгалуджується на групи: хронографічна – на рукописи Іудейського хронографа та Троїцькі П'ятикнижжя, російська – на ранню, пізню, пізню з глосами. За моїми спостереженнями, та ж картина вимальовується на матеріалі книг Буття, Левіту, Суддів, Ісуса Навина [170; 153; 144], тобто, висновки релевантні для усього Восьмикнижжя.

Що стосується датувальних ознак, для хронографічної редакції, на жаль, подібні маркери відсутні. Єдине, що можна сказати – вже у 2-й половині XIII ст. сформована одна з гілок, репрезентована списками Іудейського хронографа. Сприятливіша ситуація з південнослов'янською

редакцією – її формування треба покласти на час не раніше XIII ст. (репером послуговує переклад Історичної палей). Для пізніх груп російської редакції подібну межу проведено по XIII–XIV ст. (вставки з пізнього або середньоболгарського / афонського виду Паримійника). Останнє, як побачимо далі, украй важливо. У Троїцькому хронографі, найранішому реальному представникові XVI, проявилися читання як ранньої, так і пізньої російських груп. Отже, одна з непрямих ознак дозволяє уточнити хронологічні рамки формування цієї версії XVI.

5.4.2. Запозичення з Книги Вихід у ПВЛ

Початковий літопис є старшим історичним давньоруським текстом, з якого дійшли біблійні цитати. У текстологічному плані ПВЛ – зручна для аналізування пам'ятка, оскільки досить багато запозичень відтворені в ній буквально, тоді як у пізніших літописних зводах вони неповні й неточні. Основну долю цитат та парафраз із Книги Вихід вміщено у «Промові Філософа» під 986 р. Полеміка тривала щодо статусу «Промови» (самостійний це твір чи ні) та характеру перекладу (давньоболгарський чи давньоруський). Залучали тезу О.О. Шахматова про те, що «Промова» була твором попереднього літописця, включеним у склад ПВЛ у готовому вигляді [420, с. 147–148]. Нині доведене давньоруське походження пам'ятки [375, с. 128, 133; 482]. Співставлення текстів показало тісний зв'язок «Промови» з іншими частинами ПВЛ і приналежність її руці укладача літопису [162]. «Промова» містить масу біблійних цитат у поєднанні з хронографічними та парабіблійними доповненнями. Восьмикнижжя відтворено з наявних давньослов'янських перекладів – четієго та паримійного. Укладач ПВЛ вписував цитати з готових головних біблійних версій, хоча регулярно удавався до їх скорочення та переповідання.

Далі проаналізовано обрані сюжети «Промови Філософа». Запозичення з Книги Вихід доволі об'ємні, в стандартному виданні ПСРЛ ця ділянка

обіймає три повні стовпчики [73, стп. 93–96]. Залучено приклади, у яких можна вловити характерні читання з четієго та паримійного виду тексту. Четії та паримійні читання є важливим текстологічним маркером, оскільки в різних редакціях, групах і навіть окремих списках Книги Вихід комплекти службових / паримійних замінів четієго тексту суттєво відрізняються. Найчастіше на паримійні варіанти натрапляємо у 1–3 та 12–16 главах Книги Вихід. Зрозуміло, текстологічний матеріал надають лише точні цитати, а у «Промові» чимало біблійних фрагментів скорочено та переказано. Часом як навмисне, випущені саме ті слова та вирази, що могли б стати добрим маркером використаної укладачем версії. Тому прикладів насправді виявляється не надто багато, трохи більше десятка. У четієвих паралелях наведено реконструйований на підставі кількох списків трьох редакцій текст (основний рукопис – Віленський). Паримійні читання вказані за критичним виданням, підготовленим А.А. Пічхадзе [67].

№ 1. У «Промові» викладено вірш з початку Книги Вихід, Ех.1.7, пор. таблицю. Уривки з ПВЛ та НПЛмл тут і далі – у лівій колонці, четієвий текст біблійних збірок – у середній, паримійний – у правій колонці. Характерні четієві читання виділено шрифтом **bold**, паримійні підкреслено, неточні відповідники в літописах позначено курсивом, у різночитаннях варіанти з Паримійника позначені як π (давній вид), або $\pi 2$ (пізня редакція, вона не могла відобразитися у ПВЛ, але читання залучаються для наочності).

«Промова Філософа», ПВЛ [73, стп. 93; 63, с. 139]	Четієві читання Книги Вихід [1, арк. 96]	Паримійні читання, на Страстний понеділок [67, с. 24]
« <i>по сихъ же лѣтехъ възмогоша людьє жидовьстии и оумножишася</i> ».	« <u>с̄нове же І̄или</u> възрастоша . и възмножаша ¹⁰² и мнози ¹⁰³ быша . и	« <u>с̄нове же Из̄леви</u> възрастоша . и оумножишася . и тачѣише быша . и

вѣзмогоша ¹⁰⁴ сѣло . [и наполни же ся земля от ни ^{x105} :.]	вѣзмагахоу зѣло . [испѣлниша землю тоу . и оумножи же я земля .]
--	---

«Своїми словами» у «Промові» викладений майже весь вірш. Напочатку бачимо вступну формулу «по сихъ же лѣтехъ», що маркує перехід від сюжетів Книги Буття до Виходу. Далі – нетиповий для біблійних збірників вираз «людье жидовьстии» (типовим буде «сынове Израиля / Израилеви» або «людіє»). Точно відображені лише два слова, що вказують на знання різних версій давньослов'янської Книги Вихід: четіє «вѣзмогоша» та паримійне «оумножишася».

«Вѣзмогоша» присутнє у більшості списків Восьмикнижжя-П'ятикнижжя. Виняток складає Троїцький № 1, де варіант з давнього виду Паримійника «вѣзмагаху», та у пізній групі російської редакції введена заміна з пізнього Паримійника: «крѣпляхоуся». Отже, «Промова» підтверджує вихідний четій варіант. Натомість читання «оумножишася» в літописах тотожнє паримійному. Це шкода, оскільки в даному разі заміна на паримійну версію сталася у двох редакціях Восьмикнижжя: російській та південнослов'янській, а варіант «вѣзмножаша» засвідчений лише хронографічною. Однак, заміни на службові читання у переписувачів цілком звична річ, бувало й таке, що четії витіснялися краще знаними

¹⁰² Т1 Д Гб Р Гр С О оумножишася /π/; Дб возмжіша /corr: возм^{но}жіша^с/. Четій варіант збережений у хронографічній редакції (без Т1) та ранній групі російської редакції (Т44 Ун, з виправленнями в Дб).

¹⁰³ Т1 тачѣише /π/; Д Гб крѣпъци /π2/.

¹⁰⁴ Т1 вѣзмагаху /π/; Д Гб О крѣпляхоуся /π2/.

¹⁰⁵ Т1 оумножи же ся землю . и исполниша землю ту /π/; Т44 Ун Дб наполниша землю; Д Гб оумножи же ся земля ихъ; ἐπλήθουνεν δὲ ἡ γῆ αὐτοῦς.

паримійними. Робота літописця відзначена цікавою особливістю. Послідовність дієслів у «Промові» «взмогоша... оумножишася» обернена до тієї, яку бачимо у четіих та службових біблійних книгах, де: «взмножаша... взмогоша» або «оумножишася... възмагахоу». Це свідчить на користь того, що біблійні вирази вписано за пригадуванням. Літописець був добре обчитаний у таких текстах і вільно оперував ними.

№ 2. Наступний приклад: у «Промові» скорочення та переказ Ех.1.13.

ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 94; 63, с. 139]	Книга Вихід [1, арк. 96]	читання на Страстний понеділок [67, с. 26]
«и насиляху имъ еюпт ^я не <i>работою</i> ».	«и оусиляхоу ¹⁰⁶ египтене с̄номъ иилевымъ ¹⁰⁷ бѣдою ¹⁰⁸ ».	«и насиловахоу еюпт ^я не на с̄ны ил ^е вы ноужею».

У визначенні версії відіграє суттєву роль практично одне слово, «насиляху» (можливо, ще займенник «имъ», який міг з'явитися через переповідання четієго «сыномъ Израилевымъ», але такого роду варіанти не надто показові). В ньому відобразилися одночасно четіи та паримійні читання. Зі службових – початок у «насиловахоу», але частково підтверджується і четій варіант «оусиляхоу», який містять списки Іудейського хронографа, ранньої групи російської редакції та Троїцький № 45 (в останньому, із заміною у/в, «всил~»). На жаль, «работою» належить до неточних відповідників, і не збігається ні з паримійним варіантом «ноужею», ні з четієм «бѣдою».

¹⁰⁶ Т1 Гр С Р насиловахоу /π/; Т45 всиляхоу; Дб оусиляхоу; Д Гб О насильствовахоу /π2/.

¹⁰⁷ Т1 Т44 Дб Гр С Р на с̄ны изр̄лвы /π/.

¹⁰⁸ Т1 нужею /π/; Д Гб Гр С Р О ноуж^лею /π/.

№ 3. Далі, фараон наказав топити усіх єврейських немовлят чоловічого роду. В оповіді про перші дні Мойсея «Промова» спирається на Ех.2.3: «елма ^ж не можаахоу оукрыти его оуже . взя и м̄ти его . посмоли же ковчегъ пекломъ . и вложи отроча во нь . и положи и в лоузѣ¹⁰⁹ подлгъ рѣкы», – але в літописі додано про страх перед «погублениемъ». Уточнення, куди саме «вложили» немовля, походить з Ех.2.5:

ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 94; 63 с. 139]	Книга Вихід [1, арк. 96 зв.]	читання на Богоявлення та Страстний вівторок [67, с. 20]
«м̄ти же Моисѣева оубоявши ^с сего . губленья ¹¹⁰ . вземши младенецъ . вложи и в крабицю . и несъши постави в лузѣ».	2.5 «оузрѣвши же ¹¹¹ ковчегъ ¹¹² в лоузѣ ¹¹³ ».	2.5 «видѣвши крабицю . в луцѣ».

Варіант «крабицю» взятий з Паримійника. При цьому, у Восьмикнижжі та П'ятикнижжі службову заміну відображає лише Троїцький № 1. Натомість у більшості списків бачимо четіє «ковчегъ», пізня група російської редакції містить пізні паремійне «ковчежець». Важливо також, що «Промова» підтверджує четіє читання «лузѣ», збережене лише хронографічною редакцією. Списки російської та південнослов'янської засвідчують службову заміну «лоучи» або «лоуцѣ».

¹⁰⁹ Арх В Т1 Т45 лоузѣ; Т44 Дб лоучіи; Д лоуци; Гр С Р лоучи.

¹¹⁰ ІХ та НПЛмл погублення.

¹¹¹ Т1 Д Гб и видѣвъши /π/.

¹¹² Т1 крабицю /π/; Д Гб О ков'чежець /π2/.

¹¹³ Віл лоузе; А лозѣ; В лоузѣ; Т1 Гб Гр С лучи; Т44 Дб лоучіи; Д лоуци; Р лучици; О лоуцѣ.

№ 4. Скорочення з Ех.2.5, Мойсея рятує дочка фараона.

ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 94; 63, с. 139]	Книга Вихід [1, арк. 96 зв.]	читання на Богоявлення та Страстний вівторок [67, с. 20]
«в се же время сниде ¹¹⁴ дъщи фараонова . Ферьмуфи купатся»	«прииде же ¹¹⁵ д'щи фараонова коупати ^с на рѣкоу ¹¹⁶ ».	«Сниде дщи фараонова измытсья на рѣку».

Назване у «Промові» ім'я, скоріше за все, походить з хронографічних чи парабіблійних текстів (воно зустрічається у кількох авторів). Знову два слова виступають індикатором використання у «Промові» обох видів біблійного тексту. У літописах бачимо паримійне «сьниде», яке поза тим потрапило лише до Троїцького № 1 (де бачимо, проте, контамінацію обох видів біблійного тексту, і прочитується також четіє «прииде»). Натомість четій варіант «коупатися» має більшу цінність. У біблійних збірниках він присутній тільки у хронографічній редакції та ранній групі російської, у південнослов'янській редакції та пізній групі російської відобразилася заміна на службове читання «измытсья».

Існує ще 7 подібних прикладів. Як уже відзначалося, більш знаний і звичний службовий вид біблійного тексту часом витискав четій (особливо коли йшлося про читання таких святкових днів як Велика субота, Благовіщення, Богоявлення). Важливо, що майже у всіх прикладах, крім

¹¹⁴ НПЛмл: К изиде, АкТ иде.

¹¹⁵ Т1 Т45 Т44 Дб приде же; Д Гб О Изыде же тогда; Гр С Р И прииде.

¹¹⁶ Так Арх В Т45 Т44 Ун; Віл змытсья на рекоу /π/; Т1 контамінація четієго та паримійного: «приде же ... на рѣку купатсья ∴ Сниде дщи фараонова измытсья на рѣку»; Д Гб О измытсья в рецѣ; Гр С Р измытсье на рѣцѣ.

№ 5–6, «Промова» підтверджує четії читання. У прикладах № 3, 7, 8, 10 – засвідчуються варіанти, заховані тільки у хронографічної редакції. № 2, 4 – хронографічної та ранньої групи російської редакції. № 9, 11 – хронографічної, південнослов'янської та 1-го зі списків ранньої російської. № 1, 7 – більшості списків.

Співставлені тексти наочно демонструють, що біблійні запозичення у літописах, паляях та інших творах можуть виступати контрольними за умови хоча б часткового збереження в них точних відповідників. Нерідко в одному і тому ж пасажі «Промови Філософа» трапляються одночасно читання як службові (паримійні), так і четії. Що стосується Книги Вихід, службові підтверджені не лише рукописами Паримійника, а й замінами у російській та південнослов'янській редакції, четії найчастіше зберігає хронографічна редакція. Варто підкреслити, включення з паримійного біблійного тексту у «Промові» не збігаються регулярно з жодною групою біблійних збірок. Це означає, що літописець самостійно працював з четієм текстом Книги Вихід (на ранньому етапі його побутування) та Паримійником. Суттєво, що в наведених прикладах із «Промови» немає помилкових варіантів тих чи інших відгалуджень біблійної традиції. Здавалося б, як відхилення можна було б класифікувати нетипову назву місця з гіркою водою «Мерань» чи «Меронь» у хронографічній редакції та літописах. Проте найменування знаходить відповідники у низці грецьких рукописів: Μερραν / Μερρων. Найвірогідніше, читання відображає вихідний варіант четієго перекладу Восьмикнижжя. Загалом такий ранній контрольний текст як спільні ділянки ПВЛ та НПЛмл у «Промові Філософа», по-перше, підтверджує висновок про добру збереженість початкових читань у хронографічній редакції Книги Вихід (збіги з нею – завжди початкові, а не вторинні). По-друге, все сказане означає, що на момент створення ПВЛ початку XII ст. редакції Восьмикнижжя ще не сформувалися.

5.4.3. Книга Ісуса Навина у Восьмикнижжі

У шостій книзі Восьмикнижжя залишається майже такий самий поділ на гілки, як і у перших двох, Виході та Бутті – вона репрезентована російською, хронографічною та південнослов'янською редакціями. Для історії хронографів найбільшу вагу має російська. Саме з Книги Ісуса Навина починається старший список Троїцького хронографа, Троїцький № 728. Виходячи з різночитань, він являє собою дивний мікс, який зближується з ранньою групою російської редакції й, одночасно, містить певну кількість читань пізньої групи. Два інші списки Троїцького хронографа переписані: один – з «типової пізньої російської групи» (НСРК F15), другий – «типової ранньої» (Ундольського № 1, починаючи з Ісуса Навина, цей список наближений до Троїцького № 2). Вірогідніше за все, саме старший Троїцький рукопис відображає початковий вид хронографа – за винятком того, що в кодексі утрачений початок (у Троїцькому № 728 немає П'ятикнижжя та початку Іс.Нав., перші 6 глав відновлено за текстом Толкової палей). Для колації я залучаю вісім списків російської редакції. Спочатку зупинюсь на хронографічній редакції, потім південнослов'янській і насамкінець – російській. Варто зазначити, що службових читань з Книги Ісуса Навина загалом небагато (до Паримійника потрапили витяги тільки із двох глав, 3-ї та 5-ї; при цьому, паримійні заміни простежуються переважно не в рукописах четієго Восьмикнижжя, а у палєях), четій текст зберігся майже у чистому вигляді, і це кардинально спрощує текстологічний аналіз. Отже, яку специфіку мають списки різних редакцій у цій частині Восьмикнижжя?

Хронографічна редакція у 6–8 книгах Біблії збідніла. З її списків залишилися лише три рукописи Іудейського хронографа [25, арк. 169a–183b; 1, арк. 203 зв.–222 зв.; 26, с. 563a–612a]. Троїцькі П'ятикнижжя завершилися Второзаконням, продовження цих кодексів, на жаль, не існує. В Іудейському хронографі манера копіювання у принципі аналогічна тому, що спостерігалось на матеріалі Книги Вихід, з певними

змiнами. Чужорiднi вклучення вiдсутнi, немає випущених великих фрагментiв тексту, проте досить багато механiчних пропускiв окремих слiв та виразiв. Серед вторинних читань чимало лексичних замiн. Збереглася втiм i досить велика кiлькiсть початкових варiантiв.

Лексичнi замiни та iн. вториннi читання в Iудейському хронографi.

Ис.Нав.2.1 «отслати» зам. «от Сатина» – помилка у позначеннi мiсця, вiд якого Исус Навин направив двох своїх розвiдникiв розглядати землi, грецьк. ἐκ Σατιν;

5.1 замiсть «ц̣ри амореистие» читається «ц̣рiе аравит'стии . и амареистiе», додано зайву назву, чого немає у рештi спискiв та у грецьк: οἱ βασιλεῖς τῶν Αμορραίων;

7.4 диттографiя, повторене «(по) племене боудеть . да съберете вси заоутра по (племенемъ);

8.20 «недооумѣяхоуся» зам. «не имѣяхоу камо», οὐκέτι ἔιχον ποῦ;

10.5 замiсть перелiку «и ц̣рь хевроньскъ . и ц̣рь иеримуфьскъ» – вписане «сами и вси людие и^x», καὶ βασιλεὺς Χεβρων καὶ βασιλεὺς Ιεριμουθ;

13.24 «(с̣номъ) ӣлвѣмъ и гадовомъ», має бути тiльки «гадовомъ», τοῖς υἱοῖς Γαδ;

15.1 так само, додане зайве «с̣нѣв̄ ӣлѣв̄ иудинь» у вираз «с̣нѣв̄ иудинь», υἱῶν Ιουδα;

17.14 у «почто причястиша» пiсля «почто» вставлене «не приближися и», що не пiдтримується грецьк., де лише: διὰ τί ἐκληρονόμησας;

21.36 зам. назви «Мисорь» прочитується «до моря», τῇ Μισωρ;

24.32 зам. «стомъ» (вiд числiвника «сто») – «с тоукомъ» ('з жиром'), ἑκατὸν.

Пропущенi вирази та слова: Ис.Нав.2.13 (проп. «и живите домъ оца моего» – збережене у російськiй и пiвденнослов'янськiй редакци и наявне грецькому текстi: καὶ ζωγρήσετε τὸν ὄικον τοῦ πατρός μου), 4.8 (проп. «яко же заповѣда г̄б̄ Г̄соу», пор. iншi списки та грецьк. καθάπερ συνέταξεν κύριος τῷ Ιησοῖ), 4.13 (проп. «миноуша прѣ^л г̄мь . на рать», пор.

інші списки та διέβησαν ἐναντίον κυρίου εἰς πόλεμον), 5.4 (проп. «и иже преже бѣша (необрѣзани)»), пор. інші списки та καὶ ὅσοι ποτὲ ἀπερίτμητοι ἦσαν), 7.22 (випущений вірш: «и пусти Г°съ сълы . и шедъше въ кущу в полчище . се же бѣаше скровено въ кущи . и сребро подъ ними»), тощо.

В Іудейському хронографі збереглася і досить велика кількість початкових читань. Наведу лише окремі приклади.

Іс.Нав.2.16 «въ гор'скоую идѣта» – тоді як у південнослов'янській редакції «горою...», а у російській вираз випущений повністю, при грецьк. εἰς τὴν ὄρεινὴν ἀπέλθατε;

9.1 «къ соупротивнѣи доубравѣ» – у російській редакції «въ супротивнѣи...», у південнослов'янській «съпротивъ», πρὸς τῷ Αντιλιβάνῳ;

11.5 «водоу Мерон'скоу» – у решті «морьску» або «морьские», Μερρων, збережено назву;

13.12 аналогічний випадок, «єнастарофе» – у російській переставлені місцями склади: «естанарофѣ», у південнослов'янській «анастаротѣ», ἐν Ασταρωθ¹¹⁷;

15.60 «КаріаѠ.вааль» – у російській далека заміна «еревъ ерума», у південнослов'янській «каріатвакла», Καριαθβααλ;

18.9 «въписаша» – у російській заміна «взяша», у південнослов'янській варіація «прѣписаше», ἔγραψαν;

19.34 «да прит'кнетъ» – у російській зіпсовано «приидуть къ нетъ», у південнослов'янській поновлення «приблизится», συνάψει;

21.36 «от племене Роувиня» – у російській тут пропуск великого фрагменту, тоді як у південнослов'янській змінено на іншу назву: «от Лев'мны /Лев'мни /Левминь», τῆς φυλῆς Ρουβην».

Південнослов'янська редакція представлена тими ж списками [8, арк. 303–348; 4, арк. 160 зв.–183 зв.; 17, арк. 171 зв.–192; 6, арк. 143 зв.–164]

¹¹⁷ Випадок цікавий ще тим, що тут у давньосло'янському перекладі у назві зі значимою частиною слова злився прийменник.

відрізняється від двох інших тим, що тут уведено службові та палейні читання. Напр.:

Іс.Нав.3.17 у південнослов'янській редакції: «іереие», так у Паримійнику та палеях – натомість в Іудейському хронографі та російській редакції «жерци».

5.13 «(наш ли еси или) от соупостать наши^x», читання паримійне та Історичної палей – в Іудейському хронографі, російській редакції та Толковій палей «ратны^x» або «ратны^x наши^x».

5.14 «(паде ниць на земли) и поклонися», так у Паримійнику та Історичній палей – доповнення немає в інших редакціях, немає у грецьк.: ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τὴν γῆν [108].

Спостерігаються включення з Історичної палей. Так, в Іс.Нав.6.17/6.16 у південнослов'янській редакції розвідники названі «сходники наша». Пор. в Історичній палей «сходники» – у російській редакції «прелагатая»; в Іудейському хронографі невеличке псування «пре^ллагатая». Іс.Нав.9.6/9.12 «(от земля) далечные» – в Історичній палей «от далечныя (страны)» – в решті списків «дальняя». Іс.Нав.10.12 у південнослов'янській редакції та Історичній палей місце, на якому Ісус Навин зупинив сонце під час битви, позначене «противоу Фарегу» [70, с. 114]. У російській редакції: «прямо дебри Елеонъ» або «...Елионъ», в Іудейському хронографі дещо зіпсоване «...Еламли». У Толковій палей, яка також підтримує четії читання: «...Елонъ». Грецька назва – Αἶλων, краще за все її зберегла саме Толкова палей. Щоправда, «Фарег» називає також Хроніка Амартола (Ам.112, «на Фарага Елома»), але оскільки у південнослов'янських списках інших запозичень з Амартола немає, джерелом слід визнати Історичну палею.

Південнослов'янська редакція демонструє чимало вторинних читань – лексичних замін, доповнень, пропусків. Просто таки «розійшовся» її укладач у батальних сценах. Він поповнив біблійний текст цілими новими виразами, що не знаходять жодних відповідників у грецькому оригіналі. Навожу три такі приклади.

Іс.Нав.10.12 у сцені перед молінням Ісуса і зупинкою сонця після «с̄кроушишася от лица і̄ля» додано: «и не възмогоше и потрѣбити мьчемь яко слнь'це поиде къ западоу . тогда Исоушь ста въ ороужіи прѣгмь . и възоупи глє».

11.4 Проти Ісуса зібралася велика коаліція, після «изыдоша си и цр̄и» у південнослов'янській: «и все страны и^x сь прѣлы и^x . и кнезы и^x и воеводы ихь . и тьм'ници и^x . и тысоуц'ници ихь . начела езычьскаа изыдоше»; після «множеством» – «яко и проузи . сь», замість «оружіи много» – «оружіи въ силѣ велицѣ».

11.7 після «нападоша на ня въ гор'стѣи» додано: «и быв'ши браны крѣп'цѣ на много , и сѣчоу великоу . яко не видѣти земле от крѣви . и потоко^m потеци от крѣве . и вси и^x крѣп'ци и сил'ныи падоше ороужіемь . и вси и^x падоше безь остатка».

В усіх подібних фрагментах порівняння текстів вказує на творче начало південнослов'янського укладача, котрий суттєво переробив початковий переклад Восьмикнижжя. В цілому підтверджуються спостереження, зроблені на матеріалі Книги Вихід, хоча приклади з Книги Ісуса Навина яскравіші.

Співвідношення читань списків *російської редакції* на матеріалі Книги Ісуса Навина порівняно з Книгою Вихід ускладнене. Перш за все, дещо змінений склад репрезентативних представників цієї гілки. З ранньої групи російської редакції залишився Доброхотова № 13 та Ундольського № 1 (Троїцький № 44 являє собою П'ятикнижжя і завершився Второзаконням). Натомість ця група поповнилася кодексом Троїцький № 2 2-ї половини XIV ст., де скопійовані 6–8 книги Восьмикнижжя (Ісуса Навина, Суддів, Руф), а на останніх аркушах вміщений короткий хронограф, скомпонований з хронік Амартола та Георгія Синкела. Деякі ранні читання відображає також Троїцький № 728 [див. 3, арк. 176–197 зв.; 15, арк. 139–155 зв.; 11, арк. 1–55 зв.; 14, арк. 1–20d]. У пізній групі російської редакції, як і раніше – один з рукописів Бібліотечного або

Академічного хронографа, МДА № 12, Генадієвська Біблія, Барсовський № 1 XV ст. До цієї ж групи належить і другий повноцінний список Троїцького хронографа, НСРК F15 [див. 5, арк. 219–240; 21, арк. 124–138 зв.; 16, арк. 205d–229d; 24, арк. 132c–147c].

Троїцький № 728, скоріше за все, заховав протографічні читання Троїцького хронографа. Із трьох нині збережених рукописів цієї компіляції він єдиний релевантний для аналізу текстології біблійних книг. (Як уже відзначалося, Ундольського № 1 є складним збірником, різні частини якого списані з різних антиграфів. НСРК F15 поділяється фактично навпіл: джерела біблійної частини та «суто хронографічної» (починаючи з Александрії) не співпадають). Найцікавіше є те, що Троїцький № 728 стоїть ніби посередині між ранньою та пізньою групою російської редакції. Між іншим, наявність читань пізньої групи – ще одна хоч і непряма ознака того, що «ХВІ 2-ї редакції» не може бути укладеним у ранній період, скажімо, XI–XII ст. Дослідження Книги Ісуса Навина дозволяє довести пізнє копіювання біблійної частини в «ХВІ 2-ї редакції» на конкретному матеріалі.

Розглядаючи характерні риси *російської редакції*, спершу звернімося до її відхилень та інновацій у цій частині четієго давньослов'янського перекладу Восьмикнижжя, як він відновлюється за допомогою текстологічного порівняння. Далі вкажу початкові читання, збережені лише в російській редакції. Потім зосередимось на різночитаннях у ранній та пізній групах та в окремих найважливіших списках. Особливу увагу в цих параграфах приділятиму Троїцькому № 728.

Укладач того списку, що послугував спільним протографом російської редакції, не був настільки схильним до творчих переробок, як укладач південнослов'янської редакції. Великих доповнень цілими фразами тут немає і, назагал, зміни стандартні. Втрачений один великий фрагмент на закінченні: Іс.Нав.21.27–22.1. Скоріше за все, пропуск механічний. Наявні лексичні заміни, зміни форм та доповнення, випущено кілька виразів.

Вторинні варіанти із суттєвими інноваціями такі (тут і далі перераховані 3–4 показові приклади):

Іс.Нав.6.23/6.22 у російській редакції послані Ісусом розвідники увійшли «въ градъ вдовы жены» – у решті списків «(влѣзоста двѣ оуноши съглядавший) градъ в домъ жены», що точно відповідає грецьк. (εἰσῆλθον οἱ δύο νεανίσκοι οἱ κατασκοπεύσαντες) τὴν πόλιν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς γυναικός»; 11.12 «(повелѣ) Ісѣ» – у решті списків «Моисіи», (συνέταξεν) Μωϋσῆς;

15.60 назва міста «Еревьерума» – треба: «Καρίαθῶβααλ», Καριαθβααλ; 23.12 «ти тако (сътворите съ ними)» – треба: «ти свадбы...», καὶ ἐπιγαμίας (ποιήσητε πρὸς αὐτοὺς).

Збережені лише у російській редакції початкові читання не надто виразні. Напр.:

Іс.Нав.7.22 «и пусти Ісѣ сълы» – у південнослов'янській редакції вторинне «слоугы», в Іудейському хронографі випущений цілий вираз, пор. грецьк. καὶ ἀπέστειλεν Ἰησοῦς ἀγγέλους;

8.3 названо 30 тисяч війська, якого Ісус послав на місто Гаї: «л̄. тысящъ» – у решті списків кількість зменшено вдсятеро: «три тысоуща» (однакова правка в Іудейському хронографі та південнослов'янській редакції; інколи такі однакові вторинні читання робилися різними писцями незалежно один від одного), грецьк. відповідає читанню російській редакції, τριάκοντα χιλιάδας;

24.32 батько Йосифа Іаков придбав частину села «стомъ (агнець)», тобто 'заплатив сто ягнят' – в Іудейському хронографі зіпсоване «с тоукомъ» ('з жиром'), у південнослов'янській редакції незграбно модифіковано форму: «стоими», ἀμνάδων ἑκατὸν.

У деяких випадках вірні читання містить лише *рання група російської редакції*.

Іс.Нав.11.7 у ранній групі точніше назва «(къ водѣ) моуроньстѣи / мороносцѣ» – пор. в інших групах: «морьстѣи» / «мер'ристѣи» / «мироньстѣи», та грецьк. Μαρρων;

16.10 тут-таки добре збережено архаїчне і мабуть, вже на час копіювання малозрозуміле позначення шлюбного дару: «(дасть) въ смѣино», ἐν φερνῇ – пор. у решті «въ смѣю» / «въ смѣи» / «въ смѣинѣ» / «ве смеинѣ»;

22.10 риторичне повторення «(сградиша) требище . *требище* (велико)», згідно з грецьк.: βωμὸν ἐπὶ τοῦ Ιορδάνου, βωμὸν (μέγαν); щоправда, так лише в одному Троїцькому № 2 – у решті рукописів пропуск.

Деякі початкові варіанти збереглися також в окремих списках ранньої групи. Втім, у більшості випадків це все ж такі читання, коли якийсь список не має відхилень, характерних для російської редакції, і зближується з Іудейським хронографом або південнослов'янською редакцією (один з прикладів вище: Іс.22.10).

Звичайно, в ранній групі відзначені власні специфічні помилки, переважно незначні. Скажімо, Іс.Нав.12.8 зайве подвоєння з дещо зіпсованою назвою «амореа . и мореа»; 24.6 «снѡвъ» замість вірного «отьць» у решті рукописів, пор. грецьк. τῶν πατέρων.

Зрідка ранні читання зберегла *пізня група російської редакції*. Якщо не враховувати зовсім дрібних, як от збереження сполучника «и», таких два. Іс.Нав.6.9/6.8 змальовано процесію перед узяттям Єрихону, яка включає представників усього народу «синів Ізраїлевих», від воїнів до жерців. У російській редакції пізньої групи прочитується: «жерци же съзаци кличахоу», що відповідає грецьк. οἱ οὐραροῦντες – тим часом російській редакції ранньої групи та південнослов'янських списках тут «... ковчегоу», в Іудейському хронографі «...къ вечероу»;

18.12 «и быша предѣли ихъ» – у решті списків випущене «предѣли», грецьк. ἐγενήθη αὐτῶν τὰ ὄρια.

Пізня група рясніє подальшими відхиленнями від протографа четієго перекладу Книги Ісуса Навина. Докладний перелік варіантів, які вирізняються від решти списків, включно з ранньою російською групою, тут наводити недоцільно, за браком місця навожу 3 приклади.

Іс.Нав.6.8/6.7 введений вираз, відсутній у решті списків: «*предидяхоу пре^о гм̄ . по сем же идяхоу воини*»; він не має жодних відповідників у грецьк.;

19.39 «*веси*» замість «села» в решті списків;

21.25 не виправдано повторено частину назви: «Манасіна . *сіна*».

Для нас найголовнішим є те, що велику частину цих вторинних читань підтримує Троїцький № 728. Таким чином, він займає проміжне місце між ранньою та пізньою групами російської редакції. При цьому значна доля його читань тотожні до ранньої групи, а у кількох випадках він навіть наближається до початкових варіантів Іудейського хронографа чи південнослов'янської редакції, і не повторює помилок, притаманних усім спискам російської редакції. Напр., Іс.Нав.7.24 у Тр прочитується вірно «сына Зараня» – тоді як у всіх списках російської редакції ці два слова випущені. 7.26 Тр разом зі південнослов'янськими списками вірно відображає назву «Емекахорь», грецьк. *Емекахωρ* – тоді як у російській зіпсоване «имя ему кахорь». 8.24 у Тр «мечемъ» – у російській «огнемъ», *ἐν στόματι ρομφαίας*. 9.7(9.13) «къ Хорею» – у російській «къ Херею» або подальше псування «къ Хероу», *τὸν Χορραῖον*. 13.19 Тр разом з південнослов'янською редакцією «Асидофовы» – у російській «Асидофовы». 24.8 «(роуцѣ) ваши» – у російській «врага» / «врагъ» (*τὰς χεῖρας*) *ὁμῶν*. Цікаво також, що у Тр в Іс.Нав.11.17 «Ахиль», близько до грецьк. *Αχελ* / *Αχαλ*, у решті списків «Ахирь». Проте і пізніх читань чимало. Перерахую виразні збіги з пізньою групою російської редакції у Троїцькому № 728.

Іс.Нав.9.24(9.30) Троїцький № 728 та пізня група «*отѣща*» – замість вірного «*обѣща*» решти рукописів;

15.24 «Варофъ» / «Аварофъ» у назві – замість «Валофъ» (та аналогічні:

15.59^а «Фарогъ» замість «Фагоръ»; 19.12 «Садиръ» зам. «Саридъ»;

19.34 «Масіи» зам. «Манасіи»; 21.21 «Соухонъ» зам. «Соухемъ»);

24.12 «*лоукомъ*» – замість архаїчного «рожанцемъ»;

24.29 додано про роль Ісуса Навина для народу Ізраїля. У всіх списках тільки: «...елико сътвори Іїлви», – тоді як у пізній групі та Троїцькому № 728 доповнення: «и суди Ісѣ Излю . лѢ^м 20 и 7»;

24.33^b(24.36) змінене число, «80» чи «осмьдесять» замість вірного «18» чи «осмь на деся^т» в інших групах.

Із наведених вище особливо прикметною є інновація в Іс.Нав.24.29, про 27 років служіння Ісуса Ізраїлю. Між іншим, аналогічний варіант на закінченні Книги Ісуса Навина прочитується вже у Барсовській палеї [18, арк. 154d], хоча цього доповнення немає у Толковій. Така кількість років діяльності судді Ісуса відзначена у грецьк. Хроніці Синкелла [456, р. 175]. У давньослов'янському перекладі Синкелла – 25 років [405, с. 56]. Близька паралель відшукується в оповіді про Ісуса Навина з Пролога: «воеводствова же люди... и соуди ӣзльтьскыи лѢ^т 27 и страшнь ратоборець . и на мнозѣхъ ратехъ бывъ моужьство свое и добронравине показавъ оумре . и погребень бы^с ч^стьнѣ своими людьми» [349, с. 14а]. Усі вказані збіги пояснити поки що точно не вдається, хоча ймовірним є вплив Пролога.

Близькість Троїцького № 728 та пізньої групи російської редакції варто пояснювати тим, що у першому здійснена часткова звірка за списками пізньої групи. Менш вірогідно, що пізня група виникла як подальший розвиток читань Троїцького хронографа, адже більшість характерних читань цього хронографа у біблійних збірниках російської редакції не простежується.

Отже, вивчення специфічних рис четіих збірників Восьмикнижжя потребувало мабуть найдовшого обхідного шляху в дослідженні, який виявився іще довшим на практиці. Неповнота старшого списку Троїцького № 728, що починається одразу з 6-ї книги Біблії, наявність рукописів з неповним комплектом (тільки П'ятикнижжя, як Троїцькі № 1, № 44, № 45, або навпаки, тільки 6–8 книг – як Троїцький № 2), введення у четій текст

численних паримійних запозичень скомплікували текстологічну картину, яку довелося розплутувати крок за кроком.

Дослідження вузлів різночитань у Книзі Вихід показало, що збіги з давнім видом Паримійника не мусять впливати на аналіз четіих читань, якими б архаїчними не виглядали ці паримійні варіанти з точки зору лінгвістів. Службову версію як більш знану та популярну в середньовіччі використовували різні переписувачі, незалежно один від одного. Разом з тим, залучення у четіих списках пізнього виду або середньоболгарської / Афонської редакції Паримійника дозволяє датувати пізні групи російської редакції. Виникнення цього виду службового тексту пов'язують з XIII – початком XIV ст. Відповідно, включення з нього не можуть бути зробленими раніше цього часу.

Після того, як вдалося абстрагуватися від паримійних запозичень, які у текстології четієго тексту виконують переважно роль «шуму», чіткіше виявилися межі трьох редакцій. Крім уже визначених у попередній літературі російської та південнослов'янської, виявлено хронографічну редакцію, яка часто зберігає вихідні читання. Велика кількість її варіантів важливі для відновлення архетипу давньослов'янського перекладу Книги Вихід. Контрольний текст ПВЛ наявно показав, що на початок XII ст. ці три редакції ще не склалися. Спорадично ПВЛ наближається лише до хронографічної. Проте, судячи з усього, це трапляється у тих випадках, коли хронографічна редакція зберегає початкові варіанти, а в інших бачимо відхилення від вихідного тексту.

Аналіз Книги Ісуса Навина полегшується тим, що у ній практично немає паримійних включень. Натомість ускладнення виникли через ротацію репрезентативних представників цієї частини вітхозаповітного тексту, оскільки деякі рукописи містять не всі 8 книг Восьмикнижжя, а лише 5 чи 3. Однак в цілому підтвердився той самий розподіл на редакції та групи, що і на матеріалі Книги Вихід. На жаль, збідніла хронографічна редакція, де залишилися лише представники Іудейського хронографа.

Для Іудейського хронографа Восьмикнижжя не дає визначальних датувальних ознак (до того ж, власне у тексті хронограф має глосу, на підставі якої зроблене точніше визначення часу його укладення, ніж дозволяють відносні маркери текстології). Варто однак відзначити, що хронографічна редакція Книги Вихід та Ісуса Навина репрезентує ранню консервативну версію. Тим часом, ця частина наших розшуків досить вагома для Троїцького хронографа. Специфічні варіанти у Книзі Ісуса Навина у старшому рукописі Троїцький № 728 показали перехідні риси між ранньою та пізньою групами російської редакції Восьмикнижжя. Саме ця обставина дає змогу хоча б приблизно маркувати хронологічні рамки утворення хронографа. Як уже відзначалося, у пізній групі російської редакції використаний текст пізнього, середньоболгарського або Афонського, Паримійника, що обмежує її виникнення часом не раніше XIII–XIV ст. Троїцький хронограф має збіги з пізньою російською групою, отже, черговий раз в ньому бачимо зовсім не найранішу версію. У своїй біблійній частині цей єдиний представник «2-ї редакції ХВІ» репрезентує текст із недвозначними ознаками вторинності.

Цікаві, хоча в цілому очікувані результати надає аналіз запозичень із Книги Вихід у «Промові Філософа». Судячи з усього, літописець знав обрані ним пасажі книг Біблії напам'ять і вільно оперував ними. Створення «Промови» потребувало від нього дещо інших якостей, ніж ті, що виявляли переписувачі біблійних збірок. Якщо копіїсти Восьмикнижжя робили заміни четієго тексту на службовий, процес приблизно можна реконструювати так. Книжник перед очима мав антиграф, але відчував розбіжності зі службовими читаннями. Відтак або в нього у вухах звучали знані напам'ять служби і він коригував текст за пригадуванням, або вважав за потрібне звіритися з кодексом Паримійника. У літописця, так би мовити, «звучали одночасно два голоси» з двох типів тексту, четієго та паримійного. Він виказував свою ерудицію і був цілком свідомий того, що створює синтетичну контаміновану версію.

Загалом розгляд компонентів хронографічних компіляцій, які надають матеріал для датування (Александрія Хронографічна, вставка з Хроніки Амартола «Входження Олександра в Єрусалим», коментарі Нікити Іраклійського, Восьмикнижжя) кожного разу вказує на час після початку XII ст. або пізніший. Надзвичайно важливо, що подібні складові простежуються у «родині XVI», тобто, у тих пам'ятках, у спільній основі яких вбачали джерело «попереднього» стосовно ПВЛ Початкового зводу. Зокрема, йдеться про Троїцький хронограф, що є найдавнішим збереженим репрезентантом XVI. Відтак, процес укладення хронографів треба оцінювати як такий що протікав із запізненням порівняно з початковими етапами літописарської діяльності. У свою чергу, запізнення утворення компіляцій із всесвітньої історії дає ще одну опору при перегляді загальної традиційної схеми взаємодії літописання та хронографії. Ми не маємо ознак існування такого хронографа, який можна було б виводити з XI ст.

ВИСНОВКИ

Знахідки хронографічних цитат у ранньому літописанні інспірували дослідження хронік та хронографічних компіляцій від самого початку їх вивчення. На межі ХІХ–ХХ ст. виникла гіпотеза, згідно з якою у древньому «Початковому зводі», який буцім-то мав «передувати» ПВЛ і «краще збережений» у НПЛмл, відобразився найстарший Хронограф, а укладач ПВЛ залучив додатково ще повні переклади хронік Амартола та Малали. Спроби розгляду взаємин раннього літописання та хронографії обов'язково стикаються з усталеною концепцією «Початкового зводу» О. Шахматова та його прихильників, а також із побудовами В. Істріна та О. Творогова щодо «Хронографа по великому ізложенію». Відповідно, сучасному досліднику доводиться полемізувати з тими положеннями, що суперечать сучасному стану дослідження джерел, але тонкий аналіз із залученням додаткових хронографічних джерел дозволяє поставити крапку в багатьох полемічних питаннях.

Зокрема, надзвичайно суперечливою є картина дослідження раннього літописання. При перевірці аргументації виявилось, що традиційні шахматовські положення не підкріплені достатніми доказами, а свідчення джерел дозволяють виробити іншу схему взаємин ранніх пам'яток літописання та хронографії. У ПВЛ та НПЛмл насправді не так багато тексту, який після ретельного вивірення можна було б звести до запозичень із Хронографа. Фактично маємо лише дві таких ділянки: у початкових статтях літописів (6360/852, 6362–6374, 6428/920 та 6449/941 pp.) і серії запозичень про «знамення та чудеса» під 6573/1065 р. На них залучаються повні та компілятивні версії Хроніки Амартола.

Передусім, аналіз серії 1065 р. продемонстрував, що підстави для того, аби вбачати в обох літописах запозичення з ХВІ, дуже хиткі. Кілька спільних із хронографічними пам'ятками кола ХВІ пропусків у цих фрагментах з Амартола, найправдоподібніше, пояснюються незалежними

виправленнями різних книжників. Вони показують намагання адаптувати занадто буквально перекладений з грецької доволі складний текст. Те саме стосується двох лексичних заміни, що не належать до рідкісних. Щобільше, заміни повніше відображені у ПВЛ та НПЛмл, а така текстологічна картина буває тоді, коли напрям вивірення йде від раніших літописів до пізніших хронографічних текстів. Є підстави допускати зворотній вплив літописів на хронографи, що проявився як в окремих пам'ятках «родини ХВІ», так і у спільному ядрі ХВІ.

Категорично проти присутності версії «зразка ХВІ» у ПВЛ свідчить виявлена серія запозичень із Хроніки Амартола в літописах. На спільних ділянках ПВЛ та НПЛмл під 945–1074 рр. виявлені такі цитати та паралелі з Амартола, які відсутні у пам'ятках родини ХВІ, а відтак, належать до повного перекладу Хроніки. Це спростовує традиційну тезу про наявність у «Початковому зводі» запозичень буцімто винятково з Хронографа, адже частина цієї серії наявна в НПЛмл. Отже, заперечується думка про НПЛмл як просту компіляцію, де відобразився тільки ХВІ, та ПВЛ – структуру із запозиченнями з ХВІ, ускладнену нарощеннями з повного перекладу Хроніки. Щобільше, якщо взяти до уваги інші дані, НПЛмл виявляється складнішою за ПВЛ, адже в останній простежується тільки повний переклад Хроніки Амартола.

Спостереження підкріплюються дослідженнями цитат та композицій із об'ємних цитат із хронік Амартола та Малали у Початковому літописі. Так, запозичення з 13-ї глави 1-ї книги Хроніки Малали з доповненнями з Амартола у Введенні ПВЛ схиляє до думки, що її узято з повного перекладу Малали. Текст ПВЛ тут скомпонований із двох хронік і подібної композиції у жодному з хронографів, що дійшли до нас, немає. Виклад із Мал.1.13 зберігся крім ПВЛ лише в короткому Софійському хронографі, притому в ПВЛ відсутні ознаки знайомства з чимось подібним до останнього. Те ж стосується інших прикладів цитування хронографічних текстів.

Спростовується теза про необхідність розмежування прокликів ПВЛ на її хронографічні джерела: «лѣтописание Георгия», «лѣтописание гречьское» та «хронографъ», які нібито мусять відображати користування двома видами джерел: хронографом та повним перекладом Амартола. Протиставлення цих покликів у ХІХ – напочатку ХХ ст. базувалося на уявленнях про точність середньовічної термінології, які нині визнано застарілими. Залучення аналогічних висловів з інших давньослов'янських хронік та компіляцій дає змогу стверджувати про синонімічність виразів «лѣтописание Георгия» та «...гречьское» і про те, що слово «хронографъ» з'являється у значенні 'автор хроніки / історії / компіляції'. Судячи з усього, поклики відсилають не до хронографа, а до повного перекладу Хроніки Амартола та повного перекладу Хроніки Малали.

Докладне порівняння низки літописних та хронографічних текстів включно з версіями повного перекладу Хроніки Амартола та пам'яток «родини ХВІ» у записах за к. ІХ–поч. Х ст. продемонструвало, що у ПВЛ у початкових статтях використаний тільки повний переклад Амартола. Натомість текст ХВІ залучався в НПЛМл під 6362 та 6428 рр. Щобільше, новгородський літописець зробив контамінацію з читань ХВІ (та окремих його пам'яток, зокрема, хронографічних палей) і самої ПВЛ. Факт контамінації означає, що текст новгородського літопису є пізнішим, ніж його джерела. Загалом, чітко підтверджується наявність у НПЛМл читань творів «родини ХВІ». Водночас заперечується теза про запозичення з Хронографа в ПВЛ.

Виявлено тісну взаємопов'язаність цитат та паралелей з перекладних текстів у різних частинах ПВЛ. У тому числі, Введенні, «Промові Філософа» 986 р., серії запозичень під 1065 р., у статтях 1111–1114 рр., збережених лише в Іпатіївській групі списків. Йдеться не лише про подібність джерельного корпусу, а також і єдність ідейно-тематичну. Ці особливості цитування вказують на те, що маса матеріалу хронік внесена

до Початкового літопису однією рукою і належить до одного етапу роботи з текстом.

Отримані дані, що безпосередньо не зачіпають ПВЛ та НПЛмл, але також стосуються шахматовських реконструкцій взаємин літописання та хронографії. Жоден хронограф не відомий не тільки автору ПВЛ, а й укладачеві пізнішого на століття Київського зводу. Зокрема, більшість ідентифікованих запозичень із Хроніки Амартола не знайдені у жодній із хронографічних збірок, а отже – взяті з повного перекладу Хроніки. Перші сліди хронографічної компіляції у літописі відшуковують лише у пізнішому творі 2-ї половини XIII ст. – Галицько-Волинському літописі, де використаний Іудейський хронограф, що не пов'язаний з текстами «родини ХВІ». Нарешті, не підтверджується давня теза про те, що якийсь древній Хронограф було скомпоновано ще до ПВЛ. В усіх збережених хронографах та обох редакціях Еллінського літописця наявні пізні складові. Уже найраніший збережений свідок із кола ХВІ – Троїцький хронограф – не може бути старшим, принаймні, за XII–XIII ст.

Підсумовуючи спостереження, зроблені з метою верифікації аргументів прихильників традиційних концепцій О. Шахматова та В. Істріна, можна сказати наступне. Запозичень із Хронографа, подібного до ХВІ, у ПВЛ немає, натомість вони присутні у НПЛмл. Однак ідеться не про якусь надзвичайно ранню компіляцію, а про тексти XIV–XV ст., що набувають у цей час популярності в новгородському регіоні. Маємо свідчення пізнього походження новгородського літопису саме на ділянках із хронографічними включеннями, в тому числі, контамінації запозичень із ХВІ та ПВЛ. Отже, «збереження Початкового зводу» в НПЛмл не підтверджується на сучасному етапі досліджень, слід стверджувати про пізньосередньовічну переробку ПВЛ у цьому новгородському літописі. Відповідно, можна обережно припускати якісь раніші за ПВЛ етапи літописної діяльності, але при цьому вже не слід спиратися на НПЛмл.

Шахматовська гіпотеза спростовується наявними даними літописних та хронографічних текстів.

Дослідження перетину літописно-хронографічної сфери київської книжності початку XII ст. дозволило також збільшити перелік хронографічних включень у Початковий літопис, що дозволяє уточнити особливості роботи перших літописців.

- Серія із близько 20 нових фрагментів з Хроніки Амартола поповнює досі найдетальніший список О. Шахматова з 26 прикладів. Нововиявлені паралелі, хоча невеликі за обсягом, включають як точні запозичення (переважно у викладі біблійних сюжетів), так і рідкісні вирази.

- Виявлено близько 10 не зауважених дотепер запозичень із Хроніки Малали. Як і запозичення з Хроніки Амартола, вони зосереджені, переважно, на початку зводу – від Введення ПВЛ до статей X ст., тобто, саме у тій частині, де літописцю бракувало матеріалу для укладення зв'язного наративу.

- Можна також припустити знайомство автора ПВЛ з Александрією Хронографічною. Матеріалу з цього твору менше (5 паралелей), можливо згодом будуть знайдені нові аналоги. Що важливо, нові хронографічні запозичення знайдені у цілком світських на позір «суто літописних» сюжетах ПВЛ. Іще одним джерелом було «Дробне Буття» або Книга Ювілеїв, до якого сходять 8 запозичень.

- Паралелі до хронографічних творів у іншому світлі подають висловлювання автора ПВЛ, пов'язані власне з розумінням історії та усвідомленням давньоруським книжником завдань літописання. Усе це свідчить про вагомий вплив хронографії на формування репертуару, ідей та мови літопису. В цілому, перекладні хроніки послуговували літературними моделями для написання «вітчизняної» історії.

У свою чергу, текстологічне порівняння спільних ділянок Іпатіївського та Лаврентіївського зводів за XII ст. дозволило уточнити історію написання Київського зводу початку XIII ст. Розгляд текстологічних

маркерів у паралельних фрагментах обох зводів продемонстрував, що літописи мають спільний протограф, краще збережений у суздальському Лаврентіївському зводі. Хоча в останньому він зазнав переробок, трансформації, як правило, були незначними. Навпаки, в Київському зводі бачимо об'ємні доповнення, інколи доходять до кардинального «переписування» подій. Порівняння київської та суздальської версій дає змогу чітко виділити у тексті два пласти: блоки ЛІ, часом із виразною «володимиро-суздальською спрямованістю», та додаткові Іпатіївські фрагменти. Це означає, що у реконструкції історії Київського зводу слід враховувати такий етап, як опрацювання спільного ЛІ протографа. Ця подія мала відбутися наприкінці XII чи на початку XIII ст., причому інші складові були «нанизано» вже на цю ЛІ основу.

Такий текстологічний аналіз знаходить підтвердження на іншому рівні. Дослідження наявних в укладача Київського зводу книжних джерел демонструє, що саме в додаткових Іпатіївських блоках вміщений комплекс запозичень із Александрії Хронографічної, «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, Хроніки Амартола. Виявлено серію із бл. 25 запозичень з Александрії, 7 до Флавія, понад 15 до Хроніки Амартола, на абсолютну більшість з яких досі не звертали уваги. Причому літописець узяв з романа про Олександра Македонського та ін. матеріал для написання промов князів та «мужів», листування, подробиці деталізованих описів – усього того, що часто приймають за записи живих свідків подій чи використання документації з «князівської канцелярії» та «архіву». Це значно зміщує акценти оцінки історичності літопису. Автор початку XIII ст. застосовував нормальну для середньовіччя практику залучення як пам'яток книжності, так і власних спостережень та свідчень інших людей. Київський звід слугує взірцем давньоруської історичної літератури немалою мірою тому, що у цій яскравій компіляції літописець виявив знання кращих творів свого часу, зокрема, використав хронографічні тексти.

Суттєвим є те, що комплекс хронографічних джерел потрапив до Київського зводу не з якогось давнього хронографа, а з повних перекладів візантійських хронік та історій. Індикатором застосування компілятивних версій чи повних перекладів є Хроніка Амартола. Абсолютна більшість запозичень київського літописця початку XIII ст. з Амартола відсутні у відомих нині хронографічних компіляціях. Ще один, непрямий, показник – у Київському зводі не вдалося відшукати певних слідів використання Хроніки Малали, при тому, що текст Малали був одним із основних джерел хронографів та Еллінського літописця.

Певні компоненти ранніх хронографів дозволяють приблизно продатувати їх укладення. Завдання дуже складне, оскільки компіляції із всесвітньої історії складаються переважно з ранніх перекладів давньослов'янською X–XI ст. й аналізу надаються дуже небагато складових компіляцій. З непрямих ознак у дослідженні вставки з Хроніки Амартола в Александрії вдалося з'ясувати, що «другу» редакцію повного перекладу Хроніки Ам.с. не варто пов'язувати з XI–XII ст., вона формувалася пізніше, у XIII(–XIV?) ст. В усіх ранніх хронографічних компіляціях знаходимо пізніші за ПВЛ складові. Версія Александрії Троїцького хронографа виникла не раніше XII ст., те саме стосується коментарів Нікити Іраклійського в ЕЛ-1. Восьмикнижжя у Троїцькому не могло з'явитися до XIII ст. Іудейський хронограф датований власне у тексті його укладачем, однак у ньому також бачимо коментарі Нікити, які підтверджують пізню дату укладення. Необхідно підкреслити, що застосовано стандартну текстологічну процедуру. Компіляції датують за найпізнішими компонентами у їх складі.

Отримані дані дозволяють окреслити таку схему. Хронографи запізналися порівняно з літописами, час їх утворення – орієнтовно 2-а половина (?) XIII ст. У написаному напочатку XIII ст. Київському зводі ще не простежується знайомство з якоюсь подібною компіляцією, однак для 1260-х рр. уже маємо Іудейський хронограф. Немає спільного протографа,

від якого відходять усі наявні пам'ятки. Окремі лінії текстуальної залежності простежуються між Іудейським та Софійським хронографами, ЕЛ-1 та ЕЛ-2, Толковою та Повною хронографічною палеями, у творах «родини ХВІ», однак вони не свідчать про походження з єдиного центру. Є вагомими підстави припускати поліцентричність цього виду компілятивної творчості. Найвірогідніше, хронографи почали формуватися як індивідуальні зібрання читань з улюблених історичних пам'яток. Склад компіляцій залежав від уподобань укладачів та наявних у їх розпорядженні текстів із всесвітньої історії. Першими свідками поціновування візантійських хронік та історій стали ранні літописи, однак літописці XI – початку XIII ст. працювали з повними перекладами хронографічних творів. Підсумовуючи, аналіз корпусу контрольних хронографічних текстів сприяє визначенню дійсного співвідношення літописних пам'яток і дозволяє бодай приблизне датування утворення хронографів.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Ал. – Александрія Хронографічна
- Ам. – Хроніка Георгія Амартола; Ам.тр. – текст Хроніки Амартола 1-ї редакції за Троїцьким списком, Ам.с. – 2-ї редакції, Ам.хр. – у хронографічних компіляціях
- ВР – Відділ рукописів
- ГВЛ – Галицько-Волинський літопис
- ЕЛ-1 – Еллінський літописець 1-ї редакції
- ЕЛ-2 – Еллінський літописець 2-ї редакції
- ЖМНП – Журнал Міністерства Народного Просвещения
- ИОРЯС – Известия Отделения русского языка и словесности
- Іпат – Іпатіївський літопис
- І Х П – Іпатіївський, Хлебніковський та Погодінський списки Іпатіївського літопису
- К Ак Т – Комісійний, Академічний та Толстовський списки Новгородського першого літопису молодшої редакції
- Лавр – Лаврентіївський літопис
- ЛІ – спільні блоки Лаврентіївського та Іпатіївського зводів у записах за XII ст.
- ЛПС – Літописець Переяслава-Суздальського
- Мал. – Хроніка Іоана Малали
- НПЛ – Новгородський перший літопис, мл – молодшої редакції
- ПВЛ – Повість временних літ
- ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
- Л Р А Т – Лаврентіївський, Радзивілівський, Московсько-Академічний списки Лаврентіївської групи літописів, а також нині утрачений Троїцький літопис, за реконструкцією М.Д. Приселкова
- СККДР – Словарь книжников и книжности Древней Руси
- ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы
- ЧОИДР – Чтения в Обществе истории и древностей Российских
- ХВІ – Хронограф по великому ізложенію
- Jub. – The Book of Jubilees.

СИГЛИ ВИКОРИСТАНИХ РУКОПИСІВ

Арх – Архівський список Іудейського хронографа, РГАДА, XV ст.

В – Варшавський список Іудейського хронографа, Biblioteka Narodowa, 1-а пол. XVI ст.

Віл – Віленський список Іудейського хронографа, Бібліотека АН Литви, 1-а пол. XVI ст.

Гб – Генадієвська Біблія, за списком ВР ДІМ, збір. Синодальне № 915, к. XV ст.

Гр – Григоровичів, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, ВР РДБ, сер. XVI ст.

Дб – Доброхотова № 13, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, ВР БАН, XVI ст.

МДА-12, Д – Бібліотечний або Академічний хронограф, за списком збір. Московської Духовної Академії № 12, ВР РДБ, XVI ст.

Нтр – НСРК F15, список Троїцького хронографа, Новое собрание рукописной книги F15, ВР РНБ, 1-а пол. XVI ст.

Пог-1434 – Погодинський № 1434, Коротка хронографічна палея, ВР РНБ, XV ст.

Пог-1435 – Погодинський № 1435, Повна хронографічна палея, ВР РНБ, 2-а пол. XV ст.

Р – Рум'янцевський № 29, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, ВР РДБ, 1537 р.

Рум – Рум'янцевський № 453, Повна хронографічна палея, ВР РДБ, XVI ст.

С – Севастіянова, біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, ВР РДБ, поч. XV ст.

Син-210 – Синодальний № 210, Повна хронографічна палея, ВР ДІМ, 1477 р.

- Син-280 – Синодальний № 280, Еллінський літописець 1-ї редакції, ВР ДІМ, XV ст.
- Срезн – Коротка палея Срезневського, ВР БАН, XV ст.
- Т1 – Троїцький № 1, П'ятикнижжя, ВР РДБ, к. XIV ст.
- Т2 – Троїцький № 2, біблійний збірник книг Ісуса Навина, Суддів, Руф з коротким хронографом, ВР РДБ, к. XIV ст.
- Тр-8 – Троїцький № 8, Збірник 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, ВР РДБ, XIV ст.
- Т44 – Троїцький № 44, П'ятикнижжя, ВР РДБ, 2-а пол. XV ст.
- Т45 – Троїцький № 45, П'ятикнижжя, ВР РДБ, XVI ст.
- Тр – Троїцький № 728, список Троїцького хронографа, ВР РДБ, поч. XV ст.
- Ун – Ундольського № 1, збірник біблійних книг та частини Троїцького хронографа, ВР РДБ, ост. чв. XV ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Бібліотека АН Литви. – F19–109/1-3. – Віленський список Іудейського хронографа, 1-а пол. XVI ст. – 736 арк.
2. ВР Бібліотеки Російської Академії Наук (ВР БАН). – 24.5.8. Коротка хронографічна паля Срезневського, XV ст. – 213 арк.
3. ВР БАН. – Зібр. Доброхотова № 13. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, XVI ст. – 340 арк.
4. ВР Російської Державної Бібліотеки ім. В.І. Леніна (ВР РДБ). – Ф. 87. Зібр. Григоровича № 1. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, середина XVI ст. – 373 арк.
5. ВР РДБ. – Ф. 173.1. Зібр. Московської Духовної Академії № 12. Бібліотечний або Академічний хронограф, з біблійними книгами, поч. XVI ст. – 621 арк.
6. ВР РДБ. – Ф. 256. Зібр. Рум'янцева № 29. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, 1537 р. – 277 арк.
7. ВР РДБ. – Ф. 256. Зібр. Рум'янцева № 453. Повна хронографічна паля, XVI ст. – 463 арк.
8. ВР РДБ. – Ф. 270. Зібр. Севастіянова № 1/1431. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, поч. XV ст. – 394 арк.
9. ВР РДБ. – Ф. 304.І. Зібр. Троїце-Сергієвої Лаври № 1. П'ятикнижжя, к. XIV ст. – 166 арк.
10. ВР РДБ. – Ф. 304.І. Зібр. Троїце-Сергієвої Лаври № 8. Збірник 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, XIV ст. – 399 арк.
11. ВР РДБ. – Ф. 304.І. Зібр. Троїце-Сергієвої Лаври № 2. Біблійний збірник книг Ісуса Навина, Суддів, Руф з коротким хронографом, к. XIV ст. – 166 арк.
12. ВР РДБ. – Ф. 304.І. Зібр. Троїце-Сергієвої Лаври № 44. П'ятикнижжя, XV ст. – 251 арк.

13. ВР РДБ. – Ф. 304.І. Збір. Троїце-Сергієвої Лаври № 45. П'ятикнижжя, XVI ст. – 212 арк.
14. ВР РДБ. – Ф. 304.І. Збір. Троїце-Сергієвої Лаври № 728. Троїцький хронограф, поч. XV ст. – 392 арк.
15. ВР РДБ. – Ф. 310. Збір. Ундольського № 1. Збірник біблійних книг, ост. чв. XV ст. – 476 арк.
16. ВР Державного Історичного Музею (ВР ДІМ). – Збір. Барсова № 1. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, XV ст. – арк.206b–228d.
17. ВР ДІМ. – Збір. Барсова № 3. Біблійний збірник Восьмикнижжя та Царств, XV ст. – арк.171зв.–192.
18. ВР ДІМ. – Збір. Барсова № 619. Палея особливого складу, рубіж XIV–XV ст. – арк.136–155.
19. ВР ДІМ. – Збір. Синодальне № 210. Повна хронографічна палея, 1477 р. – арк.1–546.
20. ВР ДІМ. – Збір. Синодальне № 280. Еллінський літописець 1-ї редакції, XV ст. – арк.1–441.
21. ВР ДІМ. – Збір. Синодальне № 915. Генадієвська Біблія, к.XV ст. – арк.33–59.
22. ВР Російської Національної Бібліотеки (ВР РНБ). Збір. Погодіна № 1435. Повна хронографічна палея, 2 пол. XV ст. арк.1–454.
23. ВР РНБ. – Збір. Погодіна № 1434. Коротка хронографічна палея, XV ст. – 221 арк.
24. ВР РНБ. – Новое собрание рукописной книги (НСРК) F15. Троїцький хронограф з доповненнями, 1-а пол. XVI ст. – 436 арк.
25. Російський Державний Архів давніх актів. – Ф. 181. – Оп. № 1. Збір. МГАМИД, № 279/685. Архівський список Іудейського хронографа, XV ст. – 540 арк.
26. Biblioteka Narodowa. – Dział zbiorów specjalnych. – Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, сім 83. Варшавський список Іудейського хронографа, 1-а пол. XVI ст. – 810 с. (пагінація посторінкова).

Опубліковані джерела

27. Абрамович Д.И. Отрывок из Хроники Иоанна Малалы в Златоуструе XII века // Сборник статей в честь А.И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 19–24.
28. Апракос Мстислава Великого. / Под ред. Л.П. Жуковской. – М.: «Наука», 1983. – 527 с.
29. Бугославський Сергій, Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – XXXIII + 206 с.
30. Будилович А.С. XIII Слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Публичной Библиотеки XI в. – СПб., 1875. – 285 с.
31. Вилинский С.Г. Сказание Черноризца Храбра о письменах славянских. – Одесса, 1901. – 56 с.
32. Вилинский С.Г. Житие св. Василия Нового в русской литературе. – Ч. II: Тексты Жития. – Одесса, 1911.
33. Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком хронографе (книга 1-я). 1 // *Palaeoslavica*. – Т. XVI. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2008. – P. 103–147.
34. Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе. Продолжение. 2 // *Palaeoslavica*. – Т. XVII. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – P. 165–210.
35. Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 2-я). 3 // *Palaeoslavica*. – Т. XVIII. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2010. – P. 155–206.
36. Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 3-я). 4 // *Palaeoslavica*. – Т. XIX. – no.2. – Cambridge, Massachusetts, 2011. – P. 149–200.
37. Водолазкин Е.Г. Краткая хронографическая палея. Текст. Вып. 1 // ТОДРЛ. – Т. 57. – СПб., 2006. – С. 891–915.

38. Водолазкин Е.Г. Краткая хронографическая палея. Текст. Вып. 2. // ТОДРЛ. – Т. 58. – СПб., 2008. – С. 534–556.
39. Водолазкин Е.Г. Краткая хронографическая палея. Текст. Вып. 3. // ТОДРЛ. – Т. 61. – СПб., 2010. – С. 345–374.
40. Григоровичев Паримејник / Сост. Рибарова Зденка, Хауптова Зое. – Скопје: Македонска Академија на науките и уметностите, 1998. – XVIII + 452 с.
41. Евангелие от Иоанна в славянской традиции / Изд. подготовили А.А. Алексеев, А.А. Пичхадзе, М.Б. Бабицкая, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, Е.И. Ванеева, А.М. Пентковский, В.А. Ромодановская, Т.В. Ткачева. – СПб., 1998 [Novum testamentum palaeoslovenice. I]. – 232 с.
42. Евсеев И.Е. Книга прор. Исаяи в древнеславянском переводе. – СПб.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1897. – 322 с.
43. Златанова Р. Книга на дванадесетте пророци с тълкования [Старо-българският превод на Стария Завет / Под общата редакция и с въведение от С. Николова. Т. 1]. – София, 1998. 614 с.
44. Изборник Святослава 1073 г. – Кн. 1. Факсимильное воспроизведение текста. – М.: Книга, 1983. – 267 с.
45. «История Иудейской войны» Иосифа Флавия. Древнерусский перевод / Изд. подг. А.А. Пичхадзе, И.И. Макеева, Г.С. Баранкова, А.А. Уткин. – Т. 1. – М. Языки славянской культуры, 2004. – 880 с.
46. «История Иудейской войны» Иосифа Флавия. Древнерусский перевод / Изд. подг. А.А. Пичхадзе, И.И. Макеева, Г.С. Баранкова, А.А. Уткин. – Т. 2. – 840 с.
47. Истрин В.М. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – М.: Университетская типография, 1893. – 358 с.
48. Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т. 1: Текст. – Пг.: Российская государственная Академическая типография, 1920. – XVIII + 612 с.

49. Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т. 2: Греческий текст «Продолжения Амартола»; Исследование. – Пг.: Российская государственная Академическая типография, 1922. – XXXI + 454 с.
50. Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследование и тексты. – М., 1897. – 541 с.
51. Строев П.М. Софийский временник, или русская летопись с 862 по 1534 год. – Ч. II. – М., 1822.
52. Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов В.М. Истрина / Подг. изд., вступительная статья и приложения М.И. Чернышевой. – М.: Джон Уайли энд Санз, 1994. – 473 с.
53. Летовник съкращень от различных летописьць же и поведатели и избрань и съставлень от Георгия грешнага инока. – СПб., 1878–1880 [Изд. ОЛДП, № 26 и 56]. – 434 с.
54. Летописец Еллинский и Римский. – Т.1: Текст. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. – XIV + 514 с.
55. Летописец Новгородский, начинающийся от 6525 / 1017 году и кончающийся 6860 / 1352 годом. – М., 1781 [репринт: М.: Синодальная типография, 1819]. – 176 с.
56. Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т. 1. – Ч. 1: Интерпретированный текст Троицкой рукописи. – М.: Наука, 2006. – 634 с.;
57. Матвеев В., Щеголева Л. Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т. 1. – Ч. 2: Текстологический комментарий. – М.: Наука, 2006. – 261 с.
58. Матичин Апостол (XIII век). / Приредили Радмила Ковачевић, Димитрије Стефановић. – Београд: Српска Академија Наука и Уметности, 1979. – 361 с.

59. Мещерский Н.А. «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1958. – 278 с.
60. Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып.1–4. – 444 с.
61. Молдован А.М. Житие Андрея Юродивого в славянской письменности. – М.: «Азбуковник», 2000. – 760 с.
62. Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К.: Наукова думка, 1984. – 238 с.
63. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. / Под ред. и с предисловием А.Н. Насонова – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1950. – 641 с.
64. Новгородский летописец, начинающийся от 946 и продолжающийся до 1441 года // Продолжение Древней Российской Вивлиофики. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1786. – Ч. 2. – VI + 471 с.
65. Палея Толковая. По списку, сделанному в Коломне в 1406 г. Труд учеников Н. С. Тихонравова. – М., 1892. – 831 с.
66. Палея Толковая. / Под ред. Н.Л. Панкратова. – Москва: Согласие, 2002. – 648 с.
67. Пичхадзе А.А. Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике // Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова. – Вып. 4. – М., 1998. – С. 5–60.
68. Повесть временных лет / Подг. текста, пер. и коммент. О.В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – 543 с.
69. Повесть временных лет. / Пер. Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. – СПб.: Вита Нова, 2012. – 512 с. + 186 илл.

70. Попов Андрей, Книга Бытия небеси и земли (Палея историческая) с приложением сокращенной русской редакции. // ЧОИДР. – М., 1881. – Кн. 1. – С. 61–111 (первой пагинации), 39–73 (второй пагинации).
71. ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1846. – 267 с.
72. ПСРЛ. – Т. 1: Летопись по Лаврентьевскому списку. – СПб., 1872. – 575 с.
73. ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 496 с.
74. ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. 1-е изд. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1843. – 377 с.
75. ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с. (2-е изд. / Под ред. А.А. Шахматова. – СПб., 1908. – I–XVI + 938 + 87 с.
76. ПСРЛ. – Т. 3: Новгородские летописи. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1841. – 320 с.
77. ПСРЛ. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М., 2000. – 599 с.
78. ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1: Новгородская Четвертая летопись. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 728 с. (XXXVIII + 690 с.).
79. ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1: Софийская летопись старшего извода. – М.: Языки русской культуры, 2000. – I–VIII + 312 с.
80. ПСРЛ. – Т. 15: Рогожский летописец. Тверской сборник. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 432 с. разд. паг. (XII + 186 стб. + 29; V + 504 стб. + 35).
81. ПСРЛ. – Т. 38: Радзивилловская летопись. / Изд.подг. М.Д. Приселковым. – Л.: Наука, 1989. – 177 с.
82. ПСРЛ. – Т. 42: Новгородская Карамзинская летопись. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2002. – 224 с.

83. Степанов Н.В. Летописец вскоре патриарха Никифора в Новгородской кормчей // ИОРЯС. – 1912. – Т. XVII. – Кн. 3. – 360 с.
84. Строев П.М. Софийский времяник, или русская летопись с 862 по 1534 год. – Ч. 1. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1820. – 486 с.
85. Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы» // ТОДРЛ. – Т. 37. – Л., 1983. – С. 188–221.
86. Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф // ТОДРЛ. – Т. 42. – Л., 1989. – С. 287–343.
87. Тихонравов Н.С. Памятники отреченной русской литературы / Собраны и изданы Н. Тихонравовым. – М.: Унив. типогр., 1863. – Т. 1. – XII + 314 с.
88. Тихонравов Н.С. Памятники отреченной русской литературы / Собраны и изданы Н. Тихонравовым. – М.: Унив. типогр., 1863. – Т. 2. – IV + 457 с.
89. Толковая палея 1477 года. Воспроизведение Синодальной рукописи № 210. – Вып. 1. [Общество любителей древнерусской письменности. 93]. – СПб., 1892. – 604 с.
90. Хрипков В.Ф. «Хроника Иоанна Малалы» в составе Тихонравовского хронографа // ТОДРЛ. – Т. 45. – Л., 1991. – С. 333–350.
91. Шахматов А.А. Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии. – Т. 1. – Пг., 1916. – 402 с.
92. An Early Slavonic Psalter from Rus'. / Ed. Moshé Altbauer and Horace G. Lunt. – Vol. 1: Photoreproduction. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971. – X + 179 p.
93. Bergson Leif, Der griechische Alexanderroman. Rezension β. – Göteborg; Uppsala: Stockholm Almqvist & Wiksell, 1965. – XXXVI + 210 s.
94. Boor Carolus de. Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica. – Lipsiae, 1880. – 279 s.

95. Dunkov Dimităr, Das Buch Rut // Die Methodbibel, Kritische Ausgaben altbulgarischer Texte. Tom 1 [Die Slawischchen Sprachen. 34]. – Institut für Slawistik, 1993. – 65 s.
96. Hippolytus Werke. Vierter Band Die Chronik. / Hergestellt von Adolf Bauer †, durchgesehen... von Rudolf Helm. – Berlin: Akademie-Verlag, 1955. – 218 s.
97. Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes). Recensio vetusta. / Ed. Wilhelm Kroll. – Berlin: Weidmann, 1926. – XVI + 166 s.
99. Ioannis Malalae, Chronographia [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Vol. XXXV. / Ed. H-G. Bech, A. Kambylis, R. Keydell. – Berolini, Novi Eboraci, 2000]. – 594 s.
100. Joannis Malalae Chronographia. / Ed. L. Dindorf. – Bonnae, 1831. – 796 s.
101. Kałużniacki Aemilianus, Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice: Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti. – Vindobonae: Caes. Academia, 1896. – 411 s.
102. Leben und Taten Alexanders von Makedonien, Der Griechische Alexanderroman nach der Handschrift L. / Ed. Helmut van Thiel. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983. – 252 s.
103. Parthe F. Der griechische Alexanderroman. Rezension γ, buch III. – Meisenheim am Glan, 1969. [Beiträge zur klassischen Philologie, herausgegeben von Reinhold Merkelbach. – Heft 33]. – X + 134 p.
104. Pseudo-Callisthenes, primum edidit Carolus Muller // Arriani Anabasis et Indica. Reliqua Arriani, et scriptorum de rebus Alexandri Magni. Pseudo-Callisthenis Historiam fabulosam. – Parisiis, 1846. – P. 1–152.
105. Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum / Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis ed. – Vol. 2. – Bd. 1: Exodus. / Ed. John William Wevers. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1991. – 495 s.
106. The Book of Jubilees, tr. by James C. Vanderkam [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. – Vol. 511. – Scriptores Aethiopici. – Tomus 88]. – Leuven: Peeters, 1989. – 317 s.

107. The Old Rus' and Galician-Vulhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertins'kyj (Pogodin) Codices. / With an Introduction by Omeljan Pritsak [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Texts: Vol. VIII]. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – 761 p.
108. The Old Testament in Greek. According to the Text of Codex Vaticanus Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Test of the Septuagint. / Ed. A. E. Brooke, N. McLean. – Cambridge: Cambridge University Press, 1906, 1940. – 1751 p.
109. The Pověst' vremennykh lět: An Interlinear Collation and Paradosis. / Ed. by Donald Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. X]. – P. 1–3. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – 2166 p.
110. Wałtróbska Halina, The Izbornik of the XIII Century (cod. Leningrad, GPB, Q.p.1.18). Text in Transcription // Полата Кънигописъная. – Т. 19–20. – 1987. – III + 197 с.

Література

111. Адрианова-Перетц В.П. О реалистических тенденциях в древнерусской литературе (XI–XV вв.) // ТОДРЛ. – Т. XVI. – Л., 1960. – С. 5–35.
112. Алексеев А.А. Интерполяции славянской версии «Иудейской войны» Иосифа Флавия // ТОДРЛ. – СПб., 2008. – Т. 59. – С. 63–114.
113. Алексеев А.А. Кирилло-мефодиевское переводческое наследие и его исторические судьбы // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. – М., 1988. – С. 127–138.
114. Алексеев А.А. Русско-еврейские литературные связи до XV в. // Jews and Slavs. – Jerusalem; SPb., 1993. – Vol. 1. – P. 64–70.
115. Алексеев А.А. Текстология славянской Библии. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. – 245 с.

116. Алексеев А.А. Четий перевод св. Мефодия между Служебным и Толковым текстами Св. Писания у славян // Symposium Methodianum. Beitrage der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method / Hrsg, von K. Trost, E. Volkl, E. Wedel. – Neuried, 1988. – S. 569–575.
117. Андрейчева М.Ю. Корсунский «сценарий» изгнания Перуна в «Повести временных лет» // Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество и монотеизм в процессах политогенеза. XXVI Чтения памяти В.Т. Пашуто. Москва, 16–18 апреля 2014 г. – М., 2014. – С. 8–13.
118. Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – М.: «Индрик», 2009. – 464 с.
119. Арістов В.Ю. До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временних літ // Ruthenica. – Т. XI. – К., 2012. – С. 162–166.
120. Арістов В.Ю. Історія раннього літописання в дослідженнях XIX – початку XX ст.: методологія, ідеї, традиції. – К., 2014. – дисс. к. іст. н. (на правах рукопису).
121. Артамонов Ю.А. Житие Феодосия Печерского: Проблемы источниковедения // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения / Отв. ред. Л.В. Столярова. – М., 2003. – С. 253–277.
122. Афиногенов Д.Е. Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (784–847). – М.: «Индрик», 1997. – 223 с.
123. Бенешевич В.Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. / Под общ. руководством Я.Н. Щапова. – Т. 2. – София: Изд. Болгарской АН, 1987. – 332 с.
124. Бередников Я.И. Предисловие к Полному собранию русских летописей // ПСРЛ. Т. 1: Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1846. – С. III–IX.

125. Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – 376 с.
126. Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV века. – СПб., 1868. – 378 с.
127. Блок М. Апология истории или Ремесло историка. – М.: Наука, 1973. – 236 с.
128. Бобров А.Г. К вопросу о времени и месте создания Летописца Еллинского и Римского второй редакции // ТОДРЛ. – Т. 56. – СПб., 2004. – С. 82–90.
129. Бобров А.Г. Новгородские летописи XV в. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2001. – 287 с.
130. Бобров А.Г. Принципы издания древнерусских летописей // Лихачев Д.С. Текстология. – СПб., 2001. – С. 728–748.
131. Ботвинник Н.М. «Роман об Александре». Рукописная традиция и история изучения текста // Византиноведение. – Т. 2. – СПб., 2003. – С. 49–67.
132. Бруни Алессандро М. Θεολόγος. Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы. – СПб.: Изд. ИВИ РАН, 2004. – 223 с.
133. Бруни Алессандро М. К сопоставительному изучению византийской и древнейшей славянской традиций толкований Никиты Ираклийского к Словам Григория Богослова // Палеография, кодикология, дипломатика. Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов. Материалы международной научной конференции в честь 75-летия д-ра исторических наук, чл.-кор. Афинской Академии Б.Л. Фонкича. М., 27–28 февраля 2013 г. – М., 2013. – С. 29–42.
134. Бугославский С.А. «Повесть временных лет» (Списки, редакции, первоначальный текст) // Старинная русская повесть. / Под ред. Н.К. Гудзия. – М.: Изд. АН СССР, 1941. – С. 7–37.

135. Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. – Т. 1: Повесть временных лет / Сост. Ю.А. Артамонов. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 312 с.
136. Буланин Д.М. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. – München, 1991. – 465 с.
137. Буланин Д.М. Приложения: Текстологические и библиографические арабески (III. К спорам о славянском переводе «историй» псевдо-Нонна) // Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. (рукописные книги). / Отв. ред. Д.М. Буланин. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2014. – С. 459–477.
138. Буланин Д.М. Текстология древнерусской литературы: ретроспективные заметки по методологии // Русская литература. – 2014. – № 1. – С. 18–51.
139. Български етимологичен речник. – Т. 3. – София, 1986.
140. Введенский А.М. Стольный город в древнерусских и фольклорных источниках // Slověne. – № 1. – М., 2014. – С. 206–220.
141. Ведюшкина И.В. Библейское предание о разделении земли в раннехристианской и византийской традиции // Диалог со временем. – Вып.1. – М., 1999. – С. 60–83.
142. Ведюшкина И.В. Название сторон горизонта в этногеографическом введении Повести временных лет и его источники // Восточная Европа в древности и средневековье: Контакты. Зоны контактов и контактные зоны. XI чтения памяти В. Т. Пашуто. – М., 1999. – С. 127–139.
143. Вилкул Т.Л. Дань в ранних славянских текстах: Восемикнижие, Хроника Иоанна Малалы, Хроника Георгия Амартола, Повесть временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье. XXV. – М., 2013. – С. 42–47.
144. Вілкул Т.Л. До картини повсякденного. Інформація з давньослов'янської Книги Левіт // Соціум. .

145. Вилкул Т.Л. Древнеславянский перевод Хроники Георгия Амартола в летописных статьях X–XI веков (Повесть временных лет и Новгородская первая летопись младшего извода) // Древняя Русь. – 2014. – № 2 (56). – С. 11–20.
146. Вилкул Т.Л. Заимствования из Восьмикнижия у киевских летописцев XII – начала XIII в. // Ruthenica. – Т. X. – 2012. – С. 102–116.
147. Вилкул Т.Л. Імена в «Александрії Хронографічній». Кругозір укладачів Іудейського і Троїцького хронографів // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – ССLVI. – Львів, 2008. – С. 50–76.
148. Вилкул Т.Л. Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica. – Т. XVIII. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – P. 65–86.
149. Вилкул Т.Л. «Капища из Корсуня» князя Владимира // Ruthenica. – Т. VI. – 2007. – С. 343–345.
150. Вилкул Т.Л. Краткий Троицкий хронограф конца XIV–начала XV в. // Ruthenica. – Т. VI. – К., 2007. – С. 367–396.
151. Вилкул Т.Л. Ладога или Новгород? // Palaeoslavica. – Т. XVI. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 272–280.
152. Вилкул Т.Л. Летописные вставки в Сильвестровско-Минейной редакции «Сказания о св. Борисе и Глебе» // Ruthenica. – Т. V. – К., 2006. – С. 36–72.
153. Вилкул Т.Л. Давньослов'янська Книга Вихід: четій текст та грецький оригінал // Княжа доба. – Т.5. – Львів, 2012. – С. 89–98.
154. Вилкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII століття // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. II. – К.; Львів, 2004. – С. 63–74.
155. Вилкул Т.Л. Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання. – К.: Інститут історії, 2015. – 518 с.
156. Вилкул Т.Л. «Литредакция» летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.) // Герменевтика

- древнерусской литературы. – Сб. 13. / Отв. ред. Д.С. Менделеева. – М., 2008. – С. 425–446.
157. Вилкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI – XIII вв. – М.: «Квадрига», 2009. – 407 с.
158. Вилкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод // *Palaeoslavica*. – Т. XI. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – P. 5–35.
159. Вилкул Т.Л. О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretasija*. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – S. 17–28.
160. Вилкул Т.Л. О происхождении Александрии Хронографической Троицкого хронографа и Еллинского и Римского Летописца второй редакции // *Russica Romana*. – Vol. XV. – Pisa; Roma, 2008. – P. 9–28.
161. Вилкул Т.Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica*. – Т. XIII. – no. I. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 21–80.
162. Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа» // *Palaeoslavica*. – Т. XX. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2012. – P. 1–15.
163. Вилкул Т.Л. О проявлениях местного патриотизма («наши» в летописании XI–XIII вв.) // *Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени*. – М., 2003. – С. 311–320.
164. Вилкул Т.Л. О хронографических источниках Киевского летописного свода // *ТОДРЛ*. – Т. 61. – СПб., 2010. – С. 382–397.
165. Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф // *Palaeoslavica*. – Т. XV. – no 2. – Cambridge, Massachusetts, 2007. – P. 56–116.
166. Вилкул Т.Л. Походження хронографічних джерел Початкового літопису: пункт відліку – «Хронограф за великим викладом» // *УІЖ*. – 2014. – № 1. – С. 200–232.

167. Вілкул Т.Л. Створення легенди про Совія в Іудейському хронографі 2 пол. XIII ст. // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 188–200.
168. Вилкул Т.Л. «Сторона / страна»: словоупотребление и географические представления летописцев XI – XIII вв. // Древнейшие государства на территории Восточной Европы, 2006. – М., 2010. – С. 115–134.
169. Вилкул Т.Л. Текстология и textkritik. Идеальный проект... По поводу: «Повість временних літ: Міжрядкове співставлення і парадосис. Склав і відредагував Доналд Островскі, Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. X. P.1–3 (2003) // Palaeoslavica. – Т. XII. – no.1. – Cambridge, Massachusetts, 2004. – P. 177–205.
170. Вілкул Т.Л. Текстология Повісті временних літ. Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 11. – К., 2011. – С. 269–283.
171. Вилкул Т.Л. Толковая Палея и Повесть временных лет. Сюжет о «разделении язык» // Ruthenica. – Т. VI. – К., 2007. – С. 37–85.
172. Вовина-Лебедева В.Г. Н.Ф. Лавров, А.Н. Насонов, М.Д. Приселков и группа по изданию русских летописей 1936 г. // Летописи и хроники. – 2008. – М.; СПб.: Альянс-Архео, 2008. – С. 290–308.
173. Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей XIX–XX вв. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2011. – 898 с.
174. Водолазкин Е.Г. Всемирная история в литературе Древней Руси. – СПб.: Изд. «Пушкинский Дом», 2008. – 488 с.
175. Водолазкин Е.Г. Как создавалась Полная Хронографическая Палея. Ч. 1 // ТОДРЛ. – Т. 60. – СПб., 2009. – С. 327–353.
176. Водолазкин Е.Г. Как создавалась Полная хронографическая палея? Ч. 2 // ТОДРЛ. – Т. 62. – СПб., 2013. – С. 175–200.

177. Водолазкин Е.Г. Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы изучения палейных текстов) // Русская литература. – 2007. – № 1. – С. 3–23.
178. Водолазкин Е.Г. От тождества к единству (К вопросу о взаимоотношениях хронографии и летописания) // Die Welt der Slaven. – XLV. – 2000. – С. 133–152.
179. Водолазкин Е.Г. Редакции Краткой Хронографической Палеи // ТОДРЛ. – Т. 56. – СПб., 2004. – С. 164–180.
180. Водолазкин Е.Г. Хроника Амартола в новонайденных списках // ТОДРЛ. – Т. 45. – СПб., 1992. – С. 322–332.
181. Водолазкин Е.Г. Хронология русской хронографии. Ч. 1 // ТОДРЛ. – Т. 49. – СПб., 1996. – С. 22–35.
182. Водолазкин Е.Г. Хронология русской хронографии. Ч. 2. // ТОДРЛ. – Т. 51. – С. 9–19.
183. Водолазкин Е.Г. Хронология русской хронографии. Ч. 3. // ТОДРЛ. – Т. 52. – С. 79–97.
184. Воронин Н.Н. К характеристике владимирского летописания 1158–1177 pp. // Летописи и хроники. – Вып. 2. – М., 1976. – С. 27–52.
185. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – 283 с.
186. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К.: Видавництво АН УРСР, 1958. – 101 с.
187. Гимон Т.В. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2012. – 696 с.
188. Гимон Т.В. Как велась новгородская погодная летопись в XII веке? // Древнейшие государства Восточной Европы, 2003 год: Мнимые реальности в античных и средневековых текстах. – М., 2005. – С. 316–352.
189. Гимон Т.В. Новгородское летописание первой четверти XIII в.: хронология и процесс пополнения летописи // Средневековая Русь. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 80–118.

190. Гимон Т.В., Гиппиус А.А. Новые данные по истории текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. – СПб., 1999. – Вып. 7 (17). – С. 18–47.
199. Гиппиус А.А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В. М. Живова. – М., 2006. – С. 56–96.
200. Гиппиус А.А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // Русь в IX–X веках: археологическая панорама. – М.; Вологда: Древности севера, 2012. – С. 37–63.
201. Гиппиус А.А. «К истории сложения текста Новгородской первой летописи» // Новгородский исторический сборник. – Вып. 6 (16). – СПб., 1997. – С. 3–72.
202. Гиппиус А.А. К проблеме редакций Повести временных лет. Ч. I // Славяноведение. – 2007. – № 5. – С. 20–44.
203. Гиппиус А.А. К проблеме редакций Повести временных лет. Ч. II // Славяноведение. – 2008. – № 2. – С. 3–24.
204. Гиппиус А.А. Низвержение кумиров в Начальном и новгородском летописании: литературные источники и происхождение текста // Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество и монотеизм в процессах политогенеза. XXVI Чтения памяти В.Т. Пашуто. Москва, 16–18 апреля 2014 г. Тезисы конференции. – М.: ИВИ РАН, 2014. – С. 70–75.
205. Гиппиус А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» // Russian Linguistics. – 2001. – Vol. 26. – P. 63–126.
206. Гиппиус А.А. «Повесть временных лет»: О возможном происхождении названия // Из истории русской культуры. – Т. 1: Древняя Русь. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 448–460.

207. Горский А.В., Невоструев К.И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. – Отд. I: Священное писание. – М., 1855. – 341 с.
208. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 2: XI–XIII вік. – Львів, 1905. – 634 с. (репр.: К., 1992).
209. Грушевський М.С. Історія української літератури. – Т. III / Упоряд. В.В. Яременко; Приміт. С.К. Росовецького. – К.: Либідь, 1993. – 285 с.
210. Данилевский И.Н. А был ли казус? (Размышления об одном разговоре, которого, вероятно, никогда не было) // Казус. – М., 2003. – С. 337–364.
211. Данилевский И.Н. Библия и Повесть временных лет (к проблеме интерпретации летописных текстов) // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 78–94.
212. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2011. – 399 с.
213. Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.) Курс лекций. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 387 с.
214. Данилевский И.Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 383 с.
215. Данилевский И.Н. «Сии 4 лѣта»: когда они наступили? // Ruthenica. – Т. IX. – 2010. – С. 7–16.
216. Данилов В.В. Хронологический список трудов академика Василия Михайловича Истрина // ТОДРЛ. – Т. 12. – 1956. – С. 586–593.
217. Дурново Н. К вопросу о национальности славянского переводчика Хроники Георгия Амартола // Slavia. – 1925. – Роѣ. 4. – Сеѣ. 3. – S. 801–815.
218. Добровольский Д.А. Где заканчивался Начальный свод? // Писменото наследство и информационните технологии: материали от V международна науч. конф. (Варна, 15–20 септември 2014 г.). – София; Ижевск, 2014. – С. 228–231.

219. Евсеев И.Е. Книга прор. Даниила в древнеславянском переводе. – М.: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1905. – ХС + 183 с.
220. Еремин И.П. «Повесть временных лет». Проблемы ее историко-литературного изучения. – Л.: Изд. Ленинградского Гос. Ун-та, 1946. – 105 с.
221. Еремин И.П. Литература Древней Руси. (Этюды и характеристики). – М.; Л.: Наука, 1966. – 264 с.
222. Желязкова Веселка, Орфографические и фонетические особенности книги Исход по рукописи № 3 из собрания Е. Барсова в Государственном историческом музее в Москве // *Jews and Slavs*. – Vol. 15. – Jerusalem; Sofia, 2005. – С. 138–147.
223. Жуков А.Е. К вопросу о редактировании летописных источников в Еллинском летописце второго вида // *Новгородский исторический сборник: сб. науч. тр. / Сост. Э.А. Гордиенко; редкол.: В.Л. Янин (отв. ред.) и др.* – СПб.; Великий Новгород, С.-Петерб. ин-т истории РАН, 2013. – Вып. 13 (23). – С. 151–170.
224. Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 872 с.
225. Иванов С.А. Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // *Славяноведение*. – 2010. – № 2. – С. 63–71.
226. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т. 2. – Кн. 1. – К.: Университетская типография, 1908. – 1056 с.
227. Истомин К.К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи. I // *ИОРЯС*. – 1905. – Т. 10. – Кн. 1. – С. 147–184.
228. Истомин К.К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи // *ИОРЯС*. – 1906. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 337–374.
229. Истомин К.К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи. VII // *ИОРЯС*. – Т. 13. – Кн. 4. – 1909. – С. 290–343.
230. Истомин К.К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи. VIII // *ИОРЯС*. – Т. 18. – 1913. – Кн. 1. – С. 167 – 172.

231. Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания // ИОРЯС. – Т. XXVII. – 1924. – С. 44–102.
232. Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания // ИОРЯС. – Т. XXVIII. – Л., 1925. – С. 107–251.
233. Истрин В.М. Замечания о составе Толковой Палеи. I–VI // Сб. ОРЯС. – Т. LXV. – № 6. – СПб., 1898. – 157 с.
234. Истрин В.М. Из области древнерусской литературы. I. Хроника Георгия Синкелла // ЖМНП. – 1903. – Август. – С. 381–414.
235. Истрин В.М. Из области древне-русской литературы. III. Краткий хронограф с хроникой Иоанна Малалы // ЖМНП. – 1903. – Ноябрь. – С. 167–185.
236. Истрин В.М. Из области древнерусской литературы. IV. Редакции Толковой Палеи // ЖМНП. – 1906. – Февраль. – Отд. 2. – С. 185–246.
237. Истрин В.М. Исследования в области древне-русской литературы, I–V. – СПб., 1906. – 109 с.
238. Истрин В.М. К вопросу о взаимоотношении Еллинских летописцев и Архивского хронографа. – СПб., 1912. – С. 1–18 (отд. отт. ИОРЯС. – Т. XVI. – Кн. 4. – 1911).
239. Истрин В.М. Летописные повествования о походах русских князей на Царьград // ИОРЯС. – Т. 21. – Кн.2. – СПб., 1916. – С. 215–236.
240. Истрин В.М. Один только перевод Псевдокаллисфена, а древне-болгарская энциклопедия X в. – мнимая. // Византийский временник. – Т. X. – Вып. 1–2. – СПб., 1903. – С. 1–30.
241. Истрин В.М. Первая книга Хроники Иоанна Малалы // Записки АН по историко-филологическому отделению. – Т. 1. – № 3. – 1897. – С. 1–29.
242. Истрин В.М. Редакции Толковой Палеи. – СПб., 1907. – 185 с.
243. Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Книга вторая. // Летописи. XI. Византийско-славянский отдел. VII. – Одесса, 1903. – С. 437–486.

244. Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Книга четвертая. // Летописи. XIII. Византийско-славянский отдел. VIII. – Одесса, 1905. – С. 342–367.
245. Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Книга пятая. // Летописи. XVI. Византийско-славянский отдел. IX. – Одесса, 1910. – С. 1–51.
246. Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Книги шестая и седьмая. // Сборник Отделения русского языка и словесности. – LXXXIX. – № 9. – 1911. – С. 1–50.
247. Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Книги восьмая и девятая. // Сборник Отделения русского языка и словесности. – LXXXIX. – № 7. – 1912. – С. 1–39.
249. Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Книги одиннадцатая–четырнадцатая. // Сборник Отделения русского языка и словесности. – XC. – № 2. – 1913. – С. 1–31.
250. Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Книга десятая. // Летописи. – XXII. – Одесса, 1913. – С. 1–44.
251. Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Книги пятнадцатая–восемнадцатая и приложения. // Сборник Отделения русского языка и словесности. – XCI. – № 2. – Пг., 1914. – С. 1–52.
252. Йовчева Мария, Южнославянската литургическа книжнина през XIII век // Сборник радова Византолошког института. – XLVI. – Београд, 2009. – С. 351–364.
253. Јовановић-Стипчевић Биљана, Београдски паримејник. Почетак XIII века. Текст со критичким апаратом. – Београд: Народна библиотека Србије, 2006. – 495 с.
254. Калайдович К.Ф. Иоанн экзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и XI столетий. – М., 1824. – 236 с.

255. Каталог памятников древнерусской письменности XI–XIV вв. (рукописные книги). / Подг. Д.М. Буланин, А.А. Романова, О.В. Творогов, Ф. Томсон, А.А. Турилов. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2014. – 944 с. – [Studiorum Slavicorum Orbis. – Вып. 7].
256. Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб.: Евразия, 2004. – 480 с.
257. Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе. Каталог. / Сост. Надежда Морозова. – Vilnius: Б. и., 2008. – XXXV + 243 с.
258. Клосс Б.М. К вопросу о происхождении Еллинского летописца второго вида // ТОДРЛ. – Т. 27. – Л., 1972. – С. 370–379.
259. Клосс Б.М. Книги, отредактированные и писанные Иваном Черным // Записки Отдела рукописей библиотеки им. В. И. Ленина. – Вып. 32. – М., 1971. – С. 61–65.
260. Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV–XVI веков / Сост. Т.Л. Вилкул. – М.: Квадрига, 2015. – 368 с.
261. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. – Ч. 1: Источники русской истории. – СПб.: Типография Безобразова, 1864. – 100 с.
262. Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. – К.: Інститут Історії України НАН України, 2009. – 316 с.
263. Котляр Н.Ф. Галицкая традиция в Киевском своде XII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2011. – М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2013. – С. 257–275.
264. Кузенков П.В. Из истории начального этапа византийско-русских отношений // Исторический вестник. – Т. 1 (148): Начало русской государственности. – М., 2012. – С. 52–97.
265. Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2000 г. – М., 2003. – С. 3–172.
266. Кузенков П.В. Русь Олега у Константинополя в 904 г. // Причерноморье в Средние века. – Т. 8. – М., 2011. – С. 7–35.

267. Кузенков П.В. Христианские хронологические системы. История летоисчисления в святоотеческой и восточнохристианской традиции. – М.: Русский издательский центр, 2014. – 995 с.
268. Куник А.А. Хронологические ошибки Нестора вследствие неясной системы. – СПб., 1864. – 58 с.
269. Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды славянской комиссии. – Ленинград, 1930. – Т. 1. – L, 200 с.
270. Лемешкин И. Иоанн Малала и фольклорное сказание о Совии в составе Хронографа 1262 г.: переводная византийская хроника и древняя литовская литература // *Senoji Lietuvos literatūra*. – Vilnius: Senoji Lietuvos Literatūra, 2006. – S. 229–275.
271. Лемешкин И. Пространная редакция Хроники Иоанна Малалы по рукописи И. Е. Забелина № 436 // *Růžoviště zlata a doly drahokamů... Sborník pro Václava Huňáčka*. – Praha: Karlova univerzita v Praze, Filozofická fakulta, 2006. – S. 513–542.
272. Летописец Еллинский и Римский. – Т.2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2001. – 270 с.
273. Летописи и хроники. 1973. Посвящен памяти А.Н. Насонова. – М.: Наука, 1974. – 375 с.
274. Лимонов Ю.А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси. – Л.: Наука, 1967. – 204 с.
275. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1947. – 492 с.
276. Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X – XVII вв.). – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1962. – 605 с.
277. Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X – XVII вв.) / При участии Алексеева А.А., Боброва А.Г. (3-е изд., перераб. и доп.). – СПб.: Алетейя, 2001. – 759 с.

278. Лихачев Д.С. Шахматов как исследователь русского летописания // А.А. Шахматов 1864–1920. Сборник статей и материалов. / Под ред. С.П. Обнорского. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1947. – С. 254–293.
279. Лурье Я.С. Две истории Руси XV века. Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1994. – 240 с.
280. Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV–XV вв. – Л.: Наука, 1976. – 285 с.
281. Лурье Я.С. О шахматовской методике исследования летописных сводов // Источниковедение отечественной истории. 1975 г. – М., 1976. – С. 97–107.
282. Маас Пауль, Критика текста / Перевод под ред. Д.О. Торшилова // Аристей. – Вып. IV. – М., 2011. – С. 136–173.
283. Мансикка В.Й. Религия восточных славян. – М.: ИМЛИ РАН, 2005. – 368 с.
284. Матвеев В., Щеголева Л. Берегись профана! Об ошибках в новой работе по текстологии ВГМ // Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т. 2. – Ч. 2. – М.: Наука, 2011. – С. 878–894.
285. Медведев И.П. Петербургское византиноведение. Страницы истории. СПб.: Алетейя, 2006. – 334 с.
286. Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях летописцев XI – начала XII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы 2005. – М.: Индрик, 2008. – С. 47–75.
287. Мецгер Брюс М. Текстология Нового Завета. Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала / Науч. ред. Игумен Иннокентий (Павлов). – М.: Библейско-Богословский институт св. ап. Андрея, 1996. – 325 с.
288. Милтенов Явор, Текстологически наблюдения върху старозаветните книги на Дванадесетте малки пророци с тълкувания // Езикът на Библията.

Езиково-текстологични проучвания. – М.; СПб.: Нестор-История, 2012. – С. 75–93.

289. Милтенова Анисава, Исторически съчинения // История на българската средновековна литература. – София: изд. «Изток-Запад», 2008. – С. 184–193.

290. Милютенко Н.И. К вопросу о некоторых источниках Речи Философа // ТОДРЛ. – Т. 55. – СПб., 2004. – С. 9–17.

291. Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2008. – 578 с.

292. Милютенко Н.И. Слово о русской грамоте и крещении Владимира // Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века Исторического факультета Санкт-Петербургского государственного университета. – СПб., 2012. – Т. 3. – С. 353–379.

293. Михайлов А.В. К вопросу о происхождении и литературных источниках Толковой палеи // Известия АН по РЯС. – 1928. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 49–80.

294. Михайлов А.В. К вопросу о тексте книги Бытия в Толковой Палее // Варшавские университетские известия. – 1895. – Кн. IX. – С. 1–19.

295. Михайлов А.В. К вопросу о тексте книги Бытия в Толковой Палее // Варшавские университетские известия. – 1896. – Кн. 1. – С. 1–23.

296. Михайлов А.В. Общий обзор состава, источников, редакций и литературных источников Толковой палеи // Варшавские университетские известия. – 7. – Варшава, 1895. – С. 1–21.

297. Михайлов А.В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Ч. 1: Паримейный текст. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1912. – 460 с.

298. Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? – М.: Индрик, 2011. – 280 с.

299. Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Древняя

- Русь и славяне. Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 год. – М., 2009. – С. 103–113.
300. Насонов А.Н. История русского летописания XI–начала XVIII веков. – М.: Наука, 1969. – 556 с.
301. Насонов А.Н. Малоисследованные вопросы ростово-суздальского летописания XII в. // Проблемы источниковедения. – Вып. X. – М., 1962. – С. 365–381.
302. Насонов А.Н. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому (XII век) // Проблемы источниковедения. – Вып. 8. – М., 1958. – С. 467–494.
303. Никольский Н.К. «Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменной культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании» // Сборник по русскому языку и словесности. – Т. 2. – Вып. 1. – Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1930. – 107 с.
304. Оболенский М.А. О греческом кодексе Георгия Амартола, хранящемся в Московской Синодальной библиотеке, и о сербском и болгарском переводах его Хроники // ЧОИДР. – 1846. – № 4. – С. 73–102 (отд. отт.: М., 1847).
305. Оболенский М.А. Предисловие // Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1219 гг.). – М.: Университетская типография, 1851. – С. I–LX.
306. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. / Сост. Ф. Добрянский. – Вильно: Типография А.Г. Сыркина, 1882. – 533 с.
307. Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой Лавры. – М., 1878. – Ч. 1–3. – 830 с.
308. Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи // ИОРЯС. – Л., 1926. – Т. 31. – С. 93–126.
309. Орлов А.С. О галицко-волынском летописании // ТОДРЛ. – Т. V. – Л., 1947. – С. 15–35.

310. Орлов Р.С. Про функціональне призначення київського капища 1908 р. // Історія України-Русі (історико-археологічний збірник). – К.: Наукова думка, 1998. – С. 193–208.
311. Панайотов В. Проникане на старобългарски писмени паметници в Киевска Русия // Die slawischen Sprachen. – 1989. – N. 17. – S. 25–43.
312. Пауткин А.А. Беседы с летописцем. Поэтика раннего русского летописания. – М.: Изд-во МГУ, 2002. – 286 с.
313. Пеев Димитър, Архивският хронограф и Летописец Елински и Римски I редакция // Старобългарска литература. – Кн. 39–40. – 2008. – С. 104–131.
314. Пеев Димитър, Заглавката на Григорий, презвитер мних на всички църковници на българските църкви, и Именникът на българските ханове // Littera et lingua. e-journal. – 2007. – Зима. – Статии: <http://www.slav.uni-sofia.bg/liljournal/index.php/bg/issues/winter-2007/64-peeв-d-winter2007>.
315. Пеев Д.П. Новые данные о времени и месте перевода Хроники Георгия Амартола // Летописи и хроники. Новые исследования. 2011–2012 / Ред. О.Л. Новикова. – М.; СПб.: «Альянс-Архео», 2012. – С. 13–38.
316. Перетц В.Н. До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. – К., 1928. – № 76. – Ч. II. – С. 213–219.
317. Перфецкий Ю.А. Русские летописные своды и их взаимоотношения. – Братислава, 1922. – 101 с.
318. Петрухин В.Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия, Из истории русской культуры. – Т. 1: Древняя Русь. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 13–411.
319. Петрухин В.Я. «Проводы Перуна»: древнерусский «фольклор» и византийская традиция // Язык культуры: семантика и грамматика. – М., 2004. – С. 248–255.

320. Пичхадзе А.А. Библия. IV. Переводы. Церковно-славянский перевод // Православная Энциклопедия. Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/209473.html>
321. Пичхадзе А.А. К истории славянского Паримейника (паримейные чтения книги Исход) // Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. – М., 1991. – С. 147–173.
322. Пичхадзе А.А. К истории четьего текста славянского Восьмикнижия // ТОДРЛ. – Т. 49. – СПб., 1996. – С. 10–21.
323. Пичхадзе А.А. Корпус древнерусских переводов XI–XII вв. и изучение переводной книжности Древней Руси // Национальный корпус русского языка. 2003–2005 гг. Результаты и перспективы. – М., 2005. – С. 251–262.
324. Пичхадзе А.А. Лингвистические особенности славянских толковых переводов XI–XII вв. // Письменность, литература, фольклор славянских народов. История славистики. XV Международный съезд славистов. Минск, 2013. Доклады российской делегации. – М., 2013. – С. 246–265.
325. Пичхадзе А.А. Литературно-языковые и переводческие традиции в словоупотреблении церковнославянских памятников и русских летописей XI–XIII вв. // Русский язык в научном освещении. – № 2 (4). – М., 2002. – С. 147–171.
326. Пичхадзе А.А. Переводческая деятельность в домонгольской Руси. Лингвистический аспект. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2011. – 408 с.
327. Пичхадзе А.А. Типология паримейных чтений книги Исход // Старобългаристика. – 1986. – № 1. – С. 20–34.
328. Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т. 5. – М.: Университетская типография, 1857. – 404 с.
329. Погодин М.П. Нестор, историко-критические рассуждения о начале русских летописей. – М., 1839. – 229 с.

330. Подскальски Герхард, Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237). – СПб.: Византинороссика, 1996. – XX + 572 с.
331. Половой Н.Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии (сравнительный анализ русских и византийских источников) // Византийский временник. – Т. XVIII. – 1961. – С. 85–104.
332. Понырко Н.В. Был ли Климент Смолятич создателем первого славянского перевода Толкований Никиты Ираклийского на 16 Слов Григория Богослова // ТОДРЛ. – Т. 59. – СПб., 2008. – С. 133–143.
333. Попов Андрей, Обзор хронографов русской редакции. – М., 1866. – Вып. 1. – 287 с.
334. Попов Андрей, Обзор хронографов русской редакции. – М., 1869. – Вып. 2. – 298 с.
335. Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – Л.: Просвещение, 1940. – 188 с.
336. Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. – СПб.: Наука, 2002. – 514 с. (М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 514 с.).
337. Прохоров Г.М. Древнерусское летописание. Взгляд в неповторимое / М.: Институт русской цивилизации, «Издательство Олега Абышко»; СПб., 2014. – 416 с.
338. Прохоров Г.М. Летописные подборки рукописи ГПБ. F.IV.603 // ТОДРЛ. – Л., 1977. – Т. 32. – С. 165–198.
339. Прохоров Г.М. Материалы постатейного анализа общерусских летописных сводов (Подборки Карамзинской рукописи, Софийская I, Новгородская 4 и Новгородская 5 летописи) // ТОДРЛ. – СПб., 1999. – Т. 51. – С. 137–205.
340. Розов Н.Н. Из истории русско-чешских литературных связей древнейшего периода // ТОДРЛ. – 1968. – Т. 23. – С. 71–85.
341. Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – 358 с.

342. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – М.: Наука, 1972. – 519 с.
343. Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. – Т. 2 (възалкати – добродѣтельникъ). – М.: Русский язык, 1989. – 494 с.
344. Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. – Т. 3 (добродѣтельно – изжечися). – М., 1990. – 511 с.
345. Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. – Т. 4 (изживати – моление). – М., 1991. – 559 с.
346. Сенигов И.П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. –СПб.: Типография Пантелеевых, 1885. – 125 с.
347. Серебрянский Н.И. Древнерусские княжеские жития // ЧОИДР. – 1915. – Ч. 3. – С. 1–175.
348. Славова Татьяна, Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2002. – 577 с.
349. Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь. Сентябрь–февраль. Т. I: Текст и комментарии / Изд. подг. Л.В. Прокопенко, В. Желязкова, В.Б. Крысько, О.П. Шевчук, И.М. Ладыженский. – М.: Издательский центр "Азбуковник", 2010. – LXXX, 824 с.
350. Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1: XI – 1 пол. XIV вв. – Л.: «Наука», 1987. – 493 с.
351. Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2: 2-я пол. XIV – XVI вв. – Ч. 1: А–К, – Л.: «Наука», 1989. – 516 с.
352. Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2: 2-я пол. XIV – XVI вв. – Ч. 2: Л–Я, – Л.: «Наука», 1989. – 528 с.
353. Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 8 (крада – лящина). – М.: Наука, 1981. – 355 с.
354. Смирнов А.В. Юбилеи или Малое Бытие. – Казань, 1895. – 198 с.

355. Сперанский М.Н. Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. – СПб., 1904. – 392 с.
356. Срезневский И.И. Исследования о летописях новгородских // Известия Академии Наук. II отд. – Т. II. – Вып. 1. – СПб. 1853. – С. 18–27.
357. Срезневский И.И. Исследования о летописях новгородских // Известия Академии Наук. II отд. – Т. II. – Вып. 2. – СПб. 1853. – С. 70–78.
358. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 1. – СПб., 1893. – 776 с.
359. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 2. – СПб., 1902. – 920 с.
360. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 3. – СПб., 1903. – 1000 с.
361. Срезневский И.И. Русский исторический сборник XV века Московского главного архива Министерства иностранных дел // Сведения и заметки о неизвестных и малоизвестных памятниках [LXXXI–XC]. – СПб.: Типография Императорской АН, 1879. – № LXXXIV. – С. 111–139.
362. Станков Р.А. Древнеболгарский перевод Хроники Георгия Амартола и Хронограф по великому изложению // Преславска книжовна школа. – Т. 12. – Шумен, 2012. – С. 191–209.
363. Станков Р.А. Из наблюдений над лексикой древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Slavia Orthodoxa. Език и култура. Сборник в честь на проф. Румяна Павлова. – София, 2003. – С. 380–389.
363. Станков Р.А. К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Преславска книжовна школа. – Т. 7: Изследвания в памет на професор Иван Гълъбовъ. – Шумен, 2004. – С. 57–72.
364. Станков Р.А. Лексика Исторической палеи: Изследване. – Велико Търново, 1994. – 311 с.
365. Станчев К. О переводческой деятельности Константина-Крилла и Мефодия в свете интерпретации двух сведений их пространных житий //

Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti (Ohrid, 10–16 settembre 2008). – Firenze University Press, 2008 [Biblioteca di Studi Slavistici, 7]. – S. 83–100.

366. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). / Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – М.: Изд. «Русский язык», 1999. – 842 с.

367. Стефанович П.С. Сказание о призвании варягов или *Origo gentis russorum?* // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010. – М., 2012. – С. 514–583.

368. Стоянкова Г. Книга Изход от цар Симеоновия (Григориев) исторически сборник (текстологически особености по Архивски препис от XV век) // ТРИАНТАФУЛО. Юбилеен сборник в чест на 60 годишнината на проф. д. фил. н. Христо Трендафилов / Ред. В. Панайотов. (In honorem, vol. 1). – Шумен: Фабер, 2013. – С. 164–176.

369. Страхов А.Б. Из области обрядовой терминологии: цслав. трызна, (б)дынь, etc. // *Palaeoslavica*. – Т. X. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2002. – P. 166–196.

370. Строев П.М. О византийском источнике Нестора // Труды и летописи ОИДР. – 1828. – Ч. 4. – Кн. 1. – С. 167–183.

371. Сухомлинов М.И. О древней русской летописи, как памятнике литературном // Ученые записки Императорской Академии Наук. II отд. – Кн. III. – СПб., 1856. – С. 1–230.

372. Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – Л.: «Наука», 1975. – 320 с.

373. Творогов О.В. Комментарий к тексту Летописца Еллинского и Римского // Летописец Еллинский и Римский. – Т.2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. – СПб., 2001. – С. 1–115.

374. Творогов О.В. Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы // Летописец Еллинский и Римский. – Т. 2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. – СПб., 2001. – С. 117–200.

375. Творогов О.В. Об источнике библейских цитат в «Речи Философа» // От Древней Руси к Новой России. Юбилейный сборник, посвященный чл.-корр. РАН Я. Н. Щапову. – М.: Паломнический центр Московского патриархата, 2005. – С. 128–133.
376. Творогов О.В. Палея Толковая // СККДР. – Вып. 1: XI – 1 пол. XIV вв. – Л.: Наука, 1987. – С. 285–288.
377. Творогов О.В. Паралипомен Зонары: текст и комментарии // Летописи и хроники. Новые исследования 2009–2010 г. – М.; СПб., 2010. – С. 3–101.
378. Творогов О.В. Повесть временных лет // СККДР. – Вып. 1. – Л.: Наука, 1987. – С. 338–339.
379. Творогов О.В. Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий) // ТОДРЛ. – Т. XXX. – 1976. – С. 3–26.
380. Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // ТОДРЛ. – Т. XXVIII. – 1974. – С. 99–113.
381. Творогов О.В. Существовала ли третья редакция «Повести временных лет»? // In memoriam: Сборник памяти Я.С. Лурье. – СПб., 1997. – С. 203–209.
382. Творогов О.В. Хронограф по великому изложению // СККДР. – Вып. 1. – Л., 1987. – С. 476–477.
383. Творогов О.В. Хронограф Троицкий // СККДР. – Вып. 1: XI – 1 пол. XIV вв. – Л., 1987. – С. 478.
384. Темчин С.Ю. Место создания Предисловия к «Софийскому временнику» по данным языка // Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2012–2013 / Ред. А.М. Молдован, Е.А. Мишина – М.: Древлехранилище, 2013. – С. 152–160.
385. Тов Э. Текстология Ветхого Завета / Науч. ред. Глеб Ястребов. – М.: Библийско-Богословский институт св. ап. Андрея, 2001. – 424 с.
386. Толочко А.П. Взятие Киева монголами: источники летописного описания // Palaeoslavica. – Т. XXII, 2. – 2014. – Р. 101–118.

387. Толочко А.П. Галицкие «приточники» // *Ruthenica*. – Т. VII. – 2008. – С. 201–209.
388. Толочко А.П. «История российская» Василия Татищева: источники и известия. – М.: Новое обозрение; К.: Критика, 2005. – 543 с.
389. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: Наукова думка, 1992. – 223 с.
390. Толочко А.П. О времени создания Киевского свода «1200 г.» // *Ruthenica*. – Т. V. – К., 2006. – С. 73–87.
391. Толочко А.П. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // *Ruthenica*. – Т. V. – К., 2006. – С. 252–256.
392. Толочко А.П. Об источнике одной ошибки в географическом введении «Повести временных лет»: Кавказские, иначе Карпатские, горы // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – № 3 (29). – 2007. – С. 107–108.
393. Толочко А.П. Одна заимствованная формула в Галицко-Волынской летописи // *Ruthenica*. – Т. V. – К., 2006. – С. 256–257.
394. Толочко А.П. О заглавии «Повести временных лет» // *Ruthenica*. – Т. V. – К., 2006. – С. 248–251.
395. Толочко А.П. О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи // *Palaeoslavica*. – Т. XIII. – no. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 81–108.
396. Толочко А.П. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // *Ruthenica*. – Т. VII. – К., 2008. – С. 154–165.
397. Толочко А.П. Печерский мятеж 1182 г. // *Ruthenica*. – Т. VI. – К., 2007. – С. 351–352.
398. Толочко А.П. Похвала или житие? Между текстологией и идеологией княжеских панегириков // *Palaeoslavica*. – Т. 7. – Cambridge, Massachusetts, 1999. – P. 26–38.
399. Толочко А.П. Химера Киевской Руси // *Родина*. – 1999. – № 8. – С. 29–32.

400. Толочко О.П. Нестор-літописець: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – № 4–5. – 1996. – С. 11–35.
401. Толочко О.П. Початкове літописне зведення // Енциклопедія історії України. – Т. 8. – К., 2011. – С. 470–471.
402. Толочко О.П. Смерть митрополита Константина (До розуміння давньоруської моделі святості) // *Mediaevalia Ucrainica*. Ментальність та історія ідей. – Т. II. – К., 1993. – С. 30–48.
403. Толочко П.П. Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция? // *Ruthenica*. – Т. 7. – 2008. – С. 130–139.
404. Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X–XIII веков. – СПб.: Алетейя, 2003. – 296 с.
405. Тотоманова А.-М. Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. – София: Университетско издателство «св. Климент Охридски», 2008. – 684 с.
406. Турилов А.А. Межславянские связи эпохи Средневековья и книжная культура южных славян: этюды и характеристики. – М.: Знак, 2012. – 808 с.
407. Филипчук О.М. *Studia Byzantino-Rossica*. Експансія, війна та соціальні зміни. – Чернівці: «Книги – XXI», 2013. – 420 с.
408. Фоллин С. Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду // *Ruthenica*. – Т. 7. – К., 2008. – С. 140–153.
409. Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении. – К.: «Наукова думка», 1986. – 184 с.
410. Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». – СПб.: Дмитрий Буланин, 2011. – 320 с.
411. Чернов А.Ю. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании // *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. Володимир Александрович; Національна академія наук України,

Институт українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 19–36.

412. Чернышева М.И. Греческие слова в славянском переводе «Хроники» Иоанна Малалы // Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. – М.: Джон Уайли энд Санз, 1994. – С. 430–442.

413. Шахматов А.А. Древнеболгарская энциклопедия X в. // Византийский временник. – 1900. – Т. 7. – Вып. 1–2. – С. 1–35.

414. Шахматов А.А. Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской летописи // ОЛДП. – Т. 118. – СПб., 1902. – С. 18–114.

415. Шахматов А. А. Исходная точка летосчисления Повести временных лет // ЖМНП. – СССР. – СПб., 1897. – Март. – С. 217–222.

416. Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – М., 1900. – С. 1–9.

417. Шахматов А.А. О Начальном Киевском летописном своде // ЧОИДР. – 1897. – Кн. 3. – С. 1–58.

418. Шахматов А.А. О сочинениях преподобного Нестора (первая пробная лекция на заседании историко-филологического факультета Московского университета 1 марта 1890 г.) // Шахматов А.А. История русского летописания. – Т. 1. – Кн. 2. – СПб.: Наука, 2003. – С. 465–475.

419. Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – 372 с.

420. Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники // ТОДРЛ. – Т. IV. – М.; Л., 1940. – С. 9–150.

421. Шахматов А.А. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // ИОРЯС. – СПб., 1908. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 213–270.

422. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – 688 с.

423. Шахматов А.А. Толковая палея и русская летопись // Статьи по славяноведению. – СПб., 1904. – Вып. 1. – С. 199–272.
424. Шахматов А.А. Хронология древнейших русских летописных сводов // ЖМНП. – 1897. Март. – Ч. СССХ. – № 4. – С. 463–482.
425. Шестаков С.П. О значении славянского перевода Хроники Малалы для восстановления и исправления ее греческого текста // Византийский временник. – Т. 1. – Вып. 3–4. – 1894. – С. 503–552.
426. Шибаев М.А. Кодикологическое описание перебургских списков Краткой Хронографической Палеи // ТОДРЛ. – Т. 56. – СПб., 2004. – С. 146–163.
427. Шибаев М.А. Летописные источники Еллинского летописца второго вида // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. – СПб., 2004. – С. 187–204.
428. Шлёцер А.-Л. Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке, сличенные, переведенные и объясненные А.Л. Шлёцером. – Ч. 1. / Пер. Дм. Языков. – СПб., 1809. – 708 с.
429. Щапов Я.Н. Византийские хронографические сочинения в древнеславянской кормчей Ефремовской редакции // Летописи и хроники, 1976. – М.: Наука, 1976. – С. 252–260.
430. Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1910. – 961 с.
431. Яковенко Н.М. Вступ до історії. – К.: «Критика», 2007. – 375 с.
432. Altman R.I. The Illusion of One Writer in Historical Documents and its Effect on Automating Writer Identification. Режим доступа: https://www.academia.edu/1640062/The_Illusion_of_One_Writer_in_Historical_Documents_and_its_Effect_on_Automating_Writer_Identification
433. Baden J.S. The Composition of the Pentateuch: Renewing the Documentary Hypothesis. – New Haven: Yale University Press, 2012. – X + 378 p.

434. Bremmer J.N. Initiation into the Eleusinian Mysteries: a “thin” Description // *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices*. Festschrift for Einar Thomassen. / C.H. Bull et al. (eds.), – Brill; Leiden, 2011. – P. 375–397.
435. Burgess R.W. and Kulikowski M. Medieval Historiographical Terminology: The Meaning of the Word *Annales* // *The Medieval Chronicle VIII*. / Eds. Erik Kooper and Sjoerd Levelt. – Amsterdam; New York, 2013. – P. 167–194.
436. Callow Ch. Reconstructing the Past in Medieval Iseland // *Early Medieval Europe*. – Issue 14 (3). – 2006. – P. 297–324.
437. Čermák V. Zu der neueren Erforschung der Übersetzungen des slavischen Parömienbuchs (Zur Edition des Belgrades Parömienbuchs) // *Byzantinoslavica*. – 66. – 2008. – S. 333–347.
438. Čermák V. K novějším výzkumům překladu slovanského Parimejníku (Nad edicí Bělehradského Parimejníku). Режим доступа: http://www.academia.edu/2970161/K_novejsim_vyzkumum_prekladu_slovanskeho_parimejniku_Nad_edici_Belehradskeho_parimejniku.
439. Clines D.J.A. Source Analysis. Putting Source Criticism in its Place: The Flood Story as a Test Case. Режим доступа: https://www.academia.edu/2253331/Source_Criticism_Putting_Source_Criticism_in_its_Place_The_Flood_Story_as_a_Test_Case
440. Colwell E.C. *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*. – Leiden: E.J. Brill, 1969. – 175 p.
441. Crick J. Arts of Writing II; Scripts and Scribal Production // *The Cambridge History of Early Medieval English Literature*. / Ed. Clare Lees. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – P. 50–72.
442. Curta F. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700 A.D.* [Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Series. 52]. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2001. – 463 p.

443. Des Metropolitens Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis / Hg. L. Müller [Slavistische Studienbücher. Bd. 2]. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962. – 229 s.
444. De Wette W.M. Beiträge zur Einleitung in das Alte Testament. – Vol.1–2. – Galle, 1806–1807. – 299 s.
445. Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiewer Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. – München: Fink, 2001 [Forum Slavicum. – Bd.56]. – XXVIII + 366 s.
446. Dobrowsky J. Wie soll Nestors Chronik aus so mancherlei Recensionen des Textes, die in Handschriften zu finden sind, rein hergestellt werden // Müller J. Altrussische Geschichte nach Nestor. Mit Rücksicht auf Schlözers Russische Annalen, die hier berichtet, ergänzt und vermehrt werden. [Mitarb. J. Dobrowsky]. – Berlin: Maurer, 1812. – S. 1–34.
447. Driscoll M.J. The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New [Driscoll M.J. Creating the Medieval Saga: Versions, Variability, and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature. / Ed. Judy Quinn & Emily Lethbridge. – Odense, 2010. – P. 85–102.
448. Dzino D. 'Becoming Slav', 'Becoming Croat': New Approaches in the Research of Identities in Post-Roman Illyricum // Hortus Artium Medievalium. – 14. – 2008. – P. 195–206.
449. Edenburg C. Rewriting, Overwriting, and Overriding: Techniques of Editorial Revision in the Deuteronomistic History // Words, Ideas, Worlds in the Hebrew Bible: Essays in Honour of Yairah Amit. / F. Polak, et al. eds. – Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2012. – P. 88–101.
450. Eichhorn J. Einleitung in das Alte Testament. – T. 1–3. – Leipzig, 1780–1783. – 809 s.

451. Engelmann H. Der griechische Alexanderroman. Rezension γ , buch II. – Meisenheim am Glan, 1963 [Beiträge zur klassischen Philologie, herausgegeben von Reinhold Merkelbach, Heft 12].
452. Franklin S. Some Apocryphal Sources of Kievan Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers. New Series. – Vol. XV. – 1982. – P. 1–27.
453. Franklin S. Writing, Society and Culture in Early Rus, c.950–1300. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 325 p.
454. Geary P.J. Writing History: Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages. / Ed. by Florin Curta and Cristina Spinei. – București-Brăila: Editura Academiei Române, 2012. – 325 p.
455. Georgii Monachi Chronicon. / Edidit Carolus de Boor. – Vol. 1–2. – Lipsiae, 1904. – 295 s.
456. Georgii Syncelli, Ecloga chronographica, edidit Alden A. Mosshammer. – Leipzig: BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1984. – XXXVII + 497 p. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana].
457. Hendel R.S. Culture, Memory, and History: Reflections on Method in Biblical Studies // Historical Biblical Archaeology and the Future: The New Pragmatism. / Ed. T.E. Levy. – London: Equinox, 2010. – P. 250–261.
458. Hendel R.S. The Text of Genesis 1–11: Textual Studies and Critical Edition. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1998. – 167 p.
459. Honigman S. LXX and Homeric Scholarship. – London and New York: Taylor & Francis. 2003. – 224 p.
460. Hupfeld H. Die Quellen der Genesis von neuem untersucht. – Berlin: Wiegandt und Grieben, 1853. – XIV + 224 s.
461. Joosten J. Rhetorical Ornamentation in the Septuagint: The Case of Grammatical Variation // Et sapienter et eloquenter. Studies on Rhetorical and Stylistic Features of the Septuagint. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. – P. 5–17.

462. Jovcheva M., Taseva L. Translated Literature in the Bulgarian Middle Ages as a Social and Cultural Phenomenon // *Scripta & Scripta*. – 10–11. – 2012. – P. 271–323.
463. Lachmann K. *Betrachtungen über Homer's Ilias*. – Berlin, 1847. – 109 s.
464. Lachmann K. *Observationes criticae*. – Göttingen, 1815. – 170 s.
465. Lemeškin I. *Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus)*. – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009. – 332 s.
466. Lind J. In the Workshop of a Fifteenth Century Russian Chronicle Editor. The Novgorod Karamzin Chronicle and the Making of the Fourth Novgorod Chronicle // *The Medieval Text. Editors and Critics*. Odense: Odense University Press, 1989. P. 65–81.
467. Lunt H. *Повесть временныхъ летъ* от *Повесть времянь и летъ* // *Palaeoslavica*. – T. 5. – Cambridge, Massachusetts, 1997. – P. 317–326.
468. Martone C. All the Bibles we Need: The Impact of the Qumran Evidence on Biblical Lower Criticism // *The Scrolls and Biblical Traditions. Proceedings of the Seventh Meeting of the IOQS in Helsinki* / Ed. J. Brooke, Daniel K. Falk, Eibert J. C. Tigchelaar and Molly M. Zahn. – Leiden; Boston: Brill, 2012. – P. 47–64.
469. Mathiesen R. Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament // *Polata knigopisnaja*. – T. 7. – March, 1983. – C. 3–48.
470. Meusel H. *Pseudo-Callisthenes nach der Leidener Handschrift* // *Jahrbücher für classische Philologie*. – Suppl. 5. – Leipzig, 1871. – S. 701–792.
471. Miller J. The Prophetologion: The Old Testament of Byzantine Christianity? // *The Old Testament in Byzantium*. / Ed. by Paul Magdalino and Robert Nelson. [Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia] – Washington: Harvard University Press, 2010. – P. 55–76.

472. Müller L. «Die „dritte Redaktion“ der sogenannten Nestorchronic» // Festschrift für Margarete Wolter zum 70. Geburtstag. – Heidelberg, 1967. – S. 173–186.
473. Müller L. Ilarion und die Nestorchronik // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 12–13. – Cambridge, Massachusetts, 1988 / 1989. – P. 324–345.
474. Nichols S.G. Introduction: Philology in a Manuscript Culture // Speculum. – Vol. 65. – No 1. – 1990. – P. 1–10.
475. Noth M. Überlieferungsgeschichtliche Studien. – Tübingen: M. Niemeyer, 1953. – 266 s.
476. Orlov A.A. Selected Bibliography on Transmission of Jewish Pseudepigrapha in Slavic Milieux // Orlov Andrei A. Selected Studies in the Slavonic Pseudepigrapha. – Leiden; Boston: Brill, 2009. – P. 203–434.
477. Ostrowski D. Introduction // The Povest' vremennykh let: an Interlinear Collation and Paradosis. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – P. I. – P. XVII–LXXIX.
478. Ostrowski D. Scribal Practices and Copying Probabilities in the Transmission of the Text of the Povest' vremennykh let // Palaeoslavica. – T. XIII. – no. 2. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 48–77.
479. Ostrowski D. The Nacalnyj Svod Theory and the Povest' vremennykh let // Russian Linguistics. – Vol. 31. – 2007. – P. 269–308.
480. Podskalsky G. Principal Aspects and Problems of Theology in Kievan Rus // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. XI. – № 3/4. – 1987. – P. 270–286.
481. Pritsak O. Introduction // The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Chlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. VIII]. – Cambridge, Massachusetts, 1990. – P. I–XXXV.
482. Reinhart J. Die älteste Bezeugung der Historischen Paläa in slavischen Übersetzung (Cod. Slav. Vindob. nr. 158) // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – Кн. 73. – Br. 1–4 – Београд, 2007. – С. 45–75.

483. Reinhart J. «Речь Философа» Повести временных лет и ее великоморавская и преславская предыстория // Wiener Slavistisches Jahrbuch. – Wien, 2008. – S. 151–170.
484. Römer T. The Elusive Yahwist: A Short History of Research // A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation. / Ed. by B. Dozeman and K. Schmid. (Society of Biblical Literature Symposium Series. 34). – Atlanta, 2006. – P. 9–28.
485. Römer T. The Exodus in the Book of Genesis // Svensk Exegetisk Arsbok. – 75. – Uppsala, 2010. – P. 1–20.
486. Schmid K. Genesis and Exodus as Two Formerly Independent Traditions of Origins for Ancient Israel // Biblica. – Vol. 93. – Fasc. 2. – Pontificium Institutum Biblicum, 2012. – P. 187–208.
487. Schmid K. The Late Persian Formation of the Torah: Observations on Deuteronomy 34 // Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E. / Ed. by Oded Lipschits, Gary N. Knoppers, and Rainer Albertz. – Winona Lake: Eisenbrauns, 2007. – P. 236–245.
488. Sommer B.D. Dating Pentateuchal Texts and the Perils of Pseudo-Historicism // The Pentateuch: International Perspectives on Current Research. / Ed. by Thomas B. Dozeman, Konrad Schmid, and Baruch J. Schwartz. – Forschungen zum Alten Testament. – 78. – Tübingen, 2011. – P. 85–108.
489. Sorlin I. Les premières années byzantines du Récit des temps passés // Revue des études slaves. – Tome 63. – Fascicule 1. – 1991. – P. 9–18.
490. Spiegel G.M. History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages // Speculum. – Vol. 65. – No 1. – 1990. – P. 59–86.
491. Stackert J. Rewriting the Torah: Literary Revision in Deuteronomy and the Holiness Legislation [Forschungen zum Alten Testament. 52]. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2007. – 273 p.
492. Stone L.G. Redaction Criticism: Whence, Whither, and Why? Or, Going beyond Source and Form Criticism without Leaving them Behind // A Biblical Itinerary. In Search of Method, Form and Content Essays in Honor of George

- W. Coats. / Ed. by Eugene E. Carpenter [Journal for the Study of the Old Testament. – Supplement Series 240]. – 1997. – P. 77–90.
493. Thomson F. The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' Scholia Mythologica in Orationes Gregorii Nazianzeni // *Palaeobulgarica / Старобългаристика*. – Т. 18. – no. 3. – 1994. – С. 91–92.
494. Thomson F. The Slavonic Translation of the Old Testament // *Interpretation of the Bible*. – Ljubljana and Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998. – P. 607–918.
495. Thomson F. A Brief Survey of History of the Church Slavonic Bible from its Cyrillomethodian Origins until its Final Form in the Elizabethan Bible of 1751 // *Slavica Gandensia. The International Review of the Belgian Centre for Slav Studies*. – 33–2. – 2006. – P.1–100.
496. Timberlake A. Older and Younger Recensions of the First Novgorod Chronicle // *Oxford Slavonic Papers. New Series*. – Vol. XXXIII. – Oxford: Clarendon Press, 2000. – P.1–33.
497. Timberlake A. Redactions of the Primary Chronicle // *Русский язык в научном освещении*. – М., 2001. – P. 196–218.
498. Tolochko O. On 'Nestor the Chronicler' // *Harvard Ukrainian Studies*. – 29. – no. 1–4. – Cambridge, Massachusetts, 2007. – P. 31–59.
499. Trunte H. *Doctrina Christiana. Untersuchungen zu Kompilation und Quellen der sogenannten "Rede des Philosophen" in der Altrussischen Chronik* // *Millennium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Rußland 988–1988. Vorträge des Symposiums anlässlich der Tausendjahrefeier der Christianisierung Rußlands in Münster vom 5. bis 9. Juli 1988*. – Köln, Weimar, Wien, 1993. – S. 355–394.
500. Van der Kooij A. Zum Verhältnis von Textkritik und Literarkritik. Überlegungen anhand einiger Beispiele // *Congress Volume / Ed. J.A. Emerton. Cambridge, 1995 [Supplements to Vetus Testamentum, 66]*. – Leiden; New York; Köln, 1997. – P. 185–202.

501. Van der Louw T.A.W. Transformations in the Septuagint. Towards an Interaction of Septuagint Studies and Translation Studies. – Leuven: Peeters, Bondgenotenlaan, 2007. – 409 s.
502. Van der Meer M.N. Formation and Reformulation. The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses. – Leiden; Boston: Brill, 2004 [Supplements to Vetus Testamentum, vol. CII]. – 576 p.
503. Van der Meer M.N. The Septuagint and its Literary-critical Value according to Emanuel Tov // *Bibliotheca Orientalis*. – LXI. – no.5–6: Sept–Dec 2004. – P. 475–484.
504. Van Seters J. Confessional Reformulation in the Exilic Period // *Vetus Testamentum*. – 22. – 1972. – P. 448–459.
505. Van Seters J. In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History. – New Haven and London: Yale University Press, 1983. – XIV + 400 p.
506. Van Seters J. Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis. – Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 1992. – 388 p.
507. Van Seters J. The Life of Moses. The Yahwist as Historian in Exodus–Numbers. – Westminster: John Knox Press, 1994. – 524 p.
508. Veder W.R. Literature as Kaleidoscope. The Structure of Slavic “Četii Sborniki” // *Semantic Analyses of Literare Texts*. – Leiden, 1999. – S. 599–609.
509. Von Lauenstein U. Der griechische Alexanderroman. Rezension γ, buch I. – Meisenheim am Glan, 1962 [Beiträge zur klassischen Philologie, herausgegeben von Reinhold Merkelbach, Heft 4].
510. Walton B. *Biblia Polyglotta, Prolegomena*. – London, 1657. – 696 p.
511. Weingart M. *Byzantské kroniky v literare církevně-slovanské*. – Bratislava, 1923. – Č. 2. – Od. 1–2. – 577 s.
512. Wellhausen J. *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments*. – Berlin: G. Reimer, 1876–1877. – 361 s.

513. Wellhausen J. Prolegomena zur Geschichte Israels. – Berlin: G. Reimer, 1899. – 431 s.
514. Wenzel S. Reflections on (New) Philology // *Speculum*. – Vol. 65. – No 1. – 1990. – P. 11–18;
515. Whitmarsh T. The Romance Between Greece and the East // *The Romance Between Greece and the East*. Ed. by Tim Whitmarsh and Stuart Thomson. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – P. 1–22.
516. Wolf F.A. Briefe an Heyne, eine Beilage zu den neuesten Untersuchungen über Homer». – Berlin, 1797. – 156 s.
517. Wolf F.A. Prolegomena in Homerum. – Halle, 1795. – 280 s.

ДОДАТКИ

3.1.1. Фрагменти з Хроніки Амартола у статті 1065 р. ПВЛ та НПЛмл з паралельними текстами. Нижче у таблиці в чотирьох колонках наведено читання Хроніки, літописів, Іудейського та Троїцького хронографів. Таблицю розбито на 5 фрагментів, згідно із запозиченнями з різних місць Хроніки Амартола.

Хроніка Амартола [48, с. 200]	ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 164– 165; 63, с. 184–185]	Іудейський хронограф [1, арк. 344]	Троїцький хронограф [14, арк. 338с; 86, с. 291]
ключися по всемоу граду въскорѣ за д̄нии 40 являтися на въздоусѣ на конихъ рищюще въ ороужьи, златыя одежа имоуше, и	{ЛРА случися} [IX НПЛмл ключися] внезапу по всему граду за 40 д̄нии . являтися на вздусѣ . на конихъ рищющимъ	ключися по всемоу граду въскорѣ за д̄ни 40 являтися на въздусѣ на конихъ рищюще въ ороужии, и златыя одежа имоуше, и	ключися по всемоу граду . въскорѣ за д̄нии 40 являтися на въздусѣ . на конихъ рищюще и въ ороужьи . и златыя одежа имоуща . и полькы обоя бываемыхъ [Нтр

<p>полци обоямо бываемы [Ам.Тр. бывающа], и ороужиємъ двизанія и златыя красоты блистанія, всякымъ видомъ облечены въ бр̄ня . сего ради и моляхоуся, да бл̄го боудеть являемое . явле^не же проявляше злое пришествіе</p>	<p>. въ оружи златы имуща одежѣ . и полкы обоя являемы . и оружьемъ двизающі^мс я . се же проявляше нахоженье Антиохово нашествіе [IX НПЛмл: рати] на Иер^слмъ .</p>	<p>плѣкы обоямо бываемы и ороужиємъ двизанія и златыя красоты блищанія, всякымъ видомъ облеченымъ и въ броня . сего ради вси моляхуся, да бл̄гое боудеть являемое . явление же проявляше злое пришествіе Антиохово</p>	<p>бываемая] . и оружьемъ двизанія златія красоты блистаніемъ . всякымъ видомъ оболеченымъ въ броня . сего ради вси моляхоуся . да бл̄го боудеть являемое явление . еже проявляшется се злое пришествіе Антиохово .</p>
---	---	---	---

Антиохово.			
Хроніка Амартола [48, с. 262, 263]	ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 165; 63, с. 185]	Троїцький [14, арк. 363а-с]	ЕЛ-1 [20, арк. 178]
посемь же явися звѣзда надъ градомъ въ образъ копииньи [Ам.тр. образомъ копья]; «и полци въоружени рищюще на въздоусѣ»; «посла Неронъ... воеводы на Иер ^с лма...	посемь же при Неронѣ ц ^р и в том же Иер ^с лмѣ . <i>восия</i> звѣзда въ образъ копииньи надъ градомъ . се же проявляше нахоженье рати от римлянъ»	«по семь же <i>въсиа</i> звѣзда надъ градомъ . въ образъ копииньи... и польци въ оружии рищюще на въздусѣ... посла Неронъ... воевать на Иер ^с лмь... придоша от римлянъ въ митрополію»	«по семь же явися звѣзда над градомъ въ образъ копииньи... и плъци въоружени рищущи на въздоуси... посла Неронъ... воеводы на Иер ^с лма... придоша от римлянъ въ митрополію».

придоша . и от римлянь въ митрополью»			
Хроніка Амартола [48, с. 421]	ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 165; 63, с. 185]	Троїцький [14, арк. 376а-в] та Повна палея [22, арк. 432 зв.–433] ¹¹⁸	ЕЛ-2 [54, с. 379]
и звѣзда яви ^с велиа на западнѣи странѣ свѣтла, выспрѣ испоуцаа луча, юже именовахоу Лампадию, рекше блистанницоу, и пребы ^с за днѣи и нощи 20 сияющоу тако ^ж . бышя по всемоу мироу	звѣзда восия на западѣ . испуцающ и луча . юже прозываху блистанци ю . и бы ^с {ЛРА блистающи { [IX НПЛмл сияющи] ¹¹⁹	и звѣзда явися веліа на западѣ . испоуцающи лучѣ . иже именовахоу . Ламъпадію рекше . блистанницю . стояше на нѣси , и пребы ^с за днѣи и 20 сияюща бы ^с	И явися звѣзда велика свѣтла на западнѣи странѣ , выспрѣ испуцающе луча, иже именоваху Лампадию, рекше блисталницю, и пребысть за днѣи и нощи 20, сияющи. Також бысть по всему миру народовластье и

¹¹⁸ У Повній палеї текст близький до версії Троїцького хронографа: «...и звѣзда велиа явися на западѣ испуцаючи луча, иже именоваху Лампидию, рекше блестанницю, и бысть за днѣи 20 сияючи. по времени етерѣ бысть звѣздамъ течение с вечера и до утра, яко вси глаголати, яко падають звѣзды, и за мало пакы солнце без начала сияше. крамолы же недузѣ и умертвие челоуком не престааше грѣх ради наших».

¹¹⁹ У Рум'янцевській палеї провадилосся вивірення зі списком, близьким до ПВЛ групи ЛРА, через що виникло контаміноване читання «блистающе и

<p>народовластие и оубииство много . и по времени етери бы^с звѣздамъ течение с вечера да^ж и до оутриа, яко всѣмъ подивитися и г̃лти, яко звѣзды падають . и за мало пакы сл̃нце без лоучя свѣтяше яко лоуна . крамоли же и недоузи и оумртвие чл̃комъ болшею не престаяхоу.</p>	<p>. д̃нии 20 По сем же бы^с звѣздамъ теченье с вечера до заоутрѣя . яко мнѣти всѣмъ яко падають звѣзды . и пакы сл̃нце без лучь с̃яше . се же проявляше крамолы . недузи чл^вкомъ оумертвие бъше.</p>	<p>по времени етерѣ . звѣздамъ теченіє съ вечера до оутра . яко всѣмъ г̃лти . яко въпадають [Нтр съпадають] звѣзды , и за мало пакы . сл̃нце без лоучь с̃яше . крамолы же и недоузи и оумртѣє чл̃комъ . не престаяше грѣхъ ради наши^х.</p>	<p>убииство много. И по временѣ етерѣ, бысть звѣздамъ течение с вечера даже и до утра, яко всѣм предивитися и глаголати, яко звѣзды спадают. И за мало пакы солнце безъ лучя свѣтяся, яко и луна. И крамолы же и недоуѣ и умертвие человѣкомъ бысть, и не престаяху.</p>
---	--	---	--

<p>Хроніка Амартола [48, с. 428]</p>	<p>ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 165; 63, с. 185]</p>	<p>Троїцький [14, арк. 383b-c]</p>
<p>«ц̃ртова Маврикіи , иже... при томъ жена дѣтищъ роди въ</p>	<p>«пакы же при Маврикии ц̃ри бы^с сице . жена</p>	<p>«ц̃р̃ствова . Маврикии при семъ . жена . дѣтищъ роди во</p>

сияюще» [7, арк. 431; 49, с. 357–358].

Костентинѣ градѣ безъ очию и без руку, въ чресла емоу бѣ рыбиі хвостъ приросль бѣ въ образъ чрепокожныа рыбы . и песь родися шестногъ , главоу имѣя лвообразенъ, бы ^с же превелии зѣло . тако ^ж и въ Фракіи два дѣтища родистася, единъ о четырех нога ^х , а друуги о двою главоу».	дѣтищъ роди безъ очью . и без руку . в чресла бѣ ему рыбии хвостъ приросль . и песь родися шестногъ . въ Африкии же 2 дѣтища родистася . единъ . о 4.хъ ногахъ . а друуги о двою главу».	Цриградѣ . безъ очию и без ^д роукоу . въ чресла бѣ емоу рыбии хвостъ приросль въ образъ чревокожныа рыбы и песь родися шестногии . главоу имѣя львову образъ превелии . и бы ^с же въ Фракии 2 дѣтища родистася . единъ . о 4.хъ нога ^х . а другии о дву главу».
--	--	--

Хроніка Амартола [48, с. 479]	[73, стп. 165; 63, с. 185]	Троїцький [14, арк. 389d]	Повна хронографіч на палея [22, арк. 437].
И априля мѣца течение звѣздное бы ^с на нбѣи и оттрѣгахоуся на землю, яко видящимъ мнѣти соуще оуже кончинѣ. тогда же въздоу ^х възлияся повеликоу и гла ^д	по семь же бы ^с при Костянтинѣ иконоборци . сѣна Леонова теченье звѣздное бы ^с на нбѣ . отторгаху	и априля . мѣца течение звѣздное бы ^с до нбѣи . и оттрѣгахоуся на землю . яко видяциимъ мнѣти оуже соуци коньчинѣ .	априля мѣсяца течение звѣздное бысть до небесѣ. оттрѣгахуся на землю, яко видящимъ

<p>велии, яко исоушитися источникомъ и рѣкамъ, и проданѣ быти мѣрѣ ячнѣи на двоунадесяти златникоу. В Сурии же бы^с троу^с велии и много падение, яко оубо градомъ единѣ разоритя, друзии^ж до полоу, етери же о^т горняя прилежащаа равна мѣста стѣнамъ градскы^м и съ дома напрасно пристоупитися без вреда яко до двою поприщюу . земля же и Междоурѣчие за поприща 3 разсѣдшия и етероу въскипѣвши бѣлоу и пѣсочноу землю, изиде дивно из неа мска, чл^скы^м гласомъ глѣющи и</p>	<p>бо ся на землю . яко видящи^м мнѣти кончину . тогда же въздухъ възлияся повелику . в Сурии же бы^с трусъ великѣ . земли рассѣдшия трии поприщѣ . изиде дивно и-землѣ . мска чл^вчскы^м гл^смъ глѣщи . и проповѣдаю щи наитѣ языка еже и бы^с .</p>	<p>тогда въздоухъ възяся повеликоу . въ Соурии же бы^с троусъ велии . земля же и Межирѣчье за поприща 3 и рассѣдшю^{сѧ} и етероу въскыпивъш ю бѣдоу . и пѣсочноу землю . изиде иж неа мска члч^скомъ гл^смъ глѣщи . и проповѣдоуци наитѣе языкѣ еже [и] бы^с въборзѣ .</p>	<p>мнѣти, сущи уже кончинѣ. тогда же въздухъ взяся повелику. в Сурии же бысть трусъ велии. земля же и Межюрѣчие за поприща 3 и рассѣдшюся и етеру въскыпѣвш ю бѣдоу пѣсочну землю изиде дивно из неа мска, человѣчски мъ гласомъ глаголющи и проповѣдаю щи наитѣе языка, еже бысть</p>
---	---	--	--

проповѣдаючи наитиє языкомъ . еже и бы ^с вборзѣ .			вборзѣ.
--	--	--	---------

3.1.2 Тексти з «Промови Філософа» у ПВЛ та НПЛмл, Хроніки Амартола та паралельні їм.

Запозичення із Втор.34.5-7 та Іс.Нав.1.1-1.2, 1.6-1.7, 1.16-1.17:

ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 96; 63, с. 141]	Хроні ка Амарт ола [48, с. 104, 111]	Втор.34.5-7 [25, арк. 168d]	Іс. Нав.1.1–1.17 [25, арк. 169a-b; 1, арк. 203 зв.]
«и оумре Моис ии ту на горѣ . и прия власт ь Ісѣ Навги нѣ»	«оумр е Моис ии на горѣ Варим ѣстѣ»; «по Моис и же прият ь власт ь Ісѣ	Втор.34.5 «И скончя ^с Моисии рабѣ гнѣ въ земли Моавли . слово ^м гнѣимъ . 34.6 и погребоша и въ єнгѣ [въ земли Моавли] ¹²⁰ . близъ домоу Фогорова . и не сѣвѣсть	«Іс.Нав.1.1 И бы ^с по <i>скончяніи</i> Моисіинѣ раба гнѣ . и рече гѣ къ Исоусоу [снѣоу] Нав'віиноу . слоусѣ Моисіинѣ глѣ . 1.2 Моисіи рабѣ мои скончяся . ннѣ [оу]бо въставѣ преиди Іорданѣ сїи ты . и людіє вси [сїи] . въ землю юже азѣ {дамѣ людемѣ} [даю симѣ]... 1.6 оукрѣпися 1.7 и {въвозможаися} [възмужаи] . снабдовати и творити . яко же тобѣ заповѣда Моисіи рабѣ мои . 1.6 ты бо разлучиши людемѣ симѣ . землю єю же ся кля ^х отцѣмѣ и ^х . дати ю

¹²⁰ З [12, арк. 178 зв.–179], та ін. російської редакції; грецьк. (ἐν Γαλ) ἐν γῆ .
Μωαβ.

	Наоуг инь».	никтоже скончянія его до днѣшняго днѣ . 34.7 Моиси же бѣяше 100 и 20 лѣт вънегда скончя ^с . и не отемнѣста очи ємоу ни истлѣста»	симъ... 1.16 и отвѣщавше Исоусоу рѣкоша . все елико заповѣси намъ . да сътворимъ . и въ все мѣсто я[мо]же {попоустиша} [пустиши] {на ^с и} [ны] идемъ . 1.17 по всемоу елико послоуша[хо ^м] Моисея и тебе послоушаємъ . обаче да [е]сть гѣ бгѣ нашъ с тобою . яко же былъ съ Моисею ^м ».
--	----------------	--	--

Порівняння Ваала з Аресом.

ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 97; 63, с. 142]	Хроніка Амартола [48, с. 35]	Мал.1.19 [241, с. 15– 16]
«и <i>покланяются</i> <i>Валу</i> . рекъше <i>ратъну бу</i> . еже єсть <i>Арѣи</i> .»	«егоже и наре ^ч <i>Арея</i> въ имя блзньныхъ звѣзды . ємоу же <i>Арееви</i> первѣе столпъ поставиша асоурии яко боу [и] донинѣ <i>поклоняются</i> . и наречють персьскыи <i>Валь бѣ</i> ѥже сказаємо <i>Арии воискыи бѣ</i> ».	«ему ^ж <i>Арѣя</i> поставиша коумиръ , прѣвыи асоурии . и акы бу ^т <i>кланяхуся</i> ему . его ^ж и доннѣ зову ^т прѣси <i>Валь бѣ</i> . е ^ж протлькоуетса <i>Арии</i> <i>храбрыи бѣ</i> ».

Запозичення з 3 Цар.12.28–29.

ПВЛ та НПЛмл [73, стп. 97; 63, с. 142].	Хроніка Амартола [48, с. 177]	3 Цар.12.28-29 [1, арк. 363–363 зв.]
«иже створи двѣ {Л главѣ} [IX НПЛмл <i>кравѣ</i>] златѣ . постави єдину въ Вефилѣ на холмѣ . а другую въ <i>Єнданѣ</i> . рекъ се ба́ твоя Изрѣлю...»	«створи бо <i>кравѣ</i> златѣ двѣ . єдиною постави въ Вефилѣ а 2.ю въ <i>Енданѣ</i> . и ре ^ч къ людемъ довлѣеть вамъ въсхожати въ Иер ^с лмѣ се ба́ твоя Изрѣлю изведѣша тя от земля Егюпетьскыя»	«и ше ^д сътвори два ^л <i>оуници</i> златѣ и ре ^ч людемъ . доволѣе ^т вамъ ити въ Иер ^с лмѣ . се бѣи . твои Иілю . и възве ^д шеи тя и ^з земля Егупѣ ^т скія . и постави єдиною въ Вефили . а друуги постави в [?] <i>Дане</i>

3.1.3. Запозичення з Хроніки Амартола у ПВЛ за переліком О. Шахматова [420, с. 41–61].

№ 1. «Вавилонъ . Кордуна... текущую межю Миды и Вавилономъ» [73, стп. 1–3] = Хроніка Амартола: «Вавилонъ, Кордоуна... текоющую межю Мидиею и Вавилономъ» [48, с. 58–59]. Бачимо об’ємне буквально запозичення майже в аркуш тексту. ПВЛ надає не тільки точні текстуальні відповідники, а й повторює помилки повного перекладу Амартола [напр.: 420, с. 42–43].

№ 2. «въ д̄ни Нектана . и Фалека... хранимъ останокъ» [73, стп. 5] = «роди Евера... роди Нектана и Фалека... хранимъ останокъ его» [48, с. 57–58]. У ПВЛ наявне запозичення з Амартола з низкою доповнень до тексту Хроніки [420, с. 44–45].

№ 3. «придоша от *скуфѣ* . *рекше от козарѣ*» [73, стп. 11] = «*Скоуфию*, *рекше козары*» [48, с. 36]. Включено мікроцитату з Амартола. О. Шахматов відзначав, що слів «рекше козары» немає у грецькому тексті та у другому слов’янському перекладі (Літовнику), тобто, це глоса в тексті [420, с. 45].

№ 4. «си бо оугри почаша быти . при Раклии ц̄ри . иже находиша ^{на} Хоздроя ц̄ря перьсаго» [73, стп. 11]. = «Хоздрои нечестивии... оугры на помощь... Ираклиеве велие шествование... избиени быша вси» [48, с. 434–435]. В даному разі маємо переказ або інформативне запозичення. Слід додати, текстуально ближчою до ПВЛ є інша паралель (з Александрії, див. нижче). О. Шахматов підкреслив, що назва «угри» для перекладу грецьк. То̄уркои характерна саме для «Временника» Амартола (див. також № 23). У «Літовнику» найменування цього народу перекладено як «тоурьки» [420, с. 45].

№ 5. «въ си же времена быша . и обри [иже] ходиша на Ираклия [Л ходиша на Ар̄клия ц̄ря, РАІ иже воеваша на ц̄ря Ираклия, Т иже находиша на Ираклия царя] ц̄ря . и мало его не яша» [73, стп. 11]. = «Тогда и обри придоша къ ц̄рви мира просить с лестию... въ всю землю въгнаша а» [48, с. 434]. Знову бачимо переказ, з Амартола запозичена інформація та позначення «обри» [420, с. 45–46].

№ 6. «ибо комуждо языку... то въздоять . [и] прил̄жнѣ въспитають» [73, стп. 14–16]. = «Ибо комоуждо языкоу... то [въздоять прил̄жно и] питають е» [48, с. 49–50]. В літопис буквально скопійовано фрагмент про закони та нрави різних народів обсягом бл. двох аркушів.

№ 7. 1-а датована стаття ПВЛ 6360/852 р., «яко ^ж пишется в л̄тописаньи гр̄чьстѣмь» [73, стп. 17]. Посилання на літописання грецьке вміщене під словами: «наченшю Михаилу ц̄ртвоват^и нача ся прозывать Руска земля . о семь бо увидѣхомъ . яко при семь ц̄ри приходиша русь на Ц̄рьгородъ». Текстуального відповідника Хроніці Амартола ПВЛ не має, але О. Шахматов вважав, що звістку маємо співвідносити з повідомленням про похід русі на Царгород під 6374/866 р., див. № 9.

№ 8. 6366/858 р. «Михаиль ц̄рь изиде с вои... и мирь створи с болгары» [73, стп. 19]. = «Михаиль ^ж ц̄рь коупно с кесаром... вся кр̄ти и мирь створи» [48, с. 508]. Незначне за обсягом запозичення з Амартола у переказі. (Вірогідну додаткову паралель із Хроніки Малали до цього

повідомлення див. нижче). Походження хронологічної вказівки темне [420, с. 47–48].

№ 9. 6374/866 р. «Иде Аскольд . и Дирь... цр̄ю же отшедшю на агаряны... и въ свояси возъвратиша^с» [73, стп. 21–22]. = «Цр̄ь же на агаряны изыде воевать... и въ своаси с побѣждениемъ възвратиша^с» [48, с. 511]. Об'ємна точна цитата з тексту Амартола, в якому випущено кілька рядків із Хроніки.

№ 10. 6376/868 р. «по[ча] цр̄товати Василии» [73, стп. 22]. = «Василии же цр̄твова с Михаилом» [48, с. 519]. Це повідомлення і два наступних належать до невеличких інформативних запозичень.

№ 11. 6395/887 р. «Леонъ цр̄твова сн̄ь Васильевъ . иже Левъ прозва^с и бра^т его Олександръ иже цр̄твоваста . лѣ^т 20 и 6» [73, стп. 24]. = «по оумртви иже Василиевѣ самодр̄жавномуу приатию Леон бы^с... 20 и 5 и м^сць 8» [48, с. 527].

№ 12. 6410/902 р. «Леонъ цр̄ь ная оугры на болгары... яко одва Семионъ въ Дерѣстръ оубе^ж» [73, стп. 29]. = «Дати дани оугромъ... на Семеона ороужие възмоут... оугри нашедшю всю Болгарскоую плѣняхоу... яко едва Семеоноу въ Дерестрѣ вбѣгноути» [48, с. 529–530].

№ 13. 6419/911 р. «явися звѣзда велика на запа^д . копѣинымъ [так I, Л проп.] образо^м» [73, стп. 32]. = «Звѣзда явися велия от запада, копииника его нарицахоу» [48, с. 541]. Прикметно, що вираз «копеинымъ образомъ» ПВЛ текстуально ближчий до одного з використаних під 1065 р. [48, с. 262].

№ 14. 6420/912 р. «нѣкии волхвъ имене^м . Аполонитянинъ... не чюд^сы прелщати» [73, стп. 39]. = «И Аполонии Тиянинъ знаемъ бѣше... не чюдесы прельщати» [48, с. 305–306]. Просторе запозичення обсягом бл. 2-х аркушів, йдеться про східного мага.

№ 15. 6421/913 р. «поча цр̄твовати Костянтинъ . сн̄ь Леонтовъ» [73, стп. 42]. = «Костянтинъ, Леонтовъ сн̄ь... в цр̄твии оставлен бы^с» [48, с. 542]. Це і наступне повідомлення – невеличкі запозичення у переказі.

№ 16. 6422/914 р. «В то же лѣтѣ прииде Семионъ болгарьскій . на Цръгра^д . и сотворивъ миръ и прииде во своаси» [73, стп. 42]. = «Семеонъ, болгарскій кнѣзь, воиноу изиде на грекы... без глашены^х грамо^т о мирѣ разидоша^с» [48, с. 544–545].

№ 17. 6423/915 р. «В си^ж времена прииде Семионъ пленя Фракию... въ свое имя наре^ч . Андрианъ» [73, стп. 42–43]. = За О. Шахматовим, маємо паралель до: «Семеоноу^ж болгариноу Фракию паки плѣноушоу... гра^д Андриянь имя емоу наре^ч» [48, с. 545–546]. Вчений вказав на «свободное пользование текстом продолжателя Амартола» [420, с. 52–53]. Він не помітив ще один фрагмент дещо нижче. Паралель пояснює вираз ПВЛ, який раніше не знаходив близьких відповідників, пор.:

ПВЛ [73, стп. 42] «расваривше^с гре^чскыя воєво^д . видѣвше печенѣзи яко сами на ся [IX реть] имоуть . отидоша въ своасы...»

Хроніка Амартола [48, с. 548] «в реть и въ словосварение съшедшемася, видѣвше же печенѣзи межю собою реть гоняще и противящеся, отидоша въ своа си»

Укладач ПВЛ міг звернути увагу і на фрагменти про заснування «Андрияня града» [48, с. 108, 309], один з яких відстоїть недалеко від скопійованого ним уривку про Аполонія Тіянина (№ 14, [48, с. 305–306]).

№ 18. 6428/920 р., «поставленъ црѣ Романъ въ греко^х» [73, стп. 43]. = «Романъ... в црѣкыи вѣнецъ вѣнчан бы^с» [48, с. 552]. До ПВЛ із Хроніки Амартола разом із невеличким інформативним запозиченням потрапила нетипова, украй рідкісна для цього твору абсолютна дата воцаріння імператора Романа. У цій та кількох наступних паралелях переважають переповідання й лише зрідка зустрічаються точні текстуальні відповідники.

№ 19. 6437/929 р., «приде Семеонъ на Цръградъ и поплѣни Фракию и Макидонью... възратися въ своя си» [73, стп. 43]. = «Семень, кнѣзь болгарскыи... поплѣни Фракию и Македонию... Семен же, въ свои [вои] пришед...» [48, с. 557–559; 420, с. 53–54].

№ 20. 6442/934 р., «первое приидоша оугре на Цръгра^д . и пленовахоу всю Фракию . Романъ сотвори миръ со угры» [73, стп. 43]. = «Бы^с же воина пръваа оугръскаа на грекы... да створи^т миръ... тако и створи» [48, с. 566].

№ 21. 6449/941 р., «яко идуць русь на Цръградъ... Феофанъ же {с}оустрѣте я въ [о]лядехъ со огнемъ» [73, стп. 44]. = «Приплоу роусь на Костянтинъ гра^д... патрикиемъ Феофаном оустрѣтены бышя» [48, с. 567–568]. У цьому повідомленні про похід русі на Константинополь, віднесеному укладачем ПВЛ до часів князя Ігоря, фрагменти Хроніки Амартола використані як у точній передачі, так і у переказі. Додатковим джерелом послугувало «Житіє Василя Нового». Випущений під 941 р. вираз «от рода варяжьска» з [48, с. 567] використано в іншому місці ПВЛ, під 6370/862 р. у фразі «людье ноугородьци *от рода варяжьска*» [73, стп. 20; 420, с. 55–56].

№ 22. 6450/942 р. «Семеонъ иде на хорваты... оставивъ Петра князя сѣна своего . болгаромъ¹²¹» [73, стп. 45]. = «Семеонъ, кнѣзь болгарскыи, на хорваты... Петра, сѣна своего, постави кнѣземъ» [48, с. 560]. Хронологічна вказівка, як відзначив О. Шахматов, є невірною, літописець помилився на цілий індікт, Симеон помер на 15 років раніше [420, с. 57].

№ 23. 6451/943 р. «паки придоша оугри на Цръградъ . и миръ створивше съ Романомъ . възвратишася въ своя си» [73, стп. 45]. = «Придошя паки оугри... клятвы мирскыа створи с ними» [48, с. 568]. У ПВЛ включене невеличке інформативне запозичення [420, с. 57].

¹²¹ Так ЛРА, IX інакше: (сѣна своего) княжи^т . в се же лѣто родися Стославъ оу Игоря.

№ 24. 6527/1019 р. «его же по правдѣ . яко неправедну суду нашедшо на нь... въ см̄рть нем̄лостивно въгна» [73, стп. 145]. = «(Оканьныи же Иродъ) его же по правдѣ яко неправедна^г соудоу пришедшо... въ см̄рть немл^стивно въгна» [48, с. 215–216]. Точна цитата з опису смерті Ірода у Хроніці Амартола пристосована в ПВЛ до розмірковувань літописця про смерть Святополка Окаянного.

№ 25. 6604/1096 р. «с̄нове бо Моавли хвалиси . а с̄нве Аммонови болгаре . а срацини от Измаиля . и творятся сарини... суть от дщерю Лотову . иже зачаста от о̄ца своего» [73, стп. 234]. = «Лоть же роди 2 с̄на от обою дщерю своею... измаилтяне, нынѣ г̄лємии агаряне и срацини... от нею же моавитяне и аманитяне» [48, с. 88, 89, 90]. О. Шахматов наводить також грецький текст за виданням Муральта, διὰ δὲ τῆς Σάρρας, Σαρακηνοί [Шахматов А.А. «Повесть. 1940, с. 58]. За пізнішим виданням інакше: ἐκ μὲν τοῦ Ἰσμαῆλ ἀνεφύησαν οἱ Ἰσμαῆλιται οἱ νῦν Ἀγαρηνοί τε καὶ Σαρακηνοὶ λεγόμενοι [455, р. 55–56].

3.2.1. Запозичення з Хроніки Амартола в Іпатіївській редакції ПВЛ, 1110-і рр.

ПВЛ, Іпат [75, стп. 278] «въ
цр̄тво Право [X проп.]

[48, с. 325] «*цр̄твова Провь...* при
томь *дъждю бывъшю, пшеница с*

дожгъцю бывшию и тучи велиции . пиеница с водою многую смѣшена спаде . юже събравше . насыпаша сусѣкы велия . тако же при Аврильянѣ крохги сребреныя спадоша»	водою смѣшена много спаде, его же събравше, соусѣкы великыя створиша . тако же и при Аврилиянѣ крѣхти сребрьнии спадоша, гл̄хоу»
«а въ Африкѣи трие камени спадоша превелици».	[48, с. 402]: «при томъ спадоша съ нб ^е камени 3 въ Афракисъ превелье»

3.2.2. Запозичення із Малали у статті 1114 р. Іпатіївської редакції ПВЛ. Курсивом виділені спільні фрагменти літопису та хроніки, курсивом і шрифтом bold – зближення із Введенням та текстом Амартола.

ПВЛ, Іпат [75, стп. 278–279]	Мал.1.23, 4.4, 2.1 та додаток із Хроніки Амартола
«и бы ^с по потопѣ и по раздѣленьи языкъ . поча цр̄ствовати первое Местромъ от рода Хамова .	Мал.1.23 [241, с. 19] «Ег ^д а оубо Ерми ^с въ Егупеть прииде, тог ^д а цр̄твова Местремъ от рода Хамова
по немь Еремия .	по немь ^ж оумершю тому поставиша егуптяне Ермия цр̄я
–	и цр̄твова Егупто ^м лѣ ^т 39 въ велицѣи

	славѣ .
<i>по немь Феоста иже . и Соварога . нарекоша егуптяне црѣтвуюцю</i>	<i>по немь ^ж црѣтвова Егуптом Феостъ [Соф: Ифест, ^{е^ж} и Сварог]¹²² д̄нии 6 тысящъ и 6 со^т и 80. яко быти лѣто^м 4 ти полу, а д̄нии 30 и осмь . не вѣдяху бо тог^да чести егупти м^цць, но обхожение^м д̄невны^м лѣто творяху .</i>
<i>сему Феостѣ</i>	<i>сего ^ж Феста б̄га нарицааху . бѣ бо влѣхвъ и храбръ . емоу ^ж ше^лшю на ратъ падеся конь по^л нимъ и охроми его .</i>
<i>въ Егуптѣ въ время црѣтва его спадоша клѣщѣ съ нѣсѣ нача ковати оружье</i>	<i>Феостоу же томоу нѣкую тайноу м̄лѣтву творящу клѣща спадоша с нѣси ковати желѣзо и оружие .</i>
–	<i>того дѣля б̄га и начяша имѣти яко моудрость показавша, и пищу члкомъ оружиємъ обрѣтоша и на ратныя силоу и помощь сътворша преж^де бо палицами и камениемъ побиваахоуся</i>
<i>прѣже бо того палицами и камениемъ бѣяхуся тъ же Феоста законъ . оустави женамъ за единъ мужь . посагати и ходити говѣюци . а иже прелюбы дѣюци . [Х то] казнити повелѣваше</i>	<i>при томъ^ж Феостѣ законъ оустави^б жена^м за еди^н мужь посагати и ходити говѣюци, а юже прелюбодѣюцю обрѣсти то тую казни^м»</i>

¹²² [85, арк. 342 зв., с. 197]. «Ифестъ» та «Феостъ» літопису – тобто, Гефест, перше читання точніше відповідає грецькому. У Софійському збережено «глосу в тексті» «еже и Сварог», відсутню в Іудейському, яка відтворена також у ПВЛ, отже, присутня вже у Хроніці Малали [85, с. 191]. Раніше вважалося, що грецьких богів «перейменував» літописець [226, с. 452, прим.7; 423; 420, с. 77].

сего ради прозваше и б̄ѣ Сварогъ .	–
преже бо сего жены блудяху . к нему же хотяше и бяхоу . акы скоть блудяще аще родяшеть дѣтиць . которыи . ѣи любь бываше . дашеть . се твое дѣтя . он же створяше празнество <i>приимаше</i>	Амартол [48, с. 50] «амазоняне же моужа не имоуть, но акы скоть бесловеснии...» ¹²³ ; Мал.4.4 [244, с. 355] «самы ся въ блудъ дающа... но яко ^ж боудяше м̄три годѣ , тако ^ж речаше . сего есть сн̄ь или д̄ци, и <i>дадыше</i> роженое отрочя емоу же хотяше моужу от бывшихъ с нею ... и радовашеся <i>приемляи</i> отрочя
Феость же съ законъ . расыпа . и въстави единому мюжю едину жену имѣти . и женѣ . за одинъ моужь посагати . аще ли кто переступить да ввергуть и в пещь огнену . сего ради прозваша и Сварогомъ . <i>и бл̄жиша и егуптяне .</i>	
и по семь цр̄твова сн̄ь его именемъ Сл̄нце его же наричють . Дажьб̄ѣ	Мал.1.23 [241, с. 19] <i>и блажахуть его егуптяне</i> , яко прѣвѣе законъ чистъ и житие имъ показа ^в .
сечь тысящ и 400. и сечьдесять д̄нии . яко быти лѣтома . двадесятьма ти полу нѣ видяху бо егуптяне .	Мал.2.1 [243, с. 465] <i>По</i> оумрътвии же Феостовѣ, его ^{жс} и <i>Сварога</i> <i>наричить, и цр̄твова</i> египтяномъ сн̄ь его Сл̄нце именемъ, его ^{жс} наричють <i>Дажьб̄ѣ,</i>
сечь тысящ и 400. и сечьдесять д̄нии . яко быти лѣтома . двадесятьма ти полу нѣ видяху бо егуптяне .	<i>седь тысящ 477 д̄нии</i> , яко быти лѣтомъ двѣманадесятма ти полоу . <i>не вѣдяхоу бо египтянѣ ни инии</i> <i>чисти, но ови по лоунѣ чтяхоу, а</i>

¹²³ Пор. запозичення з Амартола у ПВЛ [48, с. 50; 73, с. 16], у перелику О. Шахматова – № 6 (див. вище).

инии чисти ови по лунѣ чтяху . а друзии . днѣми лѣ ^м чтяху .	друзии днѣми лѣ ^т чтяхоу
двою бо на десять м ^ц ю число потомъ оувѣдаша . отнележе . начаша члѣци дань давати цр ^м	двобонадесять м ^ц ю число потомъ оувѣдаша, о ^т нележе начаша члци дань даяти цр ^м .
Слнце црѣ снѣ Свароговъ . еже есть Дажьбѣ бѣ бо мужь силенъ . слышавше нѣ от кого жену нѣкую . от егуптянинъ . бату и всажену ¹²⁴ соуцю . и нѣкому въсхотѣвшю блудити с нею искаше ея яти ю хотя и не хотя отца своего закона расыпати Сварожа . поемъ со собою моужь нѣколко . своихъ . разумѣвъ годину . егда прелюбы дѣть ноцью . припаде на ню не оудоси мужа с нею . а ону обрѣте лежацю съ инѣмъ с нимъ же хотяше	Слнце же црѣ, снѣ Свароговъ, еже есть Даж ^д ьбѣгъ, бѣ му ^ж силенъ . слышав же нѣ от коего жену нѣкоюу египтяныню, богатоу въ сану соуцю нѣкомуу въсхотѣвшю блоудити с нею, искаше ея яти ю, хотя ¹²⁵ Свароже отца своего закона расыпати . и поемъ съ собою моу ^ж свои ^х нѣколико, разоумѣвъ годину, егда прѣлюбодѣть ноцию, припаде на ню, и не оудаси моужа с нею, оноу обрѣте съ инѣмъ лежащу емоу ^ж хотяше.
емъ же ю и мучи и пусти ю водити по земли вкоризнѣ . а того любодѣица всѣкну и бы ^с чисто житье по всеи земли . Егупетьскои . и хвалити [его] начаша .	емъ же ю, моучивъ, пусти ю водити по всеи земли оукоризнѣ, а того любодѣицю оусѣкноу и бы ^с чисто житие по всеи земли Египетстѣи . и блажити и начаша, яко ^ж рече Омиръ творецъ о нѣмъ . акы Дажьбѣгъ, рече, обличи Афродитоу блоудящу съ Ариемъ...»

¹²⁴ X проп.; I зіпсоване від: «въ сану» (ἀξία [99, p. 18].

¹²⁵ Проп., має бути «и не хотя», див. (ἴνα) μὴ λυθῆ [99, p.17].

3.2.3. Тексти з хронік Малали та Амартола у Введенні ПВЛ. У наведених нижче таблицях заради спрощення аналітичних процедур цей великий уривок розділено на шість фрагментів, і чотирма колонками паралельно подано: ПВЛ, грецький текст «Хронографії» Малали [241, с. 10–11; 99, р. 7–9. (далі: Mal.)], уривки Софійського хронографа [85, с. 195] та Хроніки Амартола. Грецька «Хронографія» знадобилася тому, що давньослов'янський текст Мал.1.13 у Софійському скопійовано в сильному скороченні й деякі особливості викладу ПВЛ пояснюються тільки з оригіналу. Софійський хронограф також надає порівняльний матеріал, незважаючи на свій «конспективний» характер. Для кращого сприйняття напівжирним фонтмом виділено ділянки тексту з Малали, курсивом – цитати з Амартола, підкреслено розбіжності хронік та ПВЛ.

ПВЛ [73, стп. 1–5]	Хроніка Малали (грецький текст та сучасний переклад)	Софійський хронограф	Хроніка Амартола [48, с. 58–59]
1). По потопѣ {Л первие} [трие] с̄нове Ноеви . раздѣлиша землю . Симъ . Хамъ . Афеть . и яся вѣстокъ .	μετὰ τὸν κατακλυσμὸν. λοιπὸν διεμερίσθησαν αἱ φυλαὶ τῶν υἱῶν Νῶε, λέγω δὴ τοῦ Σήμ τοῦ Χὰμ τοῦ Ἰάφεθ τῶν τριῶν ἀδελφῶν. καὶ ἔλαβεν ἡ φυλὴ τοῦ Σήμ ἀπὸ Περσίδος καὶ Βάκτρων ἕως τῆς Ἰνδικῆς τὸ μὴ κος καὶ τὸ πλάτος ἕως Ῥινοκουρούρων, ὃ ἔστιν ἀπὸ ἀνατολῆς ἕως μέρους τῆς μεσημβρίας, (решту	Раздѣлиша на три колѣна по земли, и бысть Симови от вѣстока чя до полуденна	<i>По</i> размѣшени оубо и столпоу раздроушени призваша 3.е с̄нве Ноеви вся родившая ^с от ни ^х и дадять имъ написание страноу свою; наслѣдствоуеть же первѣнецъ с̄нв Ноевъ

<p>Симови Персида . Ватрь . [д]оже и до Индикия в долготу и в ширину [и до Нирокоур иа] . якоже рещи от въстока [доже] и до полуденья.</p>	<p>розподілили коліна синів Ноя, тобто, Сима, Хама, Иафета, трьох братів; й узяло коліно Симове від Персії та Бактрії до Індії /у/ довжину й ширину до Ринокорурия, що є від сходу до частини полудневої).</p>		<p>Симъ от Персиды и Вакторономъ доже и до Индикия и Ринокороурою къ въстокоу прилежащемъ;</p>
<p>2). и Сурия . и [М]идия по Ефратъ рѣку . Вавилонъ . Кордуна . асуряне . Месопотами[а] . Аравия . старѣишая . Ел[у]маисъ . Инди . Равия [силная . Коулии .</p>	<p>καὶ τὴν Συρίαν καὶ Μηδίαν καὶ ποταμὸν τὸν καλούμενον Εὐφράτην (і Сирію, й Мідію, й річку, що називається Єфрат).</p>	<p>Соф: и Сири а и Мид иа и рѣка Ефра ф.</p>	<p>доставъшимъ странамъ Симови соуть си: персяне, вакътрианя, Оуркания, Вавилонъ, Кордоуна, Асоурия, Месопотамия, Аравия старѣишии, Елоумаисъ, Индия, Равия силная, Коулии, Соурия, Комагини, и</p>

<p>Комагини . Финикия] . вся .</p>			<p>Финикии вся, и рѣка Ефрантъ.</p>
<p>3). <i>Хамови же</i> яся полуденьная {страна} [часть]. <i>Еюпетъ . Ефиопья</i> . <i>прилежащая ко</i> <i>индомъ . другая</i> <i>же Ефиопья . из</i> <i>нея же исходитъ</i> <i>рѣка ефиопьская .</i> <i>Чермна текущи .</i> <i>на въстокъ .</i> [Фива Луви] <i>прилежащи .</i> [доже] до <i>Куриниа .</i> <i>Маръмарья .</i> <i>Суритѣ . Ливии . и</i> <i>другая . Нумидья .</i> <i>Масурия .</i> <i>Мавританья .</i> <i>проти[ву с]уци</i> <i>Гадирѣ . суцимъ</i> <i>же ко востокомъ</i> <i>имать Киликию .</i> <i>Памѣфилию .</i> <i>Писидию Мосию .</i> <i>Лук^аонию .</i></p>	<p>ἡ δὲ τοῦ Χαμ τοῦ β' υἱοῦ Νῶε φυλὴ ἔλαβεν ἀπὸ Ῥινοκορούρων τῆς Αἰγύπτου βλέποντα πρὸς νότον ἕως μέρους τῆς δύσεως (ἰ Хама, 2-го сина Ноя, коліно узяло від Ринокурурія Египту, обернувшись на південь до частини заходу). καὶ πᾶσαν τὴν Λιβύην καὶ τὸν Νεῖλον ποταμὸν τὸν λεγόμενον Χρυσορύαν καὶ τὴν Ἀφρικὴν καὶ ἕως τῆς Μαυριτανίας καὶ τῶν Ἑρακλεωτικῶν στηλῶν καὶ τῆς</p>	<p>Соф: А Хамо ви зрящ и на юг даже до запад ныя части. и всю Ливи ю и Нила рѣку и до Ирак лииск ых куми р, да^ж и до велик аго</p>	<p>Хамови же от Ринокорурою доже и до Гадира прилежащемъ къ оугоу. <i>Хамови же</i> <i>Егоупетъ,</i> <i>Ефиопия,</i> <i>прилежащи къ</i> <i>индомъ, и другая</i> <i>Ефиопия, из нея</i> <i>же исходитъ рѣка</i> <i>ефиопьская</i> <i>Чермна, текоущи</i> <i>на въстокъ,</i> <i>Фиваи, Лоувии,</i> <i>прилежащи доже</i> <i>и до Куриния,</i> <i>Мармария,</i> <i>Соурти, Ливия</i> <i>другая,</i> <i>Ноумидия,</i> <i>Масоурия,</i> <i>Мавритания</i> <i>противоу соуци</i> <i>Гадирѣ, суцимъ</i> <i>же къ востокоу</i> <i>има[тъ] Киликию,</i></p>

<i>Фругию .</i>	μεγάλης	моря	<i>Памфилию,</i>
<i>Камалию . Ликию</i>	θαλάσσης τοῦ	Андр	<i>Писидию, Моусию,</i>
<i>Карию . Лудью .</i>	᾽Αδρία (ἢ усю	иа	<i>Лоукаони,</i>
<i>Масию . другую</i>	Лівію та Нил		<i>Фрюгию,</i>
<i>Троаду . Солиду .</i>	річку,		<i>Камалию, Лоукию,</i>
<i>Вифунию .</i>	найменовану		<i>Карию, Лоудию,</i>
<i>старую Фругию .</i>	Тою, що тече		<i>Масию другою,</i>
<i>и острова [па]кы</i>	золотом, і до		<i>Троадоу, Еолидоу,</i>
<i>имать . Саръдани</i>	Мавританії, ἢ		<i>Вифоунию,</i>
<i>Критъ . Купръ . и</i>	Гераклейських		<i>старою</i>
<i>рѣку Гѣону</i>	стовпів, і		<i>Фрюгию . и</i>
<i>зовемую [Ниль]</i>	великого моря		<i>острова пакы</i>
	Адріі).		<i>имать Сарданию,</i>
			<i>Критъ, Кюпръ, и</i>
			<i>рѣкою Гионъ,</i>
			<i>зовемою Ниль.</i>

4). Афет[ови] же	τοῦ δὲ	Соф:	Афетови же οἱ Μιδия
яша ^с полунощныя	Ἰάφεθ	Афет	доже и до Гадира
страны и западная .	τοῦ	ови	прилежащимъ къ
<i>Мидия Альванья .</i>	τρίτου	же от	въстокоу. [48, с. 59]:
<i>Ар[ме]ния . малая и</i>	υἰοῦ Νώε	Миди	Афетоу же <i>Мидия,</i>
<i>великая Кападокия .</i>	ἢ φυλὴ	а на	<i>[Алва]ния, Армения</i>
<i>Фефлагони .</i>	ἔλαβεν	полно	<i>малая же и великая,</i>
<i>Галатия. Кольхисъ .</i>	τὰς ἀπὸ	щ	<i>Кападокия,</i>
<i>Воспорию . Меоти .</i>	Μηδίας		<i>Пафлагония, Галатия,</i>
<i>Дерви . сармати .</i>	ἐπὶ τὴν		<i>Колхисъ, Въспорию,</i>
<i>Тавриани . Скуфия.</i>	ἄρκτον		<i>Меоти, Дерви,</i>
<i>Фраци . Макидонья .</i>	ἕως		<i>Сармати, Таврияни,</i>
<i>Далматия . Молоси.</i>	Βριτανικ		<i>Скоуфия, Фракия,</i>

<i>Фесалья . Локрия .</i>	<i>ὼν νήσων</i>	<i>Макидония, Далматия,</i>
<i>Пеления . яже и</i>	<i>(Иафета,</i>	<i>Молоси, Фесалия,</i>
<i>Полопонись наречеса</i>	<i>3-го сина</i>	<i>Локри, Виотия, Етолия,</i>
<i>. Аркадь . Ипиронья</i>	<i>Ноя,</i>	<i>Атикия, А[х]аия,</i>
<i>Илюрикъ словѣне .</i>	<i>коліно,</i>	<i>Пеления, яже и</i>
<i>Лухития .</i>	<i>узяло від</i>	<i>Пѣлопонись наре^чтсья,</i>
<i>Аньдриакія .</i>	<i>Мідії на</i>	<i>Аркадія, Ипиротія,</i>
<i>Аньдриатиньска</i>	<i>північ до</i>	<i>Илоурии, Лоухитиа,</i>
<i>пучина иматъ же и</i>	<i>Британсь</i>	<i>Адрикия, оу нея же</i>
<i>остр^овы Вританию</i>	<i>ких</i>	<i>естъ Адриятиньская</i>
<i>Сикелию Евюю .</i>	<i>островів)</i>	<i>поучина . има^м же</i>
<i>Родона Хиона</i>	<i>.</i>	<i>островы Вретанию,</i>
<i>Лѣзвона . Куфирана</i>		<i>Сикелию, Евюю,</i>
<i>Закунфа . Кефалинья</i>		<i>Родона, Хиона,</i>
<i>.Ифакину . Керькуру</i>		<i>Лѣзвона, Коуфирана,</i>
<i>[и] часть всячьскія</i>		<i>Закоунфа, Кефалиниа,</i>
<i>страны нарицаемую</i>		<i>Ифакиноу, Керкоуроу,</i>
<i>Онию . и рѣку Тигру .</i>		<i>и часть всячьскія</i>
<i>текущи межю Миды</i>		<i>страны нарицаемою</i>
<i>и Вавилономъ</i>		<i>Ионию, и рѣкою Тигръ,</i>
		<i>семоу текоущю межю</i>
		<i>Мидиею и Вавилоном.</i>

5) до	<i>καὶ πάντα τὰ τῆς Ποντικῆς ἕως τοῦ</i>	Соф:	В
Понетського	<i>μέρους τῆς δύσεως καὶ τὸν Δανούβιν</i>	даже	Ама
моря . на	<i>καὶ τὸν Τάναϊν τοὺς ποταμοὺς καὶ τὰ</i>	и до	рто
польнощныя	<i>εἰς Καυκάσια ὄρη καὶ Ἄβασγούς (ἢ</i>	Понт	ла
страны Дунаи	<i>уσε Понтійске до країни заходу та</i>	искаг	нем
{Л дньѣстръ}	<i>Дунаю та Дону річки і на</i>	о	ає
[Днѣпръ] . и	<i>Кавказьські гори та Авасги).</i>	моря	(пр

Кавкасиискыя горы . рекше Оугорскыя и оттудѣ доже и до Днѣпра . и прочая рѣки Десна Припетъ Двина . Волховъ Волга яже идеть на встокъ в часть Симову ...	Mal.9.33-36: καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἐκεῖνα ἀρξάμενος ἀπὸ τοῦ Τίγρι ποταμοῦ διαχωρίζοντος Μηδίαν καὶ Βαβυλωνίαν καὶ ἕως τῆς Ποντικῆς θαλάσσης τὰ πρὸς τὴν Ῥόδον καὶ Κύπρον καὶ τὸν Ἀτταλήσιν (ἢ ὑσὶ народи там, починаючи від Тигра річки, розселилися /у/ Мідії та Вавілоні до узбережжя Понтійського моря, в Родоса та Кипра та Атталії).	и велик а ^г моря. — вишц е, див. фр. 4).	о р.Г игр — вишц е, див. фр. 4).
--	---	--	--

ба) Симъ . и Хамъ . и Афеть раздѣливше землю... бв) по размѣшени же столпа . и по раздѣленьи языкъ . прияша сѣве Симови . въсточныя страны . а Хамови сѣве п°луденьныя страны . Афетови же [сѣве] прияша западь . и полунощныя страны . от сихъ же 70 и 2 языку бы ^с языкъ . словѣнескъ...	διεμερίσθησαν δὲ αἱ τρεῖς φυλαὶ εἰς τὴν γῆν ἔθνη οβ´. (розділилися три коліна на землі /на/ 72 народи)	Соф. —	По размѣшени оубо и столпоу раздроушени призваша 3.е сѣве Ноеви вся родившая ^с от ни ^х и дадять имъ написание страноу свою...
--	---	-----------	---

3.2.4. Мікрозапозичення з Хроніки Малали, рідкісна лексика, сюжетні запозичення.

Введення ПВЛ оповідає про подорож апостола Андрія вздовж Дніпра і зупинку поблизу майбутнього Києва у таких словах: «яко на сихъ гора^x восияеть бл̄гдть б̄ж̄ья . имать градъ великъ быти . и ц̄ркви многи б̄ въздвигнути имать . и *въшедъ на горы* сия бл̄ви я» [73, стп. 8]. Далі, в епізоді подорожі Дніпром униз до Царгорода під 6370/862 р., Аскольд та Дір: «оузрѣста на горѣ град^к» [73, стп. 20], яким виявився Київ. – Імовірно, в обох випадках використаний сюжет з Мал.8.1 щодо закладення міст «Суросомъ» і, в тому числі, створення «града Росъ» [247, с. 4]. Наш літописець витратив багато сил на пояснення назви «русі», і можна припускати, його цікавила ця тема. Про закладення міст та малих «градів» на горах див. ще, Селевк намагається визначити місце створення Селевкії: «и *възыиде на гороу...* и скончавъ жрътвоу и обрѣзав мяса, молися, гдѣ боудеть задѣти *гра^о*». Кількома рядками вище він же: «видѣ на горѣ градъ стоящъ *маль*, иже ся слышаше Палеаполисъ, иже бѣ създаць Соуросъ, сн̄ь Агиноровъ». Пасажі з пригадуванням легендарної історії створення «Роса»: «въ градѣ Росѣ... Росъ же градъ създа Килисъ сн̄ь Агиноровъ» [247, с. 3]; «градъ же Росъ сътворень бѣ от Килика, сн̄а Агинорова» [247, с. 4]. Хоча текстуальної подібності немає, неординарна співзвучна до «русі» назва міста, а також мотив заснування міста на ім'я засновника, подібно до «Кия» та «Києва», підвищує вірогідність запозичення саме з Хроніки Малали.

В оповіді про хозарську данину у відповідь на вимоги «козаръ» «съдумавше же поляне и вдаша *от дыма* мечъ» [73, стп. 17]. Ще раз зворот з'являється у повідомленні 6367/859 р. про данину, яку хозари брали з інших слов'ян: «им^аху по б̄л̄л̄ь и в̄верицѣ *от дыма*» [73, стп. 19]. – Мал.10.6, імператор Клавдій: «полегчи же антиохиємъ работоу ихже отдаяху *от дыма*» [250, с. 17]. Вираз надзвичайно рідкісний, І. Срезневський, напр., наводить тільки ці пасажі Початкового літопису та Хроніки Малали, в одному з сучасних словників знаходимо лише

літописну цитату [358, стп. 764–765; 344, с. 129]. Як правило, на цю хронографічну паралель уваги не звертають.

Стаття 6366/858 р. про охрещення болгар після їх невдалого походу на Константинополь: «*цр̄ь же кр̄ти князя ихъ . и боляры вся*» [73, стп. 19]. – Мал.18.1, цар герулів «приложися къ грекомъ» і охрещений у Константинополі: «*кр̄тився, и въз^лвиже и с кр̄та самъ цр̄ь Иоустиянь . кр̄тиша же съ нимъ и бояры его*» [251, с. 26]. Це ймовірно доповнення до паралелі з Амартола про охрещення болгар, яка у переліку О. Шахматова йде під № 8; в Амартола сказано «вельможи», а не «бояре». Вірогідність залучення тексту підвищується тим, що тема охрещення спеціально цікавила автора ПВЛ, а повторювані або схожі за тематикою сюжети привертали додаткову увагу.

Стаття 6390/882 р. про встановлення Олегом данини словенам, кривичам та мері: «и [устави] варягомъ . *дань даяти* от Новагорода гривень 300 на лѣ^т *мира дѣля*» [73, стп. 24]. – Хроніка Малали вміщує кілька сюжетів про «мирну» данину, тобто, ‘заради миру’. Див. Мал.10.3, імператор Тіберій «ходивъ на прьсы и на миды . и не сѣкса, но оумоленъ бивъ от нихъ, *дань мирну сътвори взимати*» [250, с. 7]. Мал.9.5: «риксь (правитель – Т.В.) роумескъ» приходив на Антиохію на Філіпа Товстоногого, «*оуставити дань даяти* емоу роумомъ» [247, с. 17. Див. також «дань мирноу», «мирныя дани» та ін. [143].

6453/945 р., перша помста княгині Ольгі древлянам: «и повелѣ засыпати я живы . и *посыпаша я*» [73, стп. 56; 63, с. 110]. – Мал.17.4, смерть ватажка розбійників, що грабували засипану попелом Антиохію: «в то же на томъ же мѣстѣ *посыпаше и*» [251, с. 23]. Пор. в Амартола: «вечеряюще тоу посоути быша» [48, с. 388]; у Пролозі: «*посыпана бывша . и попрапа бывша . скончастася*» [349, с. 220а].

6455/947 р., йдеться про устави та уроки княгині Ольги після кількох помст древлянам і встановлення миру: «иде {В}Ольга по Деревьстѣи земли... *оуставляючи оуставы и оуроки*» [73, стп. 60]. – Мал.15.3,

римський «риксь Феодорить» займався судовими справами та упорядкуванням законів: «оуставивше ему уставъ, и оустроиша»; «сътвори оуставъ о всемъ законѣ . и изшедъ изъ града Рума, и жити нача в Равнѣ» [251, с. 7]. Див. також Мал.14.4, один з єпархів Антиохії «на ины игры оурокъ оустави» [249, с. 13]. Щоправда, вирази уживані [Див., напр.: 360, стп. 1257–1259, 1277–1280], але, враховуючи довгу низку інших паралелей з Хроніки Малали, можна обережно припустити її вплив і у цій статті.

Прикметний опис реакції князя Святослава на отримання від імператора у дарунок зброї під 6479/971 р.: «нача хвалити и любити . и цѣлова[ти] црѣя» [73, стп. 71]. – Мал.17.4, отримавши звістку про землетрус в Антиохії, імператор Юстин був засмучений: «знааше бо тѣи градъ Антиохию и хваляше и любляше» [251, с. 24]. Вирази зі словами «хвалити» та «любити» часто уживані, однак типовим сполученням є «славити и хвалити», тоді як вислів «хвалити и любити» рідкісний [353, с. 764–765; 360, стп. 1364].

Повідомлення 6530/1022 р.: «приде Мьстислав ис Тьмутороканя . Кыєву . и не прияша его кыяне» [73, стп. 147]. – Мал.6.8, еллінський цар-герой Трої повернувся після битви в рідне місто, й «не прияша его гражане ни боляре свои» [246, с. 15].

3.5.1. Походження дати 6362 р. У таблиці – тексти, що передують запису 6363 р. про «2-е літо царювання» Михаїла III фрагменту. Пунктиром позначено характерні для повного перекладу Амартола вирази, що не увійшли у більшість компіляцій і відображені лише в ЕЛ-2.

Повна палея	Коротка палея	Троїцький [14, арк. 391b-c]	Хроніка Амартола, [48, с. 503]	ЕЛ-2 [54, с. 445]
По Теофилѣ	=Повна	По	По	По

же царствова	палея	Феофилѣ	Феофилѣ ^ж	Феофилѣ
Михаиль		же	цѣртова	же
сынѣ его съ		цѣртова.	Михаиль,	царствова
материю		Михаиль	снѣ его,	сынѣ его
Феодорою.		снѣ его съ	исправити	Михаила ,
лѣт 4 а единѣ		материю	оставлен	исправити
лѣтъ 10. а с		Феодорою	бы ^с с мртію	оставлень
Василиемъ		. лѣт 4 . а	Феодорою	бысть с
лѣт ^т одно		единѣ 10	цѣркы ^х	матерью
		лѣт ^т . а съ	скипетръ.	Феодорою
		Василиемъ.	цѣртова с	царских
		лѣт 1 и	мѣрью	скипетръ.
		мѣци 4.	своею лѣта	И
			4, а единѣ	царствова
			лѣт 10, а с	с матерью
			Василиемъ	своею 4
			лѣто едино	лѣта ¹²⁶ .
			и мѣця 4.	

Нижче подано фрагмент про «2-е літо царювання» та його джерела. Пор. використані у контамінації в палеях вирази та відмінні звороти у «Сказанії» та «Літописці вскорі»:

Повна	Коротка	Т	А	Е	«Сказаніе о	«Літописе
палея	палея	р	м	Л	письменех	ць
	<i>перестановк</i>			-	ъ» [31, с.	вскорі» у
	<i>а:</i>			2	44–45]	Синодаль

¹²⁶ «единѣ 10 лѣт» – далі [54, с. 453].

				ній
И при	В лѣто 6363.	— — —	...аще	Кормчій по
сего	[при Борисѣ		въпросиши	Михаиле
царствии	князи		, въ кое	цѣрь
въ 2 лѣто	болгарьстем		врѣмя, то	Василии
царства	ъ при		вѣдятъ и	ле ^т 18 и
его	Ростиславѣ		рекутъ: яко	мѣць 11 въ
крещена	князи		въ врѣмена	2.е лѣ ^т
бысть	моравьсти и		Михаила	цѣртва
Болгарск	Костели		цѣрѣ	сего
аа земля	князи		грѣчьскаго,	крѣцна
и	латиньстѣ.		и Бориса	бы ^с
преложи] ¹²⁷ И при		княза	Болгарьск
ша книги	сего		българског	ая земля .
отъ	царствии въ		о, и	а от
греческа	2 лѣто цѣртва		Растица	Адама ле ^т
языка на	его . крѣцна		княза	6377 въ
словеньс	бы ^с земля		моравьска,	12 лѣ ^т
кьи .	Болгарская .		и Коцелѣ	цѣртва его
Кириль	и		княза	Рюрикѣ
философ	прѣложиша		блатенска,	оумре .
ъ . с	книгы от		въ лѣта же	дасть
Мефодие	грѣчьска		от създаниа	княжение
мъ в лѣто	языка на		вьсего	. Олгови
6363 при	словенескъ .		мира 6363.	сроднико

¹²⁷ Цѣого уривку немає у Короткій палеї за списком [2, арк. 211], є у [23; 380, с. 110].

Борисѣ	Куриль	у своєму
князи	философѣ с	. и сѣна
болгарьс	Мефодіємъ .	малаго
тѣм.		Игоря

3.5.2. Текст НПЛмл 6428 р. та паралельні. Див. читання Троїцького хронографа, Повної палеї з варіантами Короткої (останні відзначаються у квадратних дужках), повного перекладу Хроніки Амартола. Фрагменти Хроніки, що не увійшли у компіляції, виділяю пунктиром, вирази, які збігаються в окремих пам'ятках ХВІ та НПЛмл, позначаю курсивом, індивідуальні читання НПЛмл підкреслюю.

14, арк. 392а-с	Повна хронографічна палея ¹²⁸	Хроніка Амартола	НПЛмл [63, с. 107–108]
	а) [Коротка палея: В лѣ ^т 6448 иде Игорь на грекы...]		с) В лѣто 6428 а) Посла князь Игорь на грекы вои
б) <i>По Костянтинѣ же цѣртьова. Романъ. поставленъ Костянтиномъ цѣрмь. и Николою</i>	<i>по Костянти^н же цѣрть'ва Роман, по^{ле}^н по Костянтине цѣрмь и Николою</i>	[48, с. 552]. Вѣ 20 и 4 днѣ септевриа мѣца почтен бы ^с Романъ кесарево ^м саномъ, а декавриа мѣца вѣ	

¹²⁸ За Син-210 та Синодальний № 211 видано у [239, с. 235–236; 423, с. 278–279]; За: Пог-1435 у [380, с. 110].

патриархомъ.	патріархо ^М .	17 днѣ, в н ^Л лю праотцѣмъ, в цркви вѣнецъ вѣнчан бы ^С Костянтино ^М црѣмъ, и Николю патриархомъ.	
с) въ лѣт 36428 (!, .л̄с̄.ӯ.к̄ӣ)	в лѣт 6428	[48, с. 553]: в лѣт 6428 индикта 8 геноуариа мѣца въ 6 стѣ Бгоявленіи днѣ вѣнчають црѣ Феодороу женоу его црѣцю.	
д) индикѣта. июня же мѣца. въ 5 днѣ. придоша роурь на Црѣградѣ. въ лодияхъ. тысящ 10 иже ис кыѣва глемыи от рода варяшьскаго соущимъ .	инд . июня ^ж мѣца въ 10 днѣ приплуша ру ^С на Костянти ^Н градъ в лодья ^Х 10000 и ^ж и ске ^Д глѣмъ , от ро ^Д варяжска соущи ^М .	[48, с. 567]. Июня же мѣца 18 днѣ 14 индикъ приплоу Роусь на Костянтинь градъ лодеи тысящ 10, иже и скѣди глѣмъ , от рода варяжеска соущимъ .	д) русь скидеи 10 тысящ. И приплыша ко Цесарюграду,
е) много же и велие зло	много ^ж и велии зло	567.26-31. много же и велиа зла	е) и многа зла створиша русь:

<p>створиша роуць преже даже гречьскы^М воємъ не приближшимъ ся тогда бо съсоудъ весь пожгоша. а ихъ же имше плѣнники. овѣ^х расъсѣкахоу. <i>и ины же къ земли прѣсѣкахоу.</i> другия же яко стража поставляюще стрѣлами растрѣляхоу. <i>елико же ратичьскомоу чиноу. заламляхоу</i> опакъ связавше роуць. гвозды желѣзны посреди главы</p>	<p>створиша русь, пре^ж да^ж греческы^М воє^М не пришедши^М. тогда бо Соуд^Д вси пожгоша, а ихъ^ж имше пленьники, овѣ^х растинахоу, другыя^ж я^к стража поставляхоу и стреляхоу стрела^М, [Коротка палая: <i>елико же ратному чину изаламяху</i>] опакы роуце связавше, гвозд^Дии железныа посре^Д главы вбивахоу имъ, <i>многы</i>^ж</p>	<p>створиша роу^С прежде даже гречскимъ воємъ не прийти. тогда оубо оузмень глемыи Соуд^Д всѣ пожгоша, а ихъ^ж емше плѣнники, овѣ^х растинахоу, <i>ины же к земли присѣкивахоу,</i> другыя же яко стража поставляюще стрѣлами стрѣляхоу. <i>елико ратному чиноу изымахоу,</i> опакы роуць связавше, гвозды желѣзны посре^Д главы въбивахоу имъ. <i>многы</i>^ж <i>сты</i>^х <i>цркви</i> <i>огневи предаша.</i></p>	<p>Суд бо весь пожгоша огнемъ; а ихъ же имше плѣнники, овѣ^х растинахоу, <i>иныя же къ землѣ посѣкаху,</i> другыя же поставляюще, стрѣлами стрѣляху; <i>елико же ратнии творят, изломающе</i> опакы руць и связавше, гвозды желѣзны посреде главъ вбивающе; <i>и многыи цркви огневи предаша.</i></p>
---	---	---	---

вбивахоу имъ.	<i>цркви стѣа огневи предаша.</i>		
f) елико ихъ бѣаше в Костянтинѣ градѣ. съ Феофаном ^м патрикиемъ. Феофанъ же воя лодейныя нарядивъ прежде и оуготовивъ, потомъ же и слезами себе оутвердивъ тоуси ожидаше. въ лодяхъ на ня хотя ити. искръ столъпа глѣмаго. Форо стражница. в неи же огнь влагаемъ. на просвѣщеніе ноци. се на Оустиньяна сна	<i>Романъ^ж посла на дромом^н, еліко ^ж бѣше в Костянтине град^д, с Фео^фнъ патрекием^м. Фео^фнъ^ж, воя иныя лю^д оур^дивъ, пре^ж и оуготовивъ, по^смъ^ж и слеза^м себѣ оутвердивъ, роу^с ожидаше в ло^дя^х на ня ити, искре стъпа глѣма Фора стражница, въ неи^ж и огнь влагае^м на просвѣщени</i>	3-9. послан же на ня въ трырѣ ^х , рекше оляди, дромоны, елико бяхоу в Костянтини градѣ, патрикии Феофанъ, породистевонъ и протовестиарии саномъ. воя же лодейныя прежде оурядивъ и оуготовивъ, потомъ же и слезами себе па ^ч оутвердивъ, роуси же ожидаше, в лодяхъ на ня хотя ити, искръ стлъпа глѣмаго Форо стражница, в неи же и огнь влагаемъ и на просвѣщение в ноци	б) Въ время же то царствующю во градѣ Роману, f) и абие посла Романъ цесарь патрикия Феофана съ вои на русь,

Добророднаго и Понта стражи дѣя.	є ноци се на оусты <i>Понта,</i> Доброро ^д на Пон [’] та стражю дѣа,	шествоующимъ . се наоутриа Еуксина Понта, сирѣ ^ч Доброродна Понта, стражоу дѣа.	
g) зане чисто тоу развеличанья. за страны нагнанье иже изби Ираклии.	зане ^ж ту частое разбоиничьс тво на страны нагнаніе, ихъ ^ж изби Ираклеи.	10-11. зане частое тоу разбоиничьство на страшныа нагнание, ихъ ^ж изби Ираклии,	
h) <i>тоу до</i> <i>наитья</i> роусьскимъ лодыамъ. разроуши оустроенымъ имъ. прокъ же лодии обратишася. на бѣгъ	<i>тоу дож^да</i> <i>полка</i> Роуско ^г ло ^д и раздроши , оустроены ^м <i>огнемъ</i> <i>пож’же</i> , прокъ ^ж ло ^д и обра ^т ша ^с на бѣгъ	14-16. въ своеи дромонии приплоувъ, <i>плѣкы</i> роусскимъ лодиамъ раздроуши и оустроеномъ <i>огне^м</i> много сжже, прок [’] же лоди обратишя ^с на бѣгъ.	h) и <i>огненымъ</i> строемъ <i>пожъже</i> корабля руския.
i) роусь. и мнози погибоша.	роу ^с и мно ^г погибоша .	20, 24. Роусь... многы ^х погоуби,	j) И възвратишася русь въ своя. Том же лѣтъ

			препочиша и другое, на третье идоша.
--	--	--	--

Співвідношення текстів ЕЛ-2 6448 р. та паралелей до нього: збіги ЕЛ-2 та літописів підкреслено, відхилення від повного перекладу Амартола позначено курсивом, власні доповнення ЕЛ-2 – пунктиром.

ЕЛ-2, с.502–503.	Софійський І [79, стп. 36–37].	Хроніка Амартола з варіантами з ЕЛ-1 [48, с. 567; 333, с. 91; 372, с. 154]
Мѣсяца июля въ 10 день, индикта 14.		Иоуня же мѣца 18 днѣ 14 индикъ /ЕЛ-1: Въ 14 индикта 10 июля мѣсяца въ 10 день 19 индикта/
в лѣто 6448. Иде Игорь на грѣкы	В лѣт 6449. Иде Игорь на греки,	
въ 10000, глѣмѣи скидии и,	и яко послаша болгаре вѣсть ко црѣю, яко идетъ русь на Црѣградъ, лодей 3000, глѣмыи	тысящъ 10, иже и скѣди глѣмь, /ЕЛ-1 тысящъ 10 иже и скеди глаголемѣи/
преплуша русь море в лодьях, приидоша на Костянтин град,		приплоу лодей /ЕЛ-1 преплуша в лодиахъ/ роусь на Костянтинъ град ^д

сущи от рода варяжка.	от рода варяжка сущимъ, иже придоша и приплуша июня въ 10	от рода варяжка соушимъ /ЕЛ-1 варяжка сущи/
Начаша воевати Гръчскую землю и Финическия страны	и почаша вѣвати Финическия страны.	
по Понту и до Ираклия и до Фефлогонския страны, всю Никомидию плѣня...	И пленеваху по Понту до Ираклия и до Фафлогонския земля, и всю страны Никомидиискую поплеше...	

Записи ПВЛ 6449 р. та паралельних джерел (наведено ПВЛ, Хроніку Амартола та Житіє Василя Нового).

ПВЛ [73, стп. 44–45]	Хроніка Амартола [48, с. 567–568]	Житіє Василя Нового [32, Ч. II, с. 457–459]
а) Иде Игорь на греки. яко послаша болгаре вѣсть ко црю . яко идуть		а) 457.22-24. Отътолѣ же приде вѣсть цареви отъ тѣхъ, яко оуже идоуть. По нѣколицѣхъ же днехъ приде вѣсть о сихъ и отъ болгарь.
б) русь на Цръградъ . скѣдии 10 тысящъ.	б) 11 Иоуня же м ^с ца 18 днѣ индикъ приплуо роусь на Костянтинь град ^д лодеи тысящъ 10, иже и скѣди глѣмь,	

	от рода варяжеска соуцимъ.	
с) иже придоша и приплуша . и почаша воєвати <i>Вифаньския</i> <i>страны</i>	с) приплуша... и се роусь хоусы послаша въ <i>Виніиския</i> ¹²⁹ , яко да пищоу имъ и прочее принесоу ^т .	457.25-26,28–458.1. оуже тѣмъ явившемся и тоу ся имъ приближившемъ... выходяще плѣноваху,
д) и воєваху по Понту до Ираклиа. и до <i>Фафлогоньски</i> земли . и всю страну <i>Никомидиискую</i> . поплѣнивше		д) 458.1-3. простершемся до Понта Иераклиа и до <i>Пефлагоньскія</i> земля и въ всю страну <i>Никомидиискую</i> поплѣнивше
е) и Судъ весь пожгоша . и ^х же емше овѣхъ растинаху . другия аки странъ ¹³⁰ поставл ^я юще . и стрѣляху въ ня ¹³¹ . изимахуть ¹³² опаки руцѣ съвязывахуть . гвозди желѣзныи посреди главы	е) Соу ^д всѣ пожгоша, а ихъ ^ж емше плѣнники, овѣ ^х растинахоу, ины же к земли присѣкивахоу, другыя же яко стража поставляюще стрѣлами стрѣляхоу. елико	

¹²⁹ Пор. ПВЛ точніше, «Вифаньския»; та τῆς Βιθυνίας (μέρη).

¹³⁰ Л странъ, Р стра, А стра^{нны}, IX сторожи; пор. грецьк. Ам.: σκολοῦς.

¹³¹ Так ЛРА, IX стрѣлами растрѣляху.

¹³² РА изымахоу; IX изъламляху.

<p>въбивахуть имь . много же стыхъ цркви огневи предаша .</p>	<p>ратному чиноу изъимахоу, опако роуцѣ связавше, гвозды желѣзны посрѣд главы въбивахоу имь. много ж стыхъ цркви огневи предаша.</p>	
<p>f) манастирѣ и села пожгоша . и имѣнья не мало обою страну взяш^a . потомъ же пришедшемъ воемъ от вѣстока . Панѣфиръ деместикъ . съ 40.ми тысящъ . Фока же патрикии съ макидоны . Феодоръ же стратилать съ фраки . с ними же и сановници боярѣстии . обидоша русь около.</p>		<p>f) 458.4-11. манастиря ж^ж и села вельможъ все огневи предаша, имѣнія же не мало обою страноу съвокоупиша. Потомъ же пришедшемъ воемъ на нихъ отъ востока, Панѣфиръ доместикъ воискии с четырьми десятми тысоущьми, Фока патрикеи с македоняны, Феодоръ же святѣиши стратигъ съ фракисіаны, съ ними же и сановници болярѣстии, иже по прірочному Спогарисъ, и обыдоша ихъ окрестъ</p>
<p>g) свѣщаша</p>		<p>g) 458.12-13. свѣщаваахоу отаи побѣгнуги.</p>
<p>h) русь изидоша</p>		<p>h) 458.14-18.</p>

<p>въоружившесе на греки. и брани межю ими бывши злѣ . одв^а одолѣша гръци. русь же възратишаса къ дъружинѣ своєи къ вечеру. на ночь влѣзоша в лодья и отбѣгоша .</p>		<p>дръзноувше же роусь изидоша на греки въоружившесе, и брани межю ими бывши, побѣжени бывша роусь и биша ихъ грецы бѣжашихъ, дондеже оубо възвратішаса до дружины своєа. И вечероу достигшо, отаи влѣзше в ладіа своа отбѣгоша.</p>
<p>і) Феофанъ же {с}устрѣте я въ [о]лядехъ со огнемъ . и пуцати нача трубами огнь на лодѣ руския .</p>	<p>і₁) воємъ лодіини^М соуци^М въ оляди, съвѣщаша^С въ своа снити и се оутаитися лодіинѣи силѣ тшахоуся , септевриа м^Сца инди^К 15 нощию оустремившесе преидоша на Фракіиски страны , преждере^Чнымъ патрикиємъ Феофано^М оустрѣтены быша. + і₂) роусскимъ лодіамъ раздруши и оустроеномъ огне^М</p>	

	МНОГО СЖЖЕ,	
<p>ј) и бы^с видѣти страшно чюдо . русь же видящи пламень . вмѣтахуся въ воду морскую .</p>		<p>ј) 458.22-24. и бысть видѣти страшное чюдо, како боящеся пламене огненаго, волею метаахоу себе в поучиноу морску,</p>
<p>к) хотяще оубрести .</p>		<p>к) 458.26-27. в глоубиноу морскоую, мняще бродію избѣжати,</p>
<p>л) и тако прочии възвратишася въ своаси .</p>		<p>л) 459.1-3. и тако скончяся отъ нихъ... дондеже доидоуть въ своаси</p>
<p>м) тѣм же пришедшимъ въ землю свою {и} повѣдаху каждо своимъ о бывшемъ. и о ляднѣмъ огни . яко же молонья ре^ч . иже на нб^схъ грѣци имуть оу собе . и се пущающе же жагаху насъ. сего ради не одолѣхомъ имъ .</p>		<p>м) 459.4-8. тѣмъ же пришедшимъ в землю свою, повѣдахоуть каждо своимъ о бывшемъ и о оляднѣмъ огни: яко мольніа, рече, иже на небесѣхъ, грѣцы имоуть оу себе, сію попоущающе жжахоуть насъ, и сего ради не одолѣхомъ имъ.</p>
<p>п) Игорь же пришедъ нача совкупляти воѣ</p>		

многи .

3.5.3 Приписки Троїцького хронографа щодо походу русі та їх джерела.

Троїцький хронограф [14, арк. 392c-d]	ПВЛ	НПЛмл
и придоша по семь роусь на Црьградъ . со княземь своимь Олгомь в лодьяхъ . множьствоу много . и покрыша море косянтинне .	6415/907 [73, стп. 29–30]. иде Олегъ на грекы... поя же множество... поиде Олегъ на коне ^x и на корабле ^x ... прииде къ Црюграду. 6452/944 [73, стп. 45] Игорь... поиде на греки въ лодья ^x и на конихъ... покрыли суть море	НПЛмл [63, с. 107–108]. 6428. посла князь Игорь на грѣкы вои русь 6429. пристроиста воя <i>многы</i> 6430. иде Олегъ на грѣкы и прииде Цесарюграду.

	корабли.	
<p>вои же въставиша лодья на колеса . въздѣша пароусы . вѣтроу соущю великоу . посоухоу взимахоуся лодья. они же затвориша врата градъная .</p>	<p>[73, стп. 30] «повелѣ Олегъ воємъ своимъ . колеса издѣлати . и воставляти корабля на колеса . и бывшую покосноу вѣтроу . въспя пароусы¹³³ съ поля . и идяше къ граду. 30.1-2Л греци замкоша Соуд . а градъ затвориша».</p>	<p>повелѣ Олегъ воємъ своимъ колеса издѣлати и въставити корабля на колеса. и бывшую покосну вѣтру, и въспяша прѣ, и с поля идоша къ граду. и греци замкоша Судъ, а градъ затвориша.</p>
<p>выслаша дары многи . злато и паволоки. мира просящи . соусъ же створиша миръ . отстоупиша въ своеси».</p>	<p>[73, стп. 45] «посла к Игорю... тако же и къ печенѣгомъ посла . паволоки и злато много».</p> <p>[73, стп. 30] «почаша греци мира просит... Олегъ ^ж мало отстоупи от градъ . нача миръ творити»</p>	<p>самъ же взя злато и паволоки, и возложи дань, юже даютъ и доселѣ княземъ рускимъ»</p>

Троїцький: «по малѣ же лѣтъ придоша на стое крѣщеніе . съ княземъ своимъ Володимеромъ . бы^с же по строю бжїю . слѣпоу быти князю ихъ Володимероу в Коурсоуни . яко възложи роу на нь еп^спъ . въ стѣи коупѣли . и абїе прозрѣ . и оттолѣ приять земля Роусьская стое крѣщеніе . въ лѣ^т 6496 от створенія мироу :· аминь».

¹³³ РАТ пароусы; І прѣ, Х пре, Л все проп. Найімовірніше, заміна «прѣ» на «пароусы» сталася у суздальській групі списків ПВЛ (ЛРАТ).

3.5.4. Записи про похід русі Аскольда та Діра. Версії записів про похід русі (6374 р.) у колі ХВІ мають певні розбіжності, текст Троїцького хронографа з різночитаннями: варіантами з Повної хронографічної та з початку Короткої палеї [22, арк. 440 зв.; 2, арк. 211 зв.]. З'ясування відхилень у Троїцькому та приблизна реконструкція протографічних читань ХВІ дозволяє не відволікатися на варіанти окремих пам'яток.

Троїцький хронограф [14, арк. 391b-d; пор. 48, с. 503]: «По Феофилѣ же цѣртвава . Михаилъ снѣ его съ матерію Феодорою . лѣт 4 . а единѣ 10 лѣт . а съ Василиємъ . лѣт {Тр 30} [Пог-1435 одно] и мѣци 4. Феодора же та бѣше вѣрна и *простославна* . вѣвела же вѣ стѣихъ Феодосія . мнихоу соущю . и постави патриархоу . вся же епискоупи Феофиломъ {зачоченыя . и}¹³⁴ вѣ оземьствіе посланія [введе]¹³⁵ . и вся съвокоупившю простославноую вѣроу оутверди . и стѣихъ иконѣ поклоняніе проповѣда [вѣ] 1-ю не^д . поста стѣго . [48, с. 511] *по сихъ же* цѣрѣ на агаряны изиде воевать . дошедшю же ємоу Черныя рѣки . глѣмья . вѣсть ємоу епархъ посла яко роусь на Костянтинѣградъ . идоу{щ}{т}ѣ . тѣ[м]¹³⁶ цѣрѣ прочеє не иде роусь же вноутрѣ Соуда вшедше , много оубиство крѣтяномъ створиша . и вѣ 200 лодии Костянтинѣ гра^д . *окроужиша*¹³⁷ . цѣрѣ же вѣшедѣ єдва вѣ градъ вниде . съ патриархомъ Фитиємъ кѣ соуци цѣркви стѣя бѣа Влахирнахъ . всюнощною мольбоу створиша . имя же се приять мѣсто то нѣкотороу князю скоуфани{к}{н}оу . Вѣлахирноу нарицаємоую . тоу

¹³⁴ Цього немає у палеях, а також у повному перекладі Амартола.

¹³⁵ З палей та повного перекладу Амартола.

¹³⁶ У Повній та Короткій палеях: «идоуть . тѣмъ»; у групі А редакції Ам.с. «идоут^т, Аскольдъ и Дирѣ . и тѣмъ»; імен немає у списках групи Б Ам.с., а також у грецькому оригіналі.

¹³⁷ У повному перекладі Амартола та ПВЛ «остоупиша».

емоу оубъеноу быти . таже¹³⁸ бж^ственая ст̄я б̄ца ризоу . съ п̄^сми
 изнесъше въ море скоутъ омочиша¹³⁹ . тишинѣ бывши¹⁴⁰ и морю
 оукротивъшюся . абиѣ боуря съ вѣтромъ вѣста и вълнамъ велиямъ .
 въздвигъшемъся засобѣ . безбожъннихъ роуси лодия възмяте и . къ
 брегоу привреже и изиби¹⁴¹ яко мало от нихъ отъ таковыя бѣды
 избѣгнути . и въ свояси съ побѣжениемъ възвратишася».

Якщо співставити НПЛмл 6362 р., ПВЛ 6374 та деяких ін. статей та паралельні їм хронографічні тексти, виявляється складна композиція в НПЛмл. Див. наведені нижче тексти. Спільний текст київського та новгородського літописів виділено **bold**; фрагменти Амартола, які відбилися не в обох, а лише в одному зі зводів, підкреслено; курсив позначає розбіжності у читаннях; пунктирне підкреслення – вирази з Хроніки, не відображені у ПВЛ та НПЛмл. Читання з Амартола подано вибірково (напр., тільки запозичені в літопис рядки, а не весь текст фрагмента повністю). Залучаються дві версії – зразка ХВІ та повного перекладу Хроніки.

НПЛмл 6362 р. [63, с. 104–	Хроніка Амартола за	Хроніка Амартола за	ПВЛ 6360, 6415, 6374 pp.
-------------------------------	------------------------	------------------------	-----------------------------

¹³⁸ Повна палея та у повному перекладі Ам.: бывшю . таче.

¹³⁹ Повна палея та у повному перекладі Ам.: омочивше

¹⁴⁰ У повному перекладі Ам.s, ПВЛ та НПЛмл: суци.

¹⁴¹ Ам.s. привержени избиени; ПВЛ приверже и изби я; Повна палея: привръже изби.

105]	XVI	повним перекладом	
<p>а): В лѣто 6362/854 р. Начало земли Рускои. В си же времена бысть въ Грѣчько земли цесарь именемъ Михаилъ, и мати его Ирина, иже проповѣдаеть поклоняние иконамъ въ пръвую недѣлю поста. При семъ приидоша русь на Царьград</p>	<p>=[48, с. 503] «По Феофилѣ же цѣртьова . Михаилъ снѣ его съ матерію Феодорою»; «и стѣихъ иконъ покланяіе проповѣда въ 1-ю недѣлю . стѣго поста»</p>	<p>[48, с. 503]: По Феофилѣ ^ж цѣртьова Михаилъ , снѣ его , исправити оставлен бы^с с мѣрию Феодорою цѣркы^х скипетръ» «и стѣ^х иконъ поклонение проповѣдавъ в первою недѣлю стѣго поста.</p>	<p>6360/852 р. [73, стп. 17], Индикта 15 днѣ . наченію Михаилу цѣртьоват^н нача ся прозывать Руска земля . о семъ бо увидѣхомъ . яко при семъ цѣри приходиша русь на Цѣрьгородъ . яко^ж пишеться в лѣтописаньи гречѣстѣмъ.</p>
<p>б) в кораблех, бещислено корабль;</p>			<p>6415/907 [73, стп. 29], поиде Олегъ на коне^х и на корабле^х . и бѣ числомъ</p>

			кораблей 2000.
с)	=[48, с. 511] «по сихъ же цр̄ь на агаряны изиде воєвать . дошедшо же емоу Черныя рѣки . гл̄мыя . вѣсть емоу епархъ посла яко роусь на <i>Костянтинъ</i> гр адъ . идоуть . тѣм цр̄ь прочее не иде	[48, с. 511] «Цр̄ь же на агаряны изиде воєвать, Оорифаита в Костянтинѣ градѣ оставивъ. дошедшоу ^ж емоу Чръныя рѣкы гл̄емы, и се абие вѣсть емоу епархъ посла, яко роусь на <i>Костянтинъ</i> град ^д идоу ^т , {Аскольдъ и Дирь.} и тѣмъ цр̄ь прочь не иде .	6374/866 [73, стп. 21] «Иде <i>Аскольдъ</i> . и <i>Дирь</i> на греки . и прииде въ 14 [лѣто] ¹⁴² Михаила цр̄я цр̄ю же отшешо на агаряны . дошедшо же ему Черныя рѣки . вѣсть епархъ посла к нему . яко русь на Цр̄ьгородъ идеть . и вратися цр̄ь
д) а въ двусту вшедше въ Суд, много зло створиша <i>грекомъ</i> и убиство <i>велико</i> крестияномъ. Цесарь же съ	роусь же вноутрь Соуда вшедше, много оубиство кр ^с тъяномъ створиша . и въ 200 лодии <i>Костянтинъ</i> град ^д .	роусь же вноутрь Соуда вшедше, много оубиство хр ^с тианомъ створиша. и пришли бо бяхоу въ двоюстоу	си же внутри Суда вшедше . много оубиство кр ^с тнмъ створиша . и въ двою сотъ <i>корабл^б</i>

¹⁴² З IXТ, ЛРА проп.

патриархомъ	о ^к роу ^ж иша .	лодеи,	Цр̃ьградъ
Фотъемъ	цр̃ь же въшедь	Костянтинъград ^д	оступиша .
молбу створи	едва въ градъ	остоупишя. цр̃ь	цр̃ь же едва
въ церкви	вниде . съ	же доше ^д едва	въ градъ
святыя	патриархомъ	въ гра ^д вниде и	вниде с
Богородица	Фотиемъ къ	съ патриархомъ	патреярхомъ
Влахернѣ всю	соущи цр̃кви	Фотиемъ къ	{съ} Фотъемъ
нощъ;	ст̃ыя бѣа	соущи цр̃кви	къ сущи
	Влахернѣхъ .	ст̃ыа бѣа	цр̃кви ст̃ѣи
	всюнощноюу	Влахернѣ, и	бѣѣ Влахѣрнѣ
	мольбоу	абие пакы	всю нощъ
	створиша . имя	всюнощноюу	молтѣу
	же се приять	молбоу	створиша
	мѣсто то	створиша. и имя	
	нѣкотороу	же се приять	
	князю	мѣсто то,	
	скоуфяниноу .	нѣкотороу	
	Влахерноу	кнзю	
	нарицаемоу .	скуфяниноу	
тацѣ святѣи	тоу емоу	родомъ,	
богородици	оубьеноу	Влахерноу	
ризу	бывшю . таче	нарицаемоу, тоу	
изнесъше,	бж ^с твеноу	емоу оубиеноу	таже
въ море скудѣ	ст̃ыя бѣа ризоу	бывшоу. таче	бж ^т вную ст̃ы
омочиша;	. съ пѣми	бж ^с твноу ст̃ыа	бѣя ризу с
<i>а во время то</i>	изнесъше въ	бѣа ризоу с	[пѣсн]ими
<i>яко тишинѣ</i>	море скоутъ	пѣснми	изнесъше в
сущи, и абие	омочивше .	изнесше, в мори	<i>рѣку</i> ¹⁴³

¹⁴³ Тільки X: «море». Напочатку тут зроблено правки за Тверським збірником [107, р. LXXIII], де, у свою чергу, проведено повторну звірку з

буря вѣста, и <i>потопляше</i> корабля рускыя, и <i>изверже я на</i> брегъ, и во своя сы возвратишася .	тишинѣ <i>бывши</i> и морю оукротивъшюс я . абиѣ боуря съ вѣтромъ вѣста и вълнамъ велиямъ . въздвигъшемъ ся засобъ . безбожьныхъ роуси лодия <i>възмяте и . къ</i> брегоу привреже и изби яко мало от нихъ отъ таковыя бѣды избѣгнути . и въ свояси съ побѣженіемъ възвратишася .	скоуть омочивше. тишинѣ же соущі и морю оукротившоуся, абиѣ боуря съ вѣтромъ вѣста, и вълна ^М велиемъ въздвигшимся за собъ, безбожны ^Х роуси лодия <i>възмяте, и къ</i> брегоу привержени избиени, яко мало от ни ^Х от таковыя бѣды избѣгнути и въ своаси с побѣждениемъ възвратишя ^С .	омочивше тишинѣ суци [и] морю оукротившюс я . абе бу ^Р я вѣста с вѣтромъ . и волнамъ вельямъ <i>въставшемъ</i> засобъ безбожныхъ руси корабль смяте [и] к берегу приверже и изби я . яко ма[лу] и ^Х от так ^О выя бѣды избѣгнути . [и] въ свояси възвратиша ^С .
---	---	---	---

3.5.5. Структура Повної та Короткої палей, починаючи від воцаріння Михаїла III і до убивства його Васи́лієм (котрий став наступним імператором). Це фрагменти Повної палей № 417–421 [372, с. 259].

Повна палея [22, арк. 440–440 | Коротка палея [2, арк. 211–211 зв.]

версією Амартола (присутній випущений у ПВЛ та НПЛмл пасаж про «Влахерна скуфянина» та ін.).

зв.]	
«/417 [48, с. 503]/ По Феофилѣ же царствова Михайлъ сынъ его... а единъ лѣт 10 . а с Василиемъ лѣт 10 . а с	«/417/ По Феофилѣ ^ж цртова Михайлъ снъ его... а единъ лѣт 10 . а с Васильемъ лѣто и мца 4.
/418, вставка/ И при сего царствии въ 2-е лѣто царства его крещена бысть Болгарская земля и преложиша книги отъ греческа языка на словенскии . Кирилъ философъ . с Мефодиемъ в лѣто 6363 при Борисѣ князи болгарстѣм.	/418/ за [23]: В лѣто 6363. При Борисѣ князи болгарстемъ, при Ростиславѣ, князи моравсти и Костели князи латиньстѣ] при сего цртви . въ 2 лѣто цртва его . крщна бы ^с земля Болгарская . и прѣложиша книги от гречьска языка на словенескъ . Курилъ философъ с Мефодіемъ .
	/421/ и оубьенъ бы ^с Михайлъ Васильемъ цремъ .
/419, [48, с. 503/ Феодора же <i>Михаила царя мати</i> та бѣше вѣрна и <i>простославна</i> . ввела же въ стыхъ Фео ^л сія... в первую недѣлю святаго поста.	/419/ Фео ^л ра же та бѣше вѣрна и <i>простославна</i> ввела же въ стыхъ Фео ^л сія ... въ 1-ю недѣлю стого поста .
/420, [48, с. 511]/ По сих же царь на агаряны изиде воевати . дошедшоу же емоу Чермныя рѣкы глѣмыа . вѣсть ему епархъ посла яко роусь на Костянтинь град ^д идеуть . тѣмъ цр ^ь прочее не иде . роусь же вноутрь Соуда вше ^д ше . много оубиство кр ^с тіаномъ сътвориша . и во двою стоу лю ^д и Костянтинь град ^д окроужиша . цр ^ь же вше ^д	/420/ по си ^х же цр ^ь на агаряны изиде воевати . дошедшоу же емоу Чр ^ь мныя рѣкы глѣмыа . вѣсть емоу епархъ при сего цр ^т ви послала . яко роусь и чюдъ . и словены . и кривичи къ варяго ^м . и рѣша земля нѣша добра . велика и обилна . и наряда в неи нѣту . поити княжити и владѣти нами . избраша три братіа с роды своим . старѣшии . Рюрикъ . сѣде

<p>въ гра^д . вниде с патриархомъ Фотѣмъ . к соущии цркви стѣа бца Влахернѣ^х . всюнощноюу молбоу створиша . имя^ж се пріа^т мѣсто то нѣкотороу кнзю скуфяниноу . Влахерну нарицаемоу . тоу емоу оубіеноу бывшю . таче бж^ствноую стѣа бца ризоу . нѣ^снми изнесше в море скѣ,тъ омочивше . тишинѣ^ж бывши и морю оукротившю^с , абіе боуря с вѣтромъ вѣста . и волна^м велямъ въз^двигшимся засобѣ , безбж^ствны^х рѣси . и ло^дя // възмяте и к берегу приврѣже изби . яко мало от ни^х от таковыя бѣды избѣгнути . и въ своеси с побѣженіемъ възвратиша».</p>	<p><i>в Новѣградѣ :· В лѣ^м 6334 Асколдь . и Дирь . на грекы . иде въ лодіахъ . А на Костянтинѣ гра^д идоут . Асколдь . и Дирь . въ 200 лодіи . тѣмъ црѣ про^ч не иде . ру^с же вноутрь Судѣ въшедше... /далі тотожно до Повноі палеі/»</i></p>
<p>/421/ И убиенъ бысть Михайль Василием царемъ.</p>	

3.5.6. Співвідношення ПВЛ та її джерел у статті 6360 р., збіги в літописі та джерелах виділено курсивом.

ПВЛ [73, стп. 17–18]	Джерела літопису
<p>а) «Въ лѣ^т 6360 :· Индикта 15 днѣ . наченшю Михаилу цр^ствоват^и нача ся прозывати Руска земля .</p>	<p>Хроніка Амартола [48, с. 503] «По Феофилѣ^ж цр^ствова Михаиль, снѣ его».</p>

<p>б) о семь бо увѣдохомъ . яко при семь ц̄ри приходиша русь на Црьгородъ . яко ж̄ пишется в лѣтописаньи гречьстѣмь .</p>	<p>/посилання на Амартола [48, с. 511]/.</p>
<p>с) тѣм же отселе почнем . и числа положим^б .</p>	<p>Хроніка Амартола [48, с. 51] «от Адама паки наченьше... таче же по рядуу князь и ц̄ря Изльтьскыя... число же временныхъ от великаго Моисия да створимъ».</p>
<p>д) яко 1) <i>от Адама^{оо} потопа</i> . лѣ^м [22]40 и 2 . 2) <i>а от потопа до Аврама</i> . лѣ^м 1000 и 82 . 3) <i>а от Аврама до исхоженья Моисѣва</i> [лѣ^т 430 . 4) <i>а от исхоженія Моисѣова</i>] . до Дѣда . лѣ^м 600 и 1 . 5) <i>а от Дѣда и от начала ц̄ртва Соломоня . до плѣненья Ерлмля</i> . лѣ^м 448 . 6) <i>а от плѣненья до Александра</i> лѣ^т 318. 7) <i>а от Александра до рж̄ва Х̄ва</i> лѣ^т {313} [333]¹⁴⁴ . [8] <i>а отъ Х̄ва рожьства до Костянтина</i> лѣ^м 318] 9) <i>от Костянтина же до Михаила сего</i> . лѣ^т 542.</p>	<p>Літописець Нікифора [123, с. 212–228] 1) «Въкоупе всѣ^х <i>от Адама до потопа</i> 2242 лѣ^м». 2– 3) «Въкоупе от Адама <i>до конца Авраамля</i> лѣ^т 3310 . <i>от потопа же</i> лѣ^т 1072 . <i>Аврааму бо...</i> <i>отнюдоу же на Егупеть</i> . <i>Моисіемь шествіе</i> . <i>створи</i> . <i>бывае^т оубо</i> лѣ^м 430». 4) «Дѣдъ 40. Въкоупе всѣ^х лѣ^т <i>от исхода с̄новъ Излевъ . до Дѣда</i> лѣ^м 630. Соломонъ лѣ^т 40». 5) «Въкоупе всѣ^х <i>от начятка . ц̄ръства Соломоня до плѣненія</i> . <i>Иерлмова</i> лѣ^м 448». 6) - - 7) «Въкоупе всѣ^х лѣ^т . <i>от Адама до оумрътвіа . Александрова</i> лѣ^т 5167». «Бывае^т оубо всѣ^х лѣ^т въкоупе . <i>от Адама до воплощенія . г̄а б̄га и с̄пса</i></p>

¹⁴⁴ Л .т.г̄. (313); АІХ .т.л.г̄. (333), Р проп.; далі Л проп. 8.

	<p>нашого Іс Ха̄ . лѣт 5500». 8) «Костантинъ... въ другое же надесяте лѣт цртва его прьвыи съборъ бысть... въ лѣто * 300 и 18 от възчлченіа гѣ нашего Іс Ха̄». 9) «Въкоупе всего от Адама до оумртвіа . Михаила лѣт 6338. Феофи^л лѣт 12 м^сцѣ 3 днїи 20. (Михаиль сн̄ь его съ Фео^лрою м^трюю его и съ Феклою сестрою его лѣт 14...»).</p>
<p>е) а от перваго лѣта Михаилова . а) до перваго лѣт Олгова рускаго князя лѣт 29 . б) а от перваго лѣт Олгова понеже сѣде в Києвѣ . до перваго лѣта Игорева . лѣт 31 . γ) а от перваго лѣт Игорева до перваго лѣта Святъславля . лѣт 13 . δ) а от перваго лѣт Стославля до перваго лѣт Ярополча . лѣт 28 . ε) а Ярополкѣ княжи . лѣт 8 . θ) а Володимеръ [княжи] . лѣт 37 . ι) а Ярославъ княжи . лѣт 40 . κ) тѣмже от см̄рти Стославл^я до см̄рти Ярославли . лѣт 85 . λ) а от см̄рти Ярославли до см̄рти Стополчи . лѣт 60 .</p>	
<p>ф) но мы на преженъе възвратимся . [и] скажемъ што ся оудѣяло [в лѣ]та си якоже преже почали бяхомъ первое</p>	<p>= [48, с. 51].</p>

лѣто Мих^аиломъ а по ряду
положимъ числа :·»

Стаття 6362 р. у НПЛмл та паралельні тексти ПВЛ.

Фр.а, використано матеріал ПВЛ статті 6360/852 р. Курсивом позначені розбіжності в текстах.

НПЛмл	ПВЛ
а) [63, с. 104] «Начало земли Рускои.	[73, стп. 17] 6360 «нача ся прозываети Руска земля».

Фр.б, з недатованого Введення ПВЛ про полян.

б) [63, с. 104] Живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстех и странахъ, владѣюща каждо родомъ своимъ.	[73, стп. 9] «подем же живишемъ особѣ и володѣющемъ {и} роды своими . иже и до сее братьѣ бяху поляне . и живяху каждо съ своимъ родомъ . {и} на своихъ мѣстѣхъ . владѣюще каждо родомъ своимъ {Л на своихъ мѣстѣхъ} .
--	--

Фр.с, сюжет Введення, про братів Кия, Щека та Хорива.

с) [63, с. 104–105] И быша три братия: единому имя Кии, второму же имя Щекъ, третьему же имя Хоривъ, а сестра их Лыбедь. И сѣдьяше Кьи на горѣ, идѣже нынѣ увоз Боричевъ, и бѣ с родомъ своимъ; а братъ его Щекъ на друзии горе, от него же прозвася Щековица; а трети	[73, стп. 9] и быша 3 братья . единому имя Кии . а другому Щекъ . а третьему Хоривъ и сестра ихъ Лыбедь . сѣдьяше Кии на горѣ гдѣ же ныне увоз Боричевъ . а Щекъ сѣдьяше на горѣ . гдѣ ныне зовется Щековица . а Хоривъ на третьей горѣ . от него же прозвася Хоривица . и створиша градъ во
--	--

Хоривъ, от него же прозвася Хоривица. И сотвориша градокъ, во имя брата своего старѣшаго и наркоша имя Кыевъ. И бяше около *их* лѣсъ и боръ великъ и бяху ловища звѣрие. И бѣша мужи мудри и смысленѣ, нарѣчахуся поляне, и до сего дне от них же суть кыянѣ;

имя брата своего старѣшаго . и нарекоша имя *ему*¹⁴⁵ Кыевъ . и бяше около *града* лѣсъ и боръ великъ . и бяху ловяще звѣрь бяху мужи мудри и смыслени и нарицахуся поляне . от них же {есть} [соуть] поляне в Кыевъ и до сего дне».

Фр.d, суміщаються вираз про слов'ян за часів поганства з Введення ПВЛ та пасаж щодо язичницьких звичаїв «Промови Філософа».

d) [63, с. 105] *бяху же поганѣ, жруще озером и кладязем и рощениемъ, якоже прочии погани.*

[73, стп. 14] «и прочии погании»; [стп. 91] «ови рощеньє . кладеземъ и рѣкамъ жря^x . и не познаша б^а».

Фр.e-f-g, в НПЛмл [63, с. 105] скорочення тексту ХВІ [пор. 48, с. 503, 511], з вкрапленнями з ПВЛ. Тексти порівнювалися вище, відтак, тут навожу лише уривок НПЛмл та коротко відзначаю джерела.

(e) «В си же времена бысть въ Грѣчько земли цесарь именемъ Михаилъ, и мати его *Ирина*, иже проповѣдаеть поклоняние иконамъ въ пръвую недѣлю поста. При семъ приидоша Русь на Царьград». – Поєднання переказу й витримок з Хроніки Амартола та ПВЛ під 6360/852 р. [48, с. 503; 73, стп. 17].

(f) «в кораблех, бещислено корабль». – З ПВЛ під 6415/907 р. [73, стп. 29]

(g) «а въ двусту вшедше въ Суд, много зло створиша грекомъ и убиство велико крестияномъ. Цесарь же съ патриархомъ Фотѣмъ

¹⁴⁵ Так ЛТ, АІХ (нарекоша) и, Р проп.

молбу створи въ церкви святыя Богородица Влахернѣ всю ношѣ; тацѣ святѣи Богородици ризу изънесѣше, въ море скудѣ омочиша; *а во время то яко тишинѣ суци, и абие буря вѣста, и потапляше корабля рускыя, и изверже я на брегѣ, и во своя сы возвратишася*. – Поєднання вибірки з Хроніки Амартола та ПВЛ під 6374/866 р. [48, с. 511; 73, стп. 21–22].

Фр.н, з Введення ПВЛ про данину полян мечами: доволі точно копіювання з невеличкими змінами та інтерполяцією («князь же созва...»); «...изгибоша» на початку сюжету співвідноситься з ПВЛ у фр.і.

н) [63, с. 105–106]: по сих лѣтех братиа сии *изгибоша*; и быша обидими древьляны, инѣми околними. И наидоша я козарє на горах сих сѣдяща в лѣсѣх, и рѣша: «платите намѣ дань». Съдумавши же полянѣ и даша от дыма мечь. И несоша козарє къ князю своему и старѣишинамѣ своимѣ. *Князь же созва старѣишины своя и рече* имѣ: «се налѣзохомѣ дань нову». Онѣ же рѣша *ему*: «откуда». Он же рече: «в лѣ фѣ на горахъ надѣ рѣкою Днепрскою». Они же рѣша: «что суть далѣ». *И* показа им мечь; и рѣша старци козарѣстѣи: «не добра дань, княже; мы ся доискахомѣ оружьемѣ одиноя страны, рекше

[73, стп. 16–17]: «По сихъ же лѣтѣхъ *по см̄рти* братьѣ сея быша обидимы древлями . и инѣми околними . и наидоша я козарѣ сѣдящая на гора^х сихъ в лѣсѣхъ и рѣша *козари* . платите намѣ дань . съдумавше же поляне и *вдаша* от дыма мечь и несоша козари ко князю своему . и къ стариин[амѣ свои]мѣ . и рѣша имѣ се налѣзохомѣ дань нову они же рѣша *имѣ* откуда . они же рѣша въ лѣсѣ на горахъ . надѣ рѣкою Днѣпрскою . они же рѣша что суть *вѣдали* . они же *показаша* мечь и рѣша старци козарѣстии . не добра дань княже . мы ся доискахомѣ оружьемѣ одиною страны . рекше саблями . а сихъ оружье обоюду остро рекше мечи . си имуть имати дань на насъ .

саблями; а сих же оружье обоямо остро, рекше мечи; сии имут и на нас имати дань и на иных странахъ». Се сбытсѣя все; не от своя воля рекше, от божиа повелѣниа. Якоже при фараонѣ цесари египетстѣ, егда приведоша Моисѣа, и рѣша старѣишины фараоня: «сеи хочеть смирити власть Египетскую»; яко и бысть; и погыбоша египтяне от Моисиа, а первѣе бѣша работающе имъ; тако и си *прѣвѣ* владѣша, послѣ же самими владѣша; якоже и бысть: владѣют бо козары князи рускыи и до днешняго дни.

и на инѣхъ страна^x . се же сбыся все не от своя воля рек^oша но от бжѣя повелѣнѣя . яко и при фара{в}онѣ црї еюпетстѣмь егда приведоша Моисѣя *предѣ* фара{в}она и рѣша {старѣишина} [старци] фараони . се хочеть смирити область еюпетскую . якоже и бы^c погыбоша еюптяне от Моисѣя . а первое быша работающе имъ . тако и си владѣша а послѣже самѣми владѣють якоже и бы^c володѣють бо козары русьскыи [князи и] до днѣшнго днѣ».

Фр.і, оповідь про данину мечами зациклена, для переходу до наступного повідомлення ще раз повторюється початок. Що цікаво, запозичення «по сих, братии тои» точніше відповідає ПВЛ, ніж у фр.н.

[63, с. 106]: *Нь мы на преднее возвратимъся. И по сих, братии тои,*

[73, стп. 16] «По сихъ же лѣтѣхъ по смрѣти братьѣ сея»

Фр.ј, скорочений переказ сюжету про Аскольда та Діра, «градокъ» з цього сюжету ПВЛ використано у НПЛмл у фр.с, «изгибоша» – у фр.н.

ј) [63, с. 106]: *приидоста два варяга и нарекошася князема:*

[73, стп. 20–21] «и бяста оу него 2 мужа не племени его но боярина . и та испросистася ко Црѣюгороду с родомъ своимъ . и поидоста

одиному бѣ имя
Аскольдъ, а другому
Дирь; и бѣста
княжаща в Киевѣ, и
владѣюща полями;

по Днѣпру . и идуче мимо и оузрѣста на
горѣ градок и въпрашаста . и рѣста чии се
градокъ . они же рѣша была суть 3
братья . Кии . Щекъ . Хоривъ . иже
сдѣлаша градоко-сь . и изгибоша и мы
сѣдимъ . платяче дань {родомъ и^x}
козаромъ . Аскольдо же . и Дирь . остаста
въ градѣ семь . и многи варяги скуписта . и
начаста владѣ^t Польскою землею».

Фр.к, переповідання двох виразів – з оповіді про полян та звістки про Олега і його взаємини з навколишніми племенами.

к) [63, с. 106] и бѣша ратнии съ
древляны и съ уличи.

[73, стп. 16] «быша обидимы
древлями . [и] инѣми околними»;
[стп. 24] «а с уличи . и тѣверци
имяше ра^{тв}.»

Фр.1, прелюдія до оповіді про покликання варягів, використано елементи Введення ПВЛ – сюжету про розселення слов'ян, насилля дулібам від волохів, – та статті ПВЛ 6367/859 р., що передує покликанню варягів.

1) [63, с. 106] Въ времена же
Кыева и Щека и Хорива
новгородстии людие, рекомии
словени, и кривици и меря:
словенѣ свою волость имѣли, а
кривици свою, а мере свою;
каждо своимъ родомъ владяше;
а чюдъ своимъ родом; и дань

[73, стп. 6] «словѣни же сѣдоша
около езера Илмеря . [и] прозвашася
своимъ имянемъ и сдѣлаша градъ . и
нарекоша и Новѣгородъ».
[стп. 9] «на своихъ мѣстѣхъ .
владѣюще каждо родомъ своимъ».
[стп. 12] «и насилѣ творяху женамъ
дулѣпскимъ».

даяху варягомъ от мужа по бѣлѣи вѣверици; а иже бяху у них, то ти насилъе дѣяху словеномъ, кривичемъ и мерямъ и чюди.

[стп. 19] «Имаху дань варязи изъ заморья . на чюди и на сл^овѣне^х . на мери . и на всѣхъ кривичѣхъ . а козари имажу на полянѣ^х . и на сѣверѣ^х и на вятичѣхъ . им^аху по бѣлѣи и вѣверицѣ от дыма».

Фр.т, покликання варягів з ПВЛ 6370/862 р. з елементами попередньої статті 859 р. «Въсташа градъ на градъ» – вираз зустрічається в Амартола [48, с. 67]; «от рода варяжъска» – запозичення у ПВЛ з [48, с. 567].

т) [63, с. 106]: И *въсташа* словенѣ и кривици и меря и чюдь *на* варягы, и изгнаша я за море; и *начаша* владѣти сами собѣ *и* *города ставити*. И *въсташа* сами на ся воевать, *и бысть* *межи* ими *рать велика* *и* *усобица*, и *въсташа* *град* на *град*, и не бѣше в нихъ правды. И рѣша к себѣ: «князя поищемъ, иже бы владѣлъ нами и рядилъ ны по праву». Идоша за море к варягомъ и ркоша: «земля наша велика и обилна, а наряда у нас нѣту; да поидѣте к намъ княжить и владѣть нами». Изъбрашася 3 брата с роды своими, и *пояша* *со* *собою*

[73, стп. 19–20]: Изъгнаша варяги за море и не даша имъ дани . и *почаша* сами *в* собѣ владѣти . и не бѣ в нихъ пр^авды . и *въста* *родъ* на *родъ* . и *быша* *в* ни^х *усобицѣ* . и *восвати* *почаша* сами на ся и рѣша сами в себѣ . *поищемъ* *собѣ* князя . иже бы владѣлъ нами . и {су}[ря]дилъ¹⁴⁶ по праву . и {да}[идо]ша за море къ варягомъ *к* *руси* . *сице* *бо* *ся* *звахуть* [т]и . *варязи* {суть} [русь] . *яко* *се друзии зъвуться* *свее* . *друзии же оурмане* . *англыне друзии гѣте* . *так* *и* *си* *рѣша* . *русь* . чюдь словѣни . и кривичи . и *вся* *земля* *наша* *велика* *и* *обилна* . *а* *наряда* *в* *неи* *нѣтъ* . да поидѣте княжить и владѣти н^ами . *и* *изъбрашася* 3

¹⁴⁶ ЛТ судиль, РАІХ рядиль.

дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду. И сѣде старѣишии в Новѣгородѣ, бѣ имя ему Рюрикъ; а другии сѣде на Бѣлѣозерѣ, Синеушь; а третей въ Изборьскѣ, имя ему Труворъ. И от тѣх варягъ, находникъ тѣхъ, прозвашася русь, и от тѣх словет Руская земля; и суть новгородстии людие до днешняго дни от рода варяжьска.

братья . с роды своими . и пояша по собѣ всю русь . и придоша [к словено^м первое . и срубиха горо^д Ладогу . и сѣде в Ладозѣ] старѣишии Рюрикъ . а другии Синеоушь на Бѣлѣозерѣ . а третии Изборьстѣ . Труворъ . и от тѣхъ [варягъ] прозвася Руская земля новугородьци ти суть людье ноугородьци от рода варяжьска. по тѣмъ городомъ суть находи^ици варязи а перьвии насельници в Новѣгородѣ словѣне.

Фр.п, повернення до випущеного фрагменту тієї ж статті ПВЛ 862 р., з невеличкою ампліфікацією.

п) [63, с. 107]: По двою же лѣту умре Синеушь и брат его Труворъ, и прия власть *единъ* Рюрикъ, *обою брату власть, и нача владѣти единъ.*

[73, стп. 20]: по дву же лѣту . Синеоушь оумре . {а} [и] братъ его Труворъ . и прия власть Рюрикъ [всю одинъ]

Фр.о, переповідання і перекомпоновка відомостей про Ігоря та Олега 6390/882 та 6411/903 рр., з використанням виразів про «храбрих та мудрих мужів» зі статті ПВЛ 6488/980 р. про варягів у Володимира Святославича та «мудрих і смислених» полян із Введення.

о) [63, с. 107]: И роди сынъ, и нарече имя ему Игорьъ. И възрастѣшу же ему, Игорю, и

[73, стп. 23] и вынесоша Игоря . {и} [а] се есть снѣ Рюриковъ. [стп. 29] Игореву же възрастѣшу .

бысть храборъ и мудръ. И бысть
у него воевода, именовъ Олегъ,
муж мудръ и храборъ.

и хожаше по Олзѣ и слоушаша е^г.
[стп. 79] избра от нихъ мужи
добры . смыслены и {до}
[хра]бры¹⁴⁷ . и *раздая имъ грады*.
[стп. 9] бяху мужи мудри и
смыслени и *нарицахуся поляне*.

Фр.р, переказ статті 6390/882 р. про захоплення Києва та смерть Аскольда і Діра, близько до тексту ПВЛ. Деякі вислови, напр., стосовно «подугорських гостей» виразно свідчать про пізнє походження НПЛмл. «матерь градомъ» – вірогідно, запозичення з [48, с. 263].

р) [63, с. 107]: И *начаста*
воевати, и *налѣзоста Днѣпръ*
рѣку и Смолнескъ град. И
оттолѣ поидоша *внизъ по*
Днѣпру, и приидоша къ горам
кыевѣским, и *узрѣста городъ*
Кыевъ, и *испыташа*, кто в немъ
княжить; и *рѣша*: «два брата,
Аскольдъ и Диръ». *Игорь же и*
Олегъ, *творящая мимоидуца*,
и *потаистася* въ лодьях, и с
малою дружиною излѣзоста на
брегъ, *творящая*
подугорскими гостями, и
съзваста Асколда и Дира.
Слѣзъшима же има, *выскакаша*
прочии воины з *лодѣи*,

[73, стп. 22–24] Поиде Олегъ
поимъ воя многи варяги . чюдъ
словѣни . мерю . и всѣ кривичи . и
приде къ Смоленску съ кривичи .
и прия градъ . и посади мужъ сво^и .
оттуда поиде внизъ . и взя
Любець . и посади муж^б свои . и
придоста къ горамъ {хъ}
кыевскимъ . и оувидѣ Олегъ . яко
Оскольдъ . и Диръ . княжита . и
похорони вои въ лодья^х . а другия
назади остави . а самъ приде нося
Игоря дѣтск^а . и приплу подѣ
Оугорское . похоронивъ вои
своя . и присла ко Асколду и
Дирови глѣ . яко гость есмь .
идемъ въ гр^еки от Олга и от Игоря

¹⁴⁷ Тільки Л добры, РАІХ храбры.

Игоревы, на брегъ; и рече Игорь
ко Асколду: «вы нѣста князя, ни
роду княжа, нѣ азъ есмь князь, и
мнѣ достоитъ княжити». И
убиша Асколда и Дира; и *абие*
несше на гору, и погребоша и
Асколда на горѣ, еже ся нынѣ
Угорское *наричетъ*, идеже
есть дворъ Олминъ; на тои
могылѣ постави *Олма* церковь
святого Николу, а Дирева
могила за святою Ириною. И
сѣде *Игорь*, княжа в Киевѣ; и
бѣша у него
варязи *мужи* словенѣ, и
оттолѣ прочии прозвашася
русью. Сеи же *Игорь* нача
грады ставити, и дани устави
словеномъ и варягомъ даяти, и
кривичемъ и мерямъ дань даяти
варягомъ, *а* от Новагорода 300
гривенъ на лѣто мира дѣля, еже
не даютъ.

княжича . да придѣта к намъ к
родомъ своимъ . Асколдъ же и
Диръ придоста . и выскакав же вси
прочии изъ лодья . и рече Олегъ
Асколду и Дирови . вы нѣста князя
. ни рода княжа . но азъ есмь роду
княжа . и вынесоша Игоря . {и} [а]
се естъ снѣ Рюриковъ . и оубиша
Асколд^а и Дира . и несоша на гору
и погребша и на горѣ . еже ся ныне
зоветь Оугорское . кде ныне
Ольминъ дворъ . на тои могилѣ
поставиль цр̄квь ст̄го Николу а
Дирова могила за ст̄ю Ориною . и
сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ . и ре^ч
Олегъ се буди м̄ти градомъ руским
и . бѣша оу него варязи и словѣни
и прочи прозвашася русью . се же
Олегъ нача города ставити . и
оустави дани словѣномъ
кривичемъ и мери и [устави]
варягомъ . дань даяти от
Новагорода гривень 300 на лѣ^т
мира дѣля . еже до см̄рти
Ярославлѣ . даяше варягомъ.

Фр.г, переповідання статті ПВЛ 6411/903 р. з використанням виразу із Введення. Ще раз бачимо пасаж про «мудрих та смислених» із Введення, додано інформацію про сина Святослава.

г) [63, с. 107]: И паки приведе себѣ жену от Плескова, именемъ Олгу, и бѣ мудра и смыслена, *от нея же родися сынъ Святославъ. По сих же паки временех.*

[73, стп. 29] «и приведоша емоу женоу от Пьскова . именемъ {Оленоу} . [Олгоу]¹⁴⁸».

[73, стп. 9] «бяху мужи мудри и смыслени»

4.1. Порівняння спільних та додаткових текстів Іпат та Лавр за XII ст.

Повідомлення Іпат та Лавр за 1113–1114 рр. Тут і далі фрагменти Лавр у лівому стовпчику, Іпат – праворуч; жирним фонтом виділений спільний ЛІ текст. Відзначаю лише найбільш суттєві різночитання списків ЛРАІХП; починаючи зі статті 6646 р., враховано Літописець Переяслава-Суздальського (ЛПС). Неузгодження підкреслено, знак (??) означає ймовірний пропуск тексту чи значне неузгодження. Пунктирне підкреслювання вказує на відсутність пасажу чи слова у РА або ХП, залучається для того, аби не перевантажувати текст примітками.

№ 1 Лавр, 6622/1114 р. [73, стп. 290]

Іпат 6621–6622/1113–1114 рр. [75, стп. 276–277]

а) «...того же лѣта посади . сѣна своего Сѣтослава . в Переяславлѣ .

б) а Вячьслава у Смоленскѣ :·

с) В се же лѣто преставися игуменья Лазорева . манастыря . сѣта житьемъ . мѣца семьтября . въ 4 на десять днѣ . живши лѣтъ шестьдесять . в чернечествѣ . а от роженя девяносто лѣтъ и два :·

д) В се же лѣто поя Володимеръ за сѣна своего Романа Володаревну . мѣца семьтября въ 1 на десять днѣ ÷

¹⁴⁸ Р Оленоу, АІХ Олгоу, у втраченому Троїцькому списку також було: Ольгоу, Л проп.

g) «...В то же лѣтѣ поставиша Данила епископомъ . мѣца . генва^p . въ 6 на Крѣщенїе г^cне.
 і) том же лѣтѣ . преставися Сѣтославъ Володімеричъ . мѣца . марта . въ .17.
 к) Том же лѣтѣ . поставиша Кирила епископомъ . мѣца . ноя^b . въ 6 днѣ ÷»

е) В се же лѣто Мѣстиславъ . заложи цркви камяну стго Николы на княжѣ дворѣ оу Торговища Новѣгородѣ ÷
 ф) Того же лѣта (??) посади . сѣна своего Ярополка . в Переяславлѣ .
 г₁) томъ же лѣтѣ поставиша епископа Данила Гургеу .
 h) а Бѣлугороду Никиту ÷
 і) В лѣтѣ 6622 . Преставися Сѣтославъ сѣнъ Володімеръ . мѣца . марта [въ] 16 днѣ .
 і₁) и положенъ бы^c во Переяславлѣ . оу цркви стго Михаила .
 і₂) ту бо оцѣ ему далъ столъ . выведы и и-Смоленська .
 л) В се же лѣтѣ Мѣстиславъ заложи Новѣгородъ болии перваго .
 м) В се же лѣтѣ заложена бы^c Ладога . каменїемъ . на приспѣ Павломъ посадникомъ . при кнзѣ Мѣстиславѣ».

Повідомлення 1141 р.

№ 2. 1141 р. [73, стп. 308]

а) 6648 . Новгородци выгнаша Сѣтослава .

[75, стп. 307–308] а₁) по малѣ же времени почаша въставити . новгородци оу вѣчи на Сѣтослава . про его злобоу .
 б) онъ же оузрѣвъ . оже въставають . на нь новгородци . посла къ братоу Всеволодоу . река емоу . тягота брате в людехъ сихъ . а не хочю в нихъ быти . а кого тобѣ любо того послѣ во нь и посла к нимъ Ивана Воитишича . прося оу

с) а ко Всеволоду прислаша еп̑па с мужи своими . рекуще даи на^м сн̑ свои . а Ст̑слава не хоче^м . и посла к ни^м сн̑ свои . и бывшую ему Черниговѣ . и новгородци сдумавше рекоша Всеволоду . не хоче^м сн̑а твоего . ни брата . ни племени вашего . но хоче^м племени Володимеря.

нихъ мужь лѣпшихъ . и поймавъ ꙗкъ приведъ къ Всеволодоу . и хотяшеть послати сн̑а своего . Ст̑слава . и слышавъ оже вѣсташа новгородци въ вѣчи и избиваютъ . приятелѣ Ст̑славлѣ . про его насилье и съпрья . емоу (??) коумъ тысячкои его княже хотять тя яти . онъ же . оубоявсья . и бѣжа и сженоу . и съ дружиною своею . на Полтескъ Смоленску и се слышавъ Всеволодъ . не поусты сн̑а своего . Ст̑слава . ни мужии новгородскихъ . иже то бы привель . к собѣ .

с₁) и прислаша новгородци еп̑па съ мужи своими къ Всеволодоу . рекоуче даи намъ сн̑ твои . а Ст̑слава брата твоего не хотимъ . и посла къ нимъ сн̑ свои Ст̑слава . и бывшую емоу в Черниговѣ новгородци . сдоумавше . рекоша Всеволодоу . не хотимъ сн̑а твоего ни бра^т ни племени [вашего . но хоче^м племени] Володимеря.

Записи 1149 р. про похід Юрія Долгорукого, Святослава Ольговича та ін.

№ 3. 1149 р. [73, стп. 321] а) и пришедшоу ему къ Вяханю . б) и приде к нему

[75, стп. 376–378] а₁) Гюрги же пришедъ стаоу Ярышева

б₁) и ту к нему приѣха Ст̑славъ Ольговичъ . на Сп̑шь днь и ту Ст̑славъ позва и к собѣ

Олговичь .

с) и Всеволодичь . оба
Стослава . с дружиною

д) рекуща поиди брате .
то на^м ворогъ всѣмъ . и
брата нашего оубиль .

е) и пришедше сташа оу
Бѣлы Вежѣ . и стояша
м^цць . сжидающа к собѣ
половецъ . и от
Изяслава покоренья . и
видѣвше оже нѣту от
Изяслава ни вѣсти .

ф) Изяславъ же слышавъ
посла по брата
Смолиньску.

г) и Володимеру.

на обѣдъ и ту обѣдаше разѣхашася .

х) въ оутрии же днѣ в не^ллю рано .
въсходящю слнцю родися оу Стослава
Олговича дчи нарекоша въ крѣщение имя еи
Мрѣя .

д) ре^ч же Олговичь Стославъ къ Гюргеви .
брате то намъ ворогъ всимъ Изяславъ брата
нашего оубиль .

е₁) Въ тѣ днѣ поиде Гюрги напередъ... и
поиде оттуду на Бѣлувежю . на Старую и
стояша оу Бѣлы Вежи м^цць съжидающе к
собѣ половець . и от Изяслава покорения и
видѣвше оже от Изяслава нѣту ни вѣсти . и
оттолѣ поидоша к Супоеви .

с₁) и ту приѣха к нему Стославъ
Всеволодичь . Стославъ же не хотяше
отступити от оуя своего Изяслава но
неволею ѣха строя своего дѣля Стослава
Олговича .

е₂) и половци дикиѣ . придоша к Гюргеви ту
на Супои . многое множество .

ф) Изяславъ же слыша то . посла по бра^т
своего по Ростислава .

ф₁) и ре^ч ему се есвѣ оугадала тако аже
Гюрги проминеть Черниговъ . а тобѣ поити
ко мнѣ . ны^н же оуже брате Гюрги поминуль
Черниговъ . а поиди ать оба видивѣ . {оба}
по мѣстоу што на бѣ дасть .

г₁) и Володимерю посла полкы .

ф₂) и тако Ростиславъ скупя силу свою . и
поиде къ братоу своему Изяславоу .

Продовження оповіді 1149 р.

№ 4. [73, стп. 322] і) «яко солнцю заходящю сступишася обои . и бы^с сѣча зла . и первѣе побѣгоша поршане . пото^м Изяславъ Дѣдвичь . по си^х кияне . и переяславци .

к) и многы избиша . а другыя руками изымаша .

л) Изяслав же перебрѣде на Каневъ . толико са^м третии . и иде г Києву . се же бы^с м^сца . августа въ 23 днѣ во вторни^к».

Оповідь 1151 р.

№ 5. 1151 р. [73, стп. 331] «Полци же Гюргеви идяхуть

[75, стп. 382–383] і) яко слнцю въсходящю . ступиша^с и бы^с сѣча зла mezi ими и первое побѣгоша поршане . и пото^м Изяславъ Дѣдвичь . и по си^х кияне . j₁) и бы^с лествъ въ переяславцехъ рекоуче Гюрги намъ кнзъ и свои того было намъ искати и далече . то рекоуче и поскочиша .

j₂) видивше же пол{ов}ци¹⁴⁹ . Изяслави и Ростислави [смятоша^с] Изяславъ же полкомъ своимъ [съехася] съ Стославо^м Олговичемъ . и с половиною полка Гюргева . и тако проѣха сквозѣ нѣ . и за ними боуда . оузрѣ иже пол{ов}ци вси побѣгли .

к) (??) и многы избиша . а другыя ру^ками изымаша .

л) Изяславъ же видѣ полкы бѣжачѣ побѣжены . побѣже . и перебрѣде на Каневъ . толко самъ третии . и иде Києву . се же бы^с м^сца августа . въ 23 днѣ :·».

¹⁴⁹ Так X, I тут і далі: половци.

по лугу . а Изяславъ

идяше по онои сторонѣ
Днѣпра по горѣ . а лодѣ его
по Днѣпру же пришедши^м
[же] имъ к Витчеву . и сташа
противу собѣ . почаша битися
в лодя^х о бродъ .

Изяславу же и ту не дадоущо
имъ вбрести .

Изяславъ . съ бра^тмъ свои^м
Ростиславомъ . и съ Изяславомъ
Дѣдвичемъ . и съ Ярославомъ брато^м .
своимъ . и с городеньски^м кнземъ . и съ
дружиною своею . и с кыяны и с
черными клобуки и тако оугадавшѣ
поидоша по сеи странѣ Днѣпра по горѣ
 . а лодѣ его по Днѣпру же пришедше
же и сташа на Витчевѣ . оу
Мирославьскаго села . противу собѣ . и
ту стоящимъ бяхуться създячеся в
насаде^х . о бродъ . имахуть они они^х а
они онѣхъ . и ту стоящимъ имъ
противу собѣ. Изяславу же тоуто не
дадоущо имъ . вбрести

Епізод з подвигом Андрія Боголюбського.

[73, стп. 333] «Андрѣви же
гнавшю ратныѣ малы не до
полковъ ихъ . едін же половчинъ
ять конь под ни^м за поводъ . и
възврати и лая дружинѣ своеи .
зане бяхуть остали его вси
половци . и възвратися опя^т
неврежень и схранень бг^м . и

[75, стп. 431–432] «Андрѣви же
гнавшю ратныѣ . маломъ не до
полковъ ихъ . едінъ половчинъ . я
конь под нимъ . и възврати и лая
дружинѣ своеи . зане бяхоуть его
остали вси половци и възвратися
Андрѣи опя^т неврежень .
схранень б^м и млтвою родитель

мл̄твою родителю своею .
стрѣлявшимся же ся и^М до вечера .

възвратившася опят̄ . бѣ бо ему
вѣсть тогда...»

своихъ . и стрѣляющимъ же ся
имъ до вечера . о Лыбѣдѣ . а инии
переѣхаша и на болоньи бѣяхоутся
противу Вячьславлю полку . и
Изяславлю а друзии противоу
Лядскимъ воротомъ . на пѣсцѣхъ
бѣяхоутся . Изяславъ же то видѣвъ
 . по всеѣ своей братьѣ . и повелѣ
нарядити . дружини ис полковъ .
а полковъ не рушати . и положи
свѣтъ . единоу . всимъ потѣкнути
на нь . и тако створиша и .
поткоша на нь вси и чернии
клобуци . отсюда . и тако
вбодоша ѣ в Лыбѣдѣ весдѣ . инии
же и брѣда грѣшиша . и тако
избиша ѣ . а другии изоимаша ѣ .
инии же с конь сбѣгоша . и многы
избиша ту же и Севенча
Боняковича . дикаго половчина
оубиша . иже бѣшетъ рекль . хоцю
сѣчи в Золотая ворота яко же и
оцѣ мои . оттолѣ же ни одинъ
члвкѣ не переѣха боле того на сю
сторону .
{но} [и] Гюрги оборотя полкы
своя поиде прочь . бѣ бо ему

Продовження, Лавр [73, стп. 333]: «бѣ бо ему вѣсть тогда . оже иде^т ему в помочь свать Володимерко . и поиде противу ему // Изяслав же слышавъ {то} [ту вѣсть]¹⁵⁰ поиде по не^м . блюда того дабы ся не снялъ с Володимерко^м . /// и постиже ѱ (тобто, Юрія – *Т.В.*) оу Перепетовыхъ . хотя битися с ни^м».

Розширення тексту в київського редактора [75, стп. 432–434]: «Гюрги оборотя полкы своя поиде прочь . бѣ бо ему вѣсть оже идетъ в помочь ему . свать Володимеръ из Галича . и поиде противу ему . Изяславъ же и Ростиславъ . приѣхаста къ Вячьславу . рекуча ако то ся суть воротили . поѣдемы по нихъ . Вячеславъ же ре^ч снѹ се есть начало бжїи помочи . сде приѣхавше не вѣспѣли ли што но толико сорома добыли . а вы снѹ не цнѣтася но оже бѣ дасть . то любо от вечера . паки ли а заоутра како ся нагадавше . поидемы же по ни^х . Изяславъ же ре^ч Борисови Городеньскому . тѣмъ ся есть кушати к Бѣлугороду поѣхати . а поѣди брате Бѣлугороду по борови . Борисъ же ре^ч осе я брате готовъ есмь . Гюргии же приде к Бѣлугороду и ре^ч бѣлогоро^дце^м вы есте лю^де мои . а отворите ми градъ . бѣлогородци же рекоша . а Киев ти ся кое отворилъ . а кнѣзь нашъ Вячьславъ Изяславъ . и Ростиславъ . Гюрги же то слышавъ . и иде черес боръ к Верневу и оттолѣ иде за валъ и ста оу Бѣзяницѣ . ту бо надѣяшеться . галичкого кнѣзя Володимира . к собѣ бѣшетъ бо отступя от Киева . послалъ по нь . снѣвца Андрѣевича Володимира . Изяславъ же слышавъ ту вѣсть . поиде по Дюрги . блюда того абы ся не снялъ с Володимеромъ Галичьскимъ ÷ Вячьславъ же и Изяславъ и Ростиславъ поклонившеся въ вторникъ стѣи Бѣи Десятиннѣи . и стѣи Софѣи . и выступиша из города . кияне же рекоша Вячьславу и Изяславу . и Ростиславу . ать же поидуть вси . како можетъ и хлоудъ в роуци взяти

¹⁵⁰ Так РА та ЛПС; ЛПС ту вѣсть, РА ту же вѣсть, Л то; читання РА та ЛПС близькі до ІХ.

паки . ли хто не поиде^т намъ же и даи ать мы сами побъемы . и тако поидоша . другъ друга не останя вси с радостью по свои^х кн̄зехъ и на кони^х и пѣши многое множество шедше и сташа оу Звенигорода . на ночь заоутра же в середу вѣсташа поздѣ и не дошедше сташа оу Василева . обѣду . в то же веремея посоль . пригна изъ оугоръ . къ Изяславу от сн̄а е^г Мьстислава . и ре^ч сн̄ъ ти ся кланяеть . и тако молвить се ти являю . король зять твои пустиль ти помочь . акаже николи же не бывала многое множество а оуже есмь с ними прошель Гору аже ти будемъ вборзѣ надоби . а послѣ противу к намъ ать мы борже поидемъ . Изяславъ . же . съѣхавъся с Вячеславо^м . и съ бра^тмь своимъ Ростиславомъ . и тако оугадавше отрядиша . опять ко Мьстиславу тако рекуче се оуже мы идемъ на су^д б̄жии . а вы намъ сн̄у всегда надоби . а потщитесь како боле могуче . а сами вѣсташа к Василеву . и тако исполцившѣ полкы своя поидоша мимо Василевъ чере[з] Стугну и пришедше к валови и не проходяче валу . ту и сташа полкы своими . на ночь . и постиже и¹⁵¹ оу Перепетовыхъ . хотя битися с ни^м .

Оповіді про події 1154 р. після смерті Ізяслава Мстиславича.

№ 6. 1154 р. [73, стп. 342]

б) «тогда же слышавъ Изяславъ . Двдвичь см̄рть Изяславлю . приѣха ко Днѣпру подъ Кыевъ .

[75, стп. 469–470] а) «сн̄ъ же Изяславль Мьстиславъ . спрятавъ тѣло отца своего . и поклоняся гробу его . и еха оу свои Переяславль .

б₁) и приде вѣсть Чернигову къ Изяславу Двдвичю . онъ же не оустрапавъ ништо . и поѣха Киеву . и бы Вячеславу вѣсть . оже Изяславъ Двдвичь пришель . на Днѣпръ к

¹⁵¹ XII спостиже их.

с) и посла к Вячеславу . и ко Мстиславу . къ Изяславичю .

река аще есмь тогда не былъ надъ брато^м своимъ . а повелита ми {отъ} [ать] шедъ оплачу гробъ его . тогда же здумаваъ Вячеславъ со Мьстиславомъ . и с мужи своими . не пустиша его г Киеву . зане и еще не пришелъ бяшетъ Ростиславъ изъ Смолинъска».

перевозу .

с₁) Вячеславъ же посла к нему . и ре^ч ему пошто еси приѣхалъ . и кто тя позвалъ . еди же оу свои Черниговъ . Изяславъ же ре^ч приѣхалъ есмь брата свое^г плакать . аче есмь тогды не былъ . надъ бра^тмъ своимъ . а повели ми ны^н ать оплачу гробъ его шедъ . Вячеславъ же сдумаваъ . съ Мьстиславомъ и с мужьми . не пусти его въ Киевъ . зане и еще не пришелъ бяше Ростиславъ Киеву и-Смоленъска . Изяславъ же ѣха опять Чернигову .

д) Вячеславъ же посла по Стослава . по Всеволодича . река ему ты еси Ростиславу снѣ любимыи . тако же и мнѣ . а поеди сѣмо ко мнѣ . перебуди же оу мене Киевѣ доколѣ же приде^т Ростиславъ . а тогда рядъ вси оучинимъ . Стославъ же Всеволодичь... ѣха к Вячеславу Киеву . и тако быста с Вячеславомъ в Киевѣ ждуча Ростислава».

Продовження статті 1154 р.

№ 7. [73, стп. 343] г) «Ростислав же видѣвъ множество половець оубояся .

[75, стп. 474–475] г) «Ростиславъ же видѣ^в много и множество половець . и оубояся . оу малѣ бо бяхуть пришли

начать слатися къ Изяславу
мира прося . поча даяти подь
собо^ю Кыевъ . а подь
Мстиславо^м Переяславль .
Мстислав же то слышавъ .
оже даеть под ни^м
Переяславль . ре^ч строеви
своему . оже отдаешь подо
мною Переяславль . да не
будеть мнѣ Переяславля . ни
тобѣ Кыева . и повороти коня
Мстиславъ с дружиною своею
от стрья своего .

і) и они же то видяще
побѣгоша вси . половци же
погнаша по ни^х . и многы
избиша . а другы^х мно^жство
изымаша . и разбѣгошася

начать слатися къ Изяславу къ
Двдвичю мира прося поча даяти ему
подь собою Кыевъ . а подо
Мьстиславо^м Переяславль .
Мьстиславъ же то слышавъ оже даеть
под ни^м Переяславль . ре^ч да ни мнѣ
буде^т Переяславля . ни тобѣ Кыева . и
рекъ повороти конь Мьстиславъ .
подь собою с дружиною своею . отъ
стрья своего .

h) и тако половци объѣхаша полкъ и^х .
и биша^с с ними по два д̄ни и тако
смятоша^с половци .

і₁) и побѣгоша вси Ростиславли вои и
многи избиша . а другы^х многое
множество изоимаша . и
разбѣгошася . к̄нзи и дружина
Ростиславля . и Ст̄ославля и
Мьстиславля .

ј) подь Изяславо^м же на первомъ
поскоцѣ . летѣ под ни^м конь .
Ст̄ославъ же снѣ его то видивъ . и
съскочи . с коня . и заступи от̄ца
своего и поча ся бити и за ни^м и ту
скупися дружины нѣколико . около

к) Ростиславъ на Любечь . бѣжа к Смолинъску . а Мстиславъ . и Стославъ Всеволодичь . бѣжаста г Кыеву .
 л) тогды же яш^а Всеволодича половци . а Мстисла^въ оутече с Ростиславиче^м ис Стославомъ . и пришедъ Мстиславъ в Переяславль . поима жену свою и иде в Луческъ .

его . и ту яша ему конь .
 к₁) Ростиславъ же побѣже . и перебѣже Днѣпръ ниже Любча иде Смоленъску .
 л₁) а Мьстисла^в . Изяславичь . с Ростиславичемъ Стославомъ . оутече и оубѣже в Переяславль . и поима жену свою . иде в Луческъ . а Стослава Всеволодича . ту бѣжачего яша половци

Тексти 1175 р. Додаткові блоки Іпат [75, стп. 585–586]: «се же бы^с въ пятницу¹⁵² на обѣднии свѣтъ лукавыи пагубооубиистьвенныи и бѣ оу него Якимъ слуга възлюблены имъ . и слыша от некого . аже брата его князь велѣлъ казнить . и оустрѣмися дьяволимъ наоучениемъ . и тече вопия къ братьи своеи . къ злымъ свѣтн^кмъ . якоже Июда къ жидомъ . тѣсняся оугодити оцю своему сотонѣ и почаша молвити днѣ^с того казнилъ а насъ завутра а промыслимы о князѣ семь . и свѣщаша оубииство на ночь . якоже Июда на г^са . и пришедъши ноци . они же оустрѣмивъшеся поймавъше оружья . поидоша на нь яко звѣрье свѣрпыи . и идуцимъ имъ к ложници его . и прия ѣ страхъ и трепеть и бѣ^жша съ сѣнии шедше в медушу и пиша вино . сотона же веселяшетъ ѣ в медуши . и служа имъ невидимо поспѣвая и крѣпя ѣ . яко же ся ему обѣщали бяхуть . и тако оупившеся виномъ . поидоша на сѣни».

Спільні ЛІ блоки.

[73, стп. 369] «Началникъ же |

[75, стп. 586] «началникъ же

¹⁵² XII п'ят.

оубициамъ Петръ Кучковъ
зять . Анбалъ ясинъ ключникъ .
Якимъ Кучковичъ . а всѣхъ
невѣрныхъ оубициъ . числомъ
20. Иже ся были сняли . на
оканьнии свѣтъ . того дни . оу
Петра оу Кучкова зятя .
постигши бо ночи
суботнѣи...

оубициамъ . бы^с Петръ Кучковъ .
зять Анбалъ ясинъ ключникъ . Якимъ
Кучковичъ . а всихъ невѣрныхъ
оубициъ 20 числомъ . иже ся бяху
сняли на оканьнии свѣтъ . томъ дни
оу Петра оу Кучкова . зятя постигши
бо ночи суботнии...

Спільні ЛІ блоки з доповненнями в Іпат.

[73, стп. 369] «оубьен же бы^с в
суб^ту на ночь . и о свѣте
заоутра мертвъ в недлю . на
память 12 ап^слу . Налѣзоша и
подъ сѣньми лежаща

[75, стп. 589] «оубьень же бы^с в
суботу на ночь . и о свѣте заоутра в
недлю . на память 12 ап^слу . (??)

оканьнии же оттуда шедше оубиша
Прокопья мл^стьника его . и оттуда
идоша на сѣни и выимаша золото и
каменье дорогое . и жемчюгъ... и
вскладъше на мл^стьныѣ конѣ .
послаша до свѣта . прочь .

Паралельні тексти 1181 р.

№ 9. 1181 р. [73, стп. 388] а) |

[75, стп. 618–620] а₁) «и выиде

«Всеволодъ же поиде
противу ему .

и оусрѣте и на Вленѣ на
рѣцѣ . и стояше промежи
собою двѣ недѣли .

б) дружина же Всеволожа
хотяхуть крѣпко ѣхати на
Стослава . Всеволодъ [же]
блѣгосердъ сы . не хотя крове
прольяти не ѣха на нь .

противоу емоу Всеволодъ . со всеми
соуждальскими полкы . и с
рязаньскими полкы и моуромьскими . и
оусрѣте и на Влени рѣцѣ . и ст[о]аша
оба полы рѣкы Влены 2 недѣли
бъяхоуть^с . обои об рѣкоу . тоу . бѣ бо
рѣка та твердо текоущи . бережиста .
соуждалци же . стояхоу на гора^х . во
пропастехъ . и ломо^х . ако же нѣлзи ихъ
доити полко^м . Стославлимъ .

б) Всеволожа дружина хотяхоуть
ехати крѣпко на Стослава . Всеволодъ
же блѣгосердъ сыи не хотя .
кровопролитья и не ѣха на нь .

с) и посла Всеволодъ рязаньскийи
князи . и вогнаша в товары Стославлѣ .
и потопташа ѣ . а инѣхъ изоимаша . а
другия исѣкоша . и тако въборзѣ
доспѣша . в полкоу Стославлѣ . и
Всеволодъ Стославличъ . вборзѣ
пригнавъ к рускимъ полкомъ . и своимъ
полкомъ . и тако рязаньскийи князи

d) он же стоявъ 2 недѣли .
убояся разводья .

пожга городъ Дмитровъ .

оутекоша . а другыхъ изоимаша . а
другья избиша . и тоу яша Ивора
Мирославича . Стослав же посла попа
своя . ко Всеволодоу . река брате и сѣноу
. много ти есмь добра творилъ . и не
чаялъ есмь . сякого возмездья от тебе .
но же еси оумыслилъ на мя зло . и ялъ
сна моего . да не далече ти мене
искати . отстоупи дале от рѣчки тоѣ
даи ми поуть . ать ближе к тобѣ
переедоу . ать на^с . росоудить бѣ . мнѣ
ли поути не даси а язъ тобѣ дамъ . ты
перееди на сю стороноу . а седе насъ бѣ .
росоудить Всеволодъ же изоимавъ ты
послы . посла Володимѣрю . а къ
Стославоу не отвѣча .

d₁) Стославъ же ждавъ многы дѣни .
оублюдья теплыни . поиде вборзѣ .
Всеволод^д же посла во станы его . и
много взяша . а по самомъ . не вѣлѣ
гонити . Стославъ же идя и-землѣ
Соуждалькойѣ . пожьже городъ
Дмитровъ . вышедшо же емоу и

възвратися опя^т в Русь».

Соуждалъ^скои земьлѣ . и поустѣ брата
своего Всеволода . и Олга с̄на своего . и
Ярополка в Русь . а самъ с̄нмъ с
Володимѣромъ поиде Новоугородоу
Великому».

Паралельні тексти 1193 р.

№ 10. 1193 р. [73, стп. 411–412]

а) «В лѣ^т 6702 . Быша постригы
оу блговѣрнаго и холюбиваго¹⁵³
князя Всеволода . с̄на Георгева .
с̄ну его Ярославу . м̄ца апри^л . въ
27 днѣ . на памя^т с̄та^г Семеона
сродника г̄ня . при бл̄жнѣмъ
еп̄пѣ Иоанѣ . и бы^с радо^с велика
в градѣ Володимери .

б) Того ж лѣ^т . заложи
блговѣрныи¹⁵⁴ князь Всеволодъ .
Юргеви^ч дѣтинець в градѣ
Володимери . м̄ца . июня . въ 4
днѣ . на памя^т с̄та^г Митрофана
патриарха Костянтинаграда ÷

[75, стп. 674–675] а₁) «Того ж лѣ^т .
великыи князь Всеволодъ . створи
постѣгы с̄нви своему Ярославоу .
и на конь его всади . во днѣ с̄тго
Семео{м}[н]а сродника г̄ня . и бы^с
радость велика в Володимерѣ ÷

б₁) Того же лѣ^т великыи князь
Всеволодъ . заложи дѣтинѣць в
Володимерѣ .

¹⁵³ РА та ЛПС у велико^т.

¹⁵⁴ Близько до IX у РА та ЛПС: РА великии, ЛПС великыи.

с) Того ж лѣт . мѣца . авгу^с .
 обновлена бы^с цр̄кы стое б̄ци
 Володимери . яже бѣ ополѣла в
 великыи пожарь . бл̄жены^м
 еп̄пмь Ивано^м . и при
 бл̄говѣрнѣмь и х^солюбивѣмь
 кн̄зи Всеволодѣ Юргевичи . d) и
 бы^с опят акы нова . и бы^с радо^с
 велика в градѣ Володимери .
 е) Того ж лѣт . мѣца . семтя^б .
 обновлѣна бы^с цр̄кы стая б̄ца в
 Суждали . яже бѣ опадала
 старостью . и безнарядь^м . тѣм
 же бл̄жнымь еп̄пмь Ивано^м . и
 покрыта бы^с оловомъ от верху до
 комарь . и до притворовъ . и то
 чюду подобно . м̄лтвою стое б̄ци
 и его вѣрою .
 f) а иже не ища мастеровъ от
 нѣмецъ . но налѣзе мастера от
 клеветь стое б̄ци и своихъ . ины^х
 олову льяти . ины^х крыти . ины^х
 извистью бѣлити . отверзенѣ бо
 ему бѣста от б̄а очи ср̄чнѣи на
 цр̄квную вещь . оже пещися
 цр̄квными вещьми . и клирики .

с₁) [и] цр̄квь обнови стую б̄цю . в
 Володимерѣ f₁) извѣстью .

е₁) и в Соуждали обнови же {ѡбнѡ}
 цр̄квь стую б̄цю d₁) и бы^с яко нова
 ÷

ако правому пастуху . а не
 наймику ÷
 г) Того ж лѣт . родися оу
 блговѣрнаго и хр^олюбиваго¹⁵⁵
 князя Всеволода сѣна Гюргева .
 внука Володимеря Мономаха .
 сѣн мѣца . октя^б . въ 25 на памя^т
 стго Маркиана . и Мартурья . в
 канунъ ст^аг Дмитрия . и наре^чнь
 бы^с в стѣмъ крѣщньи Дмитрии ÷».

g₁) Того же лѣт . оу великого князя
 Всеволода . родися сѣн . до
 заутрення стго Дмитрѣа . днѣ . и
 именины же тогда бяхоуть .
 Всеволодъ же велѣ оучинити сѣви
 своему во свое имя Дмитрѣи въ
 стѣмъ крѣщнии . а княжее имя
 оучини емоу Володимеръ дѣда
 своего имя . Мономаха Володимѣра
 ÷».

4.2.1. Цитата зі слова «О рахманех» в Александрії у Київському зводі.

Іпат [75, стп. 705–706], з
 передсмертної молитви Давида
 Ростиславича

«О рахманех», Ал.3.15 [47, с. 122–
 123], з промови до Олександра
 «учителя врахманом» ігумена
 Дандамія

«(и възрѣвъ на нбо .) и воздавѣ
 хвалоу боу глѣ . бесмртныи бже
 хвалю тебе о всемъ воздаю . црѣ
 бо еси ты всимъ¹⁵⁶ единъ . во
 истинуу подавая своеи твари . все
 бѣатьство имъ в наслажение .

«и възда славоу бгу, глѣ.
 бесмртныи бже, хвалоу тебѣ о
 всемъ въздаю. црѣ бо еси всѣмъ ты
 единъ въистинуу, подая своеи
 твари вся богатствія на
 наслаждѣние¹⁵⁷. сѣтворивъ бо ты

¹⁵⁵ РА та ЛПС великого.

¹⁵⁶ ХП всѣмъ ты.

¹⁵⁷ Пор. [58, арк. 150зв.]. 1 Тим.6.17: «ниже оупвати на бѣатьство
 изъчезающе . нь на бѣа жива . дающааго намъ всѣмъ бѣатьство . въ
 наслаждѣние».

<p>створивъ бо ты мира сего . ты соблюдаеши ожидая д̄ша . яже посла . да доброу жизнь жившимъ . почтеши яко б̄ъ . а еже не покорившюся твоимъ заповѣдемъ . предаси соуду . всь бо соудъ праведень от тебе . и безъ конца жизнь от тебе бл̄годатью своею . и вся милоуеши».</p>	<p>мира сего, ты съблюдаеши, ожидая д̄ша, яже посла к нему, да доброу жизнь живьшимъ почтеши акы б̄гъ, а еже не покорившюся имъ твоимъ заповѣдемъ предаси суду. весь бо соу^д праведный от тебе, и бес конца жизнь от тебе оуготована е^с, блг^дтию бо своею вся милуеши».</p>
---	--

5.1.1. Тексти 3-х редакцій Александрії, контамінації в ЕЛ-2.

Ал.1.3

Псевдо- Калисфен (далі: ПК)	I-а ред., [47, с. 7]	II-а ред. [14, арк. 276с; 33, с. 120]	III-а ред. [54, с. 87]
<p>τί ἄρα γέγονεν ο βασιλεὺς Αἰγύπτου</p>	<p>камо ся е^с д̄ль¹⁵⁸ ц̄рь египет'скыи</p>	<p>камо ся д̄ль есть ц̄сарь . и^х же <i>Нектонавъ</i></p>	<p>камо ся дель есть царь египетскыи <i>Нектанавъ</i>.</p>

Ал.1.8

ПК	I-а ред. [47, с. 13]	II-а ред. [14, арк. 279d; 33, с. 126]	III-а ред. [54, с. 90]
<p>Ἦγωνία οὐν η Ἦλυμπιάς</p>	<p>Алоумпиа тоужаше, не над̄ющися</p>	<p>Алоумпия же тоужаше над̄ющися</p>	<p>Алумпияда же тоужаше, и не над̄ющися</p>

¹⁵⁸ Син-280: д̄ль е^с.

οὐ θαῤῥοῦσα τῷ Νεκτεναβῶ ἐπὶ τῷ γενομένῳ δι' αὐτοῦ περὶ Φιλίππου	Нектонавоу сътворшеес я его ради оу Филипа	Нектонавоу створьшагося ради еи . <i>послати</i> <i>вѣсть</i> къ <i>Филипоу</i>	<i>послати вѣсть къ</i> <i>Филипу,</i> си вся възвѣсти Нектанаву створьшеесея его ради въ Филиппа.
--	---	--	--

Ал.1.19.

ПК	I-а ред. [47, с. 22]	II-а ред. [14, арк. 284d–285a; 33, с. 136]	III-а ред. [54, с. 95]
μετὰ δὲ ἡμέρας ὀλίγας ἐπέστη ἡ τοῦ ἀγῶνος προθεσμία	По мале ^x же днѣ ^x приблѣжи ^c быти брани	по малѣхъ же днѣхъ <i>начаста брань</i> <i>строити . яко</i> <i>же</i> приблѣжися брань	По малѣхъ же днѣхъ <i>начаста</i> <i>брань</i> <i>строити</i> и <i>яко</i> <i>же</i> приблѣжися быти брани

Ал.1.20.

ПК	I-а ред. [47, с. 23]	II-а ред. [14, арк. 285d; 33, с. 138]	III-а ред. [54, с. 96]
ἔχων τὸν	нося	Александръ	нося Александръ

νικητικὸν στέφανον Ἀλέξανδρος τὸν Ὀλυμπιακὸν ... πάτερ δέξαι μου τῶν πρώτων ἰδρώτων τὸν νικητικὸν στέφανον	побѣдныи вѣнецъ алумпѣискы и, Александръ ... отче, приими пръвы ^x мои ^x потовъ побѣдныи вѣнецъ	же нося . побѣдныи вѣнецъ . <i>πυλουσιисκι</i> <i>и...</i> отче приими <i>преднихъ</i> моихъ потовъ побѣдныи вѣнецъ	побѣдныи вѣнецъ алумпѣискы... Отче, приими первых моих потовъ побѣдныи венець <i>πυλουσιискыи</i> .
--	--	---	---

Ал.1.24.

ПК	I-а ред. [47, с. 26]	II-а ред. [14, арк. 287d; 33, с. 142]	III-а ред. [54, с. 98]
γνοὺς τὸν Ἀλέξανδρον ἐπὶ πόλεμον πορευθέντα, εἰσῆλθεν ἀγῶνος τελουμένου θυμελικῶ. καὶ τοῦ Φιλίππου ἐν τῷ	вѣдыи Александра на воиноу отшедша, вниде дачи соущей велицѣ. Филипоу соущю на позорищи	<i>въниде с</i> <i>людми . на</i> <i>позорищи</i> <i>соущоу</i> <i>Филипоу</i> <i>олимпиядѣ</i> <i>. а</i> <i>Александр</i> <i>оу соущоу</i> <i>на воинѣ</i>	<i>въниде с людми на</i> <i>позорище, ту сущу</i> <i>Филипу и Алумпиадѣ, а</i> <i>Александрю на воинѣ</i> <i>сущу. Паусаниа же,</i> <i>поймавъ храбрыа,</i> <i>вниде в позорище,</i> <i>вѣдыи Александра на</i> <i>воину отшедъша,</i> <i>въниде да чести сущи</i>

Ὀλυμπίῳ θεάτρῳ ἀγωνοθετοῦντ ος, ἐπεισέρχεται ξιφήρης ο Πausανίας ἐν τῷ θεάτρῳ μετὰ και ἑτέρων γενναίων ἀνδρῶν ἀνελεῖν βουλόμενος τὸν Φίλιππον, ἵνα τὴν Ὀλυμπιάδα ἀρπάσῃ.	алоумпієв ъ, вниде Паоусания съ ороужіємъ въ позорище и съ инѣми моужи храбрыми, оубити хотя Филиппа, да Алоумпіадо у въсхытитъ.	<i>Паоусания</i> <i>же поимъ</i> <i>храбрыя</i> , вниде в позорище съ ороужіємъ оубити Филипа , да Олимпиядо у въсхитить	велицѣ. Филипу же суцу на позорищи Олумпиови, и вниде Паусании въ позорище съ оружіємъ и съ инѣми мужи храбрыми, убити хотя Филипа, да Алумпиаду въсхитит.
---	--	--	--

Ал.1.26 «бѣше же Александр...»

ПК	I-а ред. [47, с. 28]	II-а ред. [14, арк. 289а; 33, с. 144]	III-а ред. [54, с. 99]
(ἦν δὲ) ὡς ἕοικε του πατρὸς Φιλίππου εὐτυχέστερ	вазнивъ оу [Віл вазнивъ -; Син-280 вазнивѣе]	вазнивъ . и на <i>рати</i> отца своего Филипа	вазнивѣе отца своего Филипа на <i>рати</i> .

ος	отца своего Филипа		
----	-----------------------	--	--

Ал.1.28.

ПК	I-а ред. [47, с. 29]	II-а ред. [14, арк. 289с; 33, с. 146]	III-а ред. [54, с. 100]
<p>πᾶσαι δε αἱ πόλεις ὑπεδέχον το αὐτὸν στεφανοῦ σαι</p>	<p>все же гради приимах у его съ вѣнци</p>	<p><i>и градъ Ефесь пришедъ взя . силою многою . и просто реци попле{ме}ни всю Асию . мъщя отца своего Филипа . грады раскоповая . а оу инѣхъ дани емля . и посадыники сажся . и вся земля трепеташе</i></p>	<p><i>и град Ефесь взя силою многою. И просто реци: и поплени всю Асию, мъщя отца своего Филипа, грады раскоповая, а у иных дани емля, и мѣстныя своя посаждая. И вся земля трепеташе. Все же граждане приимаху его съ вѣнци.</i></p>

Ал.1.29.

ПК	I-а ред. [47, с. 30]	II-а ред. [14, арк. 289d–290a; 33, с. 147]	III-а ред. [54, с. 100]

καὶ τινὰς ἀντιτιθοῦντ ας αὐτῷ ὑποτάξας διεπέρασε καὶ ἦλθεν εἰς τὴν Ἰταλικὴν χώραν. οἱ δὲ τῶν Ῥωμαίων στρατηγῶν ...	и нѣкыя непокаряющ ася ємоу покоривъ, и преплювь, преиде въ Италию. римскія ^ж воеводы	нѣкыя непокаряюща яся ємоу <i>грады</i> покоривъ . <i>дрогугія же</i> <i>омиривъ . и</i> <i>дани оу нихъ</i> <i>вземъ . отиде</i> <i>от ни^x . и</i> <i>влѣзе в</i> <i>корабль</i> преплю въ Италию . <i>соуцоу^{жс} ємоу</i> <i>тоу .</i> <i>слышавше</i> <i>римляне...</i>	и нѣкыя <i>грады</i> , не покоряющаяся єму, покоривъ, <i>други</i> <i>же омирив, и дани у</i> <i>них вземъ, отиде от</i> <i>них и влѣзь в</i> <i>корабля, и преплувъ,</i> преиде въ Италию. <i>Суцу же єму ту,</i> <i>слышавше римскыя</i> <i>въеводы...</i>
--	--	---	--

Ал.1.30.

ПК	I-а ред. [47, с. 31]	II-а ред. [14, арк. 290d; 34, с. 167]	III-а ред. [54, с. 101]
----	-------------------------	---	----------------------------

...τῆς Λιβύης, ἐν ἧ τα στρατεύμα τα ἀνέπαυσεν	...Лувиискую, въ неи же воя испокои	...и созда градъ малъ Александри ю . и инде грады зизжа . прозываше въ свое имя Александръ	...Лувиискую, в неи же воя испокои. И създа град малъ Александрию. И индѣ грады съзидая, прозываше бо ихъ въ свое имя Александръ
--	---	--	---

Ал.1.33.

ПК	I-а ред. [47, с. 35]	II-а ред. [14, арк. 293а; 34, с. 173]	III-а ред. [54, с. 103]
τὰ μὲν τῆς διαταγῆς τῆς πόλεως οὕτως ἔχει καθὼς διέταξεν Ἀλέξανδρος . ἐκτίζετο δὲ	повелѣніе же градское тако бяше, яко же повелѣ Александръ. дѣлаху же	и великыи градъ здахоу мастери . прилѣжно . чюдень вельми	Повелѣние еже градское тако бяше, яко же повелѣ Александръ. И сдѣловаху же мастери великыи

ἡ πόλις ἡμέρα καὶ ἡμέρα κρατυνομένη	град ^д и дн̄ь от д̄ни пребываше.		град <i>прилежно</i> и <i>вельми чуденъ</i> и день от дни пребываше.
--	---	--	---

Ал.1.34.

ПК	I-а ред. [47, с. 35]	II-а ред. [14, арк. 296d; 34, с. 186]	III-а ред. [54, с. 108]
...ἐπέιγετο εἰς τὴν Αἴγυπτον ἀπελθεῖν. καὶ ἐλθόντος αὐτοῦ εἰς Μέμφην τὴν πόλιν ἐνεθρόνιασα ν αὐτὸν οἱ Αἰγύπτιοι εἰς τὸ του Ἑφάιστου	...идяше въ Єгипеть. и пришедш ю емоу въ градъ Мемфъ [Син-280 Монθъ], и посадиша на прѣтлѣ египтяне на	... <i>приде</i> на Егоупеть . въ градъ Мефии . египтяне же <i>вышедъше</i> изъ <i>града</i> <i>прошахоу</i> <i>мира</i> . и <i>въведъше</i> въ градъ посадиша на престолѣ <i>Нектонавовѣ</i>	...идяше въ Египет. Егъптяне же, <i>вышедше из града</i> <i>и прашааху мира.</i> <i>И</i> <i>въведше</i> египтяне Александра въ град Мемфъ ¹⁵⁹ , и посадиша его на Ифестовѣ престолѣ

¹⁵⁹ ЕЛ-2 Мемфъ / Мелфъ / Мелхъ, але помилка Син-280 не повторюється.

θρονιστήριον	Ифестове пр ^с тлѣ	аки <i>ц^сря</i> <i>егоупетьска</i>	
--------------	---------------------------------	--	--

Ал.1.35 початок.

ПК	I-а ред. [47, с. 36	II-а ред. [14, арк. 297d; 34, с. 189]	III-а ред. [54, с. 109]
...μὴ δόξη σοι γενέσθαι ἄγγελον ἑαυτοῦ εἰς Τύρον	...не помысли сла ¹⁶⁰ собѣ сотворити въ Тоурѣ ¹⁶¹	...не помышляи зла себѣ створити <i>от</i> <i>тоурянъ . но</i> <i>посли слы да</i> <i>аще не</i> <i>послоушают</i> <i>ь . да тогда</i> <i>пойдеши</i>	...не помысли посла себе створити в Турѣ, ни помышляи <i>зла</i> собѣ <i>от турянъ</i> <i>сътворити, нъ пошли</i> послы съ грамотами своими, <i>да аще не</i> <i>послушают, да тогда</i> <i>пойдеши.</i>

Ал.1.35, продовження.

ПК	I-а ред.	II-а ред. [14,	III-а ред. [54, с.
----	----------	----------------	--------------------

¹⁶⁰ Так Син-280, Арх сла, Віл зла.

¹⁶¹ Син-280 дод.: послы с грамотами; пор. ЕЛ-2.

	[47, с. 37]	арк. 298b; 34, с. 191]	110]
συλλαβῶν Ἀλέξανδρος τὰ στρατόπεδα αὐτοῦ μετα καὶ τριῶν κωμῶν τῶν ἔγγιστα καὶ τῶν συμμαχησαμέ νων τῶ Ἀλεξάνδρω γενναίως	поѣмь Александр ь воя своя и съ трети весьмы соущими близь его и помогшим ь Александр ови	Александръ же поимъ воя своя . и съ тремі <i>тоуряны</i> <i>прескочивши</i> <i>ми . придоша</i> <i>къ градуу</i> <i>Тоуроу</i> <i>нощью .</i>	Александръ же, поим воя своя, иде съ трети <i>туряны</i> <i>прескочившими.</i> <i>И придоша къ</i> <i>граду Туру и,</i> помогъшиимъ Александрови

Запозичення в Александрії з Хроніки Амартола, «Входження в Єрусалим».

Хроніка Амартола [48, с. 45]	I-а ред. [47, с. 41–42]	II-а ред. [14, арк. 296с; 34, с. 184]	III-а ред. [54, с. 107]
------------------------------------	----------------------------	--	-------------------------

ц̄р̄мь же соурьскымъ и прочимъ оудививъше мься вредитися мнящемъ чювьствию Александров оу . и Пармению стратигоу паче чюдивьшюся . и негодовахоу на Александра.	ц̄р̄емь же соурьскымъ и прочимъ оудивившимс я, вр̄дитися мнящимъ чювьстви Александров ѣ и Парфению ¹⁶² стратигоу паче чюдившюся и негодоваша на Александра	<i>бояромъ</i> <i>же</i> негодовав <i>ьшимъ</i> <i>Александр</i> <i>ровымъ</i>	Царемъ же сирьским и прочим удивившимся, вредитися мнящим чювьствию Александрову, и Парменью стратигу паче дивившюся, <i>боляром же</i> негодовавшим <i>Александровѣм</i>
[48, с. 46]	I-а ред. [47, с. 42]	II-а ред. [14, арк. 296с-d; 34, с. 185]	III-а ред. [54, с. 107–108]

¹⁶² Син-280 вірно: Пармению.

...сѣ	...со многымъ	...и въспроси	...сѣ	многимъ
многимъ	веселиемъ от	я о законѣ и	веселиемъ.	И
веселиемъ	иудеи	вѣрѣ . и	въспроси я о законѣ	
. от иудѣи	пріимъ.	принесоша к	и о вѣрѣ. И	
же пріимъ	книгочия же	немоу иудѣя	принесоша ему	
книгъчия и	и книги	кнѣгы .	иудѣи книги	
книгы	Даниила	пророчьскыя .	пророчьскыя, им и	
Данила	принесше ¹⁶³	и	истлъковаша ему	
принесше	прр ^о чествіа	истольковаше	книжници	
прр ^ч ство	протлъковаша	емоу	Данилово	
его и	ему, их же	кнѣжници .	пророчьство, еже	
протолков	прр ^о къ прежде	Данилово	прииде козель къ	
аша яже	изг ^л а ¹⁶⁴	пророчьство .	овну и сишебе ему	
прр ^к ъ		еже приде	рога, их же	
преже		козель къ	пророкъ прежде	
изг ^л а		овноу . и	изглагола	
		съшебе емоу		
		рога		

Ал.1.38.

ПК

I-а ред. [47,

II-а ред. [14,

III-а ред. [54, с. 112]

¹⁶³ Ці два слова – за Син-280; в Арх Віл помилково: Даниловы пріимша.

¹⁶⁴ За Син-280, Арх Віл помилково: възг^ла.

	с. 45]	арк. 300а; 34, с. 196]	
καὶ τὰς ἐκείνων δυνάμεις ἐπι τῆς γῆς ἑαυτῶ περιτιθῶν	и тѣхъ силоу на ся ¹⁶⁵ вѣскладаа на земли.	и тѣхъ силоу нося вѣскладая сѣмерьтенъ сы а не бѣ . толико имя имѣя и вѣнецъ лише члѣвкъ	и тѣх силу на ся вѣскладая, на земли смертен сы, а не богъ, толико имя имѣя и вѣнецъ лише человѣкъ.

Ал.1.38, продовження.

ПК	I-а ред. [47, с. 45]	II-а ред. [14, арк. 300а]	III-а ред., [54, с. 112]
ἔγραψας ἡμῖν τοιούτων καὶ τοσοῦτον χρυσόν καὶ ἄργυρον κεκτῆσθαι	...написаль тако намъ ¹⁶⁶ , и толико зла ^{та} и срѣбра имѣю	...написаль тако имѣя . акы повадя на ся	...к намъ написаль: «тако и толико злата и сребра имѣю», аки повадя на ся

Ал.1.44.

ПК	I-а ред. [47, с. 52]	II-а ред. [14, арк. 304b; 34,	III-а ред. [54, с. 116]
----	-------------------------	----------------------------------	----------------------------

¹⁶⁵ Так Віл Син-280, Арх помилково: на всякъ.

¹⁶⁶ Син-280 к нам написаль тако; пор. ЕЛ-2.

		с. 208]	
καὶ εἶπεν	и рече:	и рече <i>имъ</i>	и рече <i>имъ</i> :
ἄνδρες	моужи	моужи	«Моужи
συστρατιῶτα	воистіи	воистии коня	воистии! Коня
ι, τοὺς μὲν	коня	<i>οὐβο</i>	<i>οὐβο</i> изрѣзахом,
ἵπλους	изрѣзахомъ,	изрѣзахомъ	добры соуща на
ἀλεσφάξαμε	добры суща	добры соуща	брань, да ся
ν καίτοι	на брань, да	на брань . <i>не</i>	быхом брашна
ἀναγκαιοτάτ	ся быхомъ	<i>τι же насъ</i>	исплънили. <i>Не</i>
ους ὄντας	брашна	<i>добыша но</i>	<i>ты же нас</i>
πρὸς	исплънили.	<i>мы тѣхъ . да</i>	<i>добыша, нъ мы</i>
πόλεμον,	да о семь	<i>аще быша ти</i>	<i>тѣх. Аще быша</i>
ὅπως ἡμεῖς	печяль намъ	<i>живи да кая</i>	<i>тии живи, то</i>
τροφῆς	мала боуди.	<i>ны польза .</i>	<i>кая ны полза,</i>
κορεσθῶμεν.	во иноу бо	<i>намъ</i>	<i>нам, мертвым</i>
τὸ γὰρ	землю	<i>мерътвымъ</i>	<i>сущим от глада?</i>
κακὸν	въшедшимъ	<i>соущамъ от</i>	Другых
μετριωτέρῳ	намъ,	<i>глада . конь</i>	макидонъ нынѣ
κακῷ	другыя коня	<i>бо челоуѣка</i>	не обрящемъ.
ἀντισηκούμε	обрящемъ.	<i>не ищетъ .</i>	Конь бо
νον μετρίαν	вамъ же	<i>мы же ядъше</i>	челоуѣка не
ἔχει τὴν	погыбшимъ	<i>я</i>	<i>ищет, мы же,</i>
λύπην.	гладомъ,	<i>возмогохомъ .</i>	<i>ядъше я,</i>
ἑτέρας δε	другыхъ же	да о семь	возмогохом. Да о
γῆς	макидонъ	намъ мала	сечь намъ мала
ἐπιβάντων	нынѣ не	печаль да	печаль будет, въ
ἡμῶν	обрящемъ.	боудеть . въ	богатоу бо
ἑτέρους μὲν		<i>богатоу бо</i>	землю вошли
ἵπλους		землю вошли	<i>есмя и можемъ</i>
ῥαδίως		<i>есми . и</i>	дроугая кони

<p>εὐρήσομεν, ὕμῶν δε ἀπολλυμένω ν ἐκ τοῦ λιμοῦ ἐτέρους Μακεδόνας τὸ παρὸν οὐχ' εὐρήσομεν.</p>		<p>можемъ дроугая коня оуловити . да лоуче погыноуть кони борзи въ чревѣ нашемъ . а не мы от глада . яко мы есмы честнѣише конь створени . от вышняго промысла .</p>	<p>оуловити. Да лоуче погыноуть кони борзи въ чревѣ нашемъ, а не мы от глада, яко мы есмы честнѣише конь створени от вышнѣго промысла.</p>
---	--	--	---

Ал.1.46.

ПК	I-а ред. [47, с. 52]	II-а ред. [14, арк. 304с; 34, с. 209]	III-а ред. [54, с. 116]
<p>...πέμπουσι πρὸς αὐτὸν πεντακοσίο υς ἄνδρας</p>	<p>...послаша к немоу пять сотъ мужіи заповѣдати</p>	<p>...послаша емоу мужь .ē. сотъ¹⁶⁷ . на</p>	<p>...послаша к нему 500 мужь на помощь заповѣдати ему,</p>

¹⁶⁷ У Тр помилково: .ϕ̄. сотъ (тобто, '500 сотень'); Нтр вірно: .ē. (5) сотъ.

κηρύξαι	ему: любо	<i>помощь</i> емоу .	<i>веляще</i> ему
αὐτῷ η	бился с	<i>веляще</i> емоу	<i>отити</i> от
πολέμει η	нами, любо	<i>ити</i> от	<i>града: «Аще ли</i>
ἀπέχε τῆς	отстоупи от	<i>града . аще ли</i>	<i>хощеши, то</i>
πόλεως	града	<i>хощеши то</i>	бился с нами,
ἡμῶν	нашего.	бился с нами ¹⁶⁸	любо отступи
		.	от града
			нашего».

Ал.1.46, Олександр бере Фіви в облогу.

ПК	I-а ред. [47, с. 52]	II-а ред. [14, арк. 304d; 34, с. 209–210]	III-а ред. [54, с. 116–117]
Ἄλεξανδρος δὲ μετὰ ἑτέρων χιλίων σφενδονιστῶν καὶ λογχοβόλων διέτρεχεν.	Александръ же съ другою тысящью и с пращами ¹⁶⁹ и съ соулицами хожаше. и бяше	<i>самъ</i> же Александръ <i>пѣши</i> <i>пристоупи</i> с <i>храбрыми</i> . къ <i>вратомъ</i> <i>другымъ</i> . съ пращами и <i>копы</i> <i>взимаше</i>	Александръ же съ другою тысящею с порочами и съ суличами хождааше. И бяше видѣти весдѣ огонь, и камене, и стрѣлы, и сулица спущаемы. Фивѣи

¹⁶⁸ Так Нтр; Тр помилково: аще ли то хощеши битися с нами.

¹⁶⁹ Син-280 с порочею; пор. ЕЛ-2 порочами.

περιεχέιτ ο δὲ πάντη πῦρ καὶ λίθοι καὶ βέλη καὶ δόρατα ἠκοντίζον το. ἀπὸ δὲ τῶν τειχέων οἱ Θηβαῖοι κατέλιπτο ν τιρωσκό μενοι μὴ δυνάμενο ι ἀντιπαρατ άξασθαι Ἄλεξάνδ ρω.	видѣти вездѣ огонь, и каменіе, и стрѣлы, и соулица испоуцаа. фивѣи же на градѣ падахоу оуязвляеми, не могоуща противитис я.	<i>градъ . и бяше видѣти весде огнь и каменіе и стрѣлы , и соулица споуцаемы . фивѣи же падахоу ся на градѣ . оуязвляеми . не могоуще противитися , Александроу же раскопавиоу градъ и фивѣя исъсѣче вся . и соущая вся въ градѣ взя . повелѣ жоны ихъ и дѣти оставити . рекъ яко ти намъ не</i>	же падаху на градѣ уязвляеми, не могоуще ся противитися. <i>Сам же Александръ с храбрыми пѣшь приступи къ вратом другим и взимаше градъ. Александроу же раскопавиоу градъ, и фивѣя вся исъсѣче и сущая въ градѣ вся взя, а жены их и дѣти повелѣ оставити и рекъ яко: «тѣ намъ не противишияся».</i>
---	---	--	---

		<i>противишиася</i>	
--	--	---------------------	--

Ал.2.7.

ПК	I-а ред. [47, с. 53]	II-а ред. [14, арк. 305с; 35, с. 156]	III-а ред. [54, с. 117]
...ἡ μορφῆ αὐτοῦ ἐστίν· ἅπαντα γὰρ λέοντος ἔχει	...образъ есть его. по всемоу оубо лвовъ ωбразъ имуть ¹⁷⁰	...образъ оубо его есть . <i>глядая</i> <i>боръзости</i> . <i>юже</i> <i>подобень</i> <i>звѣри</i> . <i>храбрѣством</i> <i>ъ акы огнь</i>образъ убо его есть по всему лвовъ имѣя, <i>глядаа</i> <i>борзостию</i> <i>подобень звѣри, а</i> <i>храборѣством</i> <i>акы огнь</i>

Ал.2.13.

ПК	I-а ред. [47, с. 59]	II-а ред. [14, арк. 308d; 35, с. 166]	III-а ред. [54, с. 120]
τὰ οὖν τείχη τῆς πόλεως	стѣны же града	<i>и не дошедъ</i> <i>града</i>	<i>И не дошед града</i> <i>великаго</i>

¹⁷⁰ Син-280 имѣя; пор. ЕЛ-2.

ὕψηλὰ τυγχάνοντα τοῖς Μακεδόσι διάδηλα ἐγένοντο.	ТОГО ВЫСОКИ СОУЩЮ МАКИДОН ОМЪ ЯВѢ СЯ СТВОРИШ а.	<i>великаго Вавилоня . ста об сю страноу рѣкы Страгы . избравъ мало дружинны преѣха чресъ рѣкоу . повѣдахоу бо емоу стража перьсьскыя на Исиаковѣ лоуѣ . преѣхавъ же тамо Александръ оузрѣ силоу и оубояся . бяхоу бо и цѣри мнози тоу</i>	<i>Вавилона, ста об ону страну рѣкы Страгы, и избравъ мало дружинны переѣха чрезъ рѣку. Повѣдахоу бо ему стража прѣскыя на Исиаковѣ лоуѣ. И преѣхавъ же тамо Александръ, узрѣвъ силу, убояся, бяхоу бо и цари мнози ту. Макидоном же явѣ ся створи, видѣ стѣны града того высоки суца.</i>
---	--	--	--

Ал.2.13, військові хитрощі Олександра.

ПК	I-а ред. [47, с. 59]	II-а ред. [14, арк. 308d–309b; 35, с. 167–168]	III-а ред. [54, с. 120]
τῶν ἐκεῖ	и тоу	видѣ бо тоу	Видѣ бо ту

νεμομένων ποιμνίων τὰς νομάς ἀποσπάσας καὶ ἐκ τῶν δένδρων κλάδους ἀποκόψας ἐπέδησεν εἰς τὰ νῶτα αὐτῶν, καὶ ὄπισθεν τῶν στρατοπέδων ἐβάδιζον τὰ ποίμνια. συρόμενοι δὲ ἐπὶ τῆς γῆς οἱ κλάδοι ἀπωθοῦσαν τὴν κόνιν ἣν ἔσάλευον καὶ ἀνήρχετο ο κονιορτὸς ἕως	пасомаа стада пригнавъ, от дрѣва вѣтвь отсѣкъ, привяза къ хвостомъ и ^x и въслѣдъ по воехъ погнаша стада. влекоми же по земли вѣтви, въз ^д визаш е же ся прѣсть и въсхожаш е прахъ до Олоумпа, якоже прѣсомъ, съ града	пасомая стада . и повелѣ изымати я . и приимъ козы многы и говяди лѣпляше имъ свѣща и лучница к рогомъ . и яко бысть вечеръ , и повелѣ зажечи я да горять . бяше бо мѣсто то полно . яко огнемъ зажъжено бяше видѣти поле то . да яко же бысть ноцъ . повелѣ пригнати козъ къ стражемъ перьсьскимъ . а самъ съ другыя	пасомаа стада и повелѣ изнимати я. И приимъ козы многы и говяда, лѣпляше имъ свѣща и лучница к рогом, и от дрѣва вѣтви отсѣкъ и привяза къ хвостом их, и въслѣд по воех погнаша стада. Влекоми же по земли вѣтви въздвизааху прѣсть, и въсхождааше прахъ до Алумпа. Прѣсомъ же с града зрящим, мнѣша, яко мнози вои бес
--	--	--	--

Ὀλύμπου, ὥστε τοὺς Πέρσας ἀπο τῶν τειχέων ὄρωντας ὑπονοεῖν πλήθος ἄμετρον στρατόπεδον ν τηγάνειν. ἑσπέρας δε γενομένης ἐκέλευσε δεθῆναι εἰς τὰ κέρατα τῶν ποιμνίων δαῖδας καὶ κηρία, καὶ ταῦτα ἀναφθῆναι καὶ καίειν. ἦσαν γὰρ πεδῖνοὶ οἱ	зрящимъ, мнѣти, яко мнози соуть воини безъ числа. вечероу быв'шю, повелѣ привязати къ рогомъ стада того ложь ¹⁷¹ и свѣща въжещи, да горять. бѣше бо мѣсто то поле, и бѣшетъ видѣти все то поле, акы огнемъ	<i>страны кликноу . и преполоши я . они же видѣвшеи огонь . и мнѣша мнози воя соуща и побѣгоша . Александръ же побѣдивъ я възвратися къ градоу с малыми вои хотя разглядати градъ . и замысли моудроу . и такo повелѣ стада погнати по своихъ после . и оусѣкаше древа от вѣтвии</i>	числа суть. И яко бысть вечеръ, повелѣ зажещи луцѣ и свѣща, да горят. Бѣше бо мѣсто то плъно, яко огнемъ зажежено бѣше видѣти поле то. И оубояшяся прѣси. Да яко же бысть нощъ, повелѣ пригнати козы къ стражемъ прѣскимъ, а самъ съ другыя страны кликну и переполоши я. Они же видѣвше огонь, и мнѣша мнози воя суща, абие
---	--	--	---

¹⁷¹ Арх Віл: ложь; Син-280 лoучи; вариант ЕЛ-1 перейшов у ЕЛ-2 з цоканням.

τόποι, και ἦν θεωρούμενο ν ὅλον το πεδίον ὡς πυρὶ καιόμενον. καὶ ἐδειλίασαν οἱ Πέρσαι.	зажежено. и оубояв'ше ся пръси.	привязавати къ хвостомъ ихъ и знати я после . влекомы же по земли . вѣтви въздвизахоу перьсть . и въсхожааше прахъ до Олоумъпа . и яко перьсомъ съ града зрящимъ . мнѣти яко мнози соуть бо и бесъ числа .	побѣгоша. Александръ же, побѣдивъ я, поиде къ граду с малыми вои, хотя разглядати градъ.
---	--	---	---

Ал.2.13, обласштування військового стану.

ПК	I-а ред. [47, с. 59]	II-а ред. [14, арк. 309b; 35, с. 167]	III-а ред. [54, с. 120–121]
ἦλθεν οὖν πλησίον τῆς πόλεως Περσίδος ὡς ἅπο	пришедъ оубо близь града пръсаго яко пяти	Александръ же видѣвъ градъ чюдень и вельми твердъ .	И пришед, видѣвъ град Вавилонъ чюдень и вельми твердъ,

σημείων ἡμερῶν πέντε.	д̄нищѣ	<i>треми стѣнами обложень и с̄ны многы неудобѣ видимъ вся полькы своя . и не доиде 50 поприщѣ . града Вавилоня . и ста обѣ сю страноу рѣкы Страгы</i>	<i>треми стѣнами обложень, и слоны многы, неудобѣ видимо на взятіе. Вечеру же сущу, отступи от града и, поимъ вся полкы своя, пришед убо близ града прѣскаго и не доиде за 50 поприщѣ Вавилона.</i>
-----------------------------	--------	---	---

Ал.2.15, Александра при дворі Дарія впізнає вельможа Параггис.

ПК	I-а ред. [47, с. 62]	II-а ред. [14, арк. 310d; 35, с. 172]	III-а ред. [54, с. 122]
Παραγάγης ὁ γενόμενος ἡγεμῶν ἐν τῇ	Парагъгисъ нѣкто именемъ сы гемонъ ¹⁷² в	Парагъисъ нѣкто именемъ . властиль в	Параггисъ нѣкто именемъ с гемонѣмъ ¹⁷³ въ Персидѣ властель...

¹⁷² Син-280 зіпсоване: съ гемонѣмъ; пор. ЕЛ-2.

¹⁷³ У 2-х списках ЕЛ-2 «съ гемонѣмъ», у більшості списків – «с гѣмомѣмъ».

Περσίδι... τοῦτον ἐπεγίνωσκε ν, και κατανοήσας ἐπικῶς τὸν Ἀλέξανδρο ν εἶπεν ἐν ἑαυτῷ	Персидѣ... сеґо знаше. и расмотрѣвъ помалоу Александра, ре ^ч въ собѣ	Перьсидѣ... сеґо зънаяше яко образъ его бѣ вапомъ на дъщици написавъ	и сеґо знаяше, яко и образъ его бѣ вапомъ написалъ на дщици. И расмотревъ помалу Александра, рече в собѣ
---	---	---	--

Ал.2.15, Олександр утікає.

ПК	I-а ред. [47, с. 63]	II-а ред. [14, арк. 311а; 35, с. 173]	III-а ред. [54, с. 122]
καὶ εὐρών πρὸς τὸν πυλῶνι Πέρσῃν φύλακα ἀνείλεν αὐτὸν	и обрѣтъ въ вратѣ ¹⁷⁴ персенина единого стража, и оубивъ его	и обрѣтъ оу вратѣ перьсянина стража единого . извлекъ мечъ и прѣтя и .	и обрѣт въ вратѣх пръсянина стража единого у врат, извлекъ мечъ прѣтя и, и убивъ его

Ал.2.16.

ПК	I-а ред. [47, с. 65]	II-а ред. [14, арк. 312с; 35, с. 177]	III-а ред. [54, с. 124]
----	-------------------------	---	----------------------------

¹⁷⁴ Віл во вратѣ; Син-280 въ вратѣ^x; пор. ЕЛ-2.

φυγάς γενόμενος ἦλθεν εἰς το παλάτιον αὐτοῦ	οубѣжавъ, прииде в полатоу свою	οубѣжа въ <i>Вавилонъ</i> . и затворися въ <i>градѣ</i> . и влѣзь в полатоу свою	бѣжавъ, прииде въ <i>Вавилонъ</i> и затворися въ <i>граде, влѣзь</i> в полатоу свою
---	--	---	---

Ал.2.17.

ПК	I-а ред. [47, с. 67]	II-а ред., [14, арк. 314а; 35, с. 181–182]	III-а ред. [54, с. 125]
μείνας ἐκεῖ τὸν χειμῶνα προστάξας ἐμπυρίζεσθ αἱ τα Ξέρξου βασιλεία ὄντα κάλλιστα κατὰ τὴν χώραν ἐκείνην, μικρὸν δε πάλιν μετανοήσας παύσασθαι αὐτοὺς ἐκέλευσεν	пребывъ тамо всю зиму, повелѣвъ зажещи Ксарьксовы полаты, добры суца в тои земли. пакы же покаявся, повелѣ имъ престати.	<i>видѣхъ</i> бо полаты Ксеракса <i>цря</i> . <i>преди</i> <i>бывшаго</i> . <i>чюдны бывша</i> . <i>дѣланы мѣди</i> <i>чистыя</i> . <i>покровъ</i> <i>имоуще</i> ѿ <i>хроустала</i> и <i>сарьдонихъ</i> . <i>яже повелѣ</i> <i>зажещи</i> <i>макыдономъ</i> . <i>и чюдящися</i> <i>полать тѣхъ о</i> <i>добротѣ</i> . и	и <i>видѣ</i> полаты <i>Ксерекса цря,</i> <i>иже преди быша</i> <i>от меди чистыя</i> и <i>покровъ имуци</i> <i>от хрустальнаго</i> камени и <i>сарданихиа,</i> добры суца в тои земли, <i>яже</i> повѣлѣ <i>зажещи</i> <i>макидоняном,</i> <i>дивящимся им о</i> <i>добротѣ</i> <i>полатных.</i> <i>Слышавъ то</i> <i>Александръ,</i> пакы же <i>раскаявся,</i>

		<i>слышавъ то Александръ . раскаяся повелѣ имъ предѣстати . диви же ся Александръ красотѣ града . пребы тоу всю зимоу.</i>	повелѣ имъ престати. Подиви же ся Александръ красотѣ града, пребы ту всю зиму.
--	--	--	--

Ал.2.19.

ПК	I-а ред. [47, с. 68]	II-а ред. [14, арк. 315а; 35, с. 184]	III-а ред. [54, с. 126]
χορήγησον χρυσίον πολὺ καὶ ᾄτον καὶ χορτάσματα	раздѣли злато много и брашна досыти	раздѣлю злато много . <i>имѣю</i> <i>бо скровища</i> <i>многа .</i>	раздѣлю злато много. <i>имѣю бо</i> <i>съкровища многа</i> и брашна досыти

Ал.2.20.

ПК	I-а ред. [47, с. 69]	II-а ред. [14, арк. 315d; 35, с. 186]	III-а ред. [54, с. 127]
εὐρόντες τὸν	обрѣтоша ¹⁷⁵ Страгъгоу	обрѣтоша рѣкоу	обрѣтше Страггу рѣку помръзшу, и

¹⁷⁵ Віл Син-280 обрѣтше; Син-280 далі помилково: Старг'гоу.

Στράγγαν ποταμὸν παγέντα διεπέρασαν · και εἰσῆλθεν ο Ἄλέξανδρο ς εἰς τα βασίλεια Δαρείου.	рѣкоу помръзшоу и преидоша. и вниде Александръ въ цр҃тво Дариево.	Страгоу померзъшоу . и преидоша ю . и бысть вѣсть къ Александроу о оубьении Дарьевѣ . и всѣдъ на кони с малыми другы погна къ градоу	преидоша. И приспѣваху ближе къ граду, и бысть вѣсть къ Александру о убиении Дарьевѣ. И всѣд на конь, с малом чяди погна къ граду, и вниде Александръ въ царство Дарьево
--	--	--	--

5.1.5. Джерела Александрії Троїцького хронографа.

Слово Іполита Римського про 16 пророків. Про Єремію:

Ал.1.34 [14, арк. 297b]	Ізборник 1073 р. [44, арк. 257г–258а]
си рекъ Александръ видѣ гробъ Иеремѣя пророка . близъ домоу фараоня . и разумѣ бывающая . таиннымъ . во Александрію принесе мощи его . славоу створить и честь имъ . и погыбе от земля тоя родъ аспидескъ . и от рѣкъ корькодилии . по семь...	...лежить же близъ домоу фараоня . яко егуптяне въславиша и . бл҃годѣть имъ приимъше моли бо ся и аспиды ихъ осташася . и водьнии звѣрие . яже нарече егуптѣне менефоф . елине же крокодиль . имъ же бѣахоу я оумаряюшта . и помоливъшуся пророкоу . възбраненъ бы отъ земля тоя . родъ аспидьскыи отъ рѣкъ такожде врѣдъ звѣрьскыи . и елико же е вѣрьникъ бж҃ии . да нынѣ молятся на мѣстѣ томъ . идеже лежить . въземлюште прѣсть мѣста того . оухапання аспидина исцѣляютъ . и звѣря водьныя прогонять . мы же

слышали есмь отъ робъ . Антигоновъ и
 Птолеmeinъ старецъ нѣкихъ . яко
 Олександръ Македонъ пришьдъ надъ гробъ
 пророчъ и разоумѣвъ суштая надъ нимъ
 таины . въ Александрию прѣнесе его мошти
 . опрятавъ я славнѣ . и възбраненъ бы отъ
 земля тоя . родъ аспидскъ . и отъ рѣкы
 такоже звѣрии .

Композиція з Хроніки Амартола [48, с. 42] та «Одкровення» Мефодія Патарського [50, с. 89–91], с. перед вставкою «Входження в Єрусалим» у 1-й книзі Александрії.

Троїцький хронограф [14, арк. 293а-с]	Одкровення Мефодія Патарського	Хроніка Амартола
<p><i>и приложи оттолѣ имя Макидонѣи въ свое имя . и нарече ю Александрѣя . великая . самъ же Александръ . повелѣ во емъ своимъ готовитися на брань . идяшетъ бо на цѣря Воуза . въ градъ Воузантiю . Европскыя страны . вседъ же в лодыя . прииде въ Оузантiю . и бывши велици брані . побѣди Александръ . и посла к нему Воузъ , изъ града дары . прося</i></p>	<p>Филипъ же Александровъ отць македонѣнинъ бѣ, пое женоу Хоузитоу дъщеръ Пола цѣра ефиопска. Оумрѣшоу же Александроу прѣвоумоу цѣрю цѣртова въ него мѣсто 4 раби его. не бѣ бо се женилъ николи же. Хоузитъ же мѣти его отиде въ свою оѣиноу въ Мирскоу землю. Вуза оубо творивъ Вузан'тию поусты чрѣсь море къ Фолоу цѣрю Мир'скоу Германика своего старѣишааго воеводуу миритисе с нимъ, написавъ емоу о Хоузитѣ мѣтри</p>	<p>...въ 4.е же лѣтѣ цѣртва его възведе бѣ асоуряны и персяны и мидяны и парфаны съ Александр омъ македонск а цѣря . иже и въоружив тся на Дария цѣря перьска^е и</p>

оу него мира . и дасть
 емоу в помощь
 храбрыхъ силныхъ . то
 же Оузь ц̄ръ по смерти
 Александрове .
 оувѣдавъ м̄тръ его
 Алоум̄пиадоу идоущоу
 изъ Макидоньи . въ
 отчиноу Моурьскоу
 землю . бѣше бо дѣщи
 Фола ц̄ря . ефиопьска .
 и пославъ воя и
 Германіка своего . на
 море в кораблехъ .
 поять ю за ся . по
 повелѣнію Фола ц̄ря .
 вѣда же с нею моурь 4
 тысяща Фоль . ц̄ръ же
 Воузь поямъ ю . вѣда еи
 за вѣно . Римъ . да сего
 ради боляре римьстии
 гнѣвахоуся на нь :·
 Александръ же вземъ
 дары оу Воуза ц̄ря . и
 моужа храбрѣя поимъ
 отиде от града .
 Воузанѣтя мысля о
Дарии ц̄ри . земля
Перьскыя . и
 оустремися Александръ

Александровѣ да поиметь
 ю женю себѣ и ц̄ръ боудеть
 с нею. прие же Фоль к'ниги
 от Гер'маника и видѣвъ еже
 от него даръ зѣло радъ бы°.
 събрав' же от всее Етиопие
 Ин'дие Мирь 4000 и иде
 въставъ веди съ собою
 д'щерь. и срѣте и Вуза вѣнѣ
 на мори Халкыидона съ
 великою любовию и дарьми
 многими зѣло прише^дшимъ
 с нимъ. и вѣлѣзе Фоль въ
 Вузан'тии и дасть дари
 великыи. и възвеселив'се и
 пое Вуза ц̄ръ дѣщерь
 Фоловоу ц̄ра ефиопьска
 женоу Филипа ц̄ра м̄тръ же
 Александровоу и роди от
 нее д'щерь, еи же наре^ч име
 еи Вузан'тия. и пое
 Роумоуль Армела ц̄ръ
 румьскыи и любити ю наче
 зѣло доброты дѣля. бѣше бо
 и самъ простъ зѣло и добръ
 оумъ. тѣм' же и въ вѣ^дно да
 еи Римъ. да того дѣля
 боларе румьсции гнѣвашесе
 на нь зѣло слышавъ то.
 роди же Вузан'тия три

пришедъ
 въ
Византии
гра^о въ
Еоуропьск
ѣи странѣ .
 и создавъ
 тоу мѣсто
 оу него же
 и *воя своя*
 изрядивъ
 наре^ч
 мѣсто то
 Стратігии .
 и оттоудоу
 же въставъ
 и *прешедъ*
море и
воемъ
своимъ зла^т
 много давъ
 наре^ч
 мѣсто то
 Златъ гра^д .
 и *скочи*
акы
пардоусъ
 съ многою
 силою на
вѣсточныа

<p>къ <i>въстокоу</i> . и оттолѣ <i>прескочи море</i> . <i>акы</i> <i>пардоусъ</i> . дерзостью воя землю Соурьскоу . и пришедъ въ великую Антиохию .</p>	<p>с̄ны...</p>	<p>страны и грады и Тоуроу плѣнивъ</p>
---	----------------	---